

**SAHABE DÖNEMİNDE TEFSİRİN TEMEL
DİNAMİKLERİ**

Reşit ÖZER

Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Mehmet DAĞ
2024
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Reşit ÖZER

SAHABE DÖNEMİNDE TEFSİRİN TEMEL DİNAMİKLERİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mehmet DAĞ

ERZURUM 2024

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “**SAHABE DÖNEMİNDE TEFSİRİN TEMEL DİNAMİKLERİ**” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

23/02/2024

Reşit ÖZER

Aslı ıslak imzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet DAĞ danışmanlığında, **Reşit ÖZER** tarafından hazırlanan bu çalışma **23/02/2024** tarihinde savunulmuş ve Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Jüri Üyesi :Prof. Dr. Mehmet ÜNAL

Jüri Üyesi :Prof. Dr. Hasan YILMAZ

Jüri Üyesi :Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI

Jüri Üyesi :Dr. Öğr. Üyesi Kerim YILMAZ

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Aslı ıslak imzalıdır
Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
ÖN SÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	3
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU	7
III. ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİĞİ	10
IV. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE KAYNAKLARI	11

BİRİNCİ BÖLÜM

SAHABE DÖNEMİNİN PANORAMASI

1.1. SAHABE KAVRAMININ TANIMI VE ANLAMSAL ÇERÇEVESİ.....	15
1.1.1. Lügavî Tanım ve Analiz.....	15
1.1.2. İstılâhî Tanım ve Analiz	18
1.2. SİYASİ ZEMİNİ OLUŞTURAN TEMEL ETKENLER	20
1.2.1. İç Etkenler	22
1.2.1.1. Halifenin Tayini (İstihlâf).....	23
1.2.1.2. İrtidât Hareketleri: Ridde.....	25
1.2.1.3. Kabilecilik: Emevî - Haşimî Çekişmesi	27
1.2.1.4. Yönetim Şekli	32
1.2.1.5. Fikir Ayrılıkları: Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi.....	34
1.2.1.6. İç Savaşlar / Harpler	36
1.2.1.6.1. Cemel Vak'ası.....	37
1.2.1.6.2. Sıffin Vak'ası.....	39
1.2.1.7. Çatışmalardan Kaçınma: Tahkîm	40
1.2.1.8. Fikri Ayrılıkların Sonuçları: Mezhepleşmenin Başlaması	42
1.2.1.8.1. Haricîler	43
1.2.1.8.2. Şîa	48
1.2.1.8.3. Mürcie.....	50
1.2.1.8.4. Cebriyye.....	53

1.2.2. Dış Etkenler.....	54
1.2.2.1. Fetihler.....	55
1.2.2.2. İhtilat.....	58
1.3. SOSYO-KÜLTÜREL ZEMİNİ OLUŞTURAN TEMEL UNSURLAR	59
1.3.1. Sahabe Döneminde Etkileşime Girilen Dinî ve Sosyal Gruplar	61
1.3.1.1. Araplar	63
1.3.1.2. Mevâlî	64
1.3.1.3. Ehl-i Kitap	67
1.3.1.3.1. Yahudiler	68
1.3.1.3.2. Hristiyanlar	69
1.3.1.4. Mecûsîler	71
1.3.2. Kıssacılar	74
1.4. İKTİSADÎ ZEMİN.....	77
1.4.1. Gelirler	78
1.4.1.1. Zekât	78
1.4.1.2. Humus.....	78
1.4.1.3. Fey'	79
1.4.2. Giderler.....	82
1.4.2.1. Askerî Giderler	82
1.4.2.1. Kalkınma Giderleri	83
1.4.2.3. Zekât ve Humus Giderleri	83
1.5. EPİSTEMOLOJİK ZEMİN.....	83
1.5.1. İlim Merkezleri.....	85
1.5.1.1. Mekke	86
1.5.1.2. Medine	88
1.5.1.3. Irak / Kûfe.....	91
1.5.2. Sahabe – İlim İlişkisi.....	93
1.5.2.1. Kur'ân'ı Anlama Ameliyeleri: Tefsir	96
1.5.2.1.1. Sahabe - Kur'ân İlişkisi	98
1.5.2.1.2. Vahiy - Vakıa İlişkisi.....	101
1.5.2.1.3. Kur'ân'ın Cem'i, İstinsahı ve Naklinde Sahabenin Rolü	104
1.5.2.1.4. Hüküm Üretme Ameliyeleri: Fıkıh.....	108

1.5.2.1.5. İtikadî Yorum Üretme Ameliyeleri: Kelam.....	110
1.5.2.2. Hz. Peygamber'den Nakledilen Rivayetlerin Durumu: Hadis	116

İKİNCİ BÖLÜM

SAHABENİN KUR'ÂN TASAVVURU VE KUR'ÂN'I ANLAMA FAALİYETLERİ

2.1. SAHABENİN KUR'ÂN ALGISİNİN / ANLAYIŞININ VE TEFSİRİNİN DİNÎ VE AHLAKÎ BOYUTU	125
2.1.1. Sahabenin Kur'ân'ı Okuma Niteliği	125
2.1.1.1. Tefekkür Boyutlu Okuma: Kıraat.....	125
2.1.1.2. Amacı ve Hedefi Belirleme: Fehm.....	133
2.1.1.3. Vahiy Merkezli Karakter Oluşturma: Eylem.....	136
2.1.2. Sahabe Tefsirinin Manevi Dinamikleri	140
2.1.2.1. İman ve Amelin Oluşturduğu Ferâset.....	141
2.1.2.2. Vahyin Oluşturduğu Otokontrol.....	144
2.1.2.3. İlim ve Amelin Oluşturduğu Hayat Tarzı.....	147
2.2. SAHABENİN KUR'ÂN'I ANLAMA VE ANLAMLANDIRMALARINDA KULLANDIKLARI TEMEL KAVRAMLAR.....	149
2.2.1. Tefsir: Neliği ve Yüklenen Anlam	156
2.2.2. Te'vil: Neliği ve Yüklenen Anlam.....	164
2.2.3. Tefsir - Te'vil İlişkisi	170
2.3. KUR'ÂN'I ANLAMA VE YORUMLAMADA SAHABEYİ ÖNE ÇIKARAN UNSURLAR	173
2.3.1. Dil Birliği	173
2.3.2. Mekân Birliği	179
2.3.3. Kültür Birliği	181
2.3.4. Şurâ Kültürü	186
2.3.5. Eleştirel Bakış	190
2.3.6. Duygudaşlık	195
2.4. SAHABENİN KUR'ÂN YORUMLARINDA TEMEL KAYNAKLARI	198
2.4.1. Naklî Kaynaklar	200
2.4.1.1. Kur'ân / Hitap.....	200

2.4.1.2. Sünnet / Uygulama	203
2.4.1.3. Nüzul Sebebi	208
2.4.1.4. Tarihsel Bağlam: Kültürel Unsurlar, Örf ve Âdetler	212
2.4.1.5. Ehl-i Kitap Kültürü: İsrâiliyat	219
2.4.2. Aklî Veriler	227
2.4.2.1. Rey / İctihat	227
2.4.2.2. Şiirle İstişad	237
2.4.2.3. Dilbilimsel Verilerle İhticac	243
2.5. SAHABENİN KUR'ÂN'I YORUMLAMALARINDA İHTİLAFLARININ SEBEPLERİ VE SONUÇLARI.....	247
2.5.1. İhtilaf Sebepleri	247
2.5.1.1. Kur'ân Metninin Doğasından Kaynaklanan Sebepler	250
2.5.1.1.1. Kelime Kaynaklı Sebepler	253
2.5.1.1.2. Gramer Kaynaklı Sebepler.....	254
2.5.1.1.3. Kıraat Farklılıkları	257
2.5.1.2. Kur'ân'ı Yorumlayandan Kaynaklanan Sebepler.....	261
2.5.1.2.1. Sahabenin Öznelliği.....	261
2.5.1.2.2. Kültür ve Anlayış Farklılıkları.....	270
2.5.1.2.3. Sahabenin Siyasî Görüşlerine Kur'ân'dan Destek Arayışları.....	274
2.5.1.3. Rivayet Kaynaklı Sebepler	276
2.5.2. İhtilaf Sonuçları: Tenevvü.....	279
2.6. SAHABENİN KUR'ÂN'I YORUMLAMA BİÇİMLERİ	283
2.6.1. Literal / Lafızcı.....	284
2.6.2. Fıkhî / Ahkâm.....	289
2.6.3. Mevzuî / Konulu.....	293
2.6.4. Gâî / Makâsıdı	294
2.6.5. İşârî / Tasavvufî.....	301

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAHABE TEFSİRİNİN EPİSTEMOLOJİK DEĞERİ VE TEFSİR GELENEĞİNDEKİ YERİ

3.1. SAHABE TEFSİRİNİN NİCELİĞİ	304

3.2. SAHABE TEFSİRİNİN BİLGİ VE KAYNAK DEĞERİ	310
3.2.1. Sahabe Tefsirinin Kaynak Değeri ve Temel Etmenleri.....	311
3.2.1.1. Vahyin Nüzulüne Şahitlik Etmeleri.....	315
3.2.1.2. Vahyin İndiği Ortama Hâkim Olmaları.....	318
3.2.1.3. Kur'ân'ın Dil İnceliklerine Vukufiyetleri.....	320
3.2.2. Meşhur Müfessir Sahabiler ve Sosyal Hayatları	323
3.3. SAHABE TEFSİRİNİN TEFSİR GELENEĞİNDEKİ YERİ	330
3.3.1. Şia.....	331
3.3.2. Mu'tezile	337
3.3.3. Ehl-i Sünnet.....	339
3.4. SAHABENİN ULÛMÜ'L-KUR'ÂN'A KAYNAK TEŞKİL EDEN	
AÇIKLAMALARI	343
3.4.1. Vahyin Mahiyeti ve Geliş Şekilleri	345
3.4.2. Lafızla İlgili İlimler	347
3.4.2.1. Müphem Lafızlar	347
3.4.2.2. Garîbü'l-Kur'ân	350
3.4.2.3. Umûm - Husûs.....	353
3.4.2.4. Mücmel - Mübeyyen	354
3.4.3. Anlamla İlgili İlimler.....	357
3.4.3.1. Mütешâbihü'l-Kur'ân	357
3.4.3.2. Hurûf-u Mukattaa	361
3.4.4. Tarih İçerikli İlimler	363
3.4.4.1. Esbâb-ı Nüzul	363
3.4.4.2. Mekkî - Medenî	368
3.4.4.3. Nasih - Mensuh.....	370
SONUÇ.....	374
KAYNAKÇA	380
ÖZGEÇMİŞ.....	421

ÖZET

DOKTORA TEZİ

SAHABE DÖNEMİNDE TEFSİRİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Reşit ÖZER

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet DAĞ

2024, 421 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Prof. Dr. Mehmet ÜNAL

Prof. Dr. Hasan YILMAZ

Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI

Dr. Öğr. Üyesi Kerim YILMAZ

Bu çalışmanın amacı, sahabe döneminin panoramasından hareketle siyasi, sosyo-kültürel, epistemolojik ve iktisadî etmenlerin Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasına etkilerini incelemektir. Sosyal, siyasi ve farklı dinî anlayışların ortaya çıkmasının temellerinin bu dönemde atıldığı bilinmektedir. Çalışmada bunun temel sebeplerini irdelemeye ve tarihî arka planındaki temel saiklerle ayetler arasındaki münasebeti kurmaya çalışılacaktır. Temel hedefin, dönemi tasvir etmek değil Kur'ân merkezli var olan vakıaların temel alt ve arka planındaki nedenlerini tarihsel ve eleştirel olarak keşfetmek ve irdelenmek olacaktır.

Kur'ân mesajının doğru anlaşılmasında başta Hz. Peygamber'in ilahî metni anlama ve anlamlandırması, sahih Kur'ânî tasavvur noktasında ise Hz. Peygamber'e en yakın nesil olan sahabenin, ayetleri nasıl anladıkları önem arz eder. Hz. Peygamber'in tedrisinden geçen ve nüzul asrını bizzat kare kare müşahade eden sahabenin, bu dönemin ilmî mirasını muhafaza edip sonraki nesillere aktarması, sahih Kur'ân yorumuna ulaşmada takip ettikleri metodoloji önemlidir.

Bu çalışma, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte, çalışmanın metodolojik sınırları ile yöntemi hakkında genel bilgiler verilecektir. Birinci bölümde, sahabe döneminin panoraması hakkında temel malumat belirlenecektir. İkinci bölümde, sahabenin Kur'ân tasavvuru ile tefsir faaliyetleri işlenecektir. Üçüncü bölümde ise sahabe tefsirinin niceliği, bilgi değeri, tefsir geleneğindeki yeri ve sahabenin ulûmü'l-Kur'ân'a kaynak teşkil eden açıklamaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sahabe, Dinamikler, Kur'ân, İlk Dönem, Anlama Faaliyetleri.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

THE FUNDAMENTAL DYNAMICS OF INTERPRETATION IN THE PERIOD
OF THE COMPANIONS

Reşit ÖZER

2024, Page: 421

Jury: Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Prof. Dr. Mehmet ÜNAL

Prof. Dr. Hasan YILMAZ

Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI

Assist. Prof. Dr. Kerim YILMAZ

The aim of this study is to examine the effects of political, socio-cultural, epistemological and economic factors on the understanding and interpretation of the Qur'an, by depending on the panorama of the Companions period. It's known that the foundations of social, political and different religious understandings' emergence were laid during this period. In this study, it will be examined the main reasons of it and tried to establish the relationship between the verses and the main motives in the historical background. The main purpose is not to depict the era but to explore and examine historically and critically the fundamental underlying and background causes of the events existing as the Quran centered.

It is important the understanding and interpretation of the divine text by Prophet Muhammad on the correct understanding of the message of the Qur'an as firstly, and how the Companions, who are the closest generation to the Prophet, understood the verses. The effort of the Companions to understand the Qur'an contains important data. The methodology followed by The Companions, who went through the education of The Prophet and witnessed the age of revelation frame by frame, for reaching an authentic interpretation of the Qur'an and transferring it to the next generations by preserving the scientific heritage of this period is extremely precious.

This study consists of an introduction, three chapters and a conclusion. In the introduction, general information about the methodological boundaries and approach of the study will be provided. In the first chapter, information about the panorama of the Companions period will be determined. In the second chapter, the companions' conception of the Quran and their activities in the field of interpretation will be handled. In the third chapter, the quantity, the value of knowledge, the place in the interpretation tradition and the explanations constituting the source of ulûmü'l-Qur'an of the Companions' interpretation will be discussed.

Keywords: Tafsir, Companions, Dynamics, Qur'an, First Period, Comprehension Activities.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	Bakınız
İbn	Bin (Oğlu)
(c.c.)	Celle celalühü
çev.	Çeviren
ÇÜİFD	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hız.	Hazreti
Haz.	Hazırlayan
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İĞİAD	Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MİFAV	Marmara İlahiyat Vakfı Yay.
ö.	Ölümü
Pauıfd	Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.a.s.	Sallallahu aleyhi ve sellem
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	Sayı
trc.	Tercüme
T.D.V.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
vb.	ve benzeri
ve Dğr.	ve diğerleri
Yay.	Yayınları
ys.	Yersiz

ÖN SÖZ

Kur'ân-ı Kerim, yaklaşık yirmi üç yılda Hz. Peygamber'e nazil olan ve insanı merkeze alan ilahî bir kitaptır. Kur'ân, nüzulünden itibaren Müslümanların dünyevî ve uhrevî hayatlarında merkezî bir konuma sahiptir. Bu anlamda misyonu gereği, anlam ve yorum biliminin merkezinde yer almaktadır. Bu gerçekliğe bağlı olarak tarihten günümüze kadar çeşitli çabalar ortaya konularak Allah'ın (c.c.) muradı anlaşılmasına çalışılmaktadır. Kur'ân, ilk nüzulünden itibaren Müslümanlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Hz. Peygamber'den sonraki neslin yaşadığı dönemi ifade eden sahabe döneminde, Hz. Peygamber tarafından oluşturulan Kur'ânî tasavvur, sonraki nesiller için büyük önem arz etmektedir. Onları sonraki jenerasyondan farklı ve anlamlı kılan en önemli hususiyet, vahyin inzaline bizzat şahitlik etmiş olmalarıdır.

Özellikle sahabe ve daha sonra gelen Müslüman toplumlar, Kur'ân'a bağlanma arzuları, ona yönelmeleri ve ifadelerinin delaletini tespit etmek amacıyla yoğun gayretler sarf etmişlerdir. Bu bağlamda karşılaştıkları toplumsal, kültürel ve ahlakî sorunlara Kur'ân-ı Kerim rehberliği ve örnekliğinde çözümler aramışlardır.

Hiç şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerim'in muhatabı insandır. Kur'ân'ın temel amacı, insana rehberlik etmektir. Bu gerçek, ilahî metinde “insanlar için bir hidayet” şeklinde ifade edilmektedir. Kur'ân, tüm insanlığı ilgilendiren, onların hem dünya hem de âhiret saadetini hedefleyen bir mahiyette indirilmiştir. Kur'ân, bir tek insanı terbiye ettiği gibi aynı zamanda bir aileyi, bir toplumu ve tüm dünyayı da terbiye etme, ıslah etme özelliğine sahiptir. İslam tarihine bakıldığında her dönemin problemlerinin, zaaflarının ve sıkıntılarının farklı olmasına rağmen zaman zaman bu problemlerin tekerrür ettiği görülmektedir. Bunların asıl itibarıyla hayata, hayatı değerli kılan mesajlara yönelik anlama faaliyetlerini de etkilediği bir hakikattir. Nitekim vahiy merkezli bir düzenin olduğu sahabe döneminde oluşan siyasi, sosyal, kültürel, epistemolojik ve iktisadi etkenlerin topyekûn anlama ve yorumlama faaliyetlerini şekillendirdiği inkâr edilemeyen bir vaki'dir.

Sahabe, pergel misali sabit noktaları ilahî metin olmuş ve dönemin bu problemlerine Kur'ân merkezli çözümler getirmiştir. Hz. Peygamber'den aldıkları formal veya informal eğitimler onları bu konuda tecrübeli kılmıştır. Dolayısıyla sahabe İslam dininin nebisi Hz. Muhammed'e ilk tabi olan, cahiliyenin köhnemiş itikadî, ahlakî

ve zihnî alışkanlıklarını Kur'ân'ın bildirdiği şekilde yerine getirmeye azami gayret gösteren ilk müntesipleri olmuştur. Azami gayret sarf etmişler çünkü bazen ilahî hitap tarafından övgü ile bahsedilirken bazen de yerilmişlerdir. Bu bakımdan sahabe gibi güzide bir neslin ilahî metni anlama ve anlamlandırma metotları günümüz için bir rehber teşkil etmesi Müslümanlar için rol model olmaları noktasında göz ardı edilmemelidir. Nitekim bu ilk neslin vahyin bizzat muhatapları olmaları, esbab-ı nüzule şahitlik etmeleri ve içinde bulundukları sosyo-kültüre hâkim olmaları Kur'ân'ı anlamalarını kolaylaştırmıştır. Bunun yanında sahabenin Hz. Peygamber ile bir arada yaşaması, onun rahle-i tedrisatından geçmesi neticesinde cahiliye dönemi âdet ve geleneklerinden uzaklaştırmış, nezih bir zihin yapısına sahip olmuşlardır. Böylece bütün insanlığın kurtuluşu için gönderilen son ilahî kitabı en sade şekilde anlamış ve bunu yeri geldiğinde yorumlamışlardır. Ancak gerek Hz. Peygamber'in dönemine canlı tanıklık etmeleri gerekse Arap dilinin inceliklerine vakıf olmaları, onların anlayışlarındaki farklılıkları ortadan kaldıramamıştır. Hidayet ışığını vahyin ete kemiğe bürünmüş şekli olan peygamberden almaları, Kur'ân-ı Kerim'in tamamını icmalen veya tafsilen aynı seviyede anlamalarını mümkün kılmamıştır. Bu bağlamda sahabenin kabiliyet, birikim ve muhakeme bakımından farklı özelliklere sahip olması, Kur'ân'ı farklı yorumlamalarının temel sebebi olmuştur.

Dolayısıyla bu durum vahiy kaynaklı siyasi, kültürel ve dinî ayrışmaların da zeminini oluşturmuştur. Yani tarihsel, sosyal ve kısmen de dinî birtakım tartışmaların yaşandığı bir dönemin temel çözüm kaynaklarından en önemlisi Kur'ân'dır. İnzale şahitlik eden bir topluluğun vahyi en iyi bilen ve anlayanlardan olması da malumdur. Nebvî bir tedrisattan geçmiş, anlamsal sıkıntılarını bizatihi vahyin mübelliği ile çözüme kavuşturmuştur. O zaman Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte başlayan süreçte zamanla farklı anlayışların ve yorumlamaların ortaya çıkmasının sebepleri nelerdir? Bu, cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Sahabe dönemi tefsiri ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında daha çok dönemin tasviri ve tefsir faaliyetleri ile ilgili farklı rivayetlerin ele alındığı ve kısmi değerlendirmeler yapıldığı görülmüştür. Bu anlamda meselenin insanî, tarihî, siyasî, iktisadî ve diğer zemininin ele alınmadığı, bu farklı anlam ve yorumların tarihsel ve zihinsel arka planının incelenmediği müşahade edilmiştir. Dönemle ilgili yapılan çalışmaları da göz önüne alarak yapılan fikrî

alışverişler neticesinde sahabenin tefsir anlayışlarının temel etmenleri üzerinde durulması ve konunun analitik bir perspektifle çalışılmasına karar verilmiştir.

Bu çalışmada vahyin inzaline, ayetlerin tarihsel arka planına şahitlik etmiş olan ve Hz. Peygamber'in rehberliğinde vahyi anlayıp uygulayan sahabenin ayetleri farklı yorumlamalarının temel sebeplerini irdelemeye, tarihî, siyasî ve sosyal etkenleri ayetlerle münasebetini kurarak analiz etmeye çalışılmaktadır. Çalışmanın amacı dönemi tasvir (deskriptif-وصفي) etmenin yanında Kur'ân merkezli var olan vakıaların temel alt ve arka planındaki nedenlerini tarihsel ve eleştirel olarak keşfetmek ve irdelemektir. Araştırmanın gücü nispetinde söz konusu bakış açısını yakalamaya ve değerlendirmeye gayret etmekle birlikte gözden kaçan veya düşünülemeyen birçok hususun da var olabileceğini belirtmek gerekmektedir.

Çalışmanın hazırlanma ve nihayete erdirilme aşamaları boyunca her konuda değerli katkılarıyla rehberlik eden hocalarıma, benden desteklerini esirgemeyen ve her zaman yanımda olan sevgili aileme minnet ve şükranlarımı bir borç bilirim. Çalışmanın olgunlaşmasında eleştiri ve kaynak temininde katkı sunan, engin birikimiyle tezimizin her aşamasında yönlendiren, sabırla rehberlikte bulunan, ufkumuzu açan ve kendisini her zaman hayırla yâd edeceğim kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet DAĞ'a hassaten şükranlarımı sunarım. Diğer yandan çalışmamızın her satırında maddi-manevi yardımını esirgemeyen, verdikleri cesaretle bizi yüreklendiren ve yönlendiren TİK üyeleri değerli hocam Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI'ya, değerli hocam Prof. Dr. Hasan YILMAZ'a ve katkılarından dolayı jüri üyeleri Prof. Dr. Mehmet ÜNAL ve Dr. Öğretim Üyesi Kerim YILMAZ'a en kalbi duygularıyla teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Yüce Allah'tandır.

Erzurum 2024

Reşit ÖZER

GİRİŞ

Kur'ân, mübin olarak ümmi bir topluma inerek üslubu ile hitap ettiği muhataplarının hem bilgi hem de algı seviyelerini gözetmiştir. Kültürel ve sosyal olarak gerek bireysel ve gerekse toplumsal nitelikleri dikkate alan ve kendisini birçok ayette apaçık bir kitap olarak¹ anlatan bir metin neden açıklanmaya, tefsir ve te'vil edilmeye ihtiyaç duysun? Bu yönüyle ilahî metnin yorumlanma ihtiyacı var mıdır? Var ise bunun temel alt nedenleri bizzat ilahî metnin yapısal özelliklerinden mi yoksa yorumlayandan mı kaynaklanmaktadır? Bu sorular konuyla bağlantılı olduğu düşünülen ve çalışmanın meramını ifade etmek için Kur'ân'ın anlama olgusunun işlenmesi gerekliliğine götüren en temel sorulardır. Nitekim başlangıçtan bugüne değişenin öznesi olan insan, anlama ve anlamlandırmaya doğuştan yani fitri olarak sahiptir. Vahyin mübelliği ve mübeyyini olarak Hz. Peygamber, Kur'ân'ı anlamada bir zorluk ve sorun yaşamamıştır. Aslında Peygamberle birlikte olmanın avantajı ile sahabe de Kur'ân'ı anlamada sıkıntı çekmemiştir. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra kültürel, siyasal, sosyal, epistemik ve iktisadi şartların değişimine bağlı olarak ortaya çıkan anlam merkezli sorunlar kendini göstermeye başlamış ve yine sahabe nesli bu sorunları çözmede, yani Allah'ın (c.c.) muradını anlamada herkesten daha önde olmuşlardır. Vakıaların canlı şahitleri olmaları ve sarsılmaz imanları² ayetleri doğru ve etkili anlamalarını sağlamıştır. Buna bağlı olarak sahabeler kendi dillerinde ve ifade üsluplarına uygun olarak gelmiş bulunan Kur'ân'ın mantûkunu (lafzını) yani sözün içeriği, karşılığı olan manayı anlamakta genellikle güçlük çekmemişlerdir. Sahabenin beyanının, tefsirin mühim ve temel kaynaklarından olması göz ardı edilmemelidir.³

Hatta sahabe, Arap dilinin inceliklerini ve üslup özelliklerini bilmekle sonradan anlaşılması mümkün olmayan veya müphem / kapalı addedilen, Allah (c.c.) tarafından açıklanmadıkça tam olarak anlaşılabilen bazı ayetlerle (müteşâbihat) ne kastedildiği konusunda da açıklamaya girişmişlerdir.

Ancak daha sonra coğrafyanın ve toplumun değişimine bağlı olarak anlamaya dayalı problemler ortaya çıkmıştır. Sonradan İslam topraklarına dâhil olan diğer

¹ Bkz., Hûd: 11/1; Neml: 27/1-2; Yâsîn: 36/69; Hicr: 15/1; Mâide: 5/15; Şuarâ: 26/2; Kasas: 28/2; Zuhurf: 43/2.

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (6. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2014, 59.

³ Hâlis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, (8. Baskı), Şule Yay., İstanbul 2018, 155.

toplumların Kur'ân'da geçen ilahî sıfatların mahiyeti, haklarında tasrih edilmeyen isimler, Kur'ân'da özetle verilen kıssaların tafsilatı gibi konularda tarihî bağlamı ve nüzul vasatına vakıf olunmadan sorular sormak sahabeler tarafından Allah'ın (c.c.) muradına aykırı telakki edilmiştir. Bu konularda sahabe sorulan sorulara Kur'ân orijinli cevaplar vermiştir. Ne var ki geçen zaman içerisinde sahabe nesli sona ermiş, farklı kavimler İslâm'a girmeye başlamıştır. Bunun sonucunda nüzul ortamından uzaklaşıldıkça ilahî metni anlama ve anlamlandırma sorunu giderek artmıştır.

Sahabe döneminde ayetler dil ve muhteva bakımından ilgi çekici olmakla birlikte Kur'ân'ın üslubundaki i'caz dikkat çekmiştir. Daha sonra yeni kültürlerin İslam topraklarına dâhil olması sonucu oluşan çok kültürlülük anlama sorunsalını da beraberinde getirmiştir. Sahabenin başlangıçta anladığı Arap dilinin üslup ve saflığı giderek ortadan kalkmış⁴, öncekilerin sormadıklarını sonra gelenler gittikçe artan bir iştiaak ile sorup araştırmaya başvurmuşlardır. Sahabenin “uygulama sayesinde anlama, âyetin geliş sebebini bilme” gibi görerek ve duyarak elde ettikleri bilgiler sayesinde, ayetlerin maksatlarını anlama noktasında öncü kuşak olmuşlardır. Daha sonra Müslümanlar, fetihlerle birlikte Kur'ân'ı anlamak için yeni bilgilere ve açıklamalara ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca düşünce, inanç, kültür gibi konularda anlamak isteyen çevreleyen yeni şartlar, bu şartlardaki farklılaşmalara paralel olarak insanları sağlıklı veya sağlıklısız biçimlerde Kur'ân'ı yeniden okuma ve anlama çabalarına yöneltmiştir. Tefsir faaliyetleri de bu gelişmelere paralel olarak hem sayı hem de muhteva ve mahiyet bakımından zenginleşmiştir.⁵

Burada sahabenin ilahî metni anlama ve anlamlandırmada iki türlü rol aldıklarını müşahade etmek mümkündür. Birincisi ayetlerin doğru anlaşılmasına dair Hz. Peygamber'den nakillerde bulunmaları, ikincisi ise kendilerinin akan sosyal hayat içinde ortaya çıkan veya mevcut sorunlara vahye şahitlik etme, olguyu bilme gibi malumatla ayeti yorumlamalarıdır.

⁴ Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, (5. Baskı), Kapı Yay., İstanbul 2014, 59-60, 85.

⁵ Hayrettin Karaman ve Dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (4. Baskı), DİB Yay., Ankara 2012, Mukaddime.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Araştırmanın konusu, temelde sahabe döneminin tefsirinin biçimselliği, temel gerekçeleri, bu dönemde ortaya çıkan farklı yorumlamaların tarihsel arka planı, sosyal, siyasi, epistemolojik ve iktisadî etmenlerin sahabenin Kur'ân tasavvurlarını nasıl şekillendirdiği ve buna bağlı olarak sahabenin tefsir faaliyetleridir. Bu bağlamda sahabe döneminin panoraması içerisindeki olaylar, çalışmanın odak noktasını ihtiva etmektedir. Sahabenin Kur'ân tasavvurunu şekillendiren kıraat, anlam ve eylem gibi ilahî metni anlama araçları ile sahabenin tefsir faaliyetlerini anlayabilmek için dönemin zemininin iyi bilinmesi gerekmektedir.

Bu bakımdan araştırmanın konusu genelde sahabe dönemi temel problemlerinin tefsire etkisi olmakla birlikte konunun asıl özünü oluşturan husus, ilgili dönemin Kur'ân merkezli vakıalarının tarihî arka planının sahabenin tefsir faaliyetlerine etkisini irdelemektir. Yani ayetlerin tefsir ve te'vilinde sahabenin tutumunun, yaklaşımının temel saikleri, gerekçeleri başka bir ifade ile onları buna sevk eden tarihsel, sosyal, siyasal olgular ve olaylardır. Sosyo-kültürel vakıaların insanın görüşlerini ve zihin yapısını şekillendirdiği muhakkaktır. Bu çerçeveden bakıldığında sahabe döneminde meydana gelen bütün olayların tefsiri nasıl şekillendirdiğini sorgulamak, ilahî metnin muradını gerek bilerek gerek bilmeyerek siyasi ve sosyal problemlere nasıl ve neden referans gösterildiğini ve bunun temel alt nedenlerini tarihsel ve eleştirel olarak ele almak son derece önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın başlığı '*Sahabe Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*' şeklinde isimlendirildi.

Sahabe Kur'ân'ı çok fazla rehber ihtiyacı duymadan anlayabiliyorlardı. Çünkü ilahî hitap kendi dilleriyle nazil oluyordu. Ancak şu ifade edilmeli ki ilahî metnin bütün inceliklerini hepsi aynı seviyede bilmiyordu. Hz. Peygamber'den sonra ilk neslin, Kur'ân'ın tefsirinden kaçındıkları ve bu anlamda geride durdukları yer yer sabit olsa da çok geçmeden bu durum İslam dinine yeni giren farklı din, dil ve ırktan insanların inançları ve örf âdetleriyle şekillenen bu anlama faaliyetine imkân ve kapı aralamıştır. Özellikle bu noktada ilk neslin anlama niteliği, Kur'ân tasavvurları ve bu tasavvurun arka planı çalışmada irdelenecektir.

Kur'ân-ı Kerim, yaklaşık yirmi üç yıllık bir zaman diliminde toplumda meydana gelen değişik vakıalara binaen tedrici olarak nazil olmuştur. Nüzul sürecinde vahiy,

dağınık bir şekilde kâğıt, deri, taş, kemik vb. gibi malzemelerle yazıya geçirilmiştir. Daha sonra yazılı metnin parçaları belli ihtiyaca binaen bir araya getirilmiş ve iki kapak arasına alınmıştır. İşte mushaflaşmadan evvel aktif ve canlı bir diyalog ortamı olduğundan ilk muhataplar bu süreci canlı müşahade etmiş, vahyin tarihsel ve aktüel bağlamına vakıf olmuşlardır. Kendi dilleri ile nazil olan vahiy, sahabe neslinin hem kendi tarihî, kültürel ve coğrafi şartlarını dikkate almış hem de dâhil oldukları / tecrübe ettikleri sosyal hayatın içinde karşılaştıkları dinî, ahlakî ve sosyal olayların sorun ve problemlerinin çözümünü hedeflemiştir. Sahabe, düşünce ve eylemlerinde vahyin tesirinin kolay bir şekilde görüldüğü nesil olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu önemli ve değerli neslin nüzul süreci ve sonrası dönemde vahiyle etkileşimi, iletişimlerini dikkate almak, en nihayetinde Kur'ân'ın doğru anlaşılması meyanında pek kıymetlidir. Sahabe neslinin anlama ve yorumlama noktasında kendilerinden sonraki nesillere nazaran daha şanslı olduğu söylenebilir. Böylece onların anlama faaliyetlerinin yer yer sade, bazen de analizlerle gerçekleştiği dikkati çekmektedir.

Sahabe, Hz. Peygamber'in oluşturmuş olduğu yeni hayatı, kavrayış melekelerini etraflı bir şekilde sindirerek nazil olan ayetlerden hüküm çıkarma noktasında Hz. Peygamber'den öğrendiklerini onun vefatından sonra sürekli başvurabilecekleri bir başucu kaynağı gibi muhafaza etmektedir. Özellikle ayetlerle ilgili şerh ve izahlar tefsirin kaynağını oluşturmaktadır. Sahabe nesli Resûlullah'tan sadır olan her şeyi muhafaza etmek için büyük çaba sarf etmiş ve bunlara din nazarı ile bakmışlardır. Bunun yanında sahabenin üstün idrak güçleri ve sarsılmaz imanları⁶ onları daha da ön plana çıkarmaktadır. Eski medeniyetlerin ve felsefî akımların tesirinden uzak bir hayat yaşamaları, zihinlerinin berrak olmasına vesile olmuştur. Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve hayata tatbik etme noktasında kılı kırk yararcasına hassas olmaları, nassları anlamada onları yetkili kılmaktadır. Bu itibarla İslam ulemasının ekserisi sahabe kavlinin bağlayıcı olduğunu ifade etmişlerdir.⁷ Kur'ân yorumcusunun bu kaynağa müracaat etmesi ve ondan büyük ölçüde yararlanması elbette önemlidir.

İlahî metnin anlaşılmasında sahabe gibi güzide bir neslin tefsir rivayetleri oldukça kıymetlidir. Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması noktasında birinci derecede

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59.

⁷ Menna' el-Kattan, *Mebahis fi Ulûmü'l-Kur'ân*, (3. Baskı), Mektebetü'l-Meârif lin-Neşri ve't-Tevzi', ys., 2000, 347; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebi Hatim (ö. 326/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*, Kitabiyat Yay., Ankara 2003, 123-124.

sorumlu hiç şüphesiz Hz. Peygamber'dir. Allah (c.c.), “*İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur’ân’ı indirdik.*”⁸ ayeti ile Hz. Peygamber’e Kur’ân’ı, tebliğden sonra beyan etme mesuliyetini vermiş ve bu beyanın ilk muhatapları da sahabe olmuştur. Kur’ân’ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber’den sonra ikinci halkayı oluşturan sahabe neslinin Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırma faaliyetleri önemli bir veri teşkil etmektedir. O dönemde herhangi bir müşkilat tecelli ettiğinde ilgili durum ya Hz. Peygamber tarafından doğrudan çözülmüş ya da vahiy beklenerek vakıya açıklama Allah (c.c.) tarafından yapıldı. Ancak Hz. Peygamberin ahirete irtihalinden sonra vahiy son bulmuştur. Ayrıca giderek büyüyen İslam hâkimiyeti ve İslam’a dâhil olan farklı milletlerin oluşturmuş olduğu çok kültürlü heterojen yapının ilahî metni anlama ve yorumlamaları kolay olmamıştır. Çünkü onlar, vahiy-vakıya ilişkisine şahitlik etmedikleri ve ana dilleri Arapça olmadığı için Resûlullah’ın arkadaşlarına sık sık başvurmuşlardır. Vahyin kesilmesiyle birlikte mezkûr problemlerin çözümünü sahabe üstlenmek durumunda kalmıştır. Hâl böyle olunca sahabe dönemi, Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırma babında çok önemli bir tarihsel kesiti ifade etmiştir. Zira Kur’ân vahyine şahitlik edenlerin Nebvî iklimde bizzat muhatap olan, bunun yanında doğrudan vahyin tanıkları ve onların Kur’ân anlayışları ve anlama tecrübeleri ilahî metni anlamaya çalışanlar için önem arz etmektedir. Nitekim Kur’ân ile ilk muhatap olan, Kur’ân’ı ilk okuyan ve onu Hz. Peygamber’den sonra ilk tefsir eden nesil sahabedir.

Nitekim sahabe, Hz. Peygamber ile bir arada yaşamaları ve onun rahle-i tedrisatından geçmeleri neticesinde cahiliye dönemine ait bozulmuş âdet ve geleneklerinden uzaklaşmış ve nezih bir zihin yapısına sahip olmuşlardır. Bundan dolayı bütün insanlığın kurtuluşu için gönderilen son ilahî kitabı en sade şekilde anlamış ve bunu yeri geldiğinde yorumlamışlardır. Ancak gerek Hz. Peygamber’in dönemine canlı tanıklık etmeleri gerekse Arap dilinin inceliklerine vakıf olmaları onların Kur’ân algıları ve anlayışlarındaki farklılıkları ortadan kaldıramamıştır. Bu bağlamda sahabe Kur’ân’ı farklı yorumlamıştır. İşte bunun neticesinde sosyal, siyasî ve dinî farklı anlayışların ortaya çıkmasının temelleri bu dönemde atılmıştır. Biz de bu çalışmada bunun temel sebeplerini irdelemeye ve tarihî arka planındaki temel saiklerle ayetler arasındaki münasebeti kurup ilgili dönemi anlatmaya çalışacağız. Bu minvalde evrensel

⁸ Nahl: 16/44.

ve kucaklayıcı olan son ilahî kitap Kur'ân-ı Kerim'in, anlaşılması noktasında ilk dönem sahabe uygulamaları elbette önemlidir. Sahabe nesli, gerek Hz. Peygamber'i (s.a.s.) görerek ve gerekse ahirete irtihalinden sonra sergilemiş oldukları hayat tarzları ile sonraki nesiller için rol model olmaktadır. Bu meyanda bu tarihî kesit önemli veriler içermektedir.

Vahyin atmosferine şahitlik eden sahabe neslinin, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama bağlamında göstermiş oldukları çabalar hakkında detaylı incelemeler ile farklı tefsir yaklaşımlarının arka planını araştırmak gerekir. Bunun yanında yapılan tefsir, bir nesilden diğerine nakledilişi esnasında sonrakilerin bu tefsir yaklaşımları karşısında takındıkları duyuşsal ve bilişsel tavır, bu süreç içerisinde gelişerek oluşmaya başlayan terminoloji, tefsir tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

Daha açık bir ifadeyle sahabe nesli, Müslümanlar için bir rol model olmanın yanında ilahî hitabın anlaşılması noktasında Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetişmiş ve vahyin anlaşılması ve hayata taşınması için gerek canlarını gerekse de mallarını hiç tereddüt etmeden feda etmiş ilk nesildir.⁹ Doğal olarak böyle fedakârlıkta bulunan nesil Kur'ân'da övüldüğü¹⁰ gibi zaman zaman aldıkları kararlar ve olaylar karşısında takındıkları tavırlar sebebiyle de yerilmişlerdir.¹¹

Bütün bu veriler göz önüne alındığında Kur'ân'ın nüzul ortamı, ilahî metni anlama ve kast-ı ilahîyi bilme noktasında çok önemlidir. Sahabenin bu ortama tanıklık etmeleri, olayların özel veya genel sebeplerini bilmeleri, ayetlerin nüzulüne sebep olan vakıaların tarihsel ve aktüel bağlamına hâkim olmaları ve bu anlamda sosyo-kültürel verilerle iç içe bir hayat yaşamaları bize ilahî muradı anlama noktasında önemli veriler sunmaktadır. Anlamın bağlamını oluşturan tarihî arka planı bilmek ve bundan faydalanmak, en azından metot olarak tarihe bir projeksiyon tutmaktadır. Belirtmek gerekir ki aklî muhakeme kullanılmadan yorum/tefsir denilen olgu gerçekleşemez. Bu noktada sahabe nesli sonraki nesillere nazaran daha şanslı ve avantajlı görünse de Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde bazı müphemlerle karşılaşmış ve bunları çözme metotları geliştirmişlerdir. Elbette bu geliştirilen metotlar bugünkü gibi sistemli

⁹ İhsan Arslan, *H. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, (1. Baskı), Okur Akademi Yay., İstanbul 2016, 10; Mehmed Said Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, (3. Baskı), Otto Yay., Ankara 2020, 13.

¹⁰ Âl-i İmrân: 3/110; Tevbe: 9/100.

¹¹ Nisâ: 4/75, 109; Mâide: 5/101; Enfâl: 8/67; Nûr: 24/11-18; Ahzâb: 33/53.

olmamıştır. Ancak spontan olarak anlam ve yorumu sosyo-kültürel çevreyi de baz alarak ve olayların tarihî seyrine şahitlik ederek çözmüşlerdir.

Söz konusu dönemde Müslümanların diğer kültürlerle iletişiminin artmasından dolayı Müslümanların hayatında ilahî kaynaklı dinlerden olan Hristiyan ve Yahudi kültürüyle bunun yanında Bizans ve İran kültürü sahabe döneminde etkili olmuştur. Bu etkilerin de dönemin ilim ve sanat anlayışına etki etmesi kaçınılmazdır. Bu yüzden bu dönemi doğru okumanın günümüze de ışık tutacak yönlerinin olduğu söylenilebilir.

Bu çalışma, İslam dünyasında önemli kırılmaların yaşandığı sahabe döneminin Kur'ân perspektifini tüm yönleriyle ortaya koyması bakımından önemlidir. Tefsirde sahabe dönemi, özellikle de bu dönemin şahısları ve bu şahısların tefsir anlayışları ile ilgili birçok betimleyici / tasvirî çalışma yapılmıştır. Ancak bu dönemle ilgili Kur'ân'ı anlama ve yorumlamaya etki eden amiller bağlamında teorik bir çalışmaya ulaşılammış olması, tarihsel ve eleştirel çalışmaların yapılmamış olması bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

Çalışmanın temel amacı, sahabe döneminde meydana gelen siyasi, sosyo-kültürel, epistemolojik ve iktisadi vakıaların sahabenin Kur'ân'ı anlamalarına etkisini ve katkısını irdelemektir. Tefsir tarihinde sahabe Hz. Peygamber'den sonra tefsir kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemin tüm yönleriyle çok ciddi ve iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada bu problemler teker teker ele alınarak irdelendikten sonra bunların analizleri ve farklı perspektiflerle değerlendirmeleri yapılacaktır. Yani bu çalışmanın temel hedefi tefsir tarihi ve Kur'ân'ın yorumlanması bakımından önem arz eden ikinci tabaka olan sahabenin Kur'ân'ı anlama biçimini ve bunların temel dinamiklerini analiz etmektir.

Bu amaç doğrultusunda tezin ana problemi olan “sahabe döneminin siyasi, sosyo-kültürel, epistemik ve iktisadi ortamın bu dönemin tefsirine etkisi nedir?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu ana problem çerçevesinde sahabe döneminin panoraması etraflı bir şekilde incelenip akabinde sahabenin Kur'ân tasavvuru ve Kur'ân'ı anlama faaliyetlerini şekillendiren temel parametreler çalışmada sunulmaktadır. Yine sahabenin anlama faaliyetlerinde kullandıkları kavramlar, ilahî metni anlamlandırmada temel

kaynakları ve metodolojik hiyerarşileri, anlama faaliyetlerini kolaylaştıran yardımcı/tali kaynakları ve tefsirde ihtilaflarının neliğini ortaya koymaktadır. Bütün bunların sonucunda ilk neslin anlama faaliyetlerinin biçimi, tefsirlerinin epistemik değeri, tefsir geleneğindeki metodolojik iz düşümleri ve ulûmü'l-Kur'ân'a kaynak teşkil eden rivayet/verilerini enine boyuna tartışılmaktadır.

Çalışma bütünlük içerisinde anakronizme düşmeden ve objektif olarak sunulmaya gayret gösterilmiştir. Çalışmada ilk önce sahabe döneminin temel özelliklerini tespit etmek gerekmektedir. Konunun zeminini oluşturan ilk bölümde sahabenin tefsir faaliyetlerini anlamanın, açıklamaların ve yorumlamanın temel parametreleri oluşturduğu açıktır. Özellikle nüzul döneminden sonra sahabe döneminin, İslam dünyasının her açıdan çeşitlendiği, değiştiği ve geliştiği bir dönem olduğu tarihî bir vaki'dir. Bu olgusalıktan sahabenin de müstağni kalamadığı ve bu durumun anlamayı da etkilediği ifade edilmelidir. Bu bakımdan söz konusu dönemin tefsir faaliyeti tüm yönleriyle ortaya konulacaksa mutlaka dönemin sosyal, siyasal, dini ve kültürel kodlarının belirlenmesi gerekmektedir. Çünkü bu tür niteliklerin sahabenin Kur'ân tasavvurunu şekillendirdiği açıktır. Bu bakımdan çalışma yöntemi sahabe dönemi tefsirini salt tasvir etmek değil, onun arkasında yatan dinî, siyasî, sosyal ve diğer nedenleri ortaya koymak ve tartışmaktır. Sahabe dönemi tefsirinin diğer disiplinlerin argümanları eşliğinde okunması elzemdir.

Aynı zamanda bu hususlarla hedef, dönemin fotoğrafını çekmek olduğu için olaylar ilk bölümde genel kabul görür şekilde izah edilerek mümkün olduğu kadar özetlenmektedir. Yöntem, yer yer tahlil ve tasvir edici, açıklayıcı, örnekleme ve sorgulamacı / sokratik metotla ilerlemektedir. İslam tarihinin Kur'ân-ı Kerim'i anlamada temel parametreler sunduğu aşikârdır. Bunun yanında özünde taşıdığı girift vakıaların anlam, yorum ve zihinsel formülasyonu şekillendirdiği de bariz bir şekilde görülmektedir. İlahî muradı anlamanın bu çerçeveden bağımsız olduğunu düşünmek çalışmayı kısır döngüde bırakabilir.

Sahabe dönemi, Hz. Peygamber dönemiyle organik bir bağ oluşturduğundan araştırmanın sacayaklarından biri Hz. Peygamber dönemine dayanmaktadır. Ancak çalışmanın kapsamını daha çok Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönem ilgilendirmektedir. Çalışma tarihte bir kesiti inceliyor olsa da amaç bir tarih çalışması

yapmak değildir. Amaç, bu dönemdeki insan zihnini inşa eden siyasi, sosyo-kültürel, iktisadi ve epistemolojik ortamın Kur’ân’ı anlama ve yorumlamaya yansımalarını analiz etmeye çalışmaktır. Bunu yaparken Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonra meydana gelen olayları önce bütüncül bir bakışla irdeleyip resmettikten sonra bu hadiselerin hem canlı şahitleri hem de yer yer failleri olan sahabenin Kur’ân yorumlarındaki ahvallerini ortaya koymaktır. Çalışmanın genelden özele doğru akan bir yol izlediği açıktır. Bu meyanda çalışmada tümdengelim metodunu kullanılmıştır. Bunun yanında sosyal bilimlerdeki temel yöntemlerden biri olan “açıklayıcı” yaklaşım da yer yer tercih edilmektedir. Bu çerçevede betimleme, anlama, izah etme, karşılaştırma ve analiz/senteze dayalı olarak olaylar işlenmektedir.

Esas itibariyle vahyin nüzulüne şahit olan sahabenin Kur’ân ile ilgili tanıklıkları, yaşanmışlıkları, ayetler üzerinden yer yer te’vil yaparak itikadî ve ahlakî sorunlarını nasıl çözdüklerini analiz ederek anlamaktır ki bu ancak sahabe neslinin Kur’ân’ı nasıl anladığında saklıdır. Sahabenin ilahî metni anlarken tatbik ettikleri usul ve yöntemler tefsir ilmindeki yetkinlik ve maharetlerini ortaya çıkarmada çok önemli veriler sunmaktadır.

Nüzul ortamı ile bu vahiy atmosferinde meydana gelen vakıalarla Kur’ân ayetleri arasındaki irtibatı derin bir şekilde tahlil eden bu nesil, ilahî hitabın iman, ibadet, ahlak ve sosyal hayat kuralları noktasında getirdiği prensip ve yönlendirmelerin gerek naklî gerekse aklî yorumlamalarında tampon rolü üstlenmişlerdir. Bu noktadan bakıldığında sahabeye ait Kur’ânî bir modelin oluşturulması ve bu modelin ortaya koyduğu değerlerin tespiti ve tahlili İslam kültürünün tarihsel serencamında büyük bir öneme sahiptir. Sahabenin ayetleri yorumlarken kullandıkları mantık örgüsü, fikir yürütmelerindeki üslupları, yaşadıkları dönemdeki sosyo-kültürel ortamın tefsire etkisi ortaya konulabilirse onların tefsirdeki amaçları ve hedefleri en nihayetinde Kur’ân algıları ve tasavvurları bir nebze de olsa kanaatimizce anlaşılmış olacaktır. Nitekim herhangi bir lafzın/sözün ya da metnin tam manasıyla anlaşılması için lafzın/sözün söylendiği veya metnin yazıldığı zemin, mekân ve muhatap kitlenin durumlarının bilinmesi gerekmektedir.

Konu itibariyle, sahabe dönemi tefsirinin birçok yönü vardır. Bu çalışma sahabe dönemi tefsiri ile ilgili bir arka plan okuma çalışmasıdır. Arka plan ise tarihten, tabii

çevreden, siyasetten vs. oluşmaktadır. Çalışma literatürün tefsirle ilgili olanlarını işlemekle sınırlandırılmıştır. Yoksa tüm yönleriyle salt siyaset ve tarih anlatmak değildir. Hedefe matuf bu çalışmanın birinci bölümünde sahabe döneminin panoraması adı verilen siyasi, sosyo-kültürel, iktisadî ve epistemolojik zemin hakkında betimlemeyi ve Kur'ân yorumunu etkileyecek bazı malumat verildi. İkinci bölümde sahabenin Kur'ân'ı anlamalarındaki dinî ve ahlakî boyutu, ayetleri tefsir ederken dayandıkları kavramlar, ilk dönemde tefsir ve te'vilin neliği, tefsirdeki ihtilaflarının sebep ve sonuçları, tefsirlerin bilgi ve kaynak değeri, Kur'ân'ı yorumlama metodolojilerinin ana kaynakları, Kur'ân'ı anlamalarını kolaylaştıran yan/talî öğeleri ve en nihayetinde Kur'ân-ı Kerim'i yorumlama biçimleri derinlemesine açıklandı. Üçüncü bölümde ise sahabenin Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırmalarının sonraki nesillerde tezahürü ele alındı. Akabinde sahabenin ulûmü'l-Kur'ân'a kaynak teşkil eden görüşleri Kur'ân ilimleri disiplini çerçevesinde tartışılarak konu nihayete erdirildi. Hiç şüphesiz sosyal bilimler alanında her bilimsel çalışma bir önerme olduğundan her zaman kritik edilmeye eleştirilmeye açıktır. Bu mütevazı çalışmanın da konuyla ilgili daha derinlikli çalışmalara zemin hazırlaması öngörülmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİĞİ

Kur'ân ayetleri aktif olarak indiği zaman Hz. Peygamber, ilgili ayetleri sahabeye okumuş, açıklamış ve ayetlerdeki ilkelerin hayata nasıl aktarılacağını yaparak ve yaşayarak onlara göstermiştir. Vahiy-olgu ilişkisine bu denli canlı tanıklık eden sahabe, Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve yaşama noktasında elbette ayrıcalıklı hale gelmiştir. Ancak sonraki nesiller ilahî metin merkezli anlama sorunu bu kadar kolay çözümleyememiştir. Bununla birlikte ciddi anlamda sonraki toplumların Kur'ân tasavvuru ve yorumlama anlayışı tenkit edilmiştir. Bu bakımdan sahabenin anlama, yorumlama ve yaşam tarzları Kur'ânî tasavvurlarını nasıl şekillendirdiği hem Hz. Peygamber'e en yakın olmaları hem de vahiy-vakıa ilişkisine doğrudan şahitlik etmeleri açısından anlamlı ve önemlidir.

Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim'i anlama ve anlamlandırma sorunsalı, özellikle sahabe neslinden sonra her kuşak için artarak devam etmiştir. Sahabe nesli, asıl itibarıyla kitaptan ziyade hitaba muhataptı. Olayın bizzat içinde olan bu neslin anlama problemlerinin (bazı istisnalar hariç) olmaması bu açıdan şaşılabilecek bir durum değildir.

Bunun yanında vakıa birliği, tarih birliği, coğrafya/mekân birliği ve bunları kuşatan hayat birliği gibi ayetleri anlamalarını kolaylaştıran önemli yardımcı öğelerin var olmasıdır. Bütün bunlar, sahabenin anlama problemi diye nitelendirilebilecek bir durumla sık sık karşılaşmamalarını sağlamaktadır. Bu sorunlar göz önüne alınarak acaba ilgili dönemde “Kur’ân’ı anlamak mı? Akan sosyal hayatın içine Kur’ân’ı katarak ve elbette içselleştirerek yaşamak mı? Tartışmasız kabul edip itaat ederek inanmak mı?” gibi soruları düşündürmektedir. Tüm bunların elbette cevabı vardır. Ancak ifade etmek gerekir ki bunların hepsinin o döneme gidilip aynı ruh hali yaşanmadan anlaşılması pekâlâ mümkün değildir. Bunun yanında sahabe döneminde yaşanan siyasi kargaşalar neticesinde zuhur eden aktivitelerin ana nedenleri nelerdir ve Kur’ân’ı farklı anlamlandırmaya nasıl katkı sunmaktadır? Sahabe neslinin tefsir ilmine katkıları nelerdir? Sahabenin Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırma noktasındaki tasarrufları tefsir mi yoksa te’vil mi? Sahabenin Kur’ân’ı anlama ve yorumlamada sistemli bir metodolojileri var mıydı? Sahabenin Kur’ân’ı anlamada rolleri ve ana kaynakları ne olmuştur? Sahabe ilahî kitabı kendi yaklaşımları için referans olarak kullanmış mıdır? Kur’ân merkezli ihtilaflarının sebep ve sonuçlarının neliği nasıldır? Nassın olduğu yerde içtihat yapılamaz kaidesi gereğince ilgili nesil nassa rağmen içtihat etmiş midir? Böyle bir içtihatları varsa bunun temellendirilmesi nasıl yapılmıştır? En nihayetinde Kur’ân tasavvurları nasıldı? İlahî metni anlama biçimleri nasıldı? Bu ve benzeri temel problemleri irdelemek, Kur’ân’ın anlama ve anlamlandırma hususunu bir nebze olsun vuzuha kavuşturacaktır.

IV. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE KAYNAKLARI

Bu çalışma, sahabe dönemi tefsirini inceleme konusu yaptığı için sahabe dönemiyle sınırlandırılmıştır. Sahabe dönemi içerisinde Kur’ân merkezli yapılan tüm tartışmalar, bu çalışmanın temel konuları arasındadır. Bu konuların tamamı söz konusu çalışmanın alanı ve sınırları içerisinde değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Yine sahabe dönemini kendisinden önceki nüzul dönemi ile organik bir bağ oluşturduğundan bu dönemi keskin bir şekilde ayırmak mümkün değildir. Çünkü bu dönem, Hz. Peygamber döneminden büsbütün ayrı düşünülemez. Bu nedenle yer yer nüzul dönemine de atıflar yapılacaktır. Aynı şekilde sahabe döneminin tefsir geleneğinde ikinci önemli tabakayı oluşturduğu, Hz. Peygamber sünnetinden sonra sahabe kavli ikinci bir bilgi kaynağı

olduğu için kendisinden sonraki dönemle de ilişkisi bulunmaktadır. Kendisinden sonraki dönem olan tabiûn nesli ile alakalı olduğundan bu dönemle de keskin, farklı ve derin analizlere girmeden sahabe kavlinin o dönemdeki etkisini ortaya koyacak şekilde birtakım veriler sunulacaktır.

Çalışmanın sınırlarını Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin çoğunlukta yaşadığı dönem ile sınırlandırmak mümkündür. Çalışmanın sahabe dönemini (10-60/632-682) kapsamasıyla konunun çerçevesi bu dönemde meydana gelen siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi ve epistemolojik vakıaların Kur'ân'ın anlama ve yorumlanmasına etkisi inceleneceğinden özellikle sınırların belli olması önem arz etmektedir. İslam tarihinin ilk dönemlerinde meydana gelen olaylar, ilahî hitabı anlama noktasında önemli veriler sunmaktadır. Bununla beraber özü itibariyle bazı olayların girift yapısının anlama, yorumlama ve zihinsel formülasyonu önemli ölçüde şekillendirdiği aşîkârdır. Bu bağlamda ilgili dönemi incelerken tüm bu verilerden bağımsız hareket etmek çalışmayı kısır döngüde bırakabilir, dahası ilahî muradı sahih bir şekilde anlama ve anlamlandırmaya set olabilir. İşte bu şuurla ilgili vakıaları Kur'ân'ı anlama ve tefsirine etkisi şeklinde okumak en büyük temennimizdir. Ancak araştırmaya konu teşkil edecek bütün rivayetleri ele alıp tek tek değerlendirmeye tabi tutmak çalışmanın hacmini ziyadesiyle arttıracığından söz konusu rivayetler arasından daha çok ön plana çıkanlara yer vererek araştırma bu rivayetler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında araştırmada zikredilen rivayetlerin sıhhat derecelerinin neliği, araştırmanın çerçevesinin dışında olduğu için üzerinde durulmamaktadır.

Sosyal olaylar devamlılık arz eder ve kendisinden önceki dönemlerden ilham alarak sonraki dönemleri şekillendirir. Sahabe nesli, ilahî vahiyden gelen dünyevî ve uhrevî ilkelerin Allah'tan (c.c.) geldiğine bizzat şahit olmuş ve bunu içselleştirerek Hz. Peygamber'e kayıtsız şartsız itaat etmişlerdir. Bu uygulamanın hâsılatı olarak onun söz ve fiillerinde üstün bir toplum ortaya koymanın çabası içinde bilfiil yer almışlardır. Çalışma da bu gaye ile Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemi ele almak gayreti içerisindedir.

Çalışmanın ana kaynaklarını tefsir çalışmaları, tefsir çalışmaları içerisinde de gerek pratik tefsirlerin mukaddimleri gerek ilk dönem tefsirleri gerek ulûmü'l-Kur'ân

eserleri oluşturmaktadır. Temel İslam bilimleri disiplinler arası bir çalışma olması hasebiyle ve ilk dönemde İslami ilimler tam anlamıyla birbirinden ayrılmadıklarından çalışmada genel anlamda Tefsir, Siyer, Kelam ve İslam Tarihi kaynaklarından da istifade edilmektedir. Bu bakımdan ilk dönemden günümüze ulaşan tefsir birikimi temel referans kaynağı olarak alınmaktadır. Çalışmada hem erken dönem hem de geç dönem tefsir kaynakları sahabe özelinde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Çalışmada mümkün olduğunca geniş bir kaynak çerçevesinden yararlanılmıştır. Meşhur tefsirler başta olmak üzere diğer tefsir kaynakları da esas alınmıştır. Bu meyanda istifade edilen tefsirlerden bir kısmını şöyle sıralanmaktadır: İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923) *Camîu'l-Beyan an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, Ebu'l-Hasen el Maverdi (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-Uyun (Tefsiru Maverdi)*, Zemahşeri (ö. 538/1144) *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201) *Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Fahrüddin er-Razi (ö. 606/1209) *Mefatihü'l-Gayb (Tefsir-i Kebir)*, el-Kurtubî (ö. 671/1272) *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, İbn Kesir (ö. 774/1372) *Tefsir-u Kur'âni'l-Azim*, es-Süyûtî (ö. 911/1505) *ed-Durru'l-Mensur fi't-Tefsir-i bi'l-Me'sur*.

Bu tefsirlerin dışında, Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhan fi Ulûmü'l-Kur'an*, es-Süyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkan fi Ulûmü'l-Kur'an*, Zürkani (ö. 1367/1948) *Menahilu'l-İrfan fi Ulûmü'l-Kur'an*, Mennau'l-Kattan *Mebahis fi Ulûmü'l-Kur'an*, İsmail Cerrahoğlu *Tefsir Usulü*, Muhsin Demirci *Kur'an Tarihi, Tefsir Usulü* gibi Kur'an ilimleri hakkında yazılan temel eserlerden, yine temel kaynaklardan biri siyer ve İslam tarihi çalışmalarıdır. Sahabe dönemi tarihî olayların Kur'an'ın farklı anlaşılmasına doğrudan etkisi vardır. Bu bakımdan İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* gibi kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Sahabe tefsirini değişik yönlerden inceleyen ilmî çalışmalar arasında şunlar dikkat çekmektedir: Mehmet Sürmeli, *Sahabenin Kur'an Anlayışı*, Doktora Tezi, 2003, Ankara Üniversitesi; Mehmet Ali Durur, *Abdullah İbn Abbas'ın Kur'an'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, Doktora Tezi, 2019, İnönü Üniversitesi; Davut Şahin, *Hiz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, Doktora Tezi, 2009, Ankara Üniversitesi; Gökhan Atmaca, *Hiz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, Rağbet Yay., İstanbul, 2011; Mehmet Ünal, *Sahabenin Kur'an Okuma Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, 1994, Ankara Üniversitesi; İsmail Kurt, *Mâverdi'nin en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Eserinde Sahabe Tefsiri*, Yüksek Lisans Tezi, 2011, Dokuz Eylül Üniversitesi; Muhammet Ali

Erdal, Hz. Ömer'in Tefsir Rivayetleri, Yüksek Lisans Tezi, 2011, Çukurova Üniversitesi; Betül Akpınar, İbn Kesir Tefsirinde Sahabenin Ayet İktibasları, Yüksek Lisans Tezi, 2018, Sakarya Üniversitesi; Mehmet Zeki Süslü, Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları, Yüksek Lisans Tezi, 2009, Süleyman Demirel Üniversitesi; Hakan Aydın, Sebeb-i Nüzul Bağlamında Sahabeye Atıfta Bulunan Âyetlerin Tahlili ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi; Muhammed Zahid Belek, Hz. Ali'nin Kur'an Tasavvuru ve Ayetleri Tefsiri, Yüksek Lisans Tezi, 2010, Süleyman Demirel Üniversitesi; Mehmet Zahir Doğan, Sahabenin Dirayet Tefsiri, Yüksek Lisans Tezi, 2019, Erciyes Üniversitesi; Esmâ Biçen, Hz. Aişe'nin Tefsir Metodu ve Tefsirdeki Yeri, Yüksek Lisans Tezi, 2011, Yüzüncü Yıl Üniversitesi; Muttalip Karataş, Hz. Ömer'in Tefsir İlmindeki Yeri, Yüksek Lisans Tezi, 2019, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Yine bu çalışmada diğer temel İslam bilimlerinde yazılmış eserler interdisipliner bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili klasik ve modern kaynaklar kapsamında lügatlerden, kitap, makale, sempozyum, yüksek lisans ve doktora tezlerinden, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden, el-Mektebetü Şamile Programı gibi web sitelerinden çalışmayla alakalı bilgiler toplanmıştır. Kur'an meali olarak da "https://kuran.diyanet.gov.tr/" web sitesindeki Diyanet İşleri Başkanlığı meali takip edilmiş, örnek/örneklem olarak seçilen ayetlerin çoğunlukla meallerine yer verilmiştir. Ancak ayet içinde geçen kelime veya ayetin kendisi ile ilgili doğrudan bir durum varsa ilgili ayetin Arapça metni de eklenmiştir. Çalışmada metin içerisinde geçen şahıs isimlerinin vefat tarihleri ilk geçtiği yerde verilmiş, bu tarihî verilerde Diyanet İslam Ansiklopedisi esas alınmıştır. Yararlanılan kaynakların teknik açıdan ilk geçtiği yerde tam künye (bütün bibliyografik bilgiler) verilmiş; sonraki geçen yerlerde ise sadece yazarın soy ismi ve bilginin geçtiği sayfa numarası, eğer yazarın birden çok çalışması çalışmada kullanıldıysa eser ismi kısaltılarak verilmiştir.

Bu çalışma, yukarıda zikredilen çalışmalardan sahabe döneminin siyasi, sosyo-kültürel, epistemolojik ve iktisadî verilerinin Kur'an'ı anlamaya etkisi ve tefsir ilmine yansımaları bakımından ayrılmaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi sahabe döneminin tarihsel, sosyal ve epistemolojik olayların sahabenin tefsir faaliyetlerine etkileri incelenmiştir. Bu mütevazı çalışmanın tefsir literatürüne katkı sağlaması beklenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAHABE DÖNEMİNİN PANORAMASI

1.1. SAHABE KAVRAMININ TANIMI VE ANLAMSAL ÇERÇEVESİ

Sahabe kavramının neliği hususunda temel bilgilerin bilinmesi, konunun anlaşılması için yararlı görülmektedir. Daha önce yapılan bazı çalışmalarda¹² bu konu uzun uzadıya tartışıldığı için burada kısaca değinilecektir. Hz. Peygamber’e iman etmiş, davası için gerek malî gerek manevî destekte bulunmuş, İslam davasına gönülden bağlı olup Hz. Peygamber’in sohbetine katılan, genç, yaşlı, erkek, kadın veya yetersizlikten etkilenmiş her bireye sahabe denilmektedir. Kavram geniş bir kitleyi ifade etmektedir. Bu noktada çalışmanın amacı sahabe neslini kısaca tanımak ve sahabenin tefsir anlayışlarındaki arka saikleri tespit etmektir.

1.1.1. Lügavî Tanım ve Analiz

Etimolojik olarak bakıldığında kelimenin “bir arada olmak, birlikte olmak, dostluk, arkadaşlık, manasındaki “صحابی”, “صحاب” fiilinden türediği görülmektedir. “صحابی”, arkadaş ve dost olan kişi anlamında tekil isim olarak kullanılır. Çoğulu, “صحابیة، صحابة، أصحاب” olan ve ismi fail olarak kullanılan “صحاب” kelimesidir.¹³

Sözlükte bir kişi ile birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak¹⁴ ve “sahib” kelimesinin çoğulu olarak “sahb”, “ashab”¹⁵ veya sahabe¹⁶ anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda “sahabi” kavramı sohbet mastarından türemektedir. Bu bağlamda sohbet; “Bir şeye yakınlık ve beraberliği ifade ederek samimi olmak, bir kişiye refakat etmek,

¹² Mehmet Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, (1. Baskı), Safa Yayın Dağıtım, İstanbul 2016, 21-29; Mehmet Ünal, *Sahabenin Kur’ân Okuma Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE., 1994, 4-10; Mehmet Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler Tartışmalar- Gerçekler*, (4. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2009, 27-30.

¹³ Ebu Abdîrahmân el-Halil b Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhîdî, *Kitâbu l-Ayn*, (thk., Mehdi Mahzumi & İbrahim Samerrâi), Dâru ve Mektebetu ve Hilal, ys., III, 124; Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzur, *Lisânü l-Arab*, Dâru’s-Sadr, (3. Baskı), Beyrut 1988, I, 519; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü l-Ârus min Cevahiri l-Kâmus*, Dâru’l-Hidaye, ys., 2010, III, 185-186.

¹⁴ İbn Manzur, *Lisânü l-Arab*, I, 519; Zebîdî, *Tâcü l-Ârus min Cevahiri l-Kâmus*, III, 186; Mehmet Efendioğlu, “Sahabe”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 491.

¹⁵ Kur’ân-ı Kerim’de birçok ayette geçmektedir. Bkz., Tevbe: 9/40; Şuarâ: 26/61.

¹⁶ İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Usûlü*, (47. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2019, 12.

arkadaşlık, dostluk gibi manaları ifade etmektedir.”¹⁷ Sohbet kavramının içeriğinde zaman ve mekân sınırlandırması bulunmadığı gibi bir kişinin başka bir kimse ile sohbetinden bahsedildiğinde kısa süreli bir karşılaşma ya da söz konusu durumun uzun sürede olması da mümkündür. Daha farklı bir ifade ile biri ile olan sohbet bir dakika da olabilir, çok uzun süreli karşılıklı bir iletişim de olabilir.¹⁸ Kelimenin mâna alanını yakınlık, birliktelik, beraberlik ve eşlik etme gibi anlamların oluşturduğu görülmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’de “صحب” s-h-b kökü değişik yönleriyle doksan yedi yerde geçmektedir.¹⁹ Kur’ân’da “صاحب” kelimesinin yalın olarak geçtiği ayetler²⁰ olduğu gibi “صاحبكم” şeklinde geçen ayetler de²¹ vardır. “İyi geçin, hoş sohbet et!” anlamında emir kipi olarak “صاحبهما” ikili kalıbıyla kullanılan ayet de bulunmaktadır.²²

Bunun yanında bazı ayetlerde²³ “صاحبه” şeklinde zamire bitişik bir şekilde de kullanılmıştır. Yine Kur’ân’da “صحابي” kelimesinin çoğulu olan “اصحاب” formu ise birçok ayette bir isme izafet şeklinde gelmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

اصحاب “²⁷اصحاب السبت”, ²⁶اصحاب الجحيم “²⁵اصحاب الجنة”, ²⁴اصحاب النار “²⁸يدعون اصحاب “³²اصحاب الكهف”, ³¹اصحاب الحجر”, ³⁰اصحاب الأيكة”, ²⁹اصحاب اعراف”, ³³الصرائط سوى ³⁷اصحاب الميمنة”, ³⁶اصحاب القرية”, ³⁵اصحاب السعير”, ³⁴اصحاب موسى”, ³³الصرائط سوى

¹⁷ Zebîdî, *Tâcü’l-Ârus min Cevahiri’l-Kâmus*, III, 186.

¹⁸ Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler Tartışmalar- Gerçekler*, 27.

¹⁹ Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*, Dâru’ş-Şamiyye, Beyrut 1996, I, 667.

²⁰ Kalem: 68/48; Nisâ: 4/36.

²¹ Sebe’: 34/46; Necm: 53/2; Tekvîr: 81/22.

²² Lokmân: 31/15.

²³ Tevbe: 9/40; Kehf: 18/34, 37.

²⁴ Bakara: 2/39, 81, 217, 257, 275; Âl-i İmrân: 3/116; Mâide: 5/29, 86; A’râf: 7/32, 44, 47, 50; Yûnus: 10/27; Râ’d: 13/5; Zümer: 39/8; Mü’min: 40/6, 43; Mücadele: 58/17; Haşr: 59/20; Teğabun: 64/10; Müddessir: 74/31.

²⁵ Bakara: 2/82; A’râf: 7/42, 44, 46, 50; Yûnus: 10/26; Hûd: 11/23; Furkân: 25/24; Yâsin: 36/205; Ahkâf: 46/14, 16; Haşr: 59/20; Kalem: 68/17.

²⁶ Bakara: 2/119; Mâide: 5/10; Tevbe: 9/113; Hac: 22/51; Hadîd: 57/19.

²⁷ Nisâ: 4/47.

²⁸ En’âm: 6/71.

²⁹ A’râf: 7/48.

³⁰ Hicr: 15/78; Şuarâ: 26/186.

³¹ Hicr: 15/80.

³² Kehf: 18/9.

³³ Tâhâ: 20/135.

³⁴ Şuarâ: 26/61.

³⁵ Fâtır: 35/6; Mülk: 67/10.

³⁶ Yâsin: 36/13.

³⁷ Vâkıa: 56/8; Müddessir: 74/39; Beled: 90/18.

“اصحاب الأخدود”⁴², “اصحاب القبور”⁴¹, “اصحاب الشمال”⁴⁰, “اصحاب اليمين”³⁹, “اصحاب المشأمة”³⁸, Kur’ân’daki tüm bu kullanımlara baktığımızda karşımıza çıkan sonuç “اصحاب” ve “صاحب” kavramları sözde, arkadaşlıkta, mekânda ve bir hususa veya şeye aidiyette çok yakınlığı ve birlikteliği ifade etmektedir.⁴³ Kelimenin kavramsal olarak analizini yaptıktan sonra Kur’ân’da sahabe ile ilgili ayetlere bakılınca ayetlerde çizilen sahabe portresinde sahabe çeşitli sebeplerle uyarılmıştır. Bazı ayetlerde ise onlar; hakiki mü’min olmaları⁴⁴, Allah’ın rızasını aramaları⁴⁵, fazilet sahibi olmaları⁴⁶, takvaya yönelmeleri⁴⁷, istikamet sahibi olmaları⁴⁸, kâfirlerin gayzını arttırmaları⁴⁹, kendi aralarında çok merhametli olmaları⁵⁰, mağfiret ile müjdelenmeleri⁵¹, Allah’ın onlardan razı olması⁵², kendilerine cennet vaat edilmesi⁵³, Tevrat ve İncil’de bahsedilmeleri⁵⁴, en hayırlı topluluk olmaları⁵⁵ ve âdil kabul edilmeleri⁵⁶ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu durum bize sahabenin konumunu, bulundukları ortam itibarıyla Allah (c.c.) tarafından en güzel şekilde ve en büyük görev için tasarlandıklarını ve Hz. Peygamber’in risaletinin taşıyıcısı olarak sonraki nesillere dinî ve kültürel birikimi aktarmada köprü görevi üstlendiklerini göstermektedir. Ayet-i kerimede şöyle buyurulmuştur: “*Bilin ki, aranızda Allah’ın elçisi bulunmaktadır. Eğer o, birçok işlerde size uysaydı sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fasıklığı ve (İslam’ın emirlerine) karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir.*”⁵⁷ Böylece Allah (c.c.), onları şerefli kılmış ve onlara imanı gerekli göstererek onların kalplerini imanla

³⁸ Vâkıa: 56/9; Beled: 90/19.

³⁹ Vâkıa: 56/27, 90, 91.

⁴⁰ Vâkıa: 56/41.

⁴¹ Mümtetine: 60/13.

⁴² Burûc: 85/4.

⁴³ Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 23.

⁴⁴ Enfâl: 8/74.

⁴⁵ En’âm: 6/52.

⁴⁶ Tevbe: 9/100; Hadîd: 57/10.

⁴⁷ Fetih: 48/26.

⁴⁸ Hucurât: 49/7-8.

⁴⁹ Fetih: 49/29.

⁵⁰ Mâide: 5/54.

⁵¹ Enfâl: 8/74.

⁵² Fetih: 48/18; Tevbe: 9/100.

⁵³ Hadîd: 57/10.

⁵⁴ Fetih: 48/29.

⁵⁵ Âl-i İmrân: 3/110.

⁵⁶ Bakara: 2/143.

⁵⁷ Hucurât: 49/7.

süslemiştir. Buna karşın onlara küfrü, isyanı ve fasıklığı kerih kılmıştır. Bunun sonucunda onlar ayette belirtildiği gibi ferasetli olmuş ve doğru yola ulaşmışlardır.⁵⁸ Kur'ân-ı Kerim'de farklı hususlarda sahabeden bahseden birçok ayet⁵⁹ bulunmaktadır.

Anlam itibariyle bakıldığında sahabe, Hz. Peygamber ile birlikte günlük hayatta, savaşlarda ve sosyal münasebetlerde aynı fiziksel çevreyi paylaşan insanların oluşturmuş olduğu topluluktur. Bu birliktelik her ne kadar fiziksel çevre ile sınırlı görünüyorsa da asıl itibariyle manevi bütünleşmeyi de ifade etmektedir. Çünkü yetersizlikten etkilenmiş bireyler de (Örn. İbn Ümmü Mektûm) ilgili tanım içinde yer almaktadır.

Kanaatimizce 'sahabe' terimi, içerdği tarihî, beşerî ve dinî gönderimler, imalar ve yaşanmışlıklar sebebiyle, olabildiğince geniş yelpazede ele alınması gereken bir kavram alanına sahiptir. Hz. Peygamber'in kılavuzluğunda zamanın anlamlandırılması ve tarihin inşasında etkin, örnek ve derin bir işlev görmüşlerdir. Sahabe-i Kirâm, sadece Hz. Peygamber'in hayatındaki süreçte değil onun ahirete irtihalinden sonra da etkin, inşacı ve kurucu nesil olmayı sürdürmüştür.⁶⁰

1.1.2. Istilâhî Tanım ve Analiz

Sahabe kavramını, Hz. Peygamber'in davasında bizzat yanında bulunmuş ve ona her türlü zorlukta destek çıkmış, ilahî hitabı kabul ederek hayatlarına tatbik eden müstesna bir nesil olarak tanımlamakta herhangi bir beis olmayacağı kanaatinde olduğunu ifade etmek gerekir. Bu insanlar arasından değişik seviyede bireylerin ortaya çıkmasının özünde hiç şüphesiz Allah'a (c.c.) yönelmiş olmaları, Hz. Peygamber'e gönülden bağlanmaları ile vahyin getirdiği dinî ilkeleri içselleştirmeleri, bunun yanında Kur'ân'ın maksadını derin bir şekilde kavrayıp hayat tarzı edinmeleri yer almaktadır.⁶¹

Sahabenin tarifini ilk dönemden itibaren birçok âlim yapmışken bunların kimisi bu tanımları bazı sahabileri dışarıda bırakacak kadar dar tutmuş, kimisi ise sahabe olarak

⁵⁸ Muhammed Salih Muhammed el-Saviy, *Menziletü'l-Sahabeti fi'l-Kur'âni*, Dâru'l-Ti'beti, ts., 9.

⁵⁹ Tevbe: 9/100, 117, 118; Fetih: 48/18, 19; Haşr: 59/8, 9; Zümer: 39/23; Secde: 32/15, 17; Ahzâb: 33/23, 24; Müddessir: 39/9; Şûrâ: 42/26, 29.

⁶⁰ Sadık Kılıç, "Kur'ân'da Sahabenin Sunuluşu ve Günümüze Yansımaları", XII. *Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu* (22-23 Mayıs 2015), Sivas 2016, 21-61.

⁶¹ Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, 21.

nitelendirilemeyecek insanları bu kavrama dâhil edecek kadar geniş tutmuştur.⁶² Öyle ki “mânâ âleminde” ya da “rüya”da Hz. Peygamber’i görenlerin sahabi sayılması bile söz konusu edilmiştir. Ancak bu mümkün görünmemektedir. Sahabiliğin sınırı dünya gözü ile zahiren risaletin ilanından itibaren Hz. Peygamber’in vefatına kadar geçen süredir. Bu yaklaşımın ifrat ve tefritten uzak bir tanıma ihtiyacı olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Şöyle ki “Sahabe, Müslüman olarak Hz. Peygamber’i gören ve bu imanla yaşayıp ölen kimse” demektir. Bunun yanında sağını solunu birbirinden ayırt edebilen veya “sözü anlayıp karşılık verebilen” çocuklar ile âmâlar da sahabi sayılmaktadır.⁶³

Sahabi kapsamına girmek için Müslüman olma şartı, dinden dönenlerin ve münafıkların sahabi sayılıp sayılmayacağını ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Hz. Peygamber’i mü’min olarak gördükten sonra irtidat eden ve Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinin akabinde tekrar Müslüman olanların sahabi sayılıp sayılmayacağı hususu ihtilaflı kalmaktadır.⁶⁴ Anlaşılan o ki sahabi tarifinde ayırt edici özellik, “Müslüman olarak vefat eden” ibaresidir. Bu ibareye göre Hz. Peygamber’i mü’min olarak gördükten sonra dinden dönen ve bu hâl üzere ölen kimseler kapsam dışı bırakılmaktadır. Bunun yanında ilahî metinden hareketle münafıklarla ilgili delillere bakıldığında görülmektedir ki sahabe arasında münafık, fasık ve mürtedler ile ilgili iddialara karşı verilen birtakım cevaplarda münafıkların sahabeden ayrı oldukları ve asla sahabe içerisinden sayılamayacağı net olarak ifade edilmektedir. Hatta ilgili ayetlerde vasıflarıyla birlikte münafıklar da ifade edilmektedir.⁶⁵ Bu değerlendirmeden sonra hadis ve usulcülerin sahabe tanımına ve yaklaşımlarına dikkat edilmelidir. Onlara göre sahabenin kimler olabileceğini bilmenin konu açısından önemli olduğu kanaati taşınmaktadır.

Sahabe terimi, hadis edebiyatı içinde tekil olarak “sâhibu’r-resûl” ve sahabi; çoğul olarak ise “ashâbu’r-resûl” şeklinde veya sahabe olarak görülmektedir. Yani Hz. Peygamber’i nübüvveti sırasında mü’min olarak görüp mü’min olarak ölen kişilere denir. Buna göre bir kimsenin sahabi sayılabilmesi için Hz. Peygamber’in bi’seti sırasında onu Müslüman olarak görme ve buna ek olarak imanla ölmesi gerekmektedir.

⁶² Efendioğlu, “Sahabe”, 491.

⁶³ Çakan, *Hadis Usûlü*, 12; Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (11. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2018, 83-84.

⁶⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 83-84; Yûsuf Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı,” *Tartışmalı İlmi Toplantı Dizisi* (27-28 Nisân), Ensar Vakfı Yay., 2013, 401-442.

⁶⁵ Bkz., Tevbe: 9/47-48, 58, 61, 67, 75-77, 79, 87, 97, 127; Münâfikûn: 63/1-11; Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı”, 419.

Bu bağlamda, bu tanıma uyan ve yetersizlikten etkilenmiş bireyler de (âmâ vb.) sahabeden kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'i peygamberliği esnasında görmeyenler sahabeden sayılamayacakları gibi mü'min olarak görüp sonradan dinden dönenler de bu kavramın içine dâhil değildir.⁶⁶

Usulcülerin çoğuna göre ise sahabi kavramı hadisçilerden farklı olarak Hz. Peygamber'e yetişmiş, ona ve getirdiği ilahî vahyin ilkelerine iman etmiş, bunun yanında örfen “arkadaş, dost” diye anılabilecek ölçüde uzun bir süre onunla birlikte bulunmuş kimseye denilmektedir.⁶⁷ Bu noktada usulcüler, hadisçilere göre sahabe kavramına çok farklı bakmaktadırlar. Hadis âlimleri, sahabeyi salt Hz. Peygamber'i görmeye indirgerken usulcüler bu noktada daha hassas davranarak sadakat, uhuvvet, meveddet ve sohbet gibi⁶⁸ kavramları içinde ihtiva eden ve bunun oluşması için uzun bir sürenin geçmesini şart koştukları görülmektedir. Kur'ân'ı anlama ve yorumlama konusunda sahabe neslinin sonraki Müslüman nesillerden farkı ilahi vahyin nüzulüne bizzat şahitlik etmeleri göz önüne alınırsa usulcülerin sahabe tanımı daha makul görülmektedir.

1.2. SİYASİ ZEMİNİ OLUŞTURAN TEMEL ETKENLER

İslam'dan önce Arapların bugünkü bilinen şekilde bir yönetim anlayışları bulunmamaktadır. Aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için başvuracakları bir anayasa, adaleti sağlayacak bir teşkilat, düzen ve emniyeti sağlayacak herhangi bir emniyet teşkilatı ve tehlikeleri uzaklaştıracak düzenli bir orduları yoktu. Dolayısıyla suç işleyenleri yakalayıp hak ettiği cezayı veren bir hükümet bulunmadığı gibi vergi vermekle de mükellef değillerdi. Zulme ve haksızlığa uğrayan olduğu zaman bizzat kendisi intikamını almış, kabilesi de ona yardımcı olmuştur.⁶⁹ Bu bağlamda bazı küçük kabileler daha büyük ve güçlü kabilelerle anlaşıp onların himayelerine girebilmişlerdir.

Araplarda saldırgan, diyet ödediği takdirde saldırıya veya zulme maruz kalanın herhangi bir intikam hakkı kalmamaktadır. Bunun yanında bir kimse yakınları tarafından saldırıya maruz kaldığında intikam, sadece saldırıda bulunan kişi veya

⁶⁶ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, (2. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2018, 334.

⁶⁷ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, (7. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2019, 490.

⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Dostluk”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, IX, 511.

⁶⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, (trc., İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş) Kayıhan Yay., İstanbul 2011, I, 74.

kişilerden alınmış, kabilesine dokunulmamıştır. Araplar, akrabalık bağlarına bu kadar önem vermelerine rağmen İslam’la birlikte bazı derin değişiklikler yaşanmış ve küfürde kalan akrabalarını asla affetmemişlerdir. Özellikle bu durum sahabe neslinde kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Bedir esirlerinin durumu konuyu doğrular şekilde bir olaya sahne olmuştur ki Hz. Peygamber, Bedir esirlerinin durumunu istişare etmek için ashabı ile toplanmış ve onların fikirlerini almıştır. Bu konuşmada Hz. Ömer (ö. 23/644) söz alarak; “Ya Resûlullah, esirleri öldürmek ve mallarını yakmak gerekir. Çünkü onlar fesat ve şer öncüleridir.” dedi. Ancak bu söz Hz. Peygamber’in (s.a.s.) pek hoşuna gitmedi. Bunun üzerine Hz. Ebubekir (ö. 13/634), söz alarak yumuşak bir edayla: “Bu esirler bizim yakınlarımızdır. Allah Teâlâ onların üzerinden bize yardım ve zafer nasip etti. Esirler diyet versinler, malları ise ashabın arasında pay edilsin!” dedi.⁷⁰ Asıl itibariyle Hz. Ebubekir’in amacı, düşmanları malî yönden zayıflatıp onları daha yeni oluşan İslam toplumuna karşı yıpratmak; müslümanları ise ekonomik yönden güçlendirerek Allah (c.c.) yolunda etkin mücadele etmeleri noktasında moral sağlamaktı. Bu görüş kabul görse de daha sonra inen ayet⁷¹, Hz. Ömer’in görüşünü destekler mahiyette nazil olmuş ve ashabın vardığı ortak kararın isabetli olmadığını bir nevi beyan etmiştir. Bunları bildirmekteki en önemli maksat, Hz. Peygamber’in vefatından sonra Araplardaki asabiyyet izlerinin zihinlerde kırıntılar halinde var olduğunu belirtmektir.⁷²

Yine aktarılan bazı rivayetlerden Hz. Ali’nin (ö. 40/661) hilafet arzusunun bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷³ Buhari (ö. 256/870) rivayetine göre Hz. Ali, amcası Abbas ile birlikte Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ömrünün son demlerine yakın bir zamanda yanına gelmişlerdir. Amcası Resûlullah’ın vefat edeceğini anlamış olmalı ki Hz. Ali’ye; “Gel bu işin (hilafetin) kime kalacağı konusunda onunla konuşalım. Bize kalacaksa bilmiş oluruz, bizim dışımızda birine kalacaksa kendisiyle konuşuruz ve bize tavsiyede bulunur.” demiştir. Hz. Ali, ona “Eğer biz onu sorarsak ve bunun üzerine bize hilafeti

⁷⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, (trc., M. Faruk Görtünca), Sağlam Yay., İstanbul, ts., III, 161.

⁷¹ Muhammed: 47/4.

⁷² Mehmed Said Hatipoğlu, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, (5. Baskı), Otto Yay., Ankara 2017, 24.

⁷³ Ebu Abdillâh Muhammed İbn Sâd, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, (thk., Muhammed Abdülkadir Atâ’), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, (1. Baskı), Beyrut 1990, II, 189; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örnekliğinde İslam’da Eleştiri Kültürü*, 261-280.

yasaklarsa, halk ondan sonra bunu (hilafeti) asla bize vermez. Vallahi ben böyle bir şeyi asla sormam.”⁷⁴ şeklinde cevap vermiştir.

Bu bölümde sahabe döneminin panoraması verilirken belki de en önemli unsurun siyasi ortam olduğunu belirtmekte yarar vardır. Çünkü siyasi ortam sadece söz konusu dönemle sınırlı kalmamış, daha sonra asırlar boyu çeşitli siyasi, sosyal ve dinî sonuçlar doğurmuştur. Siyasî faktörler toplumların düşünce yapılarını derinden etkileyebilir ve birtakım değişimlere yol açabilir. Nitekim derin krizlerden biri olan Hz. Osman’ın (ö. 35/656) şehit edilmesi, en büyük ayrışmanın başlangıcı olmuştur.

Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra patlak veren ve daha sonra uzun süren iç kargaşalar genelde Müslümanları özelde ise bazı grupları/taftarları içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Yapısı itibariyle siyasi şartların ürünü olan ve yine aynı konjonktürel şartlar içinde çözülmesi gereken bu olaylar, sonraki nesillerin izahları ve yorumlamaları ile dinî kimliğe bürünmüştür. Diğer bir ifade ile toplumsal şartlarla izah edilmesi gereken vakıalar, dinî nasslar çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır.⁷⁵ Siyasi gruplar / taftarlar kendi davalarının meşruiyetini sağlamak ve muhaliflerinin fikirlerinin batıl olduğunu ispatlamak adına Kur’ân-ı Kerim’in ayetlerinden istinbat ve istişhatlarda bulunmuşlardır.

1.2.1. İç Etkenler

Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden hemen sonra İslam toplumu derin bir sarsıntı geçirmiştir.⁷⁶ Özellikle otoritenin sağlanması ve devlet başkanlığı meseleleri, Resûlullah’ın vefatının ardından uzun soluklu tartışmalara sebep olmuştur. İslam öncesi Araplarda devlet yapısının olmayışı, Resûlullah’ın devlet yönetimi noktasında herhangi bir çerçeve belirtmeyışı ve tarafların siyasi meşruiyetlerini Kur’ân ve sünnette arama ve temellendirme çabaları, olayları daha karmaşık hale getirmiştir. Bu başlık altında ilgili dönemde meydana gelen olaylar tartışılmakta ve tarihî arka plana dair malumat

⁷⁴ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 189-190; Sıdkı Addar Cemil, *Sahihu'l Buhâri*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts., İsti'zan: 29; Meğazi: 83; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 261-280.

⁷⁵ Kâmil Çakın, İlk Hicri Asırda Hadis Karşıtlığının Nedenleri, *İlahiyat Akademi: İlahiyat Akademi Dergisi*, (7-8), 2008, 55-82.

⁷⁶ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 208; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 197; Abdülhüseyn Zerrinkûb, *İslam Şafağı- İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı*, (çev., Hasan Almaz), Anka Yay., İstanbul 2002, 91; Nihat Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, Pınar Yay., İstanbul 2011, 98-99.

verilmektedir. Burada amaç, salt tarihî bilgi vermekten ziyade Kur'ân'ın yorumlanmasını şekillendiren vakıaları irdelemek olacaktır.

1.2.1.1. Halifenin Tayini (İstihlâf)

Sahabilerin Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından kendisi defnedilmeden lider arayışına girmeleri, onların Resûlullah'ın hastalığında veya daha önce devletin başına kimin geçeceği konusunu tartıştıklarını akla getirmektedir.⁷⁷ Ancak Hz. Peygamber, Müslümanların liderliğini/halifeliğini ashabından hiç kimseye vasiyet etmemiştir. Bu mesele aralarında yapılacak şûraya bırakılmıştır.

Resûlullah'ın vefat haberi yayılınca ensar, Medine'de Beni Saide sakifesinde toplanıp kendilerinden biri ve Hazreç kabilesinin reisi olan Sa'd b. Ubade'yi (ö. 14/635)⁷⁸ halifeliğe seçmek istediler. Bu durumu haber alan muhacirlerden bir grup oraya gelip görüşmelere katıldı. Eğer Hz. Ebu Bekir oradakilere bir hutbe⁷⁹ okumamış olsaydı muhacirler ile ensar arasında neredeyse siyasi bir ihtilaf çıkacaktı. Bu hutbede Hz. Ebubekir, halifeliğin Kureyş'e ait olduğunu ve Arapların durumunun ancak Kureyş'in iktidara gelmesiyle korunabileceğini delilleriyle anlatmıştır. Çünkü ensardan Evs kabilesinin iktidara gelmesi ile Hazreç kabilesinin rekabet edeceğini, Hazreç'in iktidara gelmesi ile de Evs kabilesinin rekabet halinde olacağını hatırlatmış ve bu konuda ensarı uyarmıştır. Hz. Ebubekir'in bu sözleri üzerine cahiliye döneminde aralarında vuku bulan ve kanlı sonuçlanan olayları hatırlayıp bu durumun eskisi gibi düşmanlığa sebebiyet vereceğinden korkan ensar ve kamuoyunun salt çoğunluğu, Hz. Ebubekir'i haklı bularak onun halife olmasını ortak görüşle (seçimle) kabul etmişlerdir.⁸⁰

⁷⁷ Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 206.

⁷⁸ Sa'd b. Ubâde, Hz. Ebubekir'e itaat etmediği gibi vefatından sonra halifeliğe gelen Hz. Ömer'e de biat etmemiştir. Bkz., Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 35-36.

⁷⁹ “Ey insanlar! Ben iyiniz olmadığım halde size yönetici seçildim. Eğer iyilik yaparsam bana yardım edin; eğer bir kötülük yaparsam beni düzeltin. Size göre zayıf olan hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür. Güçlü olan da ondan hak alınıncaya kadar benim yanımda zayıftır. Ben Allah'a ve Resûlüne itaat ettiğim müddetçe bana itaat edin. Allah ve Resûlüne isyan edersem bana itaat etmeyin.” Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Hişam, *İslam Tarihi*, (trc., Hasan Ege), Kahraman Yay., İstanbul 2006, IV, 418.

⁸⁰ Hasan, *Siyasi – Dinî – Kültürel- Sosyal İslam Tarihi*, I, 281; İhsan Süreyya Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, (21. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2013, 28-34; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, 98-99; İlyas Canikli, *Siyasi Düşüncenin Oluşumunda Hadislerin Rolü -Sünni Hadis Literatüründe Hilafet Problemi-*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2019, 20; Tehran Nûriye, *İmâmiyye Şiâsi'inde Siyaset-Tefsir İlişkisi-Hicri V. Asra Kadar-*, T.D.V. Yay., Ankara 2022, 31; Mustafa Aydın,

Yine Hz. Ebubekir'in halifelige seçilmesi sahabe arasında Kur'an ayetiyle temellendirme şeklinde vuku bulmuştur. Asıl itibariyle Hz. Ebubekir şahsi meziyetlerinden dolayı Kur'an'ın ruhuna uygun olarak seçilmiştir.⁸¹ Şöyle ki ensar ve muhacirin Resûlullah'ın ahirete irtihalinden sonra kimin halife olacağı ve halifenin kimden olması gerektiği noktasındaki tartışmaları alevlenmiştir. Bu atmosferde Hz. Ömer, Hz. Ebubekir ile ilgili olarak "Kimin şu üç özelliği vardır: 'O, ikinin ikincisinden ibaretti, o zamanlar mağaradaydılar, o vakit arkadaşı da tasalanma, hiç şüphesiz Allah bizimle beraberdir.'⁸² diye bildirmektedir. Akabinde Hz. Ebubekir'e elini uzatıp ona biat etmiş ve diğer insanlar da bunun üzerine biat etmişlerdir."⁸³ Sahabe burada Hz. Ebubekir'in halifelige daha ehil olduğunu belirtmek için görüşlerini ayetle temellendirme yoluna gitmişlerdir.

Halife seçilen Hz. Ebubekir, irtidât eden kabilelere karşı, maksatları dinî olsun veya olmasın bu anlamda sert davranmıştır. Ona göre önemli olan Arabistan'ın hızla eski kontrolüne kavuşması ve İslam'ın üstün gelmesi meselesi olmuştur. Bu girişimin hem fetih hem de dinî bir vecibe olduğu şuurunda olan yetkililer, Esed ve Gatafan kabilelerinin sözde peygamberleri olan Tuleyha'yı kontrol altına almışlardır. Akabinde Benî Tamim'den kadın peygamber olan Secah'ın Müslümanlara karşı yaydığı müphem tek tanrılı bir Hristiyanlık inancına karşı savaşılmış, sonra rahman olan Allah'ın Peygamberi olduğunu, sufilik ve iffet tavsiye ettiğini öne süren Müseyleme'ye (ö. 12/633) ve etrafında toplanan Benî Hanife'ye üstün gelinmiştir. Bu başarılar sonucunda Bahreyn ve Basra körfezinde isyan eden halkı itaat altına alan Hz. Ebubekir, Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen merkezî dağınıklığı kontrol altına almış ve otoriteyi sağlamıştır.⁸⁴ Bu durum, halifenin kamuoyunun desteğini aldığını ve çoğunluğun seçimi ile halife olmasının meyvelerini topladığını göstermektedir.

Yine vefatına yakın Hz. Ebubekir, vasiyetnamesinde Hz. Ömer'i yerine bırakırken (istihlâf)⁸⁵ ayetten istişhad ederek görüşünü temellendirmiştir. Söz konusu haberde Hz.

İslam'ın Tarih Sosyolojisi-İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı-, (3. Baskı), Pınar Yay., İstanbul, 2015, 136.

⁸¹ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 36.

⁸² Tevbe: 9/40.

⁸³ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-Resûl ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Turasi, (3. Baskı), Beyrut 1955, 201; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, (2. Baskı), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006, X, 217.

⁸⁴ Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi* (çev., İsmet Kayaoğlu), AÜİF Yay., Ankara 1981, 87.

⁸⁵ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 40.

Aişe şöyle nakletmektedir: “Babam vasiyetini iki satır olarak şöyle yazdı: ‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın (c.c.) adıyla. Bu, dünyadan ayrılırken Ebu Kuhafe oğlu Ebubekir’in vasiyetidir: Kâfirin inandığı, günahkârın günahından vazgeçtiği, yalan söyleyenin doğru söylediği şu zamanda, size yerime Hattab’ın oğlu Ömer’i bırakıyorum. Şüphesiz o, adaletli davranır. Onun hakkındaki zannım bu yöndedir. Zulmeder ve değişirse şüphesiz ben gaybı bilmem.” Hz. Ebubekir, sözlerini “وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ” “... Zulmedenler hangi akıbeta uğrayacaklarını göreceklerdir.”⁸⁶ ayeti ile bitirmiştir.⁸⁷ Ayetlerden hareketle yerine bırakacağı (istihlâf) kişiyi kamuoyunun desteği ve salt çoğunluğun⁸⁸ görüşü ile tayin etmiştir.

1.2.1.2. İrtidât Hareketleri: Ridde

Sözlükte “dönmek, geri çevirmek, kabul etmemek” anlamlarındaki “redd” kökünden türeyen ridde ve irtidât, fıkıh terimi olarak Müslüman bir kişinin kendi iradesiyle İslâm dininden çıkmasını ifade etmektedir. İrtidât eden erkeğe mürted, kadına ise mürtedde denilmektedir.⁸⁹

Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) ölümünden sonra Arabistan’ın çeşitli yerlerinde bazı irtidât ve irtica hareketleri görüldü. Bu kimselerden bir kısmı mürted, bir kısmı da mürteci idi. İrtidât edenler, Esved-i Ansi bakiyesi ile Tüleyha, Selma ve Secâh’ın etrafında toplanan kimselerdi. İrtica edenler ise, Müslüman kalmak şartıyla “namaz kılarız ama zekât vermeyiz” gibi sözler söyleyip bazı dinî vecibeleri yerine getirmek istemeyen kimselerdi. Burada “irtica eden sahabe acaba ayetlerden⁹⁰ habersiz miydi?” sorusu akla gelmektedir. Ancak bu noktada dinin emirlerini salt Peygamberle sınırlı görenler ve ilahî metni zahirî yorumlamaların etkili olduğu görülmektedir. Asıl itibariyle zekât vermeme ısrarıyla dinî muhtevalı gibi görünen bu dinden dönmeler,

⁸⁶ Şuârâ: 26/227.

⁸⁷ Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddin İsmâîl b. İbni Kesir, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm*, (thk., Muhammed Hüseyin Şemsettin), (1. Baskı), Dârû’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998, VI, 160.

⁸⁸ Reşid Rıza, *Hilafet En Büyük Önderlik*, (çev., Mehmet Çelen), (1. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2010, 28.

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, III, 173; Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfrehes li Elfâzi’l-Kur’ânî’l-Kerim*, 348-349; İrfan İnce, “Ridde”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 89.

⁹⁰ Bkz., Bakara: 2/43, 83, 110, 177, 277; Nisâ: 4/77, 162; Mâide: 5/12, 55; Â’râf: 7/156; Tevbe: 9/5, 11, 18, 60, 71; Meryem: 19/31, 55, 73; Hac: 22/41, 78; Mü’minûn: 23/4; Nûr: 24/37, 56; Neml: 27/3; Rûm: 30/39; Lokmân: 31/4; Ahzâb: 33/33; Fussilet: 41/7; Mücâdele: 58/11; Müzzemmil: 73/20; Beyyine: 98/5.

Arap kabilelerin Kureyş'e karşı takındıkları menfi tavır ve asabiyet olgusunu yeniden canlandırmıştır.⁹¹

Mekke ve Medine'de irtidât olayı olmadığı gibi Taif'teki Sakîf kabilesi içerisinde de böyle bir hadise görülmedi; fakat başka yerlerdeki bazı kabilelerin kimisi kısmen kimisi de tamamen irtidât veya irtica etmiştir. Zekât vermek istemeyenlere yapılacak muamele konusunda sahabe arasında ihtilaf olmuştur. Hz. Ömer ve onunla aynı düşüncede olanlar, "kelime-i şهادet" getirenlerin Müslüman olduklarını dolayısıyla öldürülemeyeceklerini söylerlerken halife (Hz. Ebubekir) ve öteki sahabiler zekât vermekten kaçınanlar üzerine kılıç çekileceğini bildirdiler. Halife Hz. Ebubekir, "Allah'a yemin olsun ki Resûlullah'a zekât olarak verdikleri bir keçiye bile vermekten çekinenlerle elim kılıç tuttukça harp ederim." dedi. Zekât vermenin Müslümanlığın şartlarından olduğunu ifade etti ve sözünü kararlılıkla yerine getirdi.⁹² Bunun öncesinde Hz. Ömer, zekâtı reddedenlerden bir yıl süre ile onlardan zekât almadan beklenilmesini ve bununla birlikte kendilerine yumuşak davranılmasını, bu sayede belki onların eski hâllerine dönebileceklerini ileri sürdü. Bu durumda Hz. Peygamber'in; "İnsanlarla, Allah'tan başka ilah olmadığını ve benim –Muhammed (s.a.s.)– Allah'ın elçisi olduğunu söyleyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Eğer bunu derlerse canlarını ve mallarını benden korumuş olurlar." söylemine uygun hareket edeceklerini belirtti.⁹³

Hz. Ebubekir, bu konudaki kararlılığını şu ayet-i kerimeyi okuyarak pekiştirmiştir: *"Allah; içinizden iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaatte bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan*

⁹¹ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (2. Baskı), Rağbet Yay., İstanbul 2009, 54-55.

⁹² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), (1. Baskı), Dârû'l-Hicr, Kahire 2001, XX, 380; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs Râzî İbni Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, (thk., Esad Muhammed Tayyib), yy., Riyad 1997, IV, 1160; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, AÜİF Yay., Ankara 1991, 192; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye bin Ebî Süfyan*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 1990, 73; Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 53.

⁹³ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Vakîdî, *Kitabu'r-Ridde ve Nebzetun Min Futûhi'l-Irak*, (thk., Yahya el-Cebûrî), Dârû'l-Ğarbu'l-İslâmî, Beyrut 1990, 51.

sonra kimler inkâr ederse işte onlar fasıkların ta kendileridir.”⁹⁴ Hz. Ömer, halifenin bu kararlılığını görünce, “Ey Resûlullah’ın halifesi! Şüphesiz Allah (c.c.), irtidât edenlere karşı savaşmak hususunda senin gönlüne ferahlık vermiştir. Emrin başımız üstüne” diyerek bu konuda ikna olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵ Bundan dolayıdır ki inanmış ve iman etmiş olmalarını belirtmelerine ve zekât hariç diğer sorumlulukları yerine getirmeyi taahhüt etmelerine rağmen Hz. Ebubekir’in “Allah’a and olsun ki namaz ile zekât arasında ayırım yapanlara karşı mutlaka savaşacağım” demesine neden olan asilerin durumu İslam’a karşı çıkmak olarak değerlendirilmiş ve sahabe onlarla savaşmıştır.⁹⁶ Bütün bunlara baktığımızda Halife, devlet idaresinde Kur’ân ve sünnete uygun bulduğu kararlarını büyük bir azimle uygulama sahasına koymuş, bulmadığında ise Usume’nin ordu komutanlığında⁹⁷ olduğu gibi bütün karşı çıkışlara rağmen kararlılığından vazgeçmemiştir. Bununla birlikte atadığı her kademedeki memurların atanması hususunda liyakat ve ehliyeti esas almış, terfi ve tenzillerde iltimas ve tavassut kabul etmemiştir.⁹⁸ Hz. Ebubekir döneminde yaşanan siyasî ve merkezî otorite sorunları Kur’ân’ın cem’ edilmesini önemli ölçüde tetiklemiştir. Bu konuya epistemolojik zemin işlenirken Kur’ân’ın cem’i bahsinde değinilecektir.

1.2.1.3. Kabilecilik: Emevî - Haşimî Çekişmesi

Cahiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabaların oluşturduğu topluluğa “asabe”, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da “asabiyet” denilmektedir. İslam’ın tebliğ edildiği Arap toplumu kabile esasına dayalı bir yapıya sahiptir.⁹⁹ Asabiyet, esas itibarıyla soy (nesep) birliğinden kaynaklandığından aynı soydan olanlar arasında organik yakınlık (kurbü’l-luhme/قرب اللحمه) arttıkça

⁹⁴ Nûr: 24/55.

⁹⁵ Vâkıdî, *Kitabu’r-Ridde ve Nebzetun Min Futûhi’l-İrak*, 52.

⁹⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XX, 380; Ebu’l-Hasan Ali b. Hubeyd Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, Beyrut, ts. III, 103; Celaleddin Vatandaş, *Vahyiden Kültüre*, (14. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2020, 69; M. M. el-A’zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’ân Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (4. Baskı), (trc., Ömer Türker & Fatih Serenli), İz Yay., İstanbul 2018, 68-70.

⁹⁷ Mehmet Salih Arı, “Üsâme b. Zeyd”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 362.

⁹⁸ Mehmet Salih Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2020, 33.

⁹⁹ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 45.

asabiyet de güçlenmektedir. Buna karşılık bu yakınlık aileden başlayarak aşirete, kabileye doğru yayıldıkça asabiyet de zayıflamaktadır.¹⁰⁰

Cahiliye döneminde özellikle kan bağı ve nesebin ön plana çıkması, ahlakî değerlerden uzak ve ferdî yeterliliğin gözetilmediği bir toplum yapısı oluşturmuştur. Savaş ruhu Araplar arasında oldukça yaygındı. Düşman bulduklarında hemen savaşı bulamadıklarında ise kabilelerinden veya akrabalarından birilerini bir şekilde düşman edinir ve onlarla savaşırlardı. İslam ile birlikte nesep ve kan bağı yerine akide bağı esas alınmıştır. Toplumdaki savaş ruhu ise iç çatışmalar yerine Allah (c.c.) yolunda cihada, bireysel ve toplumsal ırkçı taassuptan uzaklaştırmayı ve toplum arasında eşitliği öğretmiştir. Ancak görünen o ki eski cahiliye âdetlerini terk etmek sanıldığı kadar kolay değildi. Risalet yıllarındaki bazı olaylar buna işaret etmektedir. Muraysi Gazvesi'nden (627) dönerken Evs ve Hazrec arasında çıkan tartışma fazla alevlenmiş ve Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Hâlâ cahiliye davası mı güdüyorsunuz?”¹⁰¹ Bunun yanında Hz. Ebubekir dönemindeki irtidât hareketleri de bu kalıntıların Peygamber'den sonra da devam ettiğini göstermektedir.

İbn Haldun (ö. 808/1406), asabiyet üzerinde titizlikle durmuş ve bu konuda şunları nakletmiştir: “Nesep ve akrabalık bağları, çok az kimsenin dışında insanlar için tabii bir durumdur. Zulme uğrayan veya bir felaketle karşı karşıya kalan birinin akrabalarını yardıma çağırması bu bağın bir sonucudur. Bir kimse akrabasının (ya da ırkdaşının, soydaşının) zulme uğraması karşısında kendi içinde bir zillet ve aşağılanmışlık hissi duyar ve buna engel olmak ister. Bu, başlangıçtan beri bütün insanlık için geçerli olan tabii ve fitrî bir durumdur.”¹⁰² Çöl şartlarında ayakta kalmanın esası kabile dayanışmasıdır. Kişiler hem tabiat güçlerine hem de kendi rakiplerine karşı diğerlerinin yardımına ihtiyaç duymakta idiler.¹⁰³

Asıl itibariyle bakıldığında Arap toplumu günümüz toplumu gibi seküler bir hayat yaşamamıştır. Çöl şartları gereği, toplum basit aile hayatından değil kalabalık, güçlü ve geniş ailelerden, yapılardan oluşmaktadır. Küçük aileler hayatta kalabilmek ve

¹⁰⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, ys., 2001, VII, 392; Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1991, III, 453.

¹⁰¹ Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankitî, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar İbretler & Öğütler*, (çev., Mahmut Aktaş), Çıra Yay., İstanbul 2017, 62-68.

¹⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, (trc., Halil Kendir), Ankara 2004, I, 172.

¹⁰³ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, (çev., Süleyman Kalkan), Kuramer Yay., İstanbul 2020, 50.

kendilerini korumak için bir araya gelmek zorundaydılar. Söz konusu birlikteliklerin salt kan bağıyla olduğu düşünülse de sadece kan bağı ile oluşmamaktadır. Bu birlikteliklerin inanç üzerine kurulduğu da gözlemlenmektedir. Kabileye mensubiyet, kişinin var olma teminatı anlamına geldiği için, kabile üyesinin kabilesine gönülden bağlanması ve ailenin geleneklerine tereddütsüz tabi olması gerekir.¹⁰⁴ Araplarda belki daha çok eski zamanlarda teşekkül etmiş bir soy sop bilgisi (ilm-i ensab), efsanevî ve babadan oğula anlatılagelen tarih bilgisi, edeb meclisleri gelenekleri de vardı. Daha sonraları yazılmış olan eserlerden öğrendiğimiz bu bilgiler ve gelenekler de Araplarda çok gelişmiş konulardı. Bunlardan bilhassa soy sop bilgisi, Araplara, övünme imkânını ve evlenme hususunda kendi ayarındaki kimseleri tanıma imkânı kazandırmaktadır.¹⁰⁵ Mekke’de siyasi gücü ele geçirme konusunda akrabalık ilişkilerinin önemli ölçüde etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Akrabalık yoluyla birbirlerine yaklaşan kabilelerin yaptıkları ittifak, kuvvetlerini birleştirmelerine ve böylece güçlenmelerine vesile olmaktadır. Bu da hâkimiyeti ele geçirme yollarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁶

Bu çerçeveden bakıldığında kabileciliğin Arapları zor bir işe sürüklemesi ve halifeliği kaçırmaları sebebiyle Allah’ın (c.c.) dininden dönmeleri şaşılacak bir durum değildir. Resûlullah zamanında Müslüman olan veya İslam’a karşı savaşan kabilelere tesir eden ve onları yönlendiren temel ve en önemli saikin hiç şüphesiz kabilecilik şuuru olduğu görülmektedir. Nitekim Evs ve Hazrec kabileleri, İslam’ı kabul ettiler. Çünkü onların, İslam sayesinde şeref kazanacak din ve kitap sahibi olmakla övünüp ahir zaman peygamberi geldiğinde kendilerini Âd ve İrem kavimlerinin öldürülüşü gibi katletmekle tehdit eden Yahudilere galip gelecekleri özlemi vardı. Bunun yanında Yahudiler ise (ve Hristiyanlar) Peygamberlik kendilerinden gelmediği için İslam’a yüz çevirmişler, ondan nefret ettiklerini de savunmuşlardır. Bazı kabileler olayı daha da abartarak içlerindeki asabiyet duygusu ile hareket edip Peygamber’in vefatından önce ve sonra Peygamberlik ilanında bulunmuşlardır.¹⁰⁷ Bu meyanda bakıldığında Hz. Peygamber otoritesi

¹⁰⁴ Muhammed Sadullah Alkış, “Cahiliye Dönemi Arap Toplumunun Asabiyet Algısı ve İlk Dönem İslam Toplumuna Yansımaları”, *II. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu*, Samer, Kahramanmaraş 2020, 277-292.

¹⁰⁵ Neşet Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yay., Ankara 1957, 137.

¹⁰⁶ Rıza Savaş, “Mekke’de İslamiyet’in Yayılmasında Akrabalık Açısından Bir Bakış”, *İstem*, Konya, 2, (4), 2004, 35-52.

¹⁰⁷ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, II, 16.

olmayınca bazı asabiyetlikler tekrar hortlamıştır. Bunların en barizi hiç şüphesiz Emevî-Haşimî kabileleri arasında olan kavmiyetçiliktir.

Emevî ve Haşimî çekişmesi İslam öncesine dayanmaktadır. Bu dönemdeki çekişme daha ziyade iki cahili Arap kabilenin nüfuz çatışmasıdır. Kureyş'in iki nüfuzlu kabilesi olan Benî Haşim ve Benî Ümeyye arasında bir itibar çekişmesi olduğu ve bunun temel sebebinin ise çoğu zaman ailelerden birinin diğer tarafın şeref, nüfuz gibi itibarlarını kıskanması veya hukuki bir kuralın ihlal edilmesi sonucunda hakeme başvurularak çözüme gidildiği görülmektedir. Bunun yanında İslamiyet'in ortaya çıkması ile birlikte bu iki kabile muhalif şekilde karşı gruplarda saf almışlardır. Özellikle risaletin Haşimî kabilesinden gelmesi eski rekabeti kızıştırmıştır. Bu meyanda Emevî-Haşimî çekişmesi farklı bir safhaya geçmiş, çoğunlukla Benî Ümeyye taraftarları müşriklerin yanında, Müslümanların karşısında yer almışlardır.¹⁰⁸ Hz. Peygamber'in vefatından sonra çeşitli tartışmalarla¹⁰⁹ Hz. Ebubekir halifelige gelmiş, akabinde kendisinden sonra da Hz. Ömer'i tayin etmiştir. Ancak Hz. Ömer'in vefatından sonra kendisi tarafından oluşturulan şurâ heyeti kendi aralarında kimin devlet başkanı olacağı meselesinde karara varamamış ve her taraf kendi istediklerinin halife olması için çeşitli argümanlar ortaya koymuşlardır.

Asıl itibariyle İslam devletinde seçilme yöntemi krallık ve saltanatta olduğu gibi irsiyet şeklinde değil de liyakat şeklindeydi. Bununla birlikte Halife Hz. Ömer'den sonra kamuoyu araştırması yapılmış ve iki aday belirmişti. Toplumun bir kesimi Hz. Ali'yi, diğer kesimi de Hz. Osman'ı önermişti. Bütün bu kamuoyu yoklamaları sonunda toplumun farklı kesimleri arasındaki dengeler nazarı itibara alınmış, netice itibariyle mescitte halkın da katıldığı bir mecliste Hz. Osman halife seçilmiştir.¹¹⁰ Ancak eskiden beri devam edegelen ve Hz. Peygamber hayatta iken durgunlaşmış¹¹¹ olan kabileci duygulara siyasi faktörler de eklenince içten içe köpürme başlamıştır.

¹⁰⁸ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, (4. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2015, 399.

¹⁰⁹ Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örnekliğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 205-256.

¹¹⁰ Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 36.

¹¹¹ İslam gelmeden önce Emevî-Haşimî arasındaki çekişmelere kan bulaşmamıştır. Ancak Hz. Peygamber'in (kendisi Haşimi idi) İslam'ı tebliğe başlamasından sonra Ümeyyeoğulları'nın çoğunluğu muhalefet etmiş, Bedir ve Uhûd Savaşları'nda bu ilişkiye kan bulaşmıştır. Hz. Peygamber'in Ebu Süfyan'ın kızı Ümmü Habibe ile evlenmesi (6/628) sonucu ilişkilerde yumuşama yaşanmıştır. Mekke'nin fethi (8/630) ile Ümeyyeoğulları İslam'ı kabul etmişlerdir. Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonucu Hz. Ali-Muâviye çekişmesi sonucunda bu ilişkiye yeniden kan bulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Makrizî,

Bu durumda Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle eskiden beri Haşimoğulları ile iktidar ve itibar kavgasında bulunan Ümeyyeoğulları'na iktidar kapısı da açılmış ve ilk defa bu kabilenin eline böylesine güçlü bir imkân geçmiştir. Bu bakımdan Haşimiler başta olmak üzere Ümeyyeoğulları'nın siyasetini tanıyan ve bundan rahatsız olan karşıt kabile gruplarının da bazı endişelerinin ve buna bağlı olarak bazı rahatsızlıklarının ortaya çıkması pek tabiidir.¹¹²

Bütün bu arka saiklerle beraber halife Hz. Osman'ın idarî kadroda farklı birtakım faaliyetleri ve atadığı üst düzey bürokratların salt Ümeyyeoğulları'ndan olması ve bunların da yetkileri suistimal ederek geniş dairelerde kullanmaları halifeye karşı geniş eleştiri ve içten muhalifliklerin oluşmasına sebep olmuştur. Özellikle bu rahatsızlıkların Hz. Ali ve diğer bazı sahabe büyüklerine iletilmesi ve bunların aracılığıyla halifeye sorunların bildirilmesi neticesinde durumun değişmediğini gören bazı muhalifler, olayı daha ileri safhalara götürmüşlerdir. En nihayetinde durumdan vazife çıkaran ve sistem sızıntıları sayesinde işi çığırından çıkaran kişi ve kesimlerin de kışkırtmasıyla taşradan merkeze gelmiş, halifenin evi kuşatılmış ve şehit edilmiştir.¹¹³

Söz konusu malumat bize göstermektedir ki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ahirete irtihali ile birlikte Müslümanların eskiden devam edegelen asabiyet duyguları yer yer bazı siyasi faktörlerin de etkisiyle kabarmış ve dinî duygudan çok kabile anlayışlarının verdikleri kararlarda ve savundukları taraflarda etkili olmuştur. Haşimoğulları'ndan olan Hz. Ali, Ümeyyeoğulları'ndan olan Muaviye (ö. 60/680) arasındaki çekişmenin Araplarda önemli bir yeri olan kabilecilik anlayışının bir devamı olduğu ve asıl itibariyle iki kabilenin İslam öncesinden beri süregelen iktidar mücadelesine dayandığı ifade edilmektedir.¹¹⁴ Netice itibariyle Hz. Osman döneminde meydana gelen olaylar sebebiyle tekrar canlanan Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları çekişmesi, Hz. Ali döneminde Cemel Savaşı (36/656), Sıffin Savaşı (37/657) ve Muaviye'nin

Takiyyüddîn, *en-Nizâ' ve't-Tehâsum fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, (thk., Hüseyin Münis), Dâru'l-Meârif, Kahire 1998, 37-94; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, 88-380.

¹¹² Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 36.

¹¹³ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Pozitif Matbacılık, Ankara 2001, 140-141; Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 37.

¹¹⁴ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, 88-107; Adnan Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2015, 15-34; Recep Emin Gül, *Sahabe Döneminde Coğrafya ve Kültürün Hadis Rivayetlerine Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., Van 2019, 127.

uygulamalarıyla hilafetin saltanata dönüşmesi vb. daha birçok¹¹⁵ iç karışıklara sebebiyet vermiştir.

1.2.1.4. Yönetim Şekli

Sahabe, Hz. Peygamber'in vefatının akabinde derin sarsıntı yaşamıştır. Bu sarsıntının vermiş olduğu duygusal set, aklî olarak hareket etmelerine yer yer engel olmuştur. Bunu fırsat bilen münafıklar, Müslümanlar arasında fitne çıkarmak için yoğun gayretler sarf etmişlerse de sahabenin feraseti buna mani olmuştur. Hz. Peygamber'in vefat haberini duyan Hz. Ömer, fevri hareket edip âdeta onun vefatını kabul etmeyince Hz. Ebubekir ona ve sarsıntı yaşayan Müslüman topluluğuna hitaben; *"Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz? Kim geri dönerse bilsin ki Allah'a asla bir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir."*¹¹⁶ ayeti¹¹⁷ ile *"Elbette sen öleceksin, onlar da ölecek."*¹¹⁸ ayetini okuyunca o, bu tutumundan vazgeçmiştir.¹¹⁹ Hz. Ebubekir'in Âl-i İmrân 144. ayeti okumasının ardından özelde Hz. Ömer, genelde sahabe "sanki biz bugüne kadar bu ayeti hiç duymamıştık."¹²⁰ demişlerdir. Ancak sahabenin bu ayeti nakledildiği gibi bugüne kadar duymadıkları şeklinde anlaşılmamalıdır. Sahabenin mezkûr ayetin nerede ve ne zaman nazil olduğuna dair insanlara malumat verdiği kaynaklarda mevcuttur.¹²¹ Ancak burada ayetle teskin olduklarını ifade etmek için kullanıldığını söylemek gerekir.

¹¹⁵ Kerbela (61/680), Harre (63/683).

¹¹⁶ Âl-i İmrân: 5/144.

¹¹⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-bey'ân fî Tefsiri'l-Kur'an: Tefsirü's-Sa'lebi*, (thk., İmam Ebi Muhammed b. Âşur), (1. Baskı), Dâru'l-İhyâi Turası'l-Arabi, Beyrut 2002, IX, 310.

¹¹⁸ Zümer: 39/30.

¹¹⁹ Buhârî, Fedâilu's-Sahabe, 5; Cenâiz, 3; Meğâzi, 83; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, Dâru'l-Fikr, ys., 1986, V, 242; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, V, 343; Sırma, İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi, 22; Bayram Demircigil, "Sahabenin Ayet İktibaslarının Bağlam Yönünden İncelenmesi", *Diyanet İlmi Dergi*, 58, 2022, 507-544.

¹²⁰ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbu'l-asâr*, (thk., Ebû'l Vefa), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 214; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek âle's-Sahihayn*, (thk., Mustafa Abdulkadir Ata), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1990, III, 323.

¹²¹ Ebû'l-Abbas Ahmet b. Yahyâ b. Cabir b. Belâzuri, *Ensâbu'l-Esrâf*, (thk., Süheyl Zekkâr & Riyad Zirikli), (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, I, 566; Taberî, *Tarihu'r-Resûl ve'l-Mülûk*, III, 203; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (thk., Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, (1. Baskı), Beyrut 2001, I, 516-517; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İzzettin İbnü'l-Esir, *el-Kâmilü fi't-Tarih*, (thk.,

Gerek cahiliye Araplarının düzenli bir yönetim şekillerinin olmayışı gerekse Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân ve sünnetin herhangi bir yönetim şekli belirlemeyişi bu konuda sahabe arasında net bir tavrın olmasını engellemiştir. Özellikle Hz. Peygamber'in ahirete irtihali ile birlikte Müslümanlar, tabiri caizse yönetim şekli noktasında zihinsel karışıklıklar yaşamışlardır. Sahabenin ayaklarının bağının çözüldüğü ve etkisinden bir süre kurtulamadıkları bu ayrılık, onları bundan sonraki otoritelerini belirlemeye yöneltmiştir. Sahabe siyasi otoriteyi belirlemede Hz. Peygamber'in peygamberliği ve devlet başkanlığı arasında net bir ayırım yapamamıştır. Beni Sakif gölgeliğinde oluşan otoriteyi sağlamak için kimileri eski Arap yönetim şekli olan kabileciliği savunurken ve bunun için ayetlerden meşruiyet ararken kimileri ise Resûlullah'ın sünnetini savunmuş ve aynı şekilde bu meşruiyet zeminini temellendirmek için Kur'ân ve sünnetten referans öne sürmüşlerdir. Hz. Peygamber'in vefatı itibariyle sahabenin tecrübe ve katkılarıyla kurulmaya çalışılan hilafet¹²² kurumu, toplumun konjonktürel şartları doğrultusunda başlangıçtan itibaren yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır.¹²³ Resmî bir seçim bulunmamakla birlikte temel birikimini cahiliye âdetlerinden almıştır.

Asıl itibariyle İslam tarihine bakıldığında zaman açıkça görülüyor ki yönetimde üç model tasarlanmıştır. Halife seçiminde bu kanaatler önem arz etmektedir. Bunlar, saltanat, imamet ve halifeliktir. Bu yönetim anlayışlarında elbette birtakım aksaklıklar ortaya çıkmıştır. Çünkü bu konu etrafında yapılan tartışmalar İslam dünyasında dinî, fikrî ve siyasî kutuplar ortaya çıkarmıştır.¹²⁴ Ancak doğal olarak sahabe arasında

Ömer Abdusselam Tedmiri), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubu'l-Arabi, Beyrut 1997, II, 185-186; Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, Dâru'l-Kelami'l-Tayyib, (1. Baskı), Beyrut 1994, I, 444.

¹²² “Birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelen hilâfet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de (çoğulu hulefâ, halâif) “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılır. Geniş bilgi için bkz., Arslan, *H. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 10; Casim Avcı, “Hilafet”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVII, 539.

¹²³ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıcından IX. Asrın Başlarına Kadar)*, (3. Baskı), Çizgi Kitabevi, Konya 2016, 50; Zerrinkûb, *İslam Şafağı -İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı-*, 92; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 52; Aydın, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi-İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi-*, 136.

¹²⁴ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıcından IX. Asrın Başlarına Kadar)*, 50.

hükümetin seçim esasına dayalı olarak başa gelmesi gerektiğinde görüş ayrılığı yoktur.¹²⁵

1.2.1.5. Fikir Ayrılıkları: Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi

Hz. Peygamber'in oluşturduğu ilk İslam nizamı ve toplum sistemi siyasî görüşlerin çatışması, kabilecilik (asabiyet) vb. etkenlerden dolayı bozulmuştur. Bütün tarihî veriler bu durumu göstermekle birlikte vakıanın İslam toplumunu bozduğu ve parçaladığı düşünülmektedir. Ancak sahabenin bütün çabalarına rağmen birleştirici ruhun bir daha olamaması¹²⁶ işin en garip tarafıdır.

Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte ortaya çıkan hilafet meselesi, Hz. Osman dönemi fitne olayları, Hz. Ali dönemindeki iç savaşlar ve en nihayetinde Emevilerin siyasî tutumları Müslümanlar arası bölünmelere yol açmıştır. Özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi büyük fitne kapısını aralamıştır ki vakıaya göz atmakta yarar vardır.

Hicretin 35. yılında 18 Zilhicce Cuma günü, Mervan b. Hakem'in (ö. 65/685) isyancılara teslim edilmemesini veya hilafetten ayrılmayı kabul etmeyen Hz. Osman'ın evine Hz. Ebubekir'in oğlu Muhammed'in önderliğinde isyancılardan bir grup Müslüman girmiştir. Hz. Osman'ın üzerine atılan Muhammed bin Ebubekir (ö. 38/658), Hz. Osman'ın sakalından tuttu ve şöyle dedi: “Ey Osman! Allah seni yardımsız bıraktı.”¹²⁷ diyerek onu öldürmek istedi. Hz. Osman, “Ey Oğul! Baban Hz. Ebubekir, senin bu işini görmüş olsaydı, razı olur muydu?” dedi. Bu söz üzerine Muhammed bin Ebubekir duramayıp dışarı çıkmıştır. Mısırlılar da Hz. Osman'ın söz dinlemediğini görünce dışarı çıktılar. Kinane b. Beşir, bıçağını Hz. Osman'ın boğazına sapladı. Kanı sıçrayarak onun mushaftaki bir ayetin üzerine saçıldı. O ayet de Bakara Sûresi'nde geçen şu ayet idi: “...فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ” “Allah (onlara karşı) sana kâfidir. O, her şeyi işitendir ve bilendir.”¹²⁸ Dört bir yanından vurup onu şehit ettiler. Karısı Naile Hatun, kendisini Hz. Osman'ın üzerine attı. İsyancı mel'unlar onun da elini kestiler. Yere düşürdüler.¹²⁹ Ardından arkadaşları da Hz. Osman'ı başından vurdular ve onu

¹²⁵ Muhammed Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, (tcr., Beşir Eryarsoy), (5. Baskı), Ekin Yay., İstanbul 2016, 41.

¹²⁶ Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980, 146.

¹²⁷ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 21; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 591.

¹²⁸ Bakara: 2/137.

¹²⁹ Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 574; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, 363,364.

şehit ettiler.¹³⁰ Müslümanların şehit edilen halifesinin cenazesi üç gün beklemiş, daha sonra naaşı mezara gece vakti defnedilmiştir.¹³¹ Cenaze namazını da üç veya yedi kişinin kıldığı belirtilmiştir.¹³² Hz. Osman'ın şehit edilmesi hadisesi fitne¹³³ kapısının aralanması olarak yorumlanmış¹³⁴ ve olaydan sonra Müslümanlar dört gruba ayrılmıştır:¹³⁵

1. Hz. Ali'yi destekleyen grup.

2. Huleysiyye grubu. Bu tarafta olanlar bilinçli hareket edip olaylara karışmamış ve tarafsız olmuşlardı ki bu grubun başını çekenler; Ebu Musa el-Eşarî, Ebu Said el-Hudrî, Ebu Mes'ûd el-Ensari ve Ahnef b. Kays et-Temimi gibi sahabilerdi.

3. Tarafsızlar grubu. Hangi tarafın doğru olduğunu bilmediklerinden herhangi bir gruba dâhil olmamışlardır. Bu grubun başını çekenler ise; Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas, Muhammed b. Mesleme ve Usame b. Zeyd gibi sahabilerdi.

4. Hz. Osman taraftarları. Bu grupta olan sahabiler halifenin haksız yere öldürüldüğünü beyan etmişlerdir. Bu grup, Benî Ümeyye Kabilesi mensuplarıyla onlara sonradan katılan Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr gibi ileri gelen sahabilerden oluşuyordu.¹³⁶

Hz. Osman'ın şehit edilmesi, İslam topraklarında derin sarsıntılara neden olmuş, fikrî, siyasî ve sosyal ayrılıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Sahabe de durumdan etkilenmesine karşın gerek tefsir faaliyetlerinde gerekse hadis uydurmalarına karşı toplumun şuurlu hareket etmesi gerektiğini ve aksi takdirde önü alınamaz olayların meydana geleceğinin şuurunda olmuşlardır. Böylece, sahabe kendilerine ulaşan ve hakkında bilgilerinin olmadığı mevzularda ihtiyatlı davranmışlardır.

¹³⁰ Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 591; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, 365; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*, (thk., Ebû Kuteybe Nazaru el-Fayrabamî), Dâru Ti'be, ys., 2010, I, 496. Hz. Osman şehit edildiğinde 82 veya 90 yaşları arasında olduğu belirtilir.

¹³¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, 365.

¹³² İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 51; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, 365.

¹³³ İmtihan, iyi veya kötü şeylerle deneme; mane'î çöküntü, dinî, içtimâî ve siyasî kargaşa anlamlarında kullanılan geniş kapsamlı bir terimdir. Bkz., Mustafa Çağrıcı, "Fitne", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 156-159.

¹³⁴ İbnü Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, (trc., Seyfullah Erdoğan), Sağlam Yay., İstanbul 2011, 79.

¹³⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 168.

¹³⁶ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İzzettin İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rîfeti's-Sahabe*, (thk., Ali Muhammed Maud & Adil Ahmed Abdulmecud), (1. Baskı), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ys., 1994, II, 291; İbrahim Ağâh Çubukçu, "Mu'tezilede Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (9), 1964, 50-61; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 168; Cemal Savaşı'ndan sonra da Müslümanlar farklı gruplara ayrılmışlardır. Geniş bilgi için bkz., Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 57.

Bazı tarafların siyasî olaylar sonucunda ayetleri tarihsel bağlamından koparıp kendi çıkarları için kullanmaları da fikri ayrışmalara neden olmuştur. Bazıları ayetlerin yorumunda sebep-i nüzule vakıf değilken bazıları ise bildiği halde sırf kendi fikrî ideolojisini temellendirmek için tahrif yoluna gidebilmiştir. Bukeyr, Nafiye İbn Ömer'in Haruriye fırkası hakkında görüşü nedir diye sorduğunda cevap olarak; "O, onları Allah'ın mahlûkatının en şerlisi olarak görüyor. Çünkü onlar kâfirler hakkında inen ayetleri mü'minlere aitmiş gibi atfetme yoluna gittiler."¹³⁷ demiştir.

Bütün bu olaylar göstermektedir ki sahabe nesli peygambersiz yaşama intibak konusunda bazı problemler yaşamışlardır.¹³⁸ Asıl itibariyle Hz. Peygamber'in de bir insan olduğunu ve bir gün onun da vefat edeceğini biliyorlardı. Ancak Hz. Peygamber ahirete irtihal ettikten sonra sahabenin ruhsal çöküntüsünün nedeni çok sevdikleri ve uğruna pek çok şeyi feda edebilecekleri birisini kaybetmenin psikolojileri üzerinde meydana gelen çöküntüden dolayıdır.¹³⁹ Öncelikle Hz. Ebubekir dönemindeki siyasî krizler daha sonra kontrol altına alınmış ve onun otoritesinde oluşturulan birlik esas alınmıştır. Hz. Ömer döneminde siyasî problemler yaşanmamış ancak onun ölümünden sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali ile Muaviye arasında baş gösteren siyasî problemler özelde sahabeyi genelde İslam toplumunu ayrıştırmalara götürmüştür.¹⁴⁰ Daha önce ifade edildiği gibi fetihlerin artmasıyla farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşma ve diğer dinlerle yoğun etkileşimler, bazı fikirlerin ortaya çıkmasında temel saiklerden olmuştur.

1.2.1.6. İç Savaşlar / Harpler

Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde oluşturulan toplumsal düzen onun vefatından sonra, önce iktidar tartışmaları¹⁴¹ daha sonra dinden dönme ve bazı dinî yükümlülöklere başkaldırı şeklinde oluşmuş ancak Hz. Ebubekir'in kararlı duruşu ile merkezî otorite sağlanmıştır. Hz. Ömer'in halife olması ile birlikte gerek cahiliye döneminde aktif görev aldığı bürokratik görevler gerekse karakterindeki dik ve âdil duruşu yönetim anlayışına yansımış ve Müslümanlara en parlak dönemi yaşatmıştır. Ancak daha sonra

¹³⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, AÜ Yay., 1968, 50.

¹³⁸ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 189-190; Buhârî, İsti'zan: 29; Meğazi: 83; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneklüğünde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 205-256, 261-280.

¹³⁹ Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneklüğünde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 198.

¹⁴⁰ Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 207.

¹⁴¹ Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneklüğünde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 205-256.

halifelik makamında bulunan Hz. Osman, bazı yönetim kararları itibariyle sert bir şekilde eleştirilmiş ve en nihayetinde şehit edilmiştir.¹⁴² İşte tam da bu noktada İslam tarihinde kapanmayacak fitnenin önü açılmış ve sonu gelmez tartışmalar ile derin fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Özellikle Hz. Osman'dan sonra hilafete gelen Hz. Ali döneminde yaşanan iç kargaşalar, Müslümanlar arasında siyasî ve fikrî ayrışmaların belirginleşmesine sebep olmuştur. Konuyla alakalı asıl önemli husus, sahabenin bu tartışmaları ve fikri ayrışmaları meşruiyet zemini oluşturmak için Hz. Peygamber'den sonra tek otorite kalan Kur'ân'a dayandırmalarıdır.¹⁴³ Nitekim bazen haklı-haksız taraflar özellikle bulundukları siyasî, sosyal ve fikrî konumlarını güçlendirmek için ilahî kitaptan gerek iktibas¹⁴⁴ gerekse istişhata¹⁴⁵ bulunmuşlardır. Burada ilgili dönemde meydana gelen ve konu açısından önemli olan bazı vakıaları ele alınmaktadır.

1.2.1.6.1. Cemel Vak'ası

Hz. Osman'ın şehadetine müteakip şehri kontrol altına alan asiler, yeni başkan/halifelerini seçmeleri için halka baskı yapmışlardır. Bu olağanüstü şartlarda Hz. Ali halife olmuştur.¹⁴⁶ Ancak Hz. Ali, halife olduktan sonra biatleri tam olarak alamamıştır. Önce ona biat eden ve şura heyetinde bulunan Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) Yemen'e, Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ise Irak'a vali olma talebinde bulunmuşlardır. Ancak halife, konjonktürel durumdan dolayı bu atamayı uygun bulmamış ve isteklerini reddetmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer'in şura üyesi olarak tayin ettiği kurulda yer alan iki sahabe, halifeden izin alarak Mekke'ye gitmişlerdir. Olayın arka planında Hz. Aişe'nin hac için Mekke'ye gitmiş olması olduğu gerçeğini tarihî veriler bize göstermektedir.¹⁴⁷ Orada mü'minlerin annesi Hz. Aişe'ye (ö. 58/678), Hz. Ali'ye korkudan biat ettiklerini ifade etmişlerdir. Özellikle burada emellerine

¹⁴² Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 140-141; Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 37.

¹⁴³ Kenan Ayar, *Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'ân'ın Rolü*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017, 15-357.

¹⁴⁴ "Ateşten köz almak" manasına gelen iktibâs mecazî olarak "bilgi elde etmeye çalışmak, birinin ilminden istifade etmek" anlamında da kullanılır. Bkz., İsmail Durmuş, "İktibas," *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 52.

¹⁴⁵ "Şahit getirmek, şahit göstermek" manasına gelir. Bkz., İsmail Durmuş, "İstişhâd", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIII, 396.

¹⁴⁶ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 57; Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VII, 320.

¹⁴⁷ İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, X, 431, 491-492; Celalüddin Abdirrahman b. Ebibekir Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, (thk., Hamdi Demradaş), Mektebetu'n-Nezar, ys., 2004, 135; Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 206-207.

ulaşamadıkları için kızgınlıklarını gizleyememişlerdir. Diğer taraftan Hz. Osman muhasara altındayken Mekke'ye giden Hz. Aişe, Hz. Osman'ın şehit olduğunu duyunca çok üzölmüştür. Haber üzerine ve Hz. Ali'ye biatlerin yapıldığını öğrenince Medine'ye gelecek iken tekrar Mekke'ye yönelmiştir. Mekke'de Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasına yönelik halka olan telkinler bir ordunun teşekköl etmesine sebep olmuştur. Talha ile Zübeyr'in de desteğini alarak Hz. Osman'ın katillerini bulmak ve hatta yeni halife olan Hz. Ali'den hesap sormak için taraftar toplanmış ve Basra'ya doğru yol almışlardır. Bu muhalif grup halifenin Basra'ya atadığı vali Osman b. Huneyf'e (ö. 41/661) eziyet edip ve saçını sakalını yolarak tepkilerini fiiliyata dönüştürmüşlerdir. Hz. Ali, harp için ordusunu hazırlamakla birlikte savaşma taraftarı değildi.

Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr ile bizzat görüşmesinin de olumlu sonuç verdiği hatta Zübeyr, Hz. Ali'nin kendisine Hz. Peygamber'in Ali ile haksız yere mücadele edeceğine dair sözlerini hatırlatması üzerine bu işten vazgeçmek istediğini Hz. Aişe'ye bildirmiştir. Ancak oğlu Abdullah onu korkaklıkla suçlamıştır. Hengâmede kimse ne olduğunu anlamadan iki taraf da kendisini savaşın içinde bulmuştur. Hâlbuki iki taraf da adamlarına, karşıdan saldırı olmadan kesinlikle savaşı başlatmamalarını emretmişlerdir.¹⁴⁸

Bir rivayete göre, Hz. Osman'ın şehit edilmesine katılanlardan bir grubun barış sağlandığı takdirde cezalandırılacaklarını düşünerek savaşı başlatmışlardır. Sahabeden Hz. Aişe ve Hz. Ali çatışmayı durdurmak için yoğun çaba sarf etmişlerse de başaramamışlar ve çarpışmalar şiddetle devam etmiştir. Hatta Hz. Aişe, feryatlarının bir işe yaramadığını görünce, Kâ'b b. Sûr'a (ö. 36/656) ön saflara koşmasını ve barış için bağırmasını ve Kur'ân'ın hakemliğine başvurulmasını istemiştir. Ancak Kâ'b, yoğun kargaşanın içinde şehit edilmiştir. İyi bir kumandana sahip olmayan Hz. Aişe, kendi taraftarlarının kaçmasını önlemeye çalışmıştır. Birdenbire şiddetlenen savaş özellikle Hz. Aişe'nin etrafında cereyan etmiştir. Onun içinde bulunduğu hevdeceye¹⁴⁹ oklar isabet etmiş, kendisini korumak için Abdullah b. Talha dâhil yaklaşık yetmiş sahâbi burada şehit olmuştur. Hz. Ali, savaşın Hz. Aişe'nin bindiğı devenin etrafında cereyan ettiğini görünce devenin öldürölmesini emretmiş ve böylece savaş sona ermiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, 25-26; Fığlalı, "Cemel Vak'ası", 321.

¹⁴⁹ "Devenin sırtına konan, kadınlara mahsus, üstü kubbeli bir çeşit sepet, mahfe."

¹⁵⁰ Fığlalı, "Cemel Vak'ası", 321.

Asıl itibariyle vakıya bakıldığında sahabenin ileri gelenleri pişmanlık yaşamış ve bunu taraftarlarına anlatmakta zorluklar yaşamışlardır. Kendilerini destekleyenlere bunu kabul ettiremeyip hem kendi canlarından olmuşlar hem de Müslümanlar arasında cereyan eden ve daha sonra külfeti ağır bir savaşa sebebiyet vermişlerdir. Savaşın bir fitne sonucu çıktığı günümüze gelen verilerden anlaşılmaktadır. Şer’î kaidelerin korunması ve kadri yüce insanların konumu bazen temkinli davranmayı gerektirir.¹⁵¹ Ancak şahısların konumlarını korumak adına İslam’ın kurallarını feda etmek ne kadar yanlış ise şer’î kuralları savunmak adına şahısları feda etmek de o kadar yanlıştır.¹⁵² İfade etmek gerekir ki vakıa sonrası ardı arkası kesilmeyen fikrî ayrışmalar meydana gelmiştir. Asıl konumuzla ilgili olan kısım ise sadece siyasî bir hadise olmayıp daha sonra ortaya çıkacak siyasî ve itikadî mezheplerin tartıştıkları en önemli meseleler sayılan amelin imandan bir cüz olup olmadığı, büyük günah işleyenin akıbeti gibi tartışma ve ihtilaflara zemin oluşturan durumlardır.¹⁵³ Burada affedilen günah ile takdir edilen davranış ayırımını yapmak gerekmektedir. Eğer affedilen günahlar, takdir edilen davranışlar olarak kabul edilirse¹⁵⁴ bu durum bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Hâlbuki asıl olan hatayı da günahı da kendi isimleri ile isimlendirmektir.

1.2.1.6.2. Sıffin Vak’ası

Hız. Ali’nin Suriye valiliğine tayin ettiği Sehl b. Huneyf’in (ö. 38/658-59) Suriye’ye girişini engelleyen eski vali Muaviye b. Ebû Süfyân, Hız. Osman’ın Dimaşk’a gönderilen kanlı gömleğini caminin minberine astırıp halktan onun kanını dava etmek için biat almıştır. Hız. Ali’nin kendisini itaate davet etmek için gönderdiği elçiyi cevapsız geri göndermiştir. Hız. Osman’ın katillerinin öldürülmesi dışında hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini ona bildirmiştir. Muaviye’nin isyan etmek konusunda ısrarlı olduğunu gören Hız. Ali onunla mücadele hazırlıklarına başlamıştır.¹⁵⁵ Halife Hız. Ali, bütün diplomatik çabalarına rağmen Muaviye’yi ikna edememiş, ordusu ile kendisine yapılan sert muhalefeti bastırmak için yola çıkmıştır.

¹⁵¹ Şankitî, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar İbretler & Öğütler*, 32.

¹⁵² Şankitî, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar İbretler & Öğütler*, 36.

¹⁵³ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâi Raşidin Dönemi)*, (8. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2013, II, 316; Zerrînkûb, *İslam Şafağı- İslam’ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı*, 92.

¹⁵⁴ Şankitî, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar İbretler & Öğütler*, 56.

¹⁵⁵ Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 212-213; İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2009, XXXVII, 107.

İki tarafın orduları hicri 36 yılı Zilhicce ayının ilk günlerinde (Mayıs 657 sonları) savaşın yapıldığı bölgeye ulaşmıştır. Daha önce gelen Muaviye kuvvetleri, ordugâh olarak Roma devrinden kalan tarihî şehrin harabeleri civarında geniş bir düzlüğü seçip Fırat'a ulaşan tek yolu tutmuştur. Hz. Ali ordusunun su almasına izin verilmemesi üzerine başlayan çatışmalar, Hz. Ali taraftarlarının üstünlüğüyle sona ermiştir.

Suriye ordusunun sudan faydalanmasına izin verilmesini emreden Hz. Ali, daha sonra savaş yerine gelerek elçileri vasıtasıyla Muaviye'yi kendisine biata çağırmıştır. Ancak Muaviye teklifi yine reddedip Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın öldürülmesine göz yumduğunu ve katillerini ordusunda barındırdığı iddiasını tekrarlayarak katiller teslim edilmediği takdirde savaştan başka hiçbir şeyi kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Onun ısrarı yüzünden görüşmelerden olumlu sonuç alınamamıştır.

Neticede Rakka ile Balis arasında Fırat Nehrinin sağ kıyısında yer alan Sıffın Ovası'nda iki taraf arasında çatışmalar baş göstermiştir.¹⁵⁶ Iraklıların saldırıları iyice arttırması üzerine iki ordu arasında çok şiddetli çarpışmalar başlamıştır. Savaş o kadar çok kızışmıştı ki askerler sabaha kadar mücadele etmiş ve bu geceye boşa giden gece anlamında “Leyletü'l-Hedir” denilmiştir.¹⁵⁷ Muaviye taraftarları, Iraklıların sert müdahaleleri karşısında daha fazla dayanamayarak dağılmaya başlamışlardır. Bunun üzerine dönemin bürokratik dehası Amr b. el-As'tan (ö. 43/664) siyasi hile yapmasını talep etmişlerdir. İlgili konu tahkîm vakıası başlığı altında işleneceği için burada tekrara gidilmemiştir. Ancak bu hile Iraklıların üstünlüğüne rağmen neticeye ulaşamamış, bununla birlikte savaş toplum hafızasında derin yaralar bırakmıştır. İki taraftan toplam yetmiş bin kişinin hayatını kaybettiği belirtilirken asırlar boyu en talihsiz olayların arasında yerini almıştır.¹⁵⁸ Asıl itibariyle savaşın âdil ve bâği iki grup arasında cereyan ettiği söylenmiştir.¹⁵⁹

1.2.1.7. Çatışmalardan Kaçınma: Tahkîm

Arap kabileleri özellikle çatışmalardan kaçmak ve zincirleme öç alma olayları sebebiyle bitmek bilmeyen savaşların ve kan akıtmaların sonunun gelemeyeceğine

¹⁵⁶ Yiğit, “Sıffın Savaşı”, 107.

¹⁵⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, 44.

¹⁵⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâi Raşidin Dönemi)*, 328.

¹⁵⁹ Şankitî, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar İbretler & Öğütler*, 114.

inandıkları zaman başvurdukları yegâne kaçış yolu elbette hakemlik yani arabuluculuk yöntemi idi. Bu durum Arap geleneklerinde yaşayan bir vakıa idi.¹⁶⁰

Hiz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı'nda Iraklıların yoğun baskıları, Muaviye taraftarını (Şam ordusunu) zora sokmuştur. Muaviye baskıdan kurtulmanın çareleri üzerine düşünmüş ve siyasi deha olan Amr b. el-As'a şöyle seslenmiştir: "Ey Amr! Sen bu işe el attığında bundan sıyrılacağını zannediyordun, değil mi? Amr: "Bu doğru." dedi. Muaviye sözü alarak; "O zaman şu gördüğün dehşetten çıkabilecek misin?" dedi. Bunun üzerine Amr sözü alarak şöyle devam etti: "Vallahi, eğer istersen onların topluluklarını darmadağın eder, senin topluluğunu da sana daha çok bağlarım. Senin istediğini verseler de vermeseler de kendi aralarında anlaşılamayacaklar." dedi. Bu sözlere hayli şaşırarak Muaviye bunun nasıl olacağını sordu. Amr b. el-As şöyle dedi: "Mushafları oklarla yukarı kaldırır ve Allah'ın hükmünü istediğimizi söyleriz. Vallahi, kabul ederse topluluğu dağılır, etmez ise de arkadaşları onun dinden çıktığını söylerler." Daha sonra Muaviye mushafların getirilmesi talimatını verdi. Askerlerden birini (İbn Hind) ucunda mushaf takılı mızrakla Şam ordusunun önüne gönderdi. Genç, yüksek sesle şöyle bağırdı: "Allah! Allah! İki tarafın kanlarının dökülmesinden sakının, aramızda Allah'ın kitabı var." dedi. Bunun üzerine Hiz. Ali askerlerinden bazıları Hiz. Ali'nin yanına gelerek; "Muaviye sana hak verdi, seni Allah'ın kitabına çağırdı. Onu kabul et." dediler. İbn Hind, Mushaf'ı havaya kaldırarak 'ikimizin arasını bu Mushaf bulacak' diyerek şu ayeti okudu: "أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ وَهُمْ مُّعْرِضُونَ" "*Kendilerine Kitaptan bir pay verilenleri görmüyor musun ki aralarında hüküm vermesi için Allah'ın Kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor.*"¹⁶¹

Daha sonra Hiz. Ali taraftarlarının kimisi bu durumun bir hile olduğunu ifade ederken kimisi kabul edilmesi gerektiği noktasında halifeye baskı yapmışlardır.¹⁶² İhtilaf daha sonra Haricî zihniyeti doğurmuştur. Burada Haricî zihniyetine değinilmeyecek, ileride ilgili başlık altında işlenecektir. Konuya dönmek gerekirse, İslam tarihine hakem olayı şeklinde geçen olayda iki tarafın seçeceği kişiler ortak bir

¹⁶⁰ Muhammed Âbid, Cabiri, *Arap Siyasal Akli*, (çev., Vecdi Akyüz), (2. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2020, 198.

¹⁶¹ Âl-i İmrân: 3/23.

¹⁶² İbn Kuteybe, *el-İmame ve Siyase* (çev., Kadir Erbil), Maruf Yay., İstanbul 2017, 142; Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 216-217; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 62.

hüküm verecekti. Keza Hz. Ali'nin hakemi Ebû Musa el-Eş'âri (ö. 42/662-63), Muaviye'nin hakemi ise Amr b. el-Âs olmuştur.¹⁶³ Taraflar arasında tercih edilen iki hakem müzakereler sonucunda Hz. Ali ve Muaviye'nin hilafetlerinin lağv edilmesi ve buna mukabil yeni halifenin seçilmesi neticesine ulaşmışlardır. Ancak durumun halka duyurulması esnasında Amr b. el-Âs öncelikle sözü Ebu Musa'ya vermiştir. Abdullah İbn Abbas (ö. 68/687), Amr b. el-As'ın sözü öncelikle Ebu Musa'ya vermesinin bir tuzak olabileceğini anlamış olacak ki Ebu Musa el-Eş'âri'nin konuşmasını istememiştir. Ancak ilk sözü alarak kararını açıklayan Ebu Musa şöyle demiştir: “Ümmetin içinde bulunduğu durumu iyi görmediğimiz için Hz. Ali ve Muaviye'yi hilafetten Amr b. el-As ile ortak karar üzerine çıkardık ve halifenin bir şura heyeti tarafından seçilmesine karar verdik.” Bunun üzerine söz alan Amr b. el-As ise Ebu Musa'nın verdiği kararın tam aksini ifade ederek “Hz. Ali'yi halifelikten aldığını yerine Muaviye'yi halife tayin ettiğini” ifade etmiştir. Bu durumun bir ihanet ve günahkârlık olduğunu Musa el-Eş'âri Amr'a ayetten istinbat yaparak şöyle ifade etmiştir: “لَا وَفَّقَكَ اللَّهُ، غَدَرْتَ وَفَجَرْتَ! إِنَّمَا مَثَلُكَ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكُهُ يَلْهَثُ” *Allah seni muvaffak etmesin ve sen aldattın günah işledin, senin hâlin kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin hâline benziyor.*¹⁶⁴ Buna mukabil Amr b. el-As ise, “إِنَّمَا مَثَلُكَ كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَثْقَارًا” *Senin durumun da koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benziyor.*¹⁶⁵ şeklinde müdahalede bulunmuş ve taraflar birbirlerini ayetlerle suçlamışlardır.¹⁶⁶ Bu durum fikir ayrışmalarının belirginleşmesine sebebiyet vermiştir.

1.2.1.8. Fikri Ayrılıkların Sonuçları: Mezhepleşmenin Başlaması

İnsanların öznelliğinden kaynaklanan fikir ayrışmaları doğuştan gelen bir duygu olmakla beraber temel itibarıyla sosyal hayat içerisinde şekillenmektedir. İnsanlığın medeniyet ve yükselme yolunda attığı adımlar sonucunda ihtilafları derinleşmiş ve bunun sonucunda çeşitli felsefi, sosyal ve siyasi grupları/taraftarları oluşturmuştur. Bu durum genelde demografik sistemlerde özelde ise İslam kültüründe Kur'ân üzerinden farklı fikirlerin neş'et etmesine sebebiyet vermektedir. Yine nüzul zemininden

¹⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmilü fi't-Tarih*, II, 681.

¹⁶⁴ A'raf: 7/176.

¹⁶⁵ Cuma: 62/5.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmilü fi't-Tarih*, II, 683.

uzaklaştıkça genelde insanların özelde sahabenin Kur'ân'ı anlaması ve ilahî hitaba yaklaşım tarzları da değişmiştir.

Elbette fikri ayrışmaları salt bir veya birkaç nedene bağlamak bizi en nihayetinde yanlış yönlendirecektir. Ama bu bölümde özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar arasında meydana gelen ilgili ayrışmaların ana damarlarına yoğunlaşmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra dinden dönmelerin olması, cahiliyeden gelen kabilecilik anlayışları, iç ayrışmalar ve nihayetindeki Cemel ve Sıffin Savaşı gibi iç çatışmalar, hakem olayı Müslümanlar arasında derin görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur. Fitne olaylarının hemen ertesinde bazı temel tartışmaların neş'et ettiği ve tartışmaların belli grupları / tarafları meydana getirdiği bir hakikattir. Bu dönemde ilgili grupların/taraftarların henüz sistemleşmiş bir fikir tahayyülleri yoktu, sadece taraftar olarak yeni yeni fikir ve zihin dünyaları şekilleniyordu. Tarihsel koşullar, mezhep/fikri bağlılarına kimlik ve isim verir. Fırka ya da fikri hareketlerin doğuşunda çoğu zaman mezhep düşüncesi dahi yoktur. Ancak zamanla görüşler netleşir; kurumsallaşma gerçekleşir ve akabinde kimlik oluşmaktadır.¹⁶⁷ Kur'ân, Müslümanların en güçlü ve tartışılmaz temel kaynağı olduğundan her fırka kendi düşüncesini ona onaylatmaya çalışmıştır.¹⁶⁸ Diğer taraftan kendi öğretilerine göre tarih inşa etmişlerdir.

Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1.2.1.8.1. Haricîler

Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır.¹⁶⁹ Bunun yanında bazı müellifler “Hariciliğin, Hz. Peygamber zamanında Huneyn (8/630) veya Hayber Gazvesi'nde ele geçirilen ganimetlerin paylaşımı sırasında Abdullah b. Zülhuveysıra'nın ganimetlerin

¹⁶⁷ Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din- Siyaset İlişkisi*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2015, 11.

¹⁶⁸ Hatice Teber, “Aşırı Şekilci ve Lafızcı Kur'ân Tasavvurları Harici Tefsir Örneğinde”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Formu*, (7-9 Mayıs), 2015, 229-235.

¹⁶⁹ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Müessesetü'l-Halbi, ys., ts., I, 114-115; Ethem Ruhi Fırlı, “Hâriciler”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1997, XVI, 169; Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, İFAV Yay., (2. Baskı), İstanbul 2018, 156; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 96; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, (2. Baskı), DİB Yay., Ankara 2016, 147-148.

âdil bir şekilde dağıtılmadığı gerekçesiyle Resûlullah'a itirazda bulunduğu hadisesine dayandığını bildirirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in bu kişinin neslinden birçok insanın okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkıp uzaklaşacağı şeklinde ifadesinin üzerine daha sonraki olayların bina edildiği" ifade edilmektedir.¹⁷⁰

Özellikle Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen Sıffin Muharebesi'nin oluşturduğu baskı sonucu savaşı lehine değiştirmek için Muaviye tarafında yer alan Amr b. el-As, Allah'ın kitabının hakemliğine başvurulması gerektiğini Muaviye'ye teklif etmiştir. Savaşta yenileceklerini anlayan Muaviye taraftarları (Şamlılar) Amr'ın hilesini Muaviye'nin olurunun alarak uygulamaya koymuş ve Kur'an-ı Kerim'in yapraklarını mızraklarının ucuna takarak Hz. Ali taraftarlarını (Iraklıları), iki tarafın Müslüman olduğunu ve tarafların birbirini öldürmeleri halinde Allah'ın dini için savaşacak kimsenin kalmayacağını öne sürerek Kur'an'ın hükmüne çağırmışlardır. Ancak Hz. Ali, bu durumun bir hile olduğunu anlayıp Kur'an'ın istismar edildiğini ifade ederek askerlerine savaşmaya devam etme talimatı vermiştir. Fakat ordusuna söz geçirememiş ve karşı tarafın Kur'an üzerinden sunduğu hileye razı olmuştur. Asıl işin ilginç tarafı Hz. Ali'yi zora sokan durumun tarafların hakemliğin insanlar tarafından yapılacağını duyunca vermiş oldukları tepkidedir. Bu grup hükmün ancak Allah'a ait olacağını şu ayetle ifade etmişlerdir: “إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ” “*Hüküm ancak Allah'ındır*”¹⁷¹ Muhteva olarak bu ayete benzeyen diğer ayetlerle¹⁷² de görüşlerini temellendirmişlerdir. Önce Allah'ın kitabı ile aralarında hüküm verilmesini şiddetle kabul edip ancak bu hüküm verecek kişilerin (beşerin) Allah (c.c.) adına hüküm vereceğini düşünmemişler ki daha sonra derin bir pişmanlık yaşamışlardır.¹⁷³ Hatta Hz. Ali'ye baskı yapıp Muaviye ile yapılan antlaşmayı bozmasını istemişlerdir. Ancak halife, verilen kararın Kur'an'ın emrine uygun olduğunu, “وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ” “*Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin.*

¹⁷⁰ Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepler Tarihi*, (1. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2012, 71; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyaset- Tefsir İlişkisi*, 125; Ali Muhammed Sallâbi, *Doğuşundan Günümüze Hariciler Ortaya Çıkışlar – Özellikleri – İnançları- Düşünceleri*, (çev., İsa Demirkaynak), Ravza Yay., İstanbul 2015, 19.

¹⁷¹ Yûsuf: 12/40.

¹⁷² “Lâ hükme illallah” sloganı doğrudan Kur'an'dan alınmış olsa bile çeşitli ayetlere dayandırılmaktadır. Teber, “Aşırı Şekilci ve Lafızcı Kur'an Tasavvurları Harici Tefsir Örneğinde”, 229; Ayetler için bkz., Mâide: 5/45, 47; En'am: 6/57; Yûsuf: 12/40, 67; Ayrıca bkz., Kerim Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2022, 54-61.

¹⁷³ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, (çev., Sıbğatullah Kaya), Çelik Yay., İstanbul 2011, 71.

İki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz, Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır."¹⁷⁴ ayetini delil göstererek antlaşmayı bozmamıştır. Daha sonra Kufe'ye dönüldüğünde bu muhalif grup Kufe yakınında Harûrâ denilen yere çekilmiş ve Hz. Ali'ye şiddetli muhaliflik yapmışlardır.¹⁷⁵ Sıffin Savaşı'nın akabinde Hz. Ali'nin ordusundaki birliğin bozulması sonucu onun iç muhalefetle uğraşmasına neden olmuştur. Sonradan Hariciler diye adlandırılacak olan zümre, Hz. Ali'nin hakem olayını kabul etmesini gerekçe göstererek ondan ayrılmışlardır.¹⁷⁶

Burada Haricîlerin Kur'ân'ı anlamaya çalışırken Hz. Peygamber ve sahabenin uygulamalarını göz ardı ettikleri, böylece ilahî metni salt literal okudukları ve ona düz metin muamelesi yaptıkları görülmektedir. Böyle bir yaklaşım/tefsir ve anlama metodu ucu açık yorumlarla karşılaşılmasına sebebiyet vermiştir.¹⁷⁷ Bunun yanında Haricilerin yoruma yer vermeyen bir Kur'ân tasavvurlarının da olduğunu müşahade etmek mümkündür. Hariciler dinî referansları te'vil ederek kendi emellerini temellendirmişlerdir. İlk dönemlerde ilahî metni te'vil etmeleri söz konusu olsa da Kur'ân'ın zahirî manasına göre hareket ettiklerini görmek mümkündür. Kur'ân'ın zahirî anlamına göre hareket etmeye özel çaba harcadıklarını ve buna bağlılıkları görülmektedir.¹⁷⁸

Dönemin halifesi Hz. Ali, Harici grup ve zihniyetinin Kur'ân ve sünnete uygun olmadığını söyleyerek kolektif bir şuur içerisinde birlik olup düşmana karşı güç birliği yapılması için onlara elçi gönderip çeşitli mektuplar yazmışsa da herhangi bir netice alamamıştır. Buna rağmen Hz. Ali, kendisine karşı savaşan Hariciler hakkında Müslümanların tabi tutulduğu hükümleri icra etmiş ve onların mallarını ganimet, kadınlarını da cariye olarak kabul etmemiştir. Hz. Ali, askerlerine muhaliflerin çocuk, kadın, dul ve yaşlılarına dokunulmaması gerektiğini belirterek onlara merhametle muamele edilmesini emretmiştir. Onların Müslüman olduklarını, müşrik veya fasık

¹⁷⁴ Nisâ: 4/35.

¹⁷⁵ M. Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepler Tarihi*, 73; Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 149-152.

¹⁷⁶ Mücahit Yüksel, *İlk Dönem İslam Tarihinde İktidar Muhalefet İlişkisi*, (1. Baskı), Siyer Yay., İstanbul 2020, 103; Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 89-90.

¹⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Muhammed Coşkun, *Tefsirinin İlk Çağları Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, İFAV Yay., İstanbul 2019, 43.

¹⁷⁸ Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 71.

olmadıklarını defaatle bildirmiştir.¹⁷⁹ Hatta Muaviye, taraftarları olan Şamlılar hakkında şöyle demiştir: “Allah’a yemin olsun ki bizler Şamlılarla şu bizleri sapıklık ve tekfirle itham ettikleri gibi dinde ayrılık konusunda değil, sadece onları cemaate geri getirmek için harp ettik. Muhakkak ki bunlar bizim din kardeşimizdir. Kiblemiz birdir. Biz onların değil kendimizin hak üzerine olduğunu düşündük. Şüphesiz ki ben, Resûlullah’ın bana bildirdiği bir ahid üzereyim. O bana bâğîlerle ve asilerle savaşacağımı emretmiş ve hakkın da yanımda olacağını haber vermiştir. Dilerim ki Allah (c.c.), benimle onları cemaate katar.”¹⁸⁰ Yine Hz. Ali, Abdullah İbn Abbas’ı Haricilerle konuşmak üzere görevlendirmiş ve ona Haricilere karşı Kur’ân’dan delil getirmemesini tembihlemiştir. O, Kur’ân’ın zü-vücûh olduğunu, dolayısıyla sünnetten delil getirmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸¹ Bu durum nassların siyasal ve mezhebî eğilimlere göre yorumlanabildiğinin en bariz ve somut örneklerindendir.

Hariciler, siyasi amaçla ortaya çıkan bir kelimî ekol olduğundan görüşleri daha ziyade imametle ilgili olmuştur. Onlara göre Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in hilafetleri sahih ve geçerlidir. Hz. Osman’ın hilafeti ise ilk yıllarında kabul edilir. Daha sonraki yıllarda Hz. Osman’ın ilk iki halifenin sünnetini takip etmediği için azledilmesi gerektiği kanaatindedirler. Yine onlara göre hilafetin belirlenmesi seçiminde, halifeliğin Kureyş’ten olması gerekli değildir ve halife Allah’ın (c.c.) emirlerine itaat etmek zorundadır. Bu grup hilafet meselesi dışında iman ve amel münasebeti üzerinde ince ince durmuşlardır. Ameller yani namaz, oruç, adalet, doğruluk gibi dinî emirler imandan bir cüz olup ondan ayrılmazlar. Bunun yanı sıra iman, salt kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret değildir.¹⁸² Zira emirleri yerine getirmemek veya yasakları işlemek kişiyi günaha düşürmektedir. Haricilerin çoğu konudaki katı tutumları, onların çöl şartlarında yaşamaları sebebiyle serbest kalmaya alışık olmalarından kaynaklandığı belirtilmektedir.¹⁸³

¹⁷⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdu’l-Evâil ve Telhîsu’d-Delîl*, (thk., Ammaddin Ahmet Haydari), (1. Baskı), Müessesetu’l-Kutubi’l-Sekafiyeti, Lübnan 1987, 556; Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 93-94.

¹⁸⁰ Bâkılânî, *Temhîdu’l-Evâil ve Telhîsu’d-Delîl*, 557.

¹⁸¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, Elheyetü Mısıriyyetu, 1974, II, 145; Mustafa Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu* (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 131-161.

¹⁸² Şerafettin Gölcük & Süleyman Toprak, *Kelam, Tarih-Ekoller-Problemler*, (3. Baskı), Tekin Kitapevi, Konya 2001, 14.

¹⁸³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc., Ethem Ruhi Fırlalı), yy., ysz., 13-14.

Hariciler, Müslüman olduktan sonra İslam'ı eski katı kabile anlayışlarına uyarlayarak dar bir bakış açısıyla yorumlamış ve böyle hareket etmişlerdir. Yapı olarak kapalı bir kabile anlayışına sahip olduklarından hadarileşmemiş ve benliklerini üstün görerek kendileri gibi düşünmeyen herkesi tekfir etmeye kalkışmışlardır. Elbette bunun arka planında bedevi yaşantılarında, dönem arzuları ve hadari hayatın getirmiş olduğu disiplin ve düzen saiki yatmaktadır. Neticede kanun ve kuralların hâkim olduğu bir ortamda sosyal hayatlarını yaşamaları kendilerine zor gelmiştir.¹⁸⁴

Hariciler, sırf kendi görüşlerini paylaşmadığı için sahabeden Abdullah b. Habbab b. Eret'i ve hamile karısını öldürmüşlerdir. Ayrıca Muaviye ve Ali'yi tekfir etmeyenin kâfir olduğunu ve görüşlerine katılmayanlara hayat hakkı tanımayacaklarını ilan etmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı Hz. Ali onların üzerine gitmeye karar vermiştir. 9 Safer 38/17 Temmuz 658'de Nehrevan'da yapılan savaşta Haricilerin tamamına yakın bir kısmı katledilmiştir. Savaştan kaçıp kurtulan diğer bir kısım Harici ise Nuhaile'ye yerleşmiş ve geri dönmeyi kabul etmeyince kılıçtan geçirilmişlerdir. Ancak savaştan kaçıp kurtulan bazı Hariciler, Hz. Ali'yi savaş meydanında yenemeyeceklerini anlamış ve ona suikast düzenlemeye karar vermişlerdir. Sonuçta Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlenmiş ve aldığı yaranın tesiri ile 21 Ramazan 40 (28 Ocak 661) tarihinde vefat etmiştir.¹⁸⁵ Hz. Ali ile beraber İslam âleminin içinde bulunduğu problemlerin baş müsebbipleri olarak gördükleri Amr b. el-As ve Muaviye b. Ebu Süfyan'ı da öldürmeye karar vermişlerse de son iki sahabeye karşı teşebbüs edilen suikast girişimleri başarısız kalmıştır.¹⁸⁶ Nehrevan ve Nuhaile'den Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar geçen iki yıllık süre içinde bu grup zaman zaman küçük mahalli isyanlar çıkarmış ancak hiçbirinde başarıya ulaşamamışlardır.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 13-14; Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 151.

¹⁸⁵ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 157; Fırlı, "Hâriciler", 170-171; Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din- Siyaset İlişkisi*, 56; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*, 368-369.

¹⁸⁶ Adnan Demircan, "Haricî Tarihi ile İlgili Kaynaklar", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2017, 3, (1), 68-75; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*, 369.

¹⁸⁷ Bkz., Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 157; Fırlı, "Hâriciler", 170-171; Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din- Siyaset İlişkisi*, 56-60.

1.2.1.8.2. Şîa

Şîa kavramının henüz bir mezhebi / oluşumu ifade etmediği dönemde Araplar tarafından Şiatu Beni Ümeyye, Şiatu Osman, Şiatu Ali vb. tamlamalarda olduğu gibi taraftar anlamında da kullanıldığı görülmektedir.¹⁸⁸ Kur’ân-ı Kerim’de bazı ayetlerde¹⁸⁹ geçen kelime daha çok taraftar anlamında kullanılmaktadır. Arap dilinde bir kimsenin şîâsı denildiğinde onun tâbileri, mensupları ve destekleyicileri anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Kur’ân-ı Kerim’de¹⁹¹ Nuh’un şiasından olduğu¹⁹² Musa’nın Mısır’da birbiriyle kavga eden iki kişiyi öldürdüğünde bunlardan birinin kendi şîâsından yani tarafından, diğerinin ise düşmanlarından olduğu, şiasından olanın düşmanına karşı yardım istediği¹⁹³ ifadesi dikkate alındığında kelimenin Arap dilinde çok açık bir şekilde tâbi, dost ve taraftar anlamına geldiği görülmektedir. Yine diğer ayetlere bakıldığında ümmetten Allah’a (c.c.) asi olanların çekip çıkarılacağı belirtilen yerde¹⁹⁴ ise şîa bir iş üzerinde toplanan grup, fırka, zümre ve cemaat anlamına gelmektedir.¹⁹⁵

Şiiliğin doğuş zamanı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁹⁶ Bunların bazılarına göre bu fırkanın Hz. Peygamber hayatta iken ortaya çıktığını ve Hz. Ali’nin üstünlüğünü kabul ederek onun tarafını tutanların bir topluluk olarak “Ali Şiası’nı” meydana getirdiklerini ifade etmektedir.¹⁹⁷ Yine bazı yazarlar da fırkanın Hz. Peygamber’in vefatının akabinde Hz. Ali’nin meşru halife olduğu talebiyle baştan sona siyasi bir hareket olduğunu söylemektedir.¹⁹⁸ Bazılarına göre ise Şiilik siyasî bir hareket şeklinde Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁹

¹⁸⁸ Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2010, XXXIX, 111.

¹⁸⁹ En’âm: 6/65, 159; Hicr: 15/10; Meryem: 19/69; Kasas: 28/4, 15; Rûm: 30/32; Sebe’: 34/54; Kamer: 54/51; Saffât: 37/83.

¹⁹⁰ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, VIII, 188; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 146; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 148; Öz, “Şîa” 111; Nihat Demirkol, *Kur’ân’a Göre Vahdet Olgusu Kavramsal Çerçevesi-Alanı-Temelleri*, (1. Baskı), Sonçağ Akademi, Ankara, 2022, 97.

¹⁹¹ Şîa kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’de geçtiği yerler için bkz., En’ân: 6/65, 150; Hicr: 15/10; Meryem: 19/69; Kasas: 28/4; Rûm: 19/32; Sebe’: 34/54; Kamer: 54/51. Ayetlerde “fırka, bölük ve topluluk anlamında kullanılmıştır. Yine Kasas: 28/15; Saffât: 37/83. ayetlerde “taraftar birine uyan” anlamında kullanılırken Nûr: 24/19 ayette ise “yaymak” manasında kullanılmıştır.

¹⁹² Saffât: 37/83.

¹⁹³ Kasas: 28/15.

¹⁹⁴ Meryem: 19/69.

¹⁹⁵ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, (1. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2011, 62.

¹⁹⁶ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 286; Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay., İstanbul 1980, 87.

¹⁹⁷ Fıglalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 87.

¹⁹⁸ Ahmed Emin, *Fecrî’l-İslam*, (trc., Ahmet Serdaroğlu), Kılıç Kitapevi, Ankara 1976, 381.

¹⁹⁹ Fıglalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 87.

Genel kabule göre ise şia, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra yönetimin kimin üstleneceği konusunda vuku bulmuştur. Konu hakkında belirleyici herhangi bir nass bulunmadığından dolayı ensar ve muhacir, Hz. Peygamber'den sonra yönetim konusunda görüş ayrılığına düşmüştür. Haşimiler ve Ali taraftarları ise imameti bir miras olarak kabul etmiş, Allah Resûlüne halifelik etmenin kendi hakları olduğunu savunmuşlardır.²⁰⁰ Hz. Ali ve yakınları cenaze hizmetleriyle meşgul olurken Beni saide sakifesinde toplanan ensar halifenin kendilerinden seçilmesi gerektiğini söylemiştir. Durumdan haberdar edilen Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in toplantı yerine gidip orada bulunan sahabileri ikna etmeleri sonucunda ani bir kararla Ebubekir'e biat edilmiştir. Bunu öğrenen Hz. Ali ve yakınları durumdan hoşnut kalmamış, hatta Ali'nin Ebubekir'e biatı bir süre gecikmiştir.²⁰¹ Yine sahabeden bir kitlenin Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve diğer bazı sahabeden efdal olduğuna kani idi. Ammar, Ebu Zer, Selman-ı Farisi, Cabir b. Abdullah, Abbas ve oğulları, Übey b. Kâ'b, Huzeyfe ve başka birçoklarının aynı fikirde oldukları rivayet edilmiştir.²⁰²

Hz. Peygamber'den sonra Müslümanları meşgul eden hilafet/imamet meselesi üç ana fikir etrafında şekillenmektedir. Sahabeden bazıları Müslümanların kendi halifelerini serbest seçimle belirlemeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Kimi sahabe ise halifenin Kureyşli olması gerektiği ile birlikte seçimi esas kabul etmiştir. Ancak üçüncü grup halifenin Kureyşli/Haşimî olması gerektiği konusunda ısrarcı olmuştur. Son gruba mensup bazıları hilafetin Ali ve neslinden gelen masum imamların hakkı olduğunu iddia etmiştir.²⁰³

Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devrinde devlet görevlerinin ehil kişilere verilmesi, fetihlerle meşguliyet sırasında toplum yapısında gevşekliğe müsaade edilmemesi gibi sebeplerle bir başka idarecinin iş başına gelmesi özlemi ortaya çıkarmamış, dolayısıyla Ali taraftarlığı sınırlı ölçüde varlığını korumaktan öteye geçmemiştir. Fakat Hz. Osman döneminde durum değişmiş, halifenin yaşlılığı, icraatlarındaki zaafılar, daha çok yakınlarından seçtiği vali ve memurların kontrolden çıkıp yetkilerini aşması, bir taraftan

²⁰⁰ Öz, "Şia", 111-112; Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, (1. Baskı), Bilay Yay., Ankara 2018, 57-58.

²⁰¹ Öz, "Şia", 112.

²⁰² Emin, *Fecrü'l-İslam*, 382.

²⁰³ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 283.

halk arasında halife ve çevresindekilere karşı husumetin oluşmasına yol açarken diğer taraftan siyasî anlamda Şia'nın gelişmesine zemin hazırlamıştır.²⁰⁴

Şiiliğin, Hz. Ali'nin Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in tayini ile imam tayin kılındığını, onun halifelik hakkının elinden alındığı, Beni Sakîfe olayından sonra ortaya çıktığı yolundaki tespitler, ikna edici olmaktan uzaktır. Çünkü mevzu ile ilgili tatmin edici sağlam delil yoktur.²⁰⁵

Bütün bunlara rağmen şia, Hz. Peygamber vefat etmeden önce yerine halife olarak Hz. Ali'yi tayin ettiğini fakat bazı sahabenin (insanların) buna engel olduklarını düşünmektedir. Yine şia, imametin asıl itibariyle Peygamberlik müessesinin Hz. Peygamber'den sonra aktif devam eden hâli olduğunu iddia etmektedir. İmamet ise bütün insanlığa hayatın her yönüyle rehberlik ederek insanlığın din ve dünya işlerinde ilahî kaynaklı misyonu gereği kılavuzluk etmektedir. Asıl itibariyle bu yüce misyonun peygamberlere ait olduğu bilinmektedir. Ancak şia, ulvi görevin Hz. Peygamber'den sonra sona ermediğini ifade ederken söz konusu görevin Hz. Peygamber'den sonra onun naibi olan gerçek imamın şahsında devam ettiğini öne sürmektedir.²⁰⁶ Şia'nın böyle bir "imamet" tasavvuruna sahip olmasında, asıl itibariyle eski İran/Pers düşüncesinin derin izlerinin olduğu düşünülmektedir.²⁰⁷

1.2.1.8.3. Mürcie

Mürcie'nin zuhuru asıl itibariyle Haricilere bir tepki şeklinde kabul edilmektedir. Elbette bu durumu salt bir vakıya bağlamak doğru değildir. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ahirete irtihalinden sonra halifeliği ele geçiren Kureyş mensupları Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar dıştan bütünlük içinde görünse de asıl itibariyle Araplar arasındaki kabilecilik (asabiyyet) dürtüsü daima dinamik kalmıştır.²⁰⁸

İrcâ' düşüncesi genellikle Tevbe Sûresi 9/106. ayetiyle ilişkilendirilmiştir.²⁰⁹ Ayette Tebük Seferi'ne (630) katılmayanların durumunun Allah'ın (c.c.) hükmüne

²⁰⁴ Öz, "Şia", 112.

²⁰⁵ Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 88.

²⁰⁶ Mehmet Dalkılıç, "Sembolik Anlatımın Siyasal Bir Araç Olarak İşlevselleşmesi ve Bâtını Mezheplerde Gizli Dil", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5, (3), Samsun 2005, 125, 142; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, 129.

²⁰⁷ Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, 129; Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 287-288.

²⁰⁸ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 179.

²⁰⁹ Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset- Tefsir İlişkisi*, 135.

kalması hususundadır. Mezkûr ayette “وَأَخْرُوجُونَ مُرَجُونَ لَأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ” “Bir diğer grubun durumu ise Allah’ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir. Allah bilen ve hikmetle yönetendir.”²¹⁰ buyurulmaktadır. Ayet, Tebük Seferine özürsüz olarak katılmayan Ka’b b. Mâlik, Hilal b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebî’ hakkında nazil olmuştur.²¹¹ Sahabeden bir grup şahısların özür beyan etmedikleri takdirde helak olacaklarını ifade ederken diğer bir grup ise Allah’ın onların tövbelerini kabul ederek bağışlayacağını ileri sürmektedir. Bütün bunlarla beraber Hz. Peygamber (s.a.s.) ise konu hakkında herhangi bir beyanda bulunmamıştır. Daha sonra bu sahabiler toplumdan bir süre uzaklaştırılmış, kendileriyle konuşulmamış ve kendileriyle herhangi bir ilişki kurulmamıştır. Sahabe, konu hakkında en iyi kararı Allah’ın (c.c.) vereceğine yürekten inanmıştır.²¹²

Burada ircâ’ düşüncesi asıl itibariyle Haricilerin sert ve katı Kur’ân yorumlarının ortaya çıkardığı olumsuz düşünceleri ve toplumda mevcut karamsar havayı bir nebze olsun dağıtmıştır.²¹³ Özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali’nin söz konusu olduğu hususlar ile meydana gelen olaylarda kimin haklı ya da kimin günahkâr olduğu konusunda durumun Allah’a (c.c.) havale edilmesi gerektiği ve ikisinin de cennetlik mi yoksa cehennemlik mi oldukları hususunda herhangi bir hüküm verilmemesi gerektiği görüşünü ortaya koymaktadır. Bilhassa Muaviye döneminde Hz. Ali’yi lanetleme ve Hz. Osman’ı övme noktasında yapılan propagandalar halkın tepkisine neden olmuştur. Onlar hakkındaki hükmün Allah’a (c.c.) havale edilmesi hasebiyle kible ehlinen büyük günah işleyen kimsenin tekfir edilmemesi gerektiği, bununla birlikte dinin temel gayesinin birlik ve beraberlik olduğu tezi savunulmuştur.²¹⁴

İslam toplumunda mü’minlerin eşit ve kardeş²¹⁵ oldukları, birinin diğerine herhangi bir üstünlüğünün olmadığı ve takvanın²¹⁶ benimsenmesi gerektiği şeklinde bir anlayış ortaya koyulmuştur. Mürcie, asıl itibariyle Şia ve Haricilerin ortaya çıkmasına etki eden vakıalara sessiz kalmakla, birinci derecede o günkü hizipleşmeler ile sonra da hilafet meselesinden kaynaklı ortaya çıkan bir grup olmuştur. İman ve küfür; mü’min ve

²¹⁰ Tevbe: 9/106.

²¹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XII, 59-66.

²¹² Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset- Tefsir İlişkisi*, 135.

²¹³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 281; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset- Tefsir İlişkisi*, 135.

²¹⁴ M. Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepler Tarihi*, 328; Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 95-99; Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 183.

²¹⁵ Hucurât: 49/10.

²¹⁶ Hucurât: 49/13.

kâfir kavramları üzerinde durmuştur. Bunun asıl nedeni ise kavramlara Şia ve Haricilerin yükledikleri anlamlardır. Mürcie, imanı, Allah'ı ve Resûlünü bilmek ve tanımak olarak tarif etmiştir.²¹⁷ Hatta bu grup herkesle uzlaşma yolunu seçmiş ve kendi dışında olanlarla herhangi bir tekfir anlayışı içinde olmamıştır.

Burada Mürcie'nin ilahî metne yaklaşımında sahabe döneminde başlayan ve daha sonra devam eden olaylar nedeniyle büyük günah işleyenlerin durumu hususunda “إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ...Allah şirk koşturmak dışındaki günahları dilerse bağışlayabilir”.”²¹⁸ ayetinden hareketle büyük günah işleyenlerin durumunun Allah'a ırcâ' / havale edilmesi düşüncesi yatmaktadır.²¹⁹

Hiz. Osman döneminden itibaren meydana gelen iç çatışmalardan uzak duran, Cemel ve Sıffın savaşlarında İslâm ümmetinin birliğini bozmamak düşüncesiyle taraflardan hiçbirinin yanında yer almayan üçüncü bir grup bulunmaktadır. Böyle bir tavrı ilk defa, Hiz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Medine'ye dönen ve şüpheciler (şükkâk) olarak anılan gazilerin ortaya koyduğu görülmektedir. Kanaatlerine göre ayrılığa düşen grupların hepsi güvenilen ve doğruluğu kabul edilen kimselerdir. Bu gruplara karşı nefret duymak, kendilerine lanet etmek mümkün değildir. En doğru hareket onların durumlarını Allah'a havale etmektir. Bu tavır İbn Sa'd'ın, “İlk Mürcie Hiz. Ali ve Hiz. Osman'ın manevi sorumluluğu hakkında hüküm vermeyip erteleyen, onların iman veya küfürlerine şahitlik etmeyen kimselerdir”²²⁰ şeklindeki sözlerine tamamen uymaktadır. Benzer bir tavır, siyasi çekişmelere karışmayanlarla Hiz. Osman tarafından çeşitli görevlere getirilmelerinden ötürü “Osmanî” diye bilinen, aralarında Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Muhammed b. Mesleme ve Üsâme b. Zeyd gibi sahabilerin bulunduğu tarafsızlarca²²¹ da ortaya konmaktadır. Bunların başlangıçta Hiz. Ali'ye biat etmekten kaçındıkları, ancak daha sonra biat edip ehl-i kibleye kılıç çekmeyi reddettikleri²²² görülmektedir.

Bu oluşumun ortaya çıkmasında etkili olan sebeplerin başında “Hâricî zihniyeti, Emevi-Hâşîmi çekişmesi, Emevilerin politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin

²¹⁷ Gölcük & Toprak, *Kelam, Tarih – Ekoller- Problemler*, 39.

²¹⁸ Nisâ: 4/48, 116.

²¹⁹ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 273.

²²⁰ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 308.

²²¹ Geniş bilgi için bkz., İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, II, 291; Çubukçu, “Mu'tezilede Akıl Meselesi”, 50-61; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 168.

²²² Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXVI, 42.

doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler” gibi faktörler yer almaktadır. Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar arasında gelişen olaylar, Cemel ve Sıffin Savaşları, Hakem olayı, ayrıca büyük günah işleyenleri ve kendi dışındaki Müslümanları tekfir eden, devlet geleneğine sahip olmayan ve medeni hayata alışmamış olan Hâricîler karşısında bütün Müslümanların eşitliğini, medeni hayatı savunan ılımlı ve uzlaşmacı bir zihniyetin doğması için kaçınılmaz bir ortam olmuştur.²²³

Mürcie kelimesinin “ertelemek, sonraya bırakmak” anlamına gelen ircâ’ veya “beklenti içinde olmak, ümit etmek”²²⁴ manasındaki recâ’ kökünden geldiği malumdur. Daha sonra Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah’a (c.c.) bırakıp manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isim²²⁵ olarak kullanılmıştır.

1.2.1.8.4. Cebriyye

Bu kavram terim olarak insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhi irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. İnsanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriyye denilmektedir.²²⁶ Kavramın kimleri kapsadığı hususu mezheplerin bakış açılarına göre değişmektedir. Örneğin, Mu’tezile’ye göre kader inancını benimseyenler Cebriyye’den sayılırken Ehl-i Sünnet’in çoğunluğuna göre ise “insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnızca ilahî irade ve kudretin etkisiyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek manada herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını ifade edenlere” Cebriyye denilmektedir.²²⁷ Hz. Peygamber hayattayken birbirlerine bağlı olan Müslümanların kardeşlik bağları kuvvetli olmuştur. Ancak ondan sonra Müslümanlar, farklı siyasi görüşleri benimsedikleri için iç savaşlara götürecek kadar ayrılığa düşmüşlerdir. Bu ayrışmalar, Müslümanları insanlarda derin sarsıntılar bırakmanın anlaşılabilir bir açıklama getirme çabası içine sokmuştur.

²²³ Kutlu, “Mürcie”, 41.

²²⁴ Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, (thk., Muhammed Avdi Mer’eb), Dâru’l-İhyai’l-Turasi’l-Arabi, Beyrut 2001, XI, 125; İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, VIII, 83-84.

²²⁵ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 139; Kutlu, “Mürcie”, 41; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset- Tefsir İlişkisi*, 133-134; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 123.

²²⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 85; İrfan Abdülhâmit Fettâh, “Cebriyye,” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VII, 205.

²²⁷ Fettâh, “Cebriyye”, 205; Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 71.

Cebrî anlayışa göre Allah (c.c.) kâinat üzerinde mutlak hâkimiyet sahibi olarak hem bu dünya hem de ahiret yurdunun onun iradesine boyun eğmesiyle her şeyin Allah'ın takdir ve iradesiyle meydana geldiğini savunmuş, kader inancını canlandırmıştır. Hatta bu anlayışın kader tasavvurunu cahiliye döneminde bulmak mümkündür. İlgili dönemde doğum ve ölümün arasında Allah'ın mutlak hâkimiyetini kabul etmeseler de kader inancının nüvelerini görmek mümkündür.²²⁸ Bu durumun “وَإِذَا فَعَلُوا فَاجِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ اتَّقُوا اللَّهَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ” *“Onlar bir kötülük yaptıkları zaman ‘Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti’ derler. De ki: ‘Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?’”*²²⁹ ayetinde zikredildiğini belirtmek gerekmektedir.

Sahabe döneminde özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonucunda başlayan iç harplerde savaşanların ve ölenlerin Müslüman olması, bunun yanı sıra bazı Emevi idarecilerinin Hz. Ali taraftarlarına karşı siyasi otoritelerini hâkim kılmak ve yanlış icraatlarından dolayı kendilerini mazur göstermek gibi temel saiklerle bu fırka ortaya çıkmıştır. Emevi devlet uygulamalarını halka kabul ettirip onları pasifize etmek amacıyla ilâhi irade ve takdirin değişmezliği fikrini desteklemeleri konuyla ilgili siyasi sebeplerin başında kabul edilmiştir.²³⁰

Cebriyenin ortaya çıkışında sahabe döneminde meydana gelen olaylar, yönetimde bulunan siyasi erkin tutumları ve İslam topraklarının genişlemesi ile etkileşime girilen farklı kültürlerin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

1.2.2. Dış Etkenler

Hz. Peygamber'den sonra ilk ve en büyük tartışma, sahabe arasında devlet başkanı (halifelik / imamet) konusunda yaşanırken fetih politikası buna rağmen sekteye uğramadan devam ettirilmiştir. Muazzam bir şekilde genişleyen ülke sınırları zahiren olumlu gibi görünse de çeşitli problemlere mündemiç bir şekilde daha sonra kendisini göstermiştir. Hem fethedilen yerlerin İslam'a yabancı olması hem de bu topraklardaki farklı inanç tasavvurları Kur'an'ı anlama ve anlamlandırmada etkili olmuştur.

²²⁸ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 73; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 59.

²²⁹ A'râf: 7/28.

²³⁰ Fettâh, “Cebriyye”, 206.

Sahabe döneminin fotoğrafı göz önünde bulundurulduğunda mevcut amilleri göz ardı etmek mümkün görünmemektedir. Dış etkenler başlığı altında fetihler, buna bağlı olarak çeşitli kültürel ve dinî unsurlarla bu kültürel unsurların içinde en önemli faaliyet olarak görülen kıssacılar hakkında bilgi verilmektedir. Fetihlerle birlikte devralınan ve tarihin büyük medeniyetlerine merkezlik yapan yerlerde eski din ve kültürlerin etkisinin yeniden gün yüzüne çıktığı görülmektedir. Bunun neticesinde ise o büyük yerlerdeki insanların beklentilerinin tamamen gerçekleşmemesi, merkezî otoriteden uzak yerlerin kontrolden çıkıp buralarda teamül dışı uygulamaların yapılması²³¹ gibi birçok dâhili ve harici etken yeni fikirlerin etkisini arttırmış ve ilahî muradı anlama faaliyetleri hız kazanmıştır.

1.2.2.1. Fetihler

İslam dini büyük kültür, din ve medeniyetlerden uzak bir coğrafyada doğmuş ve bulunduğu yer itibarıyla (Hicaz) Yahudi ve Hristiyanların yaşadığı bir yerde ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Mekke ve Medineliler, ticaret yolculuklarında kuzeyde Şam güneyde ise Yemen’de değişik toplumlarla karşılaşmışlardır. Hicaz Araplarının bu medeniyetler ve kültürlerden habersiz olduklarını söylemek doğru değildir. Ancak etkileşim ve iletişim sınırlıydı. Dolayısıyla Arap inançlarına ve yaşamına da etkileri yok denecek kadar azdı.

Erken dönemlerde Kuzey Afrika, Ortadoğu ve İran fethedilmiş, Maveraünnehir kaplarına kadar dayanılmıştır. Bunun sonucunda İslam dini yeni fethedilen yerlerde dinî ve kültürel etkileşime girmiştir.²³² Özellikle Hz. Ömer döneminde İslam coğrafyasının muazzam bir şekilde genişlemesi sonucu devlet, idarî ve siyasî yapılanmasını son derece düzenli, disiplinli, olgun ve profesyonel düzeyde düzenlemiştir. Devraldığı siyasî ve idarî yapıyı, ülkenin coğrafyasını ve demografik çeşitliliği çok ileri düzeye getirmiştir. Bir devlet için gerekli olan tüm mekanizmaları, dönemin tüm idari ve siyasi yapılanmalarına göre eşsiz, mükemmel ve muazzam bir şekilde kurmuştur.²³³

²³¹ Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 37.

²³² Çakın, *İlk Hicri Asırda Hadis Karşıtlığının Nedenleri*, 64; Mehmet Zeki İşcan, “Dinî Bir Otorite Olarak Sahabe Algısı”, *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe – Sahabe Kimliği ve Algısı*-, Ensar Yay., Sakarya 2013, 205-218.

²³³ Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 34-35; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi*, 100.

Yüce Allah (c.c.) insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak, onları dosdoğru yola iletmek için Hz. Peygamber'i göndermiştir. İslam'ı sadece Araplarla sınırlı bırakmamıştır. Bilakis bu ulvi daveti bütün insanlığa gönderdiğini ayetlerde bariz bir şekilde ifade etmiştir. Ayeti kerimede “(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”²³⁴ denilmektedir. Diğer bir ayette ise “ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا ” “Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Fakat insanların çoğu bilmezler.”²³⁵ şeklinde buyurulmuştur. Burada “Bütün insanlara” şeklinde çevrilen “كَافَّةً لِلنَّاسِ” ifadesi, “İnsanları uyarı ve tebliğ ile toplayıp birleştiren, onları küfür ve mâsiyetten engelleyen” şeklinde de anlaşılmıştır.²³⁶

Hız. Peygamber'den sonra ilahî ilkeler emir telakki edilerek sahabe nesli buradan motivasyon almış, fetihlere büyük önem verilmiş ve İslam sınırları genişlemiştir. Özellikle vahyin cihatla ilgili ayetleri²³⁷ ve Allah'ın İslamiyetin hâkimiyetinin küffara, müşriklere ve münafıklara karşı Müslümanların eline geçinceye kadar savaşılmasını dilediği hitaplar²³⁸ bu anlamda temel amil teşkil etmektedir. Bunun sonucunda Allah'ın (c.c.) mü'minlere yardım edeceğini ve en nihayetinde cennetle müjdelemeyi ayetlerle²³⁹ sahabe nesline vaat etmiştir.

Hız. Peygamber'in etrafındaki arkadaşlarının kâfirlere karşı çetin ve zorlu²⁴⁰ olduklarını Kur'an-ı Kerim bildirmektedir. Onlar, cihattan geri durmanın, mal mülk, bağ bahçe ile meşgul olmanın asıl tehlike olduğunu, hatta kendi nefislerini elleriyle tehlikeye atmak demek olduklarının şuuruna sahiptir. Dolayısıyla kendilerinde gördükleri asıl hedef kalplerin fethiydi. Bunun yanında sömürgeci ruha asla iltifat etmemişlerdir.²⁴¹

Sosyolojik yapı olarak İslam topraklarına katılan Mısır, Roma ve Sasani gibi köklü medeniyetlerin bıraktığı kültür, düşünce ve inançlar, çeşitli siyasi ve itikadi ayrışmalara sebebiyet vermekteydi.²⁴² Ancak fetihlerin sebebine ve hedefine bakıldığı

²³⁴ Enbiyâ: 21/107.

²³⁵ Sebe': 34/28.

²³⁶ Hayrettin Karaman ve Dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV, 335.

²³⁷ Bkz., Tevbe: 9/5, 12, 14, 29, 41, 73; Tahrîm: 66/9; Enfâl: 8/39, 65; Nisâ: 4/76.

²³⁸ Bkz., Tevbe: 9/73.

²³⁹ Bkz., Nisâ: 4/74; Saf: 61/10-13; Tevbe: 9/111.

²⁴⁰ Fetih: 48/29.

²⁴¹ İsmail Lütü Çakan, *Sahâbe Kıvâmı*, (7. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2020, 137-138.

²⁴² Hasan Onat, “Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü”, *I. Kur'an Sempozyumu*, Ankara, (1-3 Nisân), 1994, 415-439.

zaman görülmektedir ki temel amaç, İslam'ın nurunu yeryüzüne hâkim kılmak ve küfrün kökünü ortadan kaldırmak, yeryüzüne İslam'ın nurunu yaymak olmuştur.²⁴³ Arap yarımadasında İslamiyet, yukarıda bahsedilen bazı amillerden dolayı büyük bir hızla yayılmıştır. Ortaya çıkan çok kültürlülük, Kur'ân'a yaklaşım ve Kur'ân'ı yorumlama metodunu etkilemiş, farklı fikirlerin tezahür etmesine sebebiyet vermiştir.

Din değiştirmek ve buna bağlı olarak eski gelenek, görenek ve alışkanlıklarını tamamen terk ederek yeni alışkanlıklar edinmek gerek bireyler gerekse toplumlar için oldukça zor ve yavaş ilerleyen bir süreçtir. Özellikle toplum için düşünüldüğünde söz konusu değişimin zamana yayılarak gerçekleşeceği ve bazı gelenek, görenek ve alışkanlıkların salt şekil değiştirerek devam edeceği tarihsel bir vakıadır.²⁴⁴ Sahabe dönemine baktığımızda yeni yerlerin feth edilmesiyle birlikte İslam'a yeni dâhil olan insanların geçmişten gelen alışkanlıklarını İslamî dönemde de önemli ölçüde devam ettirdikleri söylenebilir. Örneğin, İslamiyet'in şiddetle eleştirdiği asabiyetin Hz. Peygamber'in vefatından sonra hem sahabe hem de diğer Arap kabileleri arasında yavaş yavaş günün siyasi, sosyo-kültürel, epistemolojik ve iktisadî koşullarına uygun şekil almak suretiyle tekrar ortaya çıktığını görmek mümkündür. Hatta inanca ait konularda da bunları ifade etmek gerekir.²⁴⁵

Hiç şüphesiz bu kadar hızlı genişleme ve çoğalmanın getirdiği problemler de bir o kadar büyük olmaktadır. Bunun ilk işaretini irtidât olaylarında görmek mümkündür. Kişisel menfaatleri nedeniyle Müslüman olanların çoğu Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ahirete irtihaliyle birlikte eski inançlarına dönüverdiler. Ancak İslam toplumunun ana eksenini oluşturan az sayıdaki seçkin sahabenin isabetli karar ve hareketleri ile problem çözülmüştür.²⁴⁶

Sahabe, fetihlerle birlikte Kur'ân tefsirini farklı metotlarla icra etmişlerdir. Örneğin, Hz. Ali, Abdullah İbn Abbas'ı Basra'ya vali tayin etmiş ve A'rafede bazı hutbeler irad etmiştir. Hutbelerinden birinde Bakara Sûresi'ni bazı rivayetlerde ise Nur Sûresi'ni tefsir etmiştir. Rivayete göre tefsiri o kadar etkili bir şekilde icra etmiştir ki

²⁴³ Abdullah Ebu Suudi Bedri, *Tefsiru'l es-Sahabeti*, Dârubnü Hazm, Beyrut 2000, 18; Mustafa Fayda, "Fetih", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1995, XII, 468.

²⁴⁴ Adnan Demircan, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, (1. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2020, 20.

²⁴⁵ Demircan, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 20.

²⁴⁶ Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 16.

dinleyicilerden bazıları şöyle demiştir: “Kur’ân’ı o kadar etkili tefsir etti ki bu tefsiri Rumlar, Türkler ve Deylemliler duydukları takdirde Müslüman olurlardı.”²⁴⁷

1.2.2.2. İhtilat

Sözlükte “karışmak, kişinin şuurunun bozulması” anlamına gelmektedir.²⁴⁸ Burada özellikle toplumsal karışmadan bahsedileceği için ilk anlamın üzerinde durulmaktadır. Hz. Ebubekir döneminde dinden dönenlerle iç asayışı sağlamak için yapılan savaşlarda Yemen, Bahreyn, Umman ve Necid bölgelerinde merkezî otorite sağlamışlardır. Bu dönemde sadece isyanlar bastırılmakla kalmamış, bir ihtilat ve göç hareketinin de başlamasına sebep olunmuştur. Savaşlara katılanların çoğu geriye - eski yurduna- dönmemiş, asker olarak gittiği bölgelere yerleşmeyi tercih etmiştir. Bütün bunların sonucunda kimi oralardan evlenmiş, kimi topluma karışıp ticaretle kimi de ilimle uğraşmıştır. Bu durum İslam toplumunun çevre Araplarıyla ihtilatı demektir. Fetihlerin yol açtığı toplumsal karışım da benzer şekilde gözükmektedir.

İlk harpler, Araplar arası bir ihtilatken sonraki harplerde diğer milletlerle bir ihtilatı tetiklemiştir. Özellikle Suriye, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika’nın fethi ile birlikte Araplar diğer milletlerle karşı karşıya kalmıştır.²⁴⁹ Hz. Ömer döneminde Farslar hâkimiyet altına alınmıştır. Bunlarla birlikte Yahudiler ve Romalılar yaşamıştır. Daha sonra Şam, İslam topraklarına dâhil olmuştur. Burada çeşitli medeniyetler bulunmaktaydı. Bu medeniyetler Hristiyanlığı kabul etmiş ancak Roma kültürünün tesirinden çıkamamışlardır.²⁵⁰ Burada dikkat çeken husus Müslüman Arapların kadim kültürlerle sahip yerleri fethetmeleridir. Müslümanlarla birlikte fetholunan yerlerde yaşayan insanların kanun, toplumsal düzenler, fikir, düşünce ve dinî inanç noktasında birbirine karışmıştır. Mevcut ortamı hazırlayan bazı İslamî öğretiler, fethedilen yerdeki tebeanın İslam’ı benimsemeleri ve daha önce Müslüman Araplarla başka etnik ve dinî

²⁴⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Osman b. ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve-Vefâyâtü'l-Meşâhir ve'l-Â'lâm*, (thk., Doktor Beşşar Avam Ma'ruf), (1. Baskı), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, ysz., 2003, II, 658.

²⁴⁸ Mücteba Uğur, “İhtilat”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXI, 571.

²⁴⁹ Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, 117-118.

²⁵⁰ Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 146.

kökene sahip milletlerin bir arada yaşama tecrübeleri²⁵¹ temel arka saikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinî gelenek, görenek ve anelerin değişime uğramasının özündeki önemli faktörlerinden biri, diğer kültürlerle kurulan doğrudan ya da dolaylı ilişkilerdir. Çünkü bu ilişkiler, ya dinî sabiteleri ve dinamikleri beslemekte ya da zaman içerisinde bu sabiteleri dönüştürmektedir. Bu anlamda mezkûr etkileşim her zaman yozlaşmayı getirmez; aynı zamanda kurumsal bir beslenme sağlamıştır.²⁵² Değişen şekil altında değişmeyen bir öz oluşmuş ve İslam düşmanlığı güdüsüyle Müslümanların inançlarını bozmak, itikatlarına şüphe ve yabancı unsurlar katmak çabaları oluşmuştur.²⁵³

Kur'ân yorumunda en büyük etkiyi farklı kültür ve inançlardan gelen unsurlar oluşturmaktadır. Samimi niyetle İslam'a girmelerine rağmen eski inançlarından tefsir faaliyetlerine birçok özelliği taşıyanlar olmuştur. Yine eski güç, imkân ve saltanatlarını kaybedenlerin politik kararlar gereği Müslüman görünme ve yorum faaliyetleri ile İslam'ı bozma eğiliminde olanlar da çalışmalarını sürdürmüştür.²⁵⁴ Müslüman toplumuna kitleler halinde katılan yeni kültür ve medeniyetler aynı oranda Kur'ân'ın anlaşılması noktasında yeni problemler çıkmasına yol açmıştır. Ana dilleri Arapça olmayan bazı kişilerin özellikle yeni fethedilen yer ve bölgelerdeki insanların arasında âlim konumuna gelmeleri nedeniyle Kur'ân'ın bazı hükümlerindeki ince anlam farklılıklarını kavrayamamaları²⁵⁵, derin problemler doğurmuştur.

1.3. SOSYO-KÜLTÜREL ZEMİNİ OLUŞTURAN TEMEL UNSURLAR

Kültür, bir toplumun yaşama biçimlerinin çeşitli alanlarda olgunlaşması, tinsel ve törel yaşam, geniş bir toplumun bütün alanlarda ortak olan dinî, ahlaki, estetik, teknik ve bilimsel nitelikteki toplumsal olayların bütünü²⁵⁶ olarak tanımlanmaktadır. Bu döneme bakıldığında Arapların çoğu göçebe hayatı yaşamaktadır. Bu durum sosyal ve kültürel ortamı etkilemektedir. Genellikle bedevi hayat yaşamaları ve çöl şartlarının sınırlı imkânlarıyla büyük bir kesim ümmi yani okuma yazma bilmemişlerdir.

²⁵¹ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 146.

²⁵² Demircan, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 57.

²⁵³ Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 23.

²⁵⁴ Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 98.

²⁵⁵ Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 272.

²⁵⁶ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (13. Baskı), İnkılap Kitapevi, İstanbul, ts., 122; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (4. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1977, 190-191.

Kur'ân'ın doğru yorumlanması ve anlamlandırmanın sağlam zemine oturtulması için vahyin aktif olduğu dönemin cahilî sosyo-kültürel zeminini ve dolayısıyla örf, âdet, inanç ve kıymet hükümlerini, kelimelerin o günkü Arap toplumunda taşıdıkları manaları bilmenin önemi inkâr edilemez. İlahî metin mevzuu, üslup ve olay örgüsü bakımından nazil olduğu yörenin kültürel motiflerini taşımaktadır.²⁵⁷

Bütün bu hususların sahabe dönemi tefsirinin temel dinamiklerini oluşturup belirlediği reel bir vakıdır. Bununla birlikte yabancı olunan kültürel motifleri anlayıp ayetlerin iletmek istediği ilahî muradı daha net ve anlaşılır şekilde kavrayabilmek için mezkûr dönemin sosyo-kültürel yapısını ve yapıyı oluşturan kültürel kodları bilmek büyük önem arz etmektedir. Burada birkaç örnek vermekte yarar bulunmaktadır. Ayeti kerimede; “ مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ” “Allah ne *"Bahîre"* ne *"Sâibe"*, ne *"Vasîle"* ne de *"Hâm"* diye bir şey meşru kılmamıştır. Fakat inkâr edenler Allah'a karşı yalan uyduruyorlar. Zaten çoklarının akli da ermez.”²⁵⁸ geçen dört kavramın anlamı²⁵⁹ söz konusu dönemin yapısını aksettiren tarihî verilerden anlaşılmaktadır.²⁶⁰

Yine başka bir ayette, “لَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ” “Eşlerine yaklaşmamaya yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer (bu süre içinde) dönerlerse şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”²⁶¹ geçen (يُؤْلُونَ) kelimesinin anlamına bakıldığında zaman cahiliye döneminde Arapların kadınlara yaklaşmama yeminlerinin süresi bir, iki ve daha çok süre (yıl) olabilmıştır. Yüce Allah (c.c.), bu vaktin süresini dört ay ile sınırlandırmıştır. Artık kimin yemini

²⁵⁷ Geniş bilgi için bkz., Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh İla Bilâdi'l-Efrâh*, Matbaü'l-Medeni, Kahire, ts., 1-418; Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 156; Zeki Tan, *Kur'ân'ı Anlamada Câhiliyeyi Bilmek (Dış Bağlamın Önemi)*, Ark Yay., İstanbul 2018, 13-136; Adem Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (1. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017, 161-243; Mustafa Çağrı, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, (1. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017, 177-197; Mustafa Öztürk, “Kur'ân'ın ‘Cennet’ Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler” *İslamiyat*, 4, (1), 2001, 145-162.

²⁵⁸ Mâide: 5/103.

²⁵⁹ Söz konusu dört kavram ile ifade edilen hayvanlardan Arapların hiçbir şekilde yararlanmadıkları ve onları kendilerine haram ettikleri hususu isimlendirilmektedir. Dolayısıyla Allah (c.c.), bu ayette bu tür davranışların doğru olmadığını ve bu hayvanların helal olduğunu, özellikle haram kılma yetkisinin kendisinde olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.

²⁶⁰ Mustafa Öztürk, *Kur'ân ve Yaratılış*, (3. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017, 163.

²⁶¹ Bakara: 2/226.

dört aydan az olursa o îlâ²⁶² (yemin) sayılmamıştır. Bu durum o dönemin kadın haklarına büyük zarar vermiştir. Şöyle ki kişi yemin ettikten sonra kadını eş olarak kabul etmediği gibi başkasının da o kadınla evlenmesine izin vermez ve bu evlilikten hoşlanmazdı. Bunun neticesinde kadına yaklaşmamaya yemin ederdi. Dolayısıyla kadın hem kocasız kalırdı hem de evlenmesine izin verilmezdi. Allah (c.c.) bu müddeti kişinin, hanımından olan çocuğunun belli olduğu hamile kalma süresi olan dört ay kılmış ve söz konusu durumu beyan eden ayeti indirmiştir.²⁶³ Böylece Araplar arasında köhnemiş kültürel bir vakıanın ıslahı gerçekleşmiştir.

1.3.1. Sahabe Döneminde Etkileşime Girilen Dinî ve Sosyal Gruplar

Sahabe dönemi fetihlerin genişlemesiyle birlikte Arapların dışında çeşitli milletler İslam dairesi içerisine girmiştir. 635-641 yılları arasında Suriye, Mısır, İran ve Irak, İslam devletinin birer eyaleti hâline gelmiştir. Doğal olarak İslam topraklarına katılan yeni yerlerin siyasi, sosyal, kültürel ve dinî etkileri olmuştur. Böylece birçok farklı kültürün etkisi hissedilmiş, özellikle Suriye ve Mısır'da Hristiyanlık ve Yahudilik; İran ve Irak'ta Mecusilik ve Sabiilik, Mazdekiyye, Seneviyye ve Zerdüştlük etkisi yaygın halde olmuştur.

Müslümanların fethettikleri yerlerde bu tür din ve inanç sahibi insanlarla karşılaşmaları ve dolayısıyla bu kültürlerle bir arada yaşamaları, onlarla devamlı etkileşimde olmaları tabii olarak yabancı din ve kültürlerin etkisini hissettirmiştir.²⁶⁴ Bu etki çeşitli yollarla olmuştur. Örneğin, fethedilen yerlerdeki bazı tebaa Müslümanlığı kabul etmiş ve İslam'ın temel ilkelerini içselleştirmiş bazısı da eski âdet, anane ve inançlarından tamamen sıyrılamayabilmiştir. Bunların zihinlerinde hâlâ eski dinlerin kalıntıları bulunmuştur. Bununla birlikte yaşadıkları problemleri eski âdetleri ve dinî inançları ile çözme yoluna gitmiştir. Şurası gerçektir ki insanların alışkanlıklarını ister hak olsun ister batıl olsun değiştirmek kolay değildir. Alışkanlıklar insanın zamanla ruhunda ve zihninde yer edinerek karakter hâlini almaktadır. Asıl itibarıyla İslam'ın

²⁶² “Yemin etmek” anlamına gelen îlâ kelimesi terim olarak kocanın yemin, adak veya bir şarta bağlamak suretiyle eşiyle cinsel ilişkide bulunmayı kendisine yasaklamasını ifade eder. Bkz., Hamdi Döndüren, “Îlâ”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 61.

²⁶³ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmet el-Vahidi, *Esbab-ı Nüzûl*, (trc., Necati Tetik & Necdet Çağır), İhtar Yay., Erzurum, ts., 81; Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 156.

²⁶⁴ Gölcük & Toprak, *Kelam, Tarih-Ekoller-Problemler*, 30; Aydın, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi-İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, 151-154.

gittiği yeni yerlerde ister iyi niyetle ister kötü niyetle olsun İslâmî olmayan çeşitli yeni fikirlerin yayılmasının önü açılmıştır. Nitekim bu dönemde en çok tartışma konusu olan cebir, ihtiyar, Allah'ın (c.c.) zatı ve sıfatları, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meseleleri gibi birçok hususta hep yabancı din ve kültürlerin etkisinin bulunduğu açıktır. Çünkü bu hususlar İslâm'dan önce diğer dinlerde de münakaşa meselesi olan hususlardı.²⁶⁵

Fethedilen yerlerdeki insanlar içinde din, kültür, gelenek ve inançlarının kalıntılarını zihinlerinde silememiş olanlar mevcuttur. Bunların asıl gayeleri kendi batıl fikirlerini yaymaya çalışmak ve İslâm adı altında takiiye yaparak batıl çalışmalarını yürütmek olmuştur.²⁶⁶ Bütün bunların dışında diğer inanç mensubu bazı kimseler, Müslümanlara cizye²⁶⁷ vermeyi kabul etmiş, Müslümanlarla aynı sınırlar içinde yaşamış ve fikir alışverişinde bulunarak etkileşimde olmuşlardır. Kültürel tesirler sonucu Müslümanların daha önce ifade etmedikleri veya edemedikleri teolojik konuları tartışmaya başlamışlardır.²⁶⁸

Hız. Peygamber döneminde, Hicretten sonra Medine'de toplumsal normlar belirlenmiş ve bu normlar ilahî emirlere uygun bir şekilde hayata geçirilmiştir. Ancak bu dönemde bile İslâm toplumunu oluşturan tebaa homojen bir yapıya sahip olmamıştır. Allah Resûlü'nün son dönemlerinde fetih hareketleri hız kesmeden devam etmiştir. Özellikle Hız. Ömer ve Hız. Osman Dönemi'nde fetih hareketleriyle İslâm sınırlarına birçok millet dâhil olmuştur. Fetih hareketleri neticesinde Bizans, Sâsâni ve Afrika toprakları büyük oranda Müslümanların egemenliğine girmiştir.²⁶⁹ Bu durum Müslümanların ilk defa bu kadar yabancı kültürle karşılaşmalarına sebep olmuş ve yeni durum, Müslümanları Kur'ân merkezli bir arada yaşamının imkân ve sınırlarını arama çabalarına itmiştir. Bu gelişmeler elbette etnik yapıyı da etkilemiş ve çeşitli milletlerden olan insanların İslâm devleti toprakları içinde yaşamasının önünü açmıştır. İlgili döneme bakıldığında sosyal yapının temel taşı oluşturan Müslüman Araplar, Müslüman olup Arap olmayan kesim yani mevâlîler ve gayrimüslimler (Yahudi ve Hristiyanlar) gibi dönemin etkileşime girilen dinî ve sosyal gruplarını oluşturmuştur. Bu

²⁶⁵ Gölcük & Toprak, *Kelam, Tarih-Ekoller-Problemler*, 31.

²⁶⁶ Gölcük & Toprak, *Kelam, Tarih-Ekoller-Problemler*, 32.

²⁶⁷ İslâm literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir. Bkz., Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VIII, 42.

²⁶⁸ Gölcük & Toprak, *Kelam, Tarih – Ekoller- Problemler*, 32.

²⁶⁹ Mustafa Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2017, 121.

unsurlardan kısaca bahsetmenin konunun açıklığı kavuşması açısından önemli olacağı düşünülmektedir.

1.3.1.1. Araplar

Hız. Peygamber'e 610 yılında ilk vahiy gelmiş ve yirmi üç yıl aktif şekilde devam etmiştir. Vahyin ilk muhatabı, doğal olarak İslam'ı ilk kabul eden Arap toplumu olmuş, sahabe döneminde İslam topraklarının büyük bölümünü Müslüman Araplar oluşturmuştur. Bunun yanı sıra ilgili dönemde birçok dinî, siyasî ve askerî alanda belirleyici rolü Müslüman Araplar oluşturmuştur.²⁷⁰ Topluluk salt bir Arabî gruptan oluşmayıp çeşitli kabilelerin bir araya gelmesiyle teşekkül etmektedir. İslamî ruh ve özellikle ilk iki halifenin toplumda oluşturduğu kolektif şuurlar, toplum içerisinde birlikteliği sağlayarak büyük fetihlere kapı aralamıştır. Elbette bunu sağlayan ve daha önce fetih konusunu ele alırken bahsedilen cihat ayetleri²⁷¹ de etkili olmuştur. Bu duruma yönetimdeki güçlü merkezî otorite de eklenince İslam'ın çok geniş bir coğrafyaya hâkim olmasının önü açılmış ve çeşitli kıtalara yayılma politikası Müslüman Arap toplumu öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Sahabe döneminde Araplar, anayurtları Arabistan'ın dışına çıkmış, ülkeler fethetmiş, bu ülkelere yerleşerek fetih topraklarının da Araplaşmasını sağlamışlardır. Bu sebeple İslâm fetihleri yalnız İslâmiyet'in yayılmasına değil İslâmiyet'le birlikte Arapların da yayılmasına zemin hazırlamıştır.²⁷² Fethedilen yerlerdeki insanlar İslam'ı kabul ettiklerinde Müslümanlarla aynı haklara sahip olmuşlardır. Kendi inançlarında kalmak istediklerinde ise cizye vermek suretiyle zimmî statüsüne girerek can ve mal güvenlikleri sağlanmıştır. Hız. Ömer, savaşarak ele geçirilen topraklardaki halkların statüsünün barış yoluyla ele geçirilen yerlerin halkı gibi zimmî kategorisine dâhil edilmesini ve ziraata uygun topraklarının devlete ödeyecekleri harac karşılığında kendilerine verilmesini emretmiştir.²⁷³

Bazı Arap kabileleri uygarlık nimetlerinden yararlanmışken orta kısımda bulunan Hicaz halkı, susuz ve verimsiz çöl ortasında, gelişmiş devletlerle ilişkilerden uzakta,

²⁷⁰ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 122.

²⁷¹ Bkz., Tevbe: 9/5, 12, 14, 29, 41, 73; Tahrîm: 66/9; Enfâl: 8/39, 65; Nisâ: 4/76.

²⁷² Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1991, III, 274.

²⁷³ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*, (11. Baskı), Kubbealtı Yay., İstanbul 2021, 339.

göçebe olarak kalmış ve asırlar boyunca yaratıldıkları biçimde göçebe olarak yaşamıştır. Uygarlık adına bir şey görebilmişlerse o da komşu bölgelerden kendi topraklarına göç eden Yahudiler aracılığıyla olmuştur.²⁷⁴ Bu kültürden gelen insanlar İslam ile birlikte yeni bir kimlik kazanmıştır.

Arapların kültürel beslenme alanlarına baktığımızda özellikle şiir, ensâb, eyyâmu-arap (savaşlar ve önemli olaylar), gelenek ve görenekleri, Himyer ve Yemen halkının menkıbeleri, Hicaz ve Yemen bölgesinde yerleşmiş Yahudilere ait haberler, Suriye ve Irak'taki Hristiyan kiliselerin yaydığı Nasranîliğe yönelik malumat büyük bir yekûn teşkil etmiştir.²⁷⁵

1.3.1.2. Mevâlî

Mevâlî, terim anlamında ilk İslamî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türklerin; Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîlerin, Mısır'da Kıbtîlerin oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmaktadır.²⁷⁶ Mevâlî, iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grubu, köleleştirilen savaş esirlerinin daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî azatlılar oluşturmaktadır. İkinci grubu ise fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlisi sayılanlar oluşturmaktadır. Yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap Müslümanları teşkil etmektedir.²⁷⁷

İslam toplumunda mevâlînin varlığı Hz. Peygamber döneminden itibaren başlamıştır. Sahabenin içinde de Arap olmayan çeşitli etnik kökenli insanlar bulunmuştur. Örneğin, Bilal-i Habeşi (ö. 20/641), Selman-ı Farisi (ö. 36/356) ve Süheyb-i Rûmî (ö. 38/659) bunlardan bazılarıdır. Ancak özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemindeki geniş çaplı fetihler mevâlî nüfusunu arttırmış ve diğer Müslümanlara uygulanan hukuki ilişkiler aynen mevâlî için de geçerli kılınmıştır.

²⁷⁴ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2012, I, 44.

²⁷⁵ Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, 27.

²⁷⁶ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2004, XXVIII, 424; Yûnus Emre Gördük, *Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri*, Siyer Yay., İstanbul 2017, 29; Ali Aksu, *Emevilerin Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, Kudema Yay., İstanbul 2020, 132.

²⁷⁷ Yiğit, "Mevâlî", 424.

İslam topraklarına dâhil edilen yerlerde halifeler, esirler hakkında her türlü kararı verme yetkisine sahip olmakla birlikte elde edilen esirler öldürülmez, İslam dinine girmeleri teşvik edilirdi. Müslüman olan köleler sahipleri tarafından ya satılır ya da azat edilirdi. Özellikle mevâlî denilen bu kesim ilim ile uğraşır. İlmî alanlarda ilerleme bunların çabaları neticesinde elde edilmiştir. İlmî ve fennî çalışmalarda bu grup daha çok ön planda olmuş ve devlet kademelerinde çeşitli görevler almışlardır.²⁷⁸

Bu dönemde herhangi bir göreve gelmenin ön şartı liyakat olarak görülmüştür. Bu yüzden görevlendirmelerde kişinin Arap olup olmamasına bakılmamıştır. Ancak sahabe döneminde Müslümanların büyük çoğunluğu Araplardan meydana geldiği için mevâlînin idari görevlerde önemli bir ağırlığının olmadığı görülmektedir. Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere idari alanda Kureyşlilerin çokça görülmesi, ilk Müslümanların onlardan meydana gelmesi ve kabiliyetlerine bağlı bir durumdur.²⁷⁹

Hz. Osman döneminde önemli eyalet valiliklerine Ümeyyeoğulları'nın tercih edildiği malumdur. Ancak bu durum mevâlî aleyhine düşünülen bir durum değildir. Çünkü bu uygulamaya gelen tepkiler özel olarak mevâlîden değil de eyalet merkezlerinde iskân eden diğer Arap kabilelerinden gelmiştir.²⁸⁰

Sahabe döneminde köle ve azatlılar için takınılan tutum, Hz. Peygamber tarafından mezkûr grup için takınılan tutum arasında farklı bir uygulama olmamış hatta devamı niteliğinde olmuştur. Bu bakımdan sahabe de Resûlullah gibi köleleştirmeyi değil özgürleştirmeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla Mevâlîyi sosyal ve siyasi hayattan dışlayacak herhangi bir uygulama görülmemiştir. Aksine bu grup sosyal hayatın bizzat içine katılmıştır. Hz. Ebubekir devlet gelirlerini dağıtırken küçük-büyük, hür-köle, kadın ve erkek fark etmeksizin eşit dağıtım yapmıştır.²⁸¹

Yine Hz. Ömer, yaralandığı zaman kendi yerine imamet görevini ifa etmek üzere Kureyşli birine değil, Süheyb er-Rûmî'ye vermiştir.²⁸² Bunun yanında vefat etmeden önce “Ebu Huzeyfe'nin mevlâsı Salim hayatta olsaydı hiç şüphesiz onu yerime halife yapardım” diyerek Arap ile Mevâlî arasındaki eşitliğe işaret etmiştir.

²⁷⁸ Hayati Ülkü, *İslam Tarihi*, Çelik Yay., İstanbul, ts., 610.

²⁷⁹ Demircan, *Arap- Mevâlî İlişkisi*, 44.

²⁸⁰ Demircan, *Arap- Mevâlî İlişkisi*, 44.

²⁸¹ Gördük, *Tâbiîn Döneminde Kur'an Tefsiri*, 28.

²⁸² Demircan, *Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 44; Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, İSAM Yay., İstanbul 2022, 152; Hatipoğlu, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, 25-26.

Sadece sosyal ve siyasi açıdan değil ekonomik açıdan da eşitlik mevcuttu. Bu durum sahabe döneminde herkese İslam'daki durumuna göre muamele edildiğini göstermektedir. Öyle ki Bedir Savaşı'na (2/624) katılan mevâlî ile ensar ve muhacir arasında fark gözetilmemiş, en nihayetinde mevâlî ve onları azat edenler aynı seviyede kabul edilmiştir. Yine sahabe döneminde mevâlînin arazi sahibi olduğu görülmektedir. Örneğin, Hz. Osman'ın mevlâsı Humrân b. Ebân'ının Basra'daki bir araziyi iktâ olarak verdiği kaynaklarda geçmektedir.²⁸³

Sahabe dönemi sosyal bir grup olan mevâlî için daha sonraki dönemde ön plana çıkacak olan mevâlî ilim ehlinin temellerinin atıldığı dönemdir. Bunlar sahabe döneminde Kur'ân ile hemhal olan ve vahiy-vakıa ilişkisini bilen, Hz. Peygamber'in tedrisatından geçmiş olan önemli isimlerden bilgi almışlardır. Bu dönemde mevâlînin Kur'ân ilimleri faaliyetlerindeki etkinlikleri ve alanda oluşan birikimi nakletmelerindeki rollerinin başat özelliği onların İslam'ı öğrenme noktasındaki üstün gayretleridir. Özellikle tefsir sahasına ilgileri fazla olan mevâlî müfessirlerin, dinin bütün ayrıntılarını öğrenmek maksadıyla pek çok sahabe ile görüşüp onlardan ders aldıkları belirtilmektedir.²⁸⁴ Mevâlî, tefsir konularındaki malumatını tek bir sahabiden almamış, birçok sahabeyle gerek danışarak gerek onlardan bizzat dersler alarak dinî konulardaki istek ve arzularını ortaya koymuşlardır.²⁸⁵ Burada mevâlînin ilme olan iştiaklarının temel sebeplerinden biri nüzul vasatına şahitlik eden sahabe ile bir arada yaşıyor olmalarından kaynaklandığını bildirmek gerekmektedir. Sahabenin vahyin inişine bizzat şahitlik etmeleri, onları görenler ile onlardan ders alanların iştiaklarını celbetmiştir.²⁸⁶

Sahabe döneminde mevâlînin genelde İslamî ilimleri, özelde ise Kur'ân tefsirini nüzul ortamına bizzat şahit olmuş sahabeden öğrenmesinin çeşitli milletlerden İslam'ı

²⁸³ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VII, 108; Gördük, *Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri*, 28; Demircan, *Arap- Mevâlî İlişkisi*, 72.

²⁸⁴ Nitekim önemli Mevâlî müfessirlerden olan Tavûs b. Keysân'ın (ö. 106/725), yaklaşık elli sahabe ile görüştüğü ve Hz. Aişe, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, İbn Zübeyr ve İbn Amr gibi sahabilerden nakillerde bulunduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Tavûs b. Keysân uzun süre Yemen'de yaşamasına rağmen Mekke'de Abdullah İbn Abbas, Medine'de Zeyd b. Sabit ile görüştüğü ve bu sahabilerin derslerine iştirak ettiği nakledilmektedir. Bkz., Ebû'l-Haccâc Cemalüddîn Yûsuf b. Abdîrrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, (thk., Beşşâr Avvâd Ma'ruf), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980, XIII, 356-359.

²⁸⁵ Kur'ân'ı yorumlama faaliyetlerinde ön planda olan ve Mevâlî müfessirlerden Hz. Ömer'in mevlâsı olan Zeyd b. Eslem'in (ö. 136/754) de aynı şekilde dinin bütün hususlarına yönelik yoğun bir arzu içerisinde olduğu görülmektedir. Zira o da Tavus gibi pek çok sahabe ile görüşmüş, onlardan ders almıştır. Bu sahabiler içerisinde Hz. Ömer, Ebu Hüreyre, Enes b. Malik ve İbn Ömer gibi önde gelen simalar bulunmaktadır. (Bkz., Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, X, 10-12.)

²⁸⁶ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 159.

seçenlerin İslam'ı ve Kur'an'ı doğru anlamasına yardımcı olduğu belirtilmektedir. Mevâlinin İslam'ı ve Kur'an'ı anlaması sahabeden sonraki nesillerde ortaya çıksaydı Kur'anî yorum ve tasavvur ayrışmaları daha derin olabilirdi.²⁸⁷

Sonuç olarak Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabe döneminde mevâlîyi ötekileştiren bariz herhangi bir uygulama bulunmamaktadır. Bu dönemde esas itibariyle demografik yapı içerisinde farklı dinî ve kültürel kodların rahatlıkla yaşayabileceği bir ortam tesis edilmiştir.

1.3.1.3. Ehl-i Kitap

Sahabe döneminde önemli bir yekûnu teşkil eden nüfus Ehl-i kitap olmuştur. Hemen birçok konuda olduğu gibi Ehl-i kitap ile olan ilişkiler Kur'an ve sünnet çerçevesinde meydana gelmiştir. Özellikle Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde oluşturmuş olduğu Medine Anayasası²⁸⁸ ile bu tebaaya bütün dinî ve kültürel inançlarında serbestlik vermiş ve Medine dışında yaşayan diğer gayrimüslimlere de zimmîlik²⁸⁹ statüsü vermiştir.²⁹⁰

Özellikle Hz. Ömer döneminde İslam sınırları içinde yaşayan Hristiyanlara bir ahitname verilmiştir. Ahitname ile bilhassa Hristiyanların hukuku tayin edilmiş ve korunmuştur. Buna göre Hristiyanlar yeniden kilise yapamayacaklar, kendilerine misafir olarak gelen Müslümanları üç gün misafir edecekler, kiliselerinde casus saklamayacaklar, elbise ve ata binmek ile diğer işlerde Müslümanlara benzemeye çalışmayacaklar. Kurallara uyan her Hristiyan, kendini emniyette görecektir.²⁹¹

Ehl-i kitap için de zimmîlik statüsünün geçerliliği sağlanmıştır. Buna göre İslam topraklarında yaşamak isteyenlerden can, mal, namus güvenliği ile inanç, ibadet özgürlüğü karşılığında cizye alınmıştır. Ehl-i kitabın kültürel unsurlarının sahabenin zihnini yer yer etkilediğini ifade etmekte yarar vardır. Vahyin nazil olduğu ortamda bu

²⁸⁷ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 123.

²⁸⁸ Hikmet Zeyveli, *Medine Sahifesi*, Kuramer Yay., İstanbul, ts., 91; Ahmet Özel, "Gayrı Müslim", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 420.

²⁸⁹ "Bir kimsenin yüklendiği, ödemeye mecbur olduğu borç, alacak; himaye, sahip çıkma; antlaşma, ahid" anlamlarındaki zimmet kökünden gelen zimmî (çoğulu zimem) "kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi" demektir. Mustafa Fayda, "Zimmî", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2013, XXXIV, 434.

²⁹⁰ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 123; Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, (15. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2017, 160.

²⁹¹ Ülkü, *İslam Tarihi*, 608; Zeki Tan, *Kur'an-ı Kerim'de Müşrik Dindarlığı (Şekil- Mana Bağlamında)*, Ark Yay., İstanbul 2016, 53.

grup ile Araplar beraber aynı coğrafyada yaşamaktadır.²⁹² Bunun yanında dinî hayat ile ticaret arasında doğrudan olan ilişki göz önünde bulundurulursa çok dinli demografik yapının ticari ilişkiler muvacehesinde kültürel etkileşiminin kaçınılmaz olacağı aşîkârdır. Özellikle kitabî bir dine mensup olan Ehl-i kitabın sahabe üzerinde hatırı sayılır bir etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır.²⁹³ Ehl-i kitap içerisinde öyle kimseler vardı ki kutsal kitaplarına hâkimdiler. Söz konusu kişiler bu malumatı gerek yeni dinin verileriyle karşılaştırmak gerekse üstünlük kurmak için kullanmışlardır.

Bu bölümde Yahudi ve Hristiyan kültüründen bahsedilecektir.

1.3.1.3.1. Yahudiler

Arabistan'ın bazı bölgelerinde bulunan dinî gruplardan biri de Yahudilik'tir.²⁹⁴ Müslümanlar Medine'ye hicret ettiğinde nüfusun hemen yarısı Yahudilerden oluşmaktadır. Bunlar Medine'ye yerleşerek Araplaşmıştır. Öyle ki çocuklarının isimlerini Arap kültüründen koyar ve kabileleri bile Arap isimleri taşırdı. Yahudilerin burada hem okul hem de içinde hukukçuların bulunduğu Beytu'l-Midrâs (bilimevi) adında kurumları vardı. Ticaret, ziraat ve sanayi alanında zengin ve varlıklıydılar, ırklarıyla övünürler; yine kendilerine has kültür ve kutsal kitaba sahiptirler. Arabistanlı bedevilere göre çok daha üstün şan ve şerefe erişmiş olan bu Yahudiler, kendi dinlerini bırakıp başka dini veya dinleri kabul etmeye pek hevesli görünmüyorlardı. Hatta Mesih'in gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlardı.²⁹⁵ Yahudilerin Araplarla yakın ilişkileri bulunmakta idi. Ziraat, ticaret, demircilik, silah yapıcılığı ve kuyumculuk mesleklerinde ileri gitmişlerdi.²⁹⁶

Kur'ân tefsirine ait görüşler dikkate alındığında farklı kültürler içinde sahabe zihnini şekillendiren etkenler en çok Yahudi kaynaklı merviyattan ve mensuplarından olmuştur. İslamiyet daha Arabistan dışına çıkmadan önce de Arapların boş zihinlerini

²⁹² Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahûdi Mezhepleri*, (4. Baskı), Anka Yay., İstanbul 2001, 51-59.

²⁹³ Demircan, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 284.

²⁹⁴ Demircan, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 284; Mirza Tokpınar, *Hadislere Göre Yahûdi ve Hristiyanlara Uymak –Eleştirel Yorum–*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2003, 26; İhsan Süreyya Sırma, *Medine Vesikası Işığında Yahûdi Meselesi*, (3. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2009, 17; İhsan Süreyya Sırma, *İslâmî Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*, (38. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2013, 21; Tan, *Kur'ân-ı Kerim'de Müşrik Dindarlığı (Şekil- Mana Bağlamında)*, 53.

²⁹⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (çev., Mehmet Yazgan), Beyan Yay., İstanbul 2011, 476; Selim Türkan, *Kimlik ve Kitâp İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2010, 290-291.

²⁹⁶ Tokpınar, *Hadislere Göre Yahûdi ve Hristiyanlara Uymak –Eleştirel Yorum–*, 27.

menkulâtla doldurmakta ön sıralarda yer almışlardır. Hatta bu durum için organize olarak Arap Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde koloniler kurmuşlardır.

Arabistan'daki bir kısım Yahudiler Tevrat'tan bir şey anlamıyorlardı. Ancak şerhlere müracaat ederek malumat sahibi olabiliyorlardı. Çünkü İbraniceyi bilmiyorlardı.²⁹⁷ Ayette onların içinde bulundukları kültürel seviye şöyle ifade edilmiştir: “*Bunların bir de ümmî takımı vardır; Kitab'ı (Tevrat'ı) bilmezler. Onların bütün bildikleri bir sürü kuruntulardır. Onlar sadece zanda bulunurlar.*”²⁹⁸ Burada bazı Yahudilerin kendi dinleri ve kutsal kitapları konusunda son derece bilgisiz olduklarına, din adına bildiklerinin kuruntu ve zandan ibaret bulunduğuna işaret edilmiştir.²⁹⁹ Dolayısıyla dünyanın oluşu hesap ve mizan gibi hususlarda, kendi Tevrat müfessirlerinin anlayamadığı ve hurafelerle doldurdukları şeyleri güya Tevrat tefsirleriymiş gibi sunmuşlardır.³⁰⁰

Yukarıda bahsedildiği gibi fetihlerin artmasıyla birlikte Müslümanlar, bölgede var olan Ehl-i kitap gruplarının yanında başta Yahudi ve Hristiyan kültürü olmak üzere çeşitli yeni din ve kültürlerle karşı karşıya kalmış ve bu temasların sonucunda bazen müspet bazen menfi sonuçlar ortaya çıkmıştır. Çalışmayı daha çok Kur'ân ayetleri ile ilgili anlam üretme ve tefsir hususu ilgilendirmektedir. Bu konuya ikinci bölümde değinilmektedir. Özellikle karşılaşılan kültürle birlikte ortaya çıkacak dinî ve kültürel problemlere yönelik olarak sahabe hem tedbir almaya hem de polemiklere cevap verme ve tanıma amacıyla Kitabı Mukaddes'i mütalaa etmişlerdir.

1.3.1.3.2. Hristiyanlar

İslam'ın zuhurundan önce Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık Tağlib, Gassan, Kudaa ve Tay kabilelerinin yaşadığı bölgelerde Dûmetu'l-Cendel'de ve özellikle güneydeki Necran'da yayılmıştır.³⁰¹ Arabistan'da sahabe arasında müntesibi bulunan

²⁹⁷ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 64.

²⁹⁸ Bakara: 2/78.

²⁹⁹ Karaman ve Dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, I, 147; Veli Ulutürk, *Kur'ân'da Ehl-i Kitab*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 1996, 11-22.

³⁰⁰ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 64.

³⁰¹ İsmail Hakkı Atçeken, “İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)”, *İSTEM*, 14 (7), 2009, 41-59; Demircan, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 287.

dinî gruplardan biri de Hristiyanlıktır.³⁰² Hicretten önce Medine’de başlıca iki büyük dinî grup vardı. Bunlar Yahudiler ve Putperestler idi. Az sayıda Hristiyanlığın olduğu biliniyorsa da³⁰³ daha sonra fetihlerle birlikte bunların dikkate alınacak kemiyete ulaştıkları bilinmektedir. Hristiyanlık muhtelif kabileler arasında yayılma ortamı bulmuştur. Hristiyan din adamlarının dinlerine davet faaliyetleri çerçevesinde göçebe Arap kabilelerinin arasında bu dini benimseyenler ya da mensuplarının bir kısmının Hristiyan olduğu kabileler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı göçebe olarak Arabistan’ın kuzeyinde yaşıyorlardı. Hac dönemlerinde kurulan panayırlara katılıyorlardı.³⁰⁴ Hatta muhtemelen Hristiyanları da buraya çekmek için Kâbe’nin iç duvarına Hz. İsa ve annesini birlikte tasvir eden bir resmin yapıldığı nakledilmektedir.³⁰⁵

Sahabe döneminde bazı zevat, müphem konuları öğrenme ve araştırma noktasında Kitab-ı Mukaddes’e başvurmuşlardır. Sahabeden bazıları Hristiyan kültürünü iyi bilen bazı şahıslara sorular sorarak alınan cevapları bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde bilgi olarak kullanmışlardır. Bu bakımdan Hristiyan kültürünün sahabe üzerindeki etkisinin söz konusu olduğunu belirtmekte yarar vardır. Sahabe arasında Kitab-ı Mukaddes’e ait bilgi ve rivayetlerin nakledilmesinde bazı isimler ön plana çıkmaktadır. Özellikle Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. As, Enes b. Malik, Ali b. Ebi Talib, Ebu Hureyre, Ebu Zer el-Ğıfari, Temim ed-Dari, Selman el-Farisi, Süheyb er-Rumi, Zeyd b. Harise gibi şahısları zikretmek mümkündür.³⁰⁶ Hatta bu durum İslam’a, Kur’ân’a, Hz. Peygamber’e, hadislere ve yukarıda ifade edilen bazı sahabilere Hristiyan kültürü etki edildiği iddia edilmiştir. Ancak buradaki mezkûr iddiaların müsteşrikler tarafından bir politik karışıklık üretmek ve ön yargıya dayalı söylemler olduğuna kanaat getirilse de yer yer bazı hususlarda etki ettiği en azından reel bir vakıadır.

³⁰² Demircan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 286; Tokpınar, *Hadislere Göre Yahûdi ve Hristiyanlara Uymak –Eleştirel Yorum–*, 37; Tan, *Kur’ân-ı Kerim’de Müşrik Dindarlığı (Şekil- Mana Bağlamında)*, 56.

³⁰³ Zeyveli, *Medine Sahifesi*, 29.

³⁰⁴ Demircan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 286-287.

³⁰⁵ Ebü’l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Gassânî el-Ezrâkî, *Ahbârü’l-Mekke ve mâ câe fihâ mine’l-Âsâr*, (thk., Ruştî Salih Mulahhas), Dâru’l-Endülüs, ys., 2013, I, 168.

³⁰⁶ Özcan Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler (Zühht Hadisleri-Literatürü Özelinde)*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2017, 523.

Sosyolojik bir grup olarak Hristiyanların sahabe döneminde Müslümanlarla bir arada yaşadıkları görünmektedir. Hz. Ömer, halifeliği döneminde Ehl-i kitaba farklı kıyafet taşıma zorunluluğunu getirmiştir. “Kaynakların belirttiğine göre Kûfe’de Hristiyan iken Müslüman olan bir kadın, tekrar Hristiyanlığa dönmesi için kocasının kendisine baskı yapması üzerine vali Hâlid b. Arfata’ya şikâyetle bulunmuştur. Hâlid b. Arfata onları ayırınca konu Hz. Ömer’e intikal etmiş ve olaydan sonra valilere gönderilen bir emirle bundan böyle gayrimüslimlerin Müslümanlara ait kıyafetleri giymesi yasaklanmıştır.”³⁰⁷ Buradan hareketle sahabenin Ehl-i kitapla olan kültürel ilişkilerinin düzenlendiği sonucuna varmak mümkündür.

Tefsirde ön plana çıkan sahabiler, Kur’ân’ı anlamada Hz. Peygamber’den işittiklerini araştırma ve içtihat sonucu Yüce Allah’ın kendilerine lütfettiği bilgilere başvuruyordu. Bunun yanı sıra özellikle Tevrat ve İncil’den alıntı yapmaları³⁰⁸ onların bu noktada Nasranî kültüründen beslendiği sonucuna götürmektedir. Yine Abdullah İbn Abbas’ın Ka’bul Ahbar gibi Hristiyan kaynaklarını iyi bilen kimselerle beraber olmaya düşkün oldukları kaynaklarda ifade edilmiştir.³⁰⁹ Sahabenin Hristiyan kültüne kayıtsız kalmadıkları, merak ettikleri konularda bu kültürden beslendikleri anlaşılmaktadır. Bu konu ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

1.3.1.4. Mecûsîler

Nüzul sürecinde sahabe ile iç içe yaşayan dinî gruplardan biri de Mecûsilik’tir.³¹⁰ Sâsânilerin yıkılması ve İran’ın İslam hâkimiyetine girmesiyle Mecûsiler gerileme yaşamışlardır. Müslüman yöneticiler, Kur’ân’da Mecûsiler’den bahseden ayetten³¹¹

³⁰⁷ Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim Cevziyye, *Ahkâmü Ehli’z-Zimme*, (thk., Yusuf b. Ahmet Bekri & Şakir b. Tevfik el-Aruri), Rumadi li-Neşr, ed-Demâm, 1997, 491; Ahmet Saim Kılavuz, “Gıyâr”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIV, 59.

³⁰⁸ Muhammed Hüseyin Zehebi, *et-Tefsiru ve’l-Müfessirun*, Dâru’l Hadis, Kahire, 2005, I, 66.

³⁰⁹ Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler (Züht Hadisleri- Literatürü Özelinde)*, 526.

³¹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Hz. Peygamber Döneminde Mecûsiler”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22 Nisân, İslami İlimler Dergisi Yay., 2007, 414-425; Demircan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 289; Tokpınar, *Hadislere Göre Yahûdi ve Hristiyanlara Uymak-Eleştirel Yorum-*, 24; Tan, *Kur’ân-ı Kerim’de Müşrik Dindarlığı (Şekil- Mana Bağlamında)*, 60.

³¹¹ Hac: 22/17; “Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sâbiiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah Kıyamet günü verecektir. Şüphesiz, Allah her şeye tanıktır.”

hareketle Hristiyanlar, Yahudiler, Sâbîler ve müşriklerle beraber anılan Mecûsiler'e cizye karşılığı İslam hâkimiyetinde yaşama hakkı tanımıştır.³¹²

Hz. Peygamber'in Mecûsilerle görüştüğü ve Bahreyn bölgesinde bulunan bazı Mecûsilerin risaletin son dönemlerinde Medine'ye giderek kendisine cizye vermek üzere Allah Resûlü ile anlaştıklarını hatta "Onlara Ehl-i kitap muamelesi yapın"³¹³ şeklinde hadisi de nakledilmektedir.³¹⁴

Sahabe döneminde de bu uygulama devam etmiştir. Müslüman hukukçular, kendilerine has müstakil hükmü bulunmayan konularda Mecûsîlere genellikle gayrimüslimlere ilişkin müşterek ahkâmı uygulama temayülü göstermişlerdir.³¹⁵

Hz. Osman döneminde iç muhalefette inanç şekli itibariyle Mecûsî ayaklanması olmuştur. 32/653 tarihinde Kârin tarafından yürütülen ayaklanmanın sebepleri hakkında fazla malumat yoktur. Ancak eldeki veriler, ayaklanmanın Mecûsîlerin fetihleriyle birlikte genişleyen İslam topraklarına bir tepki olduğu izlenimi vermektedir. Kârin'in Tabeseyn Bölgesi'nde isyan başlattığı haberi üzerine Badgis, Herat ve Kuhistan halkları da İslam devletleriyle yaptıkları antlaşmaları bozup isyana katılmıştır. Ancak bölgede bulunan komutanlardan Abdullah İbn Hazim komutasındaki ordunun Kârin'i öldürmeleriyle birlikte isyan sona ermiştir.³¹⁶

İslam'ın ilk halifeler dönemindeki yayılışı sırasında İran ile yoğun etkileşimlerinin olduğu bilinmektedir. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar Sâsânilerle uzun yıllar savaşmak durumunda kalmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri bu devletin daha önce kaybettiği toprakları geri almak istemesidir. Müslümanlara gelince hem güvenliklerini temin etmek hem de fetih politikasının vermiş olduğu dinî güdü ile İslam topraklarının genişlemesi önündeki bu engeli kaldırmaya çalışmışlardır. Sâsânilerle Müslümanlar arasında Köprü (13/634), Kadisiye (15/636), Celûlâ (17/637) ve Nihavend (21/642) savaşları yapılmıştır. Bunların içinde Ebu Ubeyde'nin (ö.18/639) komutasındaki Köprü Savaşı kaybedilmiş ve bunu duyan halife Ömer tarafından büyük

³¹² Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, XXVIII, 280.

³¹³ Ebu Abdillâh Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Daru'l-İhyâyi'l-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, Zekât: 42.

³¹⁴ Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 289; Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecûsiler", 421.

³¹⁵ Gündüz, "Mecûsîlik", 280.

³¹⁶ Cahid Kara, "İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emevilerin Sonuna Kadar)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (2), 2013, 21-59; M. Yüksel, *İlk Dönem İslam Tarihinde İktidar Muhalefet İlişkisi*, 151.

bir ordu hazırlanmıştır. Aynı yıl Büveyb (14/635) Savaşı yapılarak Sâsânilere galip gelinmiştir.³¹⁷ Sâsânilerle yapılan savaşlar en nihayetinde İran kültürü ile Müslümanların etkileşim yaşamasına sebep olmuştur. Böylelikle savaşlar taraflar için kültürlenme (culturation) ile sonuçlanmıştır. Müslüman Araplar ile Farsların öyle bir ortamda kültürleşmeleri kaçınılmazdır. Kültürleşme iki farklı kültürün karşılıklı etkileşime girmesi ve ikisinin de az çok bir değişime uğraması şeklinde tanımlandığından³¹⁸ iki kültür doğal olarak birbirinden etkilenmiştir.

İran'ın eski dininin İslamiyet üzerinde etkisi, özellikle eski İranlılara halef olan şiîler üzerinde daha bariz görülmektedir. Daha açık bir ifade ile İranlılar, eski akidelerini İslam rengi altında muhafaza etmiştir. Şiîlerde mevcut olan yeryüzünün imamlardan hali olmayacağı ve Hz. Ali ve aile bireylerinde tasavvur ettikleri ilahî kuvvet inancı eski dinlerinden gelmiştir. İranlılar da Kisralar, padişahlık tacını sadece kendilerinin giymeleri gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü damarlarında akan ilahî kanın bunu gerektirdiğini belirtirlerdi. Yezdi Cerd'in kızlarından biri Ali'nin oğlu ile evlenince ondan gelen nesiller de eski âdetleri hükümlerine riayet göstereceklerdi. Bu anlamda İran'ın eski dinlerinin İslamiyete etkisi daha çok siyasi anlamda ortaya çıkan fırkaların anlayışları üzerinde ve bunların Kur'ân tefsirinde kendini göstermiştir.³¹⁹ İslam dininin cizye karşılığında tebaaya vermiş olduğu dinî hürriyet onların Yahudi, Hristiyan, Zerdüş, Sâbiî, Putperest, Ateşperest ve Taşperestler gibi gayrimüslimlere istedikleri dine tabi olmaları noktasında serbestlik vermiştir.³²⁰

Farşlıların düşmanlık ve saldırılarının hedefi, İslam dininin temel kaynakları kabul edilen Kur'ân ve sünnet olmuştur. Ancak ilahî kanun gereği³²¹ bunu başaramamışlardır. Bu sefer çabalarının yönünü Kur'ân'ın insanlar tarafından görünen (zahir-dış), gizli (batın-görünmeyen) anlamlarının olduğu anlayışını vurgulamaya çalışarak yaygınlaştırmışlardır. Her türlü batıl, sapık bilgiyi Kur'ân'ın batın anlamı diye insanlara sunmaya çalışmışlardır. Çalışmalar öyle boyutlara ulaşmıştır ki Müslüman kimliği altında Allah'ın varlığı ve sıfatlarını bile tartışma konusu haline getirmişlerdir.³²² İslamî dönemde Mecusîlerin büyük çoğunluğu Müslümanlığı veya Hristiyanlığı kabul etmek

³¹⁷ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 57.

³¹⁸ Mustafa Aydın, *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*, (1. Baskı), Açılım Kitapevi, İstanbul 2011, 263.

³¹⁹ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 73.

³²⁰ Hasan, *Siyasi – Dinî – Kültürel- Sosyal İslam Tarihi*, I, 301.

³²¹ Hicr: 15/9.

³²² Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 26.

suretiyle din değiştirmiştir. Din değiştirmede ve özellikle Müslüman olmada yerel yöneticilerin telkin ve teşvikleri ile cizyeden kurtulmaya veya İşlm imparatorluğunda siyasal ve sosyal açıdan bazı imknlar elde etmeye yönelik amaçları etkili olmuştur.³²³ Burada bu dönemde başlayan etkileşim ile daha sonra böyle bir grubun ortaya çıktığı veya mevcut dönemde birtakım ilişkiler üzerinden bu ekolün temelinin atıldığı görülmektedir.

1.3.2. Kıssacılar

Sahabenin toplumu önemli ölçüde olumsuz etkileyen bazı kıssacılara karşı tavırları net olmuştur. Kıssacılar mescitlerde, çarşılarda ve yollarda halkalar kurup eski milletlerin veya halkların hikyelerini anlatmışlardır. Özellikle temaları aşk, kadın, savaşlar, putlar, cinler, kehanet sihir etrafında şekillenir ve etraftaki insanların dikkatlerini çekmek ve onları etraflarında tutmak için oturdukları yerlerde ilgi çekici davranışlar ve üsluplarla hâkimiyeti sağlamıştır. Bu temaların içinde barındırdığı bazı etnik unsurlar da bulunmuştur. Bunları başta İşrailiyat olmak üzere Kıptiler, Süryaniler, Rumlar, Farıslar ve Hint kaynakları oluşturmuştur.³²⁴ İşlamiyet'ten önce Arap toplumunda mevcut eski devirlere ait efsane ve mitlerin, Yahudi ve Hristiyan kaynaklı menkıbelerin önemli ölçüde rolü olmuştur. Halk arasında anlatanlara “kussas” (kıssa anlatıcıları) denilmiştir. Özellikle Hz. Osman döneminde faaliyetlerini arttırmışlardır.³²⁵

Ancak kıssacıların anlattıkları mitolojik hususlar Kur'an kıssalarının realitesine ters düşmekte ve halk yanlış ynlendirilmekteydi. Söz konusu açıklamalar, çeşitli hadiseler, hayal ürünlerinden efsanevi unsurlar, hurafeler/batıl inançlar, önceki milletlerin efsanevî hikyelerinden derlenmiş eklektik mevzulardan oluşan ilginç ve heyecanlandırıcı temalardır. Kur'an ayetlerinde manaların bu karışımdan etkilenme kaygısına karşı sahabe dikkat etmiş ve kıssacıların faaliyetlerine karşı halkı sürekli uyarmıştır. Bu hususta Hz. Ali, kıssacıların insanlar arasında oturup kıssa anlatmalarını engellemiştir. Aynı şekilde Abdullah b. Ömer de kıssacıların mescitlerden çıkarılması hususunda gerekli ihtiyatı göstermiştir.³²⁶

³²³ Gündüz, “Mecûsîlik”, 280.

³²⁴ Bedri, *Tefsiru es-Sahabeti*, 41.

³²⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menkbnmeleri -XV-XVII. Yüzyıllar-*, (5. Baskı), Timaş Yay., İştambul 2016, 58.

³²⁶ Bedri, *Tefsiru es-Sahabeti*, 41.

Bu hususta sahabenin Müslümanların doğru bilgi edinmeleri konusunda kıssacıların mitolojik anlatımlarının zihinleri bulandırmamaları için takındıkları hassasiyetleri belirtmekte yarar olacağı kaçınılmazdır. Mezkûr hususta Abdullah İbn Mes'ûd'dan gelen şu rivayette: “Bir gün mescitte bir kıssacının şu ayeti “يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُبِينٍ” *“Göğün açık bir duman getireceği günü”*³²⁷ kendi görüşü ile şöyle tefsir ettiğini görür: ‘Kıyamet gününde yoğun bir duman ortaya çıkacak ve insanların nefislerini saracak, ta ki (insanların vücutlarına) soğuk isabet edecektir.’ Buna kızan İbn Mes'ûd, insanların dikkatini çekerek şöyle demiştir: ‘İçinizden bir şeyler bilenler bildiklerini söylesin. Bilmeyenler de “Allahu â'lem (Allah bilir)” desin. Birinizin bilmediği bir şey için “Allah (c.c.) bilir” demesi en büyük ilimdir.’ Daha sonra bu ayetin tefsirini insanlara açıklamış ve bahsedilen hususun kıyamet günü ile ilgili olmadığını bilakis bu dumanın Hz. Peygamber’in imana davetine rağmen iman etmekte direnen Kureyşliler aleyhine beddua etmesi üzerine kıtlığa düştüklerinde yeryüzünden göğe doğru yükselen manevi bir duman olduğunu izah etmiştir.³²⁸ İbn Mes'ûd, konu hakkında şöyle devam etmiştir: “Resûlullah, Kureyşlilerin kendisine karşı isyan edip direttiklerini görünce (onların aleyhine) Yusuf’un kıtlık yılları gibi senelerin onların da başına gelmesi için beddua etti. Bunun üzerine onlara kıtlık ve sıkıntı isabet etti. Öyle ki kemikleri yemeye başladılar. Kişi göğe doğru bakıyor, sıkıntıdan dolayı yerle gök arasını duman kaplamış gibi görüyordu.³²⁹ Bunun üzerine Allah Teâlâ, “يَعْنَى النَّاسَ هَذَا” *“(Ey Muhammed), göğün insanları çepeçevre saran apaçık duman çıkaracağı günü bekle. Bu, can yakıcı ağır bir azaptır.”*³³⁰ ayetini indirdi. Akabinde Kureyşliler, Resûlullah’a gelip “Ey Allah’ın Resûlü! Sen, Allah’tan, Mudar kabilesi için yağmur yağdırmasını dile. Zira onlar helak oldular.” dediler. Resûlullah “Mudar için mi? Şüphesiz ki sen çok cüretlisin.” dedi. Sonra yağmur diledi, onların üzerine yağmur yağdı. Bunun üzerine “Biz bu azabı kısa bir süre kaldıracamız, siz de yine eski hâlinize döneceksiniz.”³³¹ Allah (c.c.) onlardan intikamı Bedir’de aldı.³³² Burada kendilerine göre Kur’ân ayetlerini tefsir eden kıssacılar sahabeden sert

³²⁷ Duhan: 44/10.

³²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXI, 14; Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, (thk., Abdurrezak el-Mehdi), (1. Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut 2001, IV, 89-90; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, IX, 359; Abdulfettah el-Kâdi, *Esbâb-ı Nüzûl*, (trc., Salih Akdemir), Fecr Yay., Ankara 1986, 340.

³²⁹ İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 226-227.

³³⁰ Duhan: 44/10-11.

³³¹ Duhan: 44/15.

³³² Kâdi, *Esbâb-ı Nüzûl*, 3401.

tepkilerin bulunduğu görülmektedir. Abdullah İbn Mes'ûd, kıssacıya cevap verirken Sâd Sûresi 86. ayetten “قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ”³³³ delil getirerek bilmediği bir konuda bir şeyler uyduran biri olmadığını ve sebebi nüzulden hareketle ayeti tefsir ettiğini görmek mümkündür.³³⁴

Sahabe, kıssacıların anlatımlarında Kur'ân ayetlerini tefsir ederken takındıkları başboşluğu engellemiş, az da olsa özellikle kıssacıların hatalı ve afakî yorumlarından etkilenen Müslümanlara doğru bilginin verilmesini, sahih kaynaklardan faydalanılmasını tavsiye etmişlerdir. Ayetin bağlamına hâkim olan bu nesil burada (دُخَانَ) kelimesinin Hz. Peygamber'in müşriklerin ezalarına karşı kendilerine yaptığı bedduanın neticesindeki 'açlık' olduğunu ifade etmişlerdir. İnsanlara öğüt vermekte olan bir kıssacıya rastlayan Abdullah İbn Mes'ûd, “Ey öğüt verip hatırlatan kişi! Neden Allah'ın rahmetinden insanların ümit kesmelerine sebep olacak şekilde konuşmaktasın? Yüce Allah, “قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ” “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin.” şeklinde buyurmaktadır.”³³⁵ diyerek onu uyarmış ve sözlerini Kur'ân ayetlerinden delillendirmiştir.

Bu durum ilk neslin aslında Kur'ân'ın anlamlandırılması konusunda yazılı olmasa da tecrübî olarak metodolojik yetiye sahip olduklarını göstermektedir. Onlar Hz. Peygamber'in hayat serencamına şahitlik etmiş, vahyin nüzul vasatında yaşamış, hemen hemen hayatın her alanında olduğu gibi ilahî metnin anlamlandırılmasında da Allah elçisini rol model alarak en nihayetinde onun yaptıklarını içselleştirmişlerdir. Burada dikkati çeken husus kassâs (hikâyeciler), diğer kültürlerden çeşitli malumatın İslam dünyasına girmesinde doğrudan etkili olmalarıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi halk üzerinde etkilerini arttırmak için Kur'ân'daki kıssaları anlatırken diğer kültürlerin malzemelerini kullanmaktan çekinmemişlerdir.³³⁶

Bütün bunların yanında sahabeden “Esved b. Serî'in Basra Mescidi'nde ilk defa kıssa anlattığı, Medine vaizi olarak bilinen İbn Ebü's-Sâib'e Hz. Âişe'nin bazı

³³³ “(Resulüm!) De ki: ‘Sizden görevimle ilgili bir karşılık istemiyorum; ben, olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim.”

³³⁴ Betül Akpınar, *İbn Kesir Tefsirinde Sahabenin Ayet İktibasları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2018, 62.

³³⁵ İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 97.

³³⁶ Na'nâa Remzi, *el-İsrâiliyât ve Eseruhâ fî Kütübî't-Tefsir*, Dâru'l-Kâlem ve Dâru'd-Diyâ, Dimeşk-Beyrut 1970, 111.

tavsiyelerde bulunduğu, onun da tavsiyeler doğrultusunda cuma günleri Müslümanlara vaaz ettiği kaydedilmektedir.”³³⁷ Hz. Ömer döneminde resmî görevler arasında yer almaya başlayan kıssacılık Hz. Osman zamanında aynı şekilde devam etmiş, hatta Temîm’e verilen izin haftada iki güne çıkarılmıştır.³³⁸

Ancak sahabe döneminde “Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle başlayan siyasî ve fikrî karışıklıklar, Cemel ve Sıffîn savaşları ve bunların sonucunda ortaya çıkan çeşitli grupların kendi görüşlerini destekleme ihtiyacı, uydurma hadislerin zuhuru sebeptir. Dönemin en etkili propaganda vasıtalarından olan hitabet ve belâgat, özellikle siyasi hitabelerle ideolojik vaaza büyük ölçüde zemin hazırlamıştır. Nitekim Hz. Ali’nin Sıffîn dönüşü kendi karşıtlarına kunut okutup beddua etmiştir. Bunun üzerine Muaviye de mescit ve karargâhlarda sabah ve akşam namazlarından sonra kıssa anlatmak, kendisine ve Şamlılara dua etmek maksadıyla bazılarını görevlendirmiştir. Böylece “kasasü’l-hâssa” denilen resmî veya siyasî kıssacılığın başladığı, buna göre kıssacının sabah namazından sonra halifeye, taraftarlarına ve ordusuna dua, yönetim muhaliflerine ve müşriklere ise beddua ettiği, kıssacılığın “kasasü’l-âmme” denilen türünde vaizin halka öğüt verdiği belirtilmektedir.”³³⁹

1.4. İKTİSADÎ ZEMİN

İktisadî zemin, çalışma açısından sahabe dönemini her anlamıyla tanıma noktasında önemlidir. Sahabenin hayat şartlarının karakterlerini etkilediği görülmektedir.³⁴⁰ Bu durumun aynı zamanda onların ilahî metinle ilişkilerine de etki ettiğini ifade etmek mümkündür. Sahabe dönemi verilerini anlama ve anlamlandırma noktasında tarihî malumata bütüncül bir şekilde bakmak önem arz etmektedir. Özelde ise onların vahiy ile şekillendirmeye çalıştıkları hayatlarında Kur’ân’a yönelik

³³⁷ Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe en-Nümeiri el-Basrî, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*, (thk., Fehim Muhammed Şeltut & Seyit Habib Mahmud Ahmed), ys., Cidde 1978, I, 13.

³³⁸ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, (3. Baskı), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1985, II, 448; Hasan Cirit, “Kussâs”, *DİA*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 463. Daha geniş bilgi için bkz., Mücteba Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 1986, 291-326.

³³⁹ Makrizî, Takiyyüddîn, *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi-(fi) Zikri’l-Hıfât ve’l-Âsâr*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998, IV, 18; Cirit, “Kussâs”, 463.

³⁴⁰ Geniş bilgi için bkz., Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadet’te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yay., İstanbul 1997, 231-281; Fethi Yıldırım, *Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum 2018, 147-155.

yaklaşımlarında da onları çevreleyen tüm unsurları dikkate almak elzemdir. Dolayısıyla birkaç iktisadî hususun bu bölümde ifade edilmesinde yarar olacağı düşünülmektedir.

1.4.1. Gelirler

1.4.1.1. Zekât

Hicretin ikinci yılında (624) farz kılınan zekâtın kimlerden alınacağı ve nerelere verileceği Kur’ân-ı Kerim’de³⁴¹ belirtilmiştir. Buna göre zekât, Müslümanların deve, sığır, koyun, gümüş ve altının para cinsinden hesaplanmak üzere, belli bir nisaba ulaşan mallarından verdikleri vergiden oluşmaktadır. İslam, bir malın nisabını tayin etmiştir. O miktardan az olandan zekât alınmasına izin vermemiştir. Ayrıca zekâtın miktarı da bellidir. Özellikle zekât farz kılındıktan sonra zengin sahabiler zekâtlarını elden teslim etmişlerdir. Bunlar Hz. Peygamber tarafından daha hayatta iken yazılan bir buyrukta ifade edilmiş ve Hz. Peygamber’in vefatından sonra da Müslümanlar, bu beyana göre hareket etmişlerdir. Bu dönemlerde taşra için zekât memurları tayin edilmiştir. Onlar da halktan zekâtları toplamış ve İslam’ın tayin etmiş olduğu yerlere sarf edilmek üzere halifeye teslim etmişlerdir.³⁴²

1.4.1.2. Humus

Savaşta gayrimüslimlerden elde edilen her türlü mal ve esirlere ganimet ismi verilmiştir. Bu ganimetlerin beşte birine humus denilmektedir. Savaşlarda elde edilen ganimetler Beytü’l-Mal’a aktarılmıştır. Özellikle ganimetler esirler, araziler ve menkul mallardan oluşmaktadır.³⁴³ Hz. Peygamber ve sahabenin uygulaması ile önemli ölçüde belirgin hale gelmiştir. İlk defa, Bedir Gazvesi’nden bir süre önce gönderilen Abdullah İbn Cahş kumandasındaki seriyyenin bir Kureyş kafilesinden ele geçirdiği ganimetten humus ayrılmıştır. Abdullah İbn Cahş, bu ganimetin beşte birini Hz. Peygamber’e

³⁴¹ Tevbe: 9/60; “Sadakalar (zekâtlar), Allah’tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam’a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

³⁴² İsmail Aka ve Dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1992, II, 279; Mehmet Erkal, “Zekât”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2013, XXXIV, 197-207; Yıldırım, *Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, 161-164.

³⁴³ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 138; H. Yûnus Apaydın, “Humus”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, 365-369.

ayırarak geri kalan kısmını seriyyedeki arkadaşları arasında paylaştırmıştır.³⁴⁴ Kur’ân-ı Kerim’de ganimetlerin kimlere verileceği noktasında ise şöyle buyurulmuştur: “(Ey Muhammed!) Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: Ganimetler Allah'a ve Resûlüne aittir. O halde eğer mü'minler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Resûlüne itaat edin.”³⁴⁵ Aynı sûrenin diğer bir ayetinde ise detaylı bir şekilde açıklanmış ve Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde bilfiil olarak tatbik edilmiştir: “Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah'a hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün (yani) iki ordunun (Bedir'de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”³⁴⁶

1.4.1.3. Fey'

İslam sınırları içerisinde yaşayan zimmîlerden alınan cizye, haraç, ticaret malları vergisi, öşür ve diğer bazı gelirlere verilen genel isimlendirmedir.

Bu vergilerin bazılarına göz atılacak olursa:

İlk olarak cizye, İslam toprakları içerisinde yaşayan kadın ve çocuklar dışındaki gayrimüslimlerin başlarına konan bir vergi biçimidir. Mezkûr vergi, himaye ve düşmana karşı korunmalarına mukabil alınmıştır. Ancak fakir veya çalışamaz durumda olanlardan alınmazdı.³⁴⁷ Kur’ân-ı Kerim’de cizyeyle ilgili olarak “Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.”³⁴⁸ şeklinde buyurulmuş ve cizye hakkında belirli şartlar öngörülmüştür.

İkinci olarak haraç, Müslümanların savaşarak elde ettikleri topraklar üzerinde yerli halk için bıraktıkları toprağa konan vergidir. Haraç, ahaliden ellerinde bırakılan arazinin bir nevi kirası olarak alınmıştır. Bu, bazen Hz. Ömer'in Sevad'da yaptığı gibi

³⁴⁴ Apaydın, “Humus”, 365.

³⁴⁵ Enfâl: 8/1.

³⁴⁶ Enfâl: 8/41.

³⁴⁷ Aka ve Dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 278; Mustafa Fayda, “Fey”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1995, XII, 511; Yıldırım, *Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, 179- 188.

³⁴⁸ Tевbe: 9/29.

muayyen bir miktarda bazen de topraktan elde edilecek ürünün tamamından alınan bir pay olmuştur. Medine ve Yemen gibi Arap veya Arap olmayanların toprakları (buraların halkı kendiliğinden Müslüman olmuştur) ve putperest Araplar gibi kendilerinden cizye kabul edilmeyen kimselerden zor ve savaşla alınmış olan topraklar öşür topraklarıdır. Keza savaşarak ele geçirildikten sonra gaziler arasında dağıtılan topraklar da öşür topraklarıdır.³⁴⁹

Üçüncü olarak öşür, toprak mahsullerinden alınan onda bir oranındaki vergiye denilmiştir.³⁵⁰ Bazı Müslüman tüccarlar, ticaret maksadıyla dâru'l-harp denilen ülkelere gittiklerinde orada kendilerinden mallarının onda biri tutarında vergi almışlardır. Ebu Musa el-Eş'ari, Hz. Ömer'e böyle bir durumu bildiren bir mektup yazmıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer ona şöyle bir cevap yazmıştır: *“Onların Müslüman tüccarlardan aldığı gibi sen de onlardan onda bir nispetinde vergi al. Zimmilerden yirmide birini, Müslümanlardan ise her kırk dirhemden bir dirhemi al. İki yüz dirheme kadar herhangi bir şey ilave etme. İki yüz dirhemden sonra beş dirhem alırsın. Ondan sonrasını ise ayrıca hesaplarsın.”* Ebu Yusuf'un rivayet ettiğine göre İslam ülkesinin sınırları dışında kalan ehl-i harpten bazı kimseler, Hz. Ömer'e müracaat ederek öşür ödeme karşılığında İslam ülkelerinde ticaret yapmak için izin istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, sahabe ile istişare etmiş, onlar da izin verilmesinin uygun olacağını işaret etmişlerdir. Bu bakımdan ehl-i harbe öşür uygulayan ilk halife Hz. Ömer'dir.³⁵¹

Irak topraklarının fethedilmesiyle birlikte dönemin komutanı Sa'd b. Ebi Vakkâs (ö. 55/675), elde edilen arazilerin nasıl tasarruf edileceği hususunda Hz. Ömer'den bilgi istemiştir. Söz konusu mevzuu sahabe ile istişare eden halife, sahabeden farklı görüşlerin sadır olduğunu görmüştür. Şöyle ki Abdurrahman b. Avf, Bilali Habeşi ve diğer bir kısım sahabe, fey'in savaşa katılanlara dağıtılmasını savunurken³⁵² Hz. Osman, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, İbn Ömer ve bir kısım sahabe ise elde edilen arazilerin dağıtılmamasını savunmuştur. Akabinde Müslümanların yararına olan ve elde edilen

³⁴⁹ Aka ve Dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 275-276; Yıldırım, Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı, 188-191.

³⁵⁰ Mehmet Erkal, “Öşür”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 97.

³⁵¹ Aka ve Dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 279.

³⁵² Sahabe arasında bu konu sert bir şekilde tartışılmış ve halife Hz. Ömer, tartışmalardan bunalmış olacak ki, kendisini Bilal b. Rebâh ve arkadaşlarından kurtarması için Allah'a dua etmiştir. Bkz., Ayar, *Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'an'ın Rolü*, 86.

toprakların dağıtılmamasına ve sahiplerine teslim edilerek haraç vergisi konulmasına karar verilmiştir.³⁵³

Hiz. Ömer, Irak fethinde Hiz. Peygamber'in Arabistan sınırları içerisindeki genel uygulamasına nazaran askerler arasında ganimet olarak dağıtmayı reddetmiştir. Sahabe, Hiz. Peygamber'in kabile toprakları ile ilgili bu uygulamasının ülkelerin fethinde uygulanmasının mümkün olmayacağını öngörmüştür. Buna karşı çıkan diğer sahabeye karşı ise salt bir ayetten delil getirmek yerine Kur'an'ın genel hedefleri arasında olan sosyal adaletin ve eşitliğin tesisi yönündeki talebi doğrultusunda çözüme kavuşturmuştur.³⁵⁴ Ancak Hiz. Ömer, sahabe arasında karara varırken Kur'an'ın şu ayetlerinden faydalanmıştır: *"Allah'ın onlardan alıp resulüne fey' olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz. Ama Allah, elçilerini dilediği kimselere üstün kılar. Allah, her şeye kadirdir."*³⁵⁵

*"Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlar, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir."*³⁵⁶

*"(Bu gelirler) Allah'ın lütuf ve rızasının peşine düşerek Allah'a ve resulüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir."*³⁵⁷ okuyarak temellendirmeler yapmıştır.³⁵⁸ Akabinde şu ayetleri okumuştur: *"Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine*

³⁵³ Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensari Ebu Yüsuf, *Kitâbu'l-Harac*, (thk., Tâhâ Abdurrauf Sa'd & Sa'd Hüseyin Muhammed), (1. Baskı), el-Mektebetu'l-Ezheriyye, ts., 35.

³⁵⁴ Fazlu'r-Rahman, *İslam ve Çağdaşlık Fikri Bir Geleniğin Değişimi*, (çev., Alparslan Açıkgenç & M. Hayri Kırbaoğlu), (9. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, 84; Muhammet Ali Erdal, *Hiz. Ömer'in Tefsir Rivayetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, SBE., Adana 2011, 71-79.

³⁵⁵ Haşr: 59/6.

³⁵⁶ Haşr: 59/7.

³⁵⁷ Haşr: 59/8.

³⁵⁸ Ebu Yüsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 37.

tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarır ise işte kurtuluşa erecekler onlardır.”³⁵⁹

“Bunların ardından gelenler de ‘Ey rabbimiz’ derler, ‘Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin.’”³⁶⁰ Bu ayetlerin muhacir ve ensardan sonra gelen bütün Müslümanlar için olduğunu ifade etmiştir. Haliyle fey’ ve ganimetin herkesin hakkı olduğunu ve bunları fetihler esnasında bölüştürerek daha sonra gelen Müslümanlara bir şey bırakılmaması gerektiğinin toplumun maslahatı ve Müslümanların yararına olmayacağına kanaat ettiğini dile getirmiştir.³⁶¹ Sahabe, ayetleri fey’in dağıtılmamasına, bölge halkının haraca bağlanmasına ve kıyamete kadar gelecek tüm Müslümanların hakkı olduğuna mesned saymışlardır.³⁶² Sahabenin büyük çoğunluğu ise menkul malların savaş gazileri arasında dağıtıldığı gibi bu arazinin de taksim edilmesini istemiştir. Bu konuda Hz. Peygamberin, Hayber topraklarını taksim etmiş olması³⁶³ ile Enfal Suresi’nin 41. ayetini³⁶⁴ delil olarak göstermişlerdir.³⁶⁵ Burada iktisadi etmenlerin ayetleri yorumlamada etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir.

1.4.2. Giderler

1.4.2.1. Askerî Giderler

Özellikle sınırların genişlemesiyle askeri giderler artmıştır. Bu giderler, askerlerin maaşları, giyecek ve yiyecekleri, savaşta kullanılacak gerekli her türlü alet edevat ile

³⁵⁹ Haşr: 59/9.

³⁶⁰ Haşr: 59/10.

³⁶¹ Ebu Yûsuf, *Kitâbu’l-Harac*, 37.

³⁶² Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, (1. Baskı), (thk., Yûsuf Ali Bedîvî), Dâru’l-Kelâmi’l-Tayyib, Beyrut 1998, III, 459.

³⁶³ Hz. Peygamber, Hayber’in Ketîbe ve Sülâlim dâhil yarısını devlete ayırmış, geri kalanını ise savaşa katılan askerler arasında dağıtmıştır. Bkz., Muhammed Hamîdullah, “Hayber”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVII, 22.

³⁶⁴ Enfâl: 8/41; “Allah’a ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah’a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah, her şeye kadirdir.”

³⁶⁵ Bkz., Nasi Aslan, “Gâî Yorum / Makâsıd Açısından Hz. Ömer’in Sevad Arazisi İle İlgili Uygulamasına Yönelik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18, (2), 2018, 690-717.

ilgili harcamalarından oluşmaktadır. Sınırların genişlemesi ile askerî giderlerde de doğru orantılı bir artış görülmüştür.

1.4.2.1. Kalkınma Giderleri

Kalkınma ve imar giderleri bu dönemde büyük bir yekûn tutmuştur. Söz konusu dönemde Irak, Basra, Kûfe şehirleri kurulmuş, Mısır'da ise Fustat şehri inşa edilmiştir. Bunun yanında imar faaliyetleri kapsamında camiler, yollar, köprüler, misafirhaneler, ahırlar ve her şehirde kamu kurumları yapılmıştır. Özellikle su ihtiyaçları için kanallar yapılmıştır. Bütün bunları toparladığımızda elbette bu konuda devletin önemli miktarda bütçe ayırması kaçınılmazdır.³⁶⁶

1.4.2.3. Zekât ve Humus Giderleri

Zekât ve humus giderleri Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen³⁶⁷ yerlere sarf edilmiştir. Bu bağlamda zekât, fakir, yoksul, yolda kalmışlar, Müellefe-i kulüb, zekât toplayan memurlar, köleler, Allah (c.c.) yolunda cihad edenler ve borçlulara verilirken humus ise yetim, yoksul ve yolda kalmışlara verilmiştir.³⁶⁸ Böylece sınırların genişlemesi ekonomik bir yük ve sorumluluğu da beraberinde getirmiştir.³⁶⁹

1.5. EPİSTEMOLOJİK ZEMİN

Arap yarımadasında daha çok sözlü kültür hâkimdi. Bu yüzden Araplar, hemen bütün kültürel ihtiyaçlarını sözle halletmişlerdir. Hâl böyleyken bu dönemde yazıya çok fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Bu çerçevede bölgede yazının marjinal bir eylem olduğunu belirtmek gerekir.³⁷⁰ İslamla birlikte bir bakıma okuma-yazma seferberliği başlamıştır. Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber, Bedir Savaşı'nda ele geçirilen ve fidyesini ödeyecek kadar parası olmayan esirlerden bir kısmını, her birini on tane Müslümana okuma-yazma öğretme karşılığında salıvermiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra sahabe döneminde Kur'ân-ı Kerim, doğal olarak doğru bilgi alma ve doğru bilgi üretme

³⁶⁶ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 140; Faruk Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, Beka Yay., İstanbul 2015, 65-210.

³⁶⁷ Tevbe: 9/60; Enfâl: 1-41.

³⁶⁸ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 140.

³⁶⁹ Yıldırım, *Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, 209-211.

³⁷⁰ Geniş bilgi için bkz., Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, 74-84.

noktasında merkezî konumunu korumuştur. Özellikle yeni yerlerin fethedilmesi ile birlikte karşılaşılan problemlerin çözümünde ilahî metin öncelikli rehber olmuştur. Sosyal, siyasi ve kültürel hayat içinde sahabenin Kur'ân'ı okuma, anlama-anlamlandırmaları dinin anlaşılmasına Kur'ân ve sünnette yer alan hükümlerin yorumlanmasına ve dinî bilgilenmede derinleşmeye yönelik çabalar ortaya konulmuştur. Bu çabalar ileride kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi ayrı ilim dalları şeklinde ortaya çıkacak olan dinî ilimler için bir başlangıç teşkil etmiş ve onların oluşumunda vazgeçilmez bir değer taşımıştır.³⁷¹

Özellikle İran toprakları fethedildikten sonra, okuma yazma bilen kişilerin çok olduğu Hire'den Medine'ye Müslümanlara okuma-yazma öğretmeleri için öğretmenler getirtilmiştir. Bu vesileyle sahabe döneminde yetişen gençlerin çoğu okuma-yazma öğrenmişlerdir. Hulefa-i Raşidin ise henüz Medine'ye hicret etmeden önce okuma yazma öğrenmişlerdir. Nitekim bu zevat Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmışlardır. Bu dönemde, Kur'ân'dan başka herhangi bir kitap yazılmamıştır. Hz. Ebubekir döneminde Kur'ân-ı Kerim bir araya toplanmış ve daha sonra Hz. Osman zamanında ana mushaftan çoğaltmalar yapılarak örnek nüsha halinde o dönemdeki büyük şehirlere gönderilmiştir.³⁷² Bu dönemde ağırlıklı olarak vahiylerin yanında hadisler de yazılmıştır. Ancak daha sonra vahiyle karışması endişesiyle hadislerin yazılması yasaklanmıştır. Bunun yanında bazı sahabilerin kendilerine ait özel nüshalarda vahiyleri yazdıkları metinlere sahip olmuşlardır. Bu metinlere gelen vahiylerin yanında birtakım özel bilgilere de yer verdikleri ifade edilmiştir.

Gündelik diyebileceğimiz diğer bilgilere gelince o zamanın Müslüman halkı bu bakımdan empirik³⁷³ bir yöntemle bilgileri elde etmişlerdir. Fakat badiyede yaşamalarına rağmen, Müslüman halkın içinde eğitim ve öğretimle değil de pratikle yetişmiş, arazi ölçme, şehircilik ve inşaat yapma işi bilen bazı kimseler de bulunmuştur.³⁷⁴ Bununla birlikte bu dönem içerisinde hayatın doğal yasaları gereği

³⁷¹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*, 370.

³⁷² Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, (4. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2011, 129; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, (2. Baskı), Dergâh Yay., İstanbul 2012, 84; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (28. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2016, 75; Ziya Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, (2. Baskı), Düşün Yay., İstanbul 2014, 258-261; Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kıraat İlmi ve Kısa Tarihi)*, (edt., Mehmet Akif Koç), *Tefsir el-Kitabı*, (5. Baskı), Grafiker Yay., Ankara, 2017, 44.

³⁷³ Empirizm için bkz., Abdülkadir Çüçen, *Felsefeye Giriş*, (5. Baskı), Asa Yay., Bursa 2008, 117-118.

³⁷⁴ Aka ve Dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 281-282.

insanların yaşadıkları bölgeyi ihtiyaçlarını giderecek nitelikte imar etmeleri, sosyal alanlar oluşturmaları vs. gibi söz konusu döneme ait bilgileri de kullanmışlardır. Ama bunun da yine vahiy merkezli bir imar, şehirleşme şeklinde tezahür ettiği müşahade edilmektedir. Yine sahabe arasında çobanlık, kasaplık, dericilik, avcılık, ziraatçılık, eğiricilik, dokumacılık, terzicilik, boyacılık, marangozluk, demircilik ve kuyumculuk gibi meslekleri icra eden birçok kişi bulunmuştur.³⁷⁵ Bu dönemde konun önemi açısından yararlı görülen ilim merkezlerine, sahabe-ilim ilişkisine ve buna bağlı olarak da İslamî ilimlerden tefsir, hadis, fıkıh ve kelama değinilecektir.

1.5.1. İlim Merkezleri

İslam topraklarının genişlemesi ile birlikte sahabilerin farklı beldelere hicret etmeleri sonucunda genelde ilim faaliyetleri özelde ise Kur'ân'ı anlama ilimlerinden tefsir çabaları artmıştır. Özellikle sahabe döneminde ilmî faaliyetlerin temelleri atılmış, tabiîn ve daha sonraki dönemlerde sistemleşmiştir. Bu bakımdan İslam beldelerine dağılan bazı önde gelen ve tefsirde temayüz etmiş sahabiler ders halkaları kurarak ilmî faaliyetleri sürdürmüştür. Bu şehirlerde / ilmî merkezlerde sahabilerin öğrencileri olan tabiîn kuşağı yetişmiştir. İlim merkezlerinde sahabiler Hz. Peygamber'den (s.a.s.) aldıkları ilahî metni izah etme tecrübelerini ve usullerini tefsir / anlama faaliyetleri kapsamında tabiîne aktardıkları söylenmektedir. Daha sonra ilerleyen süreçte sahabenin görüşleri çerçevesinde her bölgenin kendine özgü bir ilim merkezi tesis edilmiştir.³⁷⁶ Nitekim bu merkezlerin, sahabilerden Abdullah İbn Abbas, Abdullah İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi önde gelen müderris sahabenin tedrisinde yetişen tabiîn neslinin bulunduğu coğrafyaya göre adlandırıldığı ve spesifik bir topluluğu yansıtan adlandırmaları yapılmıştır.

Bu bölümde öne çıkan bazı ilim merkezleri ele alınacaktır.

³⁷⁵ Elnûre Azizova, *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (2. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2017, 79-384; Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saâdet'te Ticaret ve Tüccar Sahabiler*, İGİAD Yay., İstanbul 2014, 95-98; Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim- Piyasa İlişkisi*, 231-280

³⁷⁶ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 99; Saliha Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2021, 66.

1.5.1.1. Mekke

Mekke, Medine ile Necran arasında baharat yolu üzerinde bulunan önemli stratejik konuma sahip bir şehir olarak bilinmektedir. Bu belde o dönemde Babil'e doğru çok önemli bir ticaret merkezini oluşturmuştur. Yine Mekke, Arapların saygı duydukları Kâbe, Arafat ve Mina gibi dinî hüviyete sahip mekânları barındırmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı her yıl, sadece Hicaz'dan değil birçok bölgeden insanlar Mekke'yi ziyaret etmekteydiler.³⁷⁷ Tarihî arka plandan sonra Mekke şehri, dinî, ilmî ve sosyal düşüncelerin şekillendiği bir ebru şehri olarak karşılaşılmaktadır. Merkezinde Kâbe'nin bulunduğu kadim bir yerleşim yeri olmanın yanında kurak bir iklimi ve çorak bir arazi yapısı bulunmaktadır. Mekke, konumu ve kutsal mabed Kâbe sayesinde bir cazibe merkezi idi. Ayrıca ticaret yollarının kesiştiği uluslararası finans merkezi olması, bünyesinde Arap unsurların yanında köle ve yabancı unsurları da içeren heterojen bir yapıya sahiptir.³⁷⁸

Kur'ân-ı Kerim'in nazil olmaya başladığı belde olarak karşımıza çıkan Mekke, asıl itibariyle Allah'a (c.c.) kulluk amacıyla burada inşa edilen Kâbe'nin olması nedeniyle ayrı bir önem kazanmıştır. Nitekim bu durum ayette şöyle buyurulmuştur: “Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi -elbette Mekke'de- âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir.”³⁷⁹ Bunun yanında bu belde her türlü tehditte emin kılınmış ve Hz. İbrahim'in duası ile inşa edilmiştir. Ayet-i kerime buna şöyle işaret etmektedir: “*Hani İbrahim demişti ki: ‘Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.*”³⁸⁰

Mekke³⁸¹, sadece vahyin ilk nazil olduğu yerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda Kur'ân'ın anlaşılması için önemli ölçüde gayretin sarf edildiği ilk ilim merkezi ve vahyin ete kemiğe büründüğü önemli meskendir. Burada sahabe tarafından yapılan tefsir faaliyeti bilfiil yaşanarak Hz. Peygamber'in rol modelliğinde hayata tatbik

³⁷⁷ Şerafeddin Gölcük, *Kur'ân ve Mekke*, (3. Baskı), İz Yay., İstanbul 2012, 60; Nebi Bozkurt & Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mekke”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2003, XXVIII, 555-563.

³⁷⁸ Hekim Tay, “Mekke Döneminde Sahâbe Davranışlarının Âyetlere Yansıması”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 83-99.

³⁷⁹ Âl-i İmrân: 3/96.

³⁸⁰ İbrahim: 14/35.

³⁸¹ Geniş bilgi için bkz., W. Montgomery Watt, *Haz. Muhammed'in Mekkesi*, (çev., Mehmet Akif Ersin), (2. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017, 69.

edilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân ilimlerine matuf ilim halkaları farklı şehirlerde kurulmuştur. Özellikle Abdullah İbn Abbas'ın Mekke'de oluşturduğu ders halkası büyük rağbet görmüştür. Burada kurulan ilim merkezi, daha sonra Kur'ân üzerine yapılan anlama ve anlamlandırma çabalarına büyük referans olan merkez olmaktadır.

İslamî ilimlerin sahabeden sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir yeri olan Abdullah İbn Abbas'ın etkisiyle Mekke'de tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri ön plana çıkmıştır.³⁸² Özellikle tefsir sahasında önemli mesafe bu dönemde kat edilmiştir. Rivayet merviyatının çoğunluğunun Abdullah İbn Abbas'tan gelmesi bunu kanıtlar niteliktedir.³⁸³

Mekke'de Allah Resûlü tarafından başlatılan ilmî faaliyetler sahabe döneminde de devam ettirilmiştir. Hz. Âişe tarafından başlatılan hanımların ilimle meşgul olması faaliyeti sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.³⁸⁴ Özellikle tefsir, hadis, fıkıh, dil ve tarih (siyer ve megâzî) gibi ilimlerin tedvinine en büyük katkı Mekke'de yetişen âlimler tarafından sağlanmıştır. Bunlar arasında Abdullah İbn Abbas'ın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve megâzî, Arap dili ve edebiyatı alanlarında dönemindeki ulemanın başında gelen İbn Abbas bu ilimlerin Mekke'de ekolleşmesini sağlamıştır.³⁸⁵ Mekke ekolünün takip ettiği metodoloji ile Abdullah İbn Abbas'ın Kur'ân'ı anlama ve tefsir etme hususunda takip ettiği metot aynılık arz etmektedir. Abdullah İbn Abbas'a göre Kur'ân'daki ayetler anlaşılmaları bakımından dört gruba ayrılır. Bunlardan ilki anlamlarını herkesin kolayca bileceği helal ve haramlardan bahseden ayetler; ikincisi sadece Arapların künhüne vakıf olabilecekleri ayetler; üçüncüsü âlimlerin ancak bilebilecekleri ayetler; dördüncüsü ise müteşabih olan

³⁸² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 108-109; Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 136.

³⁸³ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 136.

³⁸⁴ Bozkurt & Küçükaşçı, "Mekke", 561.

³⁸⁵ Bozkurt & Küçükaşçı, "Mekke", 561. Hadis alanında çalışmalarıyla tanınan kadınlardan Kerîme bint Ahmed, Mekke'ye mücâvir olarak yerleşmiş ve *Şahîh-i Buḥârî* rivayetiyle ün kazanmıştır. Bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmilü fi't-Tarih*, VIII, 227; Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. el-Fâsî, *el-İḳdû's-Semîn*, (thk., Muhammed Abdülkadir Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, VI, 438; Bozkurt & Küçükaşçı, "Mekke", 561; Abdulkadir Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, (1. Baskı), Hikmetevi Yay., İstanbul 2018, 166.

ayetlerdir ki bunların bilgisi sadece Allah’a (c.c.) aittir. Son gruba dâhil olan ayetler hakkında söz söyleyenler yalancıdırlar.³⁸⁶

Mekke ve çevresinin Arap dil ve edebiyatı ile ilgili gelişmiş bir alt yapısı bulunmaktadır. Kur’ân’ın nüzulü, şiir yarışmaları, şair ve edebîliğin revaçta olduğu zengin bir mekân olarak karşılaşılmaktadır. Bu temel tarihî saikler Mekke’ye genelde ilmî faaliyetler özelde ise tefsir alanında sahabeye ayrı ve ulvi bir maharet kazandırdığı söylenebilir.

1.5.1.2. Medine

Hiz. Peygamber ve ilk nesil, Mekke’de çok çetin baskı ve işkencelere maruz kalınca Müslümanların ve tebliğin rahat edebileceği bir ortam aramışlardır. Daha sonra Medine’ye hicret emri gelmiş ve Müslümanlar bütün baskı ve işkencelerle kendi topraklarını terk ederek Medine’ye hicret etmişlerdir. Bu yeni mekânda Hiz. Peygamber kendisine inen vahyi insanlara rahat bir şekilde tebliğ etmiş ve tefsir/tebyin faaliyetlerini güven zemini içinde gerçekleştirmiştir. Burada olan sahabeler vahyi ilk ağızdan dinlerken çözemedikleri bazı soruları Hiz. Peygamber’e sormuşlardır. Bunun doğal neticesi olarak Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırma faaliyetleri sağlıklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bunun yanında Hiz. Peygamber’in Kur’ân öğretileri açısından Medine’de olan mevcut uygun ortamın kendisinden sonra da devam etmesini hedeflemiştir.³⁸⁷ Bu hedefe yönelik olarak bu beldeyi yanlış düşüncelerden korumak için birtakım telkinlerde bulunmuştur. Bir rivayette şöyle buyurmaktadır: “*Medine bir haremdir. Artık her kim orada bir bid’at çıkarır yahut bidatçıyı barındırıp yardım ederse Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun.*”³⁸⁸

Hiz. Peygamber’in bu tavrından Medine’yi asıl itibariyle sünnetinin korunması ve doğru tefsir yapılması noktasında bir başvuru merkezi konumuna getirmek istediği gözlenmektedir. Bu kanaati, Medine’nin İslam dünyasında meydana gelen fitnelerden

³⁸⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, I, 75; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, I, 14, II, 8; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, IV, 216; Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, (thk., Muhammed Ebu Fazıl İbrahim), (1. Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-İhyai Arabiyyeti, 1957, II, 74; Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2005, 22; Harun Savut, “Abdullah İbn Abbas’a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 253-274; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 99.

³⁸⁷ Fatih Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2005, 21.

³⁸⁸ Müslim, Hac: 85.

en az etkilenen yer olması açısından doğrular mahiyettedir. Aslında bakıldığında bazı fitne denemeleri olsa da başarıya ulaşamadığı görülmektedir. Örneğin Hz. Ömer döneminde İbn Sübeyğ adında bir zat Medine'ye gelmiş ve Kur'ân'ın müteşabihleri hakkında bazı alışılmadık fikirler yaymaya çalışmış ve insanların kafalarını karıştırmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Ancak halife bunu duyar duymaz hemen onu engelleyerek Medine'den sürgün etmiş, gittiği yerde de ona konuşmayı yasaklamış, gereken cezai müeyyideyi uygulamıştır.³⁸⁹ Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Aişe'nin Medine'ye dönerek hususi hayata çekilmesi ve 58/678'de orada vefat etmesi, Medine'nin siyasi aktivitelerden uzak olduğunun göstergelerindendir. Bundan sonra Hz. Ali, Kufe'yi merkez yapmıştır. Bundan mülhem Medine'nin siyasi faaliyetlerden uzaklaşarak umumiyetle ilmî merkez haline gelmesi bu tarihten itibaren.³⁹⁰

Medine, hadis ve fıkıh ilimleriyle ön plana çıkmıştır. Bu iki ilmin ön planda olmasının başlıca sebeplerinden Kur'ân ve Hz. Peygamber'in vasıtasıyla İslam teşriinin Medine'de oluşmasının yanında Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra sahabenin bu merkezde uzun süre ikamet etmeye devam etmesinin etkili olduğu ifade edilmektedir.³⁹¹ Medine'de tefsir ilminde ön plana çıkan simalardan Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Aişe, Ebû Hureyre, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer ve Übey b. Kâ'b gibi sahabiler görülmektedir.³⁹²

Özellikle Medine'de suffa önemli bir ilim merkezi konumuna sahiptir. Hicretten önce sahabeden Musa'b b. Umeyr (ö. 3/625) ile başlayan ilmî ve kültürel altyapı çalışması devam ettirilmiştir. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra burada toplum eğitiminin başlangıcı olarak bir mescit inşa etmiştir. Bu mescit, eğitim - öğretim hizmetlerinin merkezi konumunda olmuştur. Burada en büyük rolü kendisi üstlenmiştir. Hz. Peygamber'den ders alarak yetişmek isteyen sahabeler burada ikamet etmişlerdir.

Hz. Peygamber, Medine'ye hicretlerine müteakiben mescidi inşa ettirirken hane-i saadetlerinin yanı sıra mescidin güney tarafına kimsesiz fakir sahabilerin kalması için bir gölgelik yaptırdı. Burada fakir muhacir sahabilerin yanında ensardan ve evi

³⁸⁹ İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VII, 386; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, III, 8; Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 23; İsmail Cerrahoğlu, "Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 9, (6), 1962, 39-45.

³⁹⁰ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 57.

³⁹¹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 106-107.

³⁹² Yılmaz, *Tâbiün Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 139; Nebi Bozkurt & Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Medine", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2003, XXVIII, 310.

olanlardan da kalanlar vardı. Burada kalanların ihtiyaçları bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) ve durumu iyi olan sahabiler tarafından karşılanmaktaydı. Kiblenin Kâbe'ye döndürülmesinin ardından bu gölgeliğin kuzey tarafa alındığı, daha sonra ise mescide dâhil edildiği ifade edilmektedir.³⁹³

Mescid-i Nebi'nin bir ilavesi olarak yapılan suffa okulu, yavaş yavaş İslam âleminin bir mektebi, ilim ve hikmet merkezi haline gelmiş, burada en ince akaid konuları ve meseleleri görüşülerek hükümler verilmiş, cemiyet ve siyaset konuları öne atılmış ve en önemlisi de Kur'ân'ın tefsiri yapılmıştır.³⁹⁴ Bu mescitte yatılı olarak kalıp eğitim - öğretim gören sahabeye "Ashabı Suffa"³⁹⁵ denilmiştir. Özellikle burada kalan öğrenciler kimsesizlerden oluşmuştur. Örneğin, Bilal-i Habeşi, Suhebb-i Rumi, Ammar b. Yasir, Habbab b. Eret ve Enes b. Malik gibi önde gelen sahabiler burada kalan kişilerden bazılarıdır. Bunun yanında Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Bilali Habeşi gibi Kur'ân'ı öğreten öğretmenler yetişmiş ve aynı zamanda müfessir, muhaddis (Ebu Hureyre ve Enes b. Malik), müçtehid ve müftüler (Ammar b. Yasir) ve idareciler (Selman-ı Farisi) gibi önde gelen liyakatli insanlar yetişmiştir. Burada öğrenim gören sahabenin en önemli avantajları Hz. Peygamber'in yanında sindire sindire yetişmiş olmalarıdır. Çünkü vakitlerinin çoğunu Hz. Peygamber'in yanında geçirdikleri için onun bütün konuşmalarına, olaylar karşısındaki tavırlarına bizzat şahitlik etmişler ve yaparak yaşayarak öğrenmişlerdir. Bu okulun giderleri sadakalar ile sürdürülmüştür. Hatta *"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için) bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirsiniz şüphesiz Allah onu bilir."*³⁹⁶ ayetinin bunu teşvik etmek için indiği söylenmiştir.³⁹⁷

Suffe, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki yıllarda Mescid-i Nebevî'ye katılmış ve tamamen mescidin içinde kalmıştır.³⁹⁸ Bunun yanında suffe ehli, Hz. Peygamber'in vefatından sonra orada onları bağlayan temel güdünün kalmaması ve fetihlerle birlikte İslam'ı öğretmek üzere farklı bölgelere hicret etmişlerdir. Hz. Peygamber'den sonra

³⁹³ Mustafa Baktır, "Suffe", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2009, XXXVII, 469.

³⁹⁴ Ülkü, *İslam Tarihi*, 120; Bozkurt & Küçükaşçı, "Medine", 305-311.

³⁹⁵ Bkz., Baktır, "Suffe", 469.

³⁹⁶ Bakara: 2/273.

³⁹⁷ Ülkü, *İslam Tarihi*, 121.

³⁹⁸ Baktır, "Suffe", 469.

geçen zamanla birlikte suffenin önemi azalsa da fonksiyonunu kaybetmemiş, eğitim - öğretimi aksatmadan bu faaliyetleri Kur'ân öğrenimi ile birlikte Mescid ve Küttablarda yaygın din eğitimi şeklinde sürdürmüştür. Cabir b. Abdullah'ın ilim halkası, Übey b. Kâ'b ve Muaz b. Cebel'in (ö. 17/638) tefsir, hadis dersleri; cuma günlerinde ise Ebu Hureyre'nin verdiği hadis dersleri örnek olarak gösterilebilir.³⁹⁹ Tefsir, hadis, fıkıh ve tarih (siyer ve megâzî) gibi alanlarda daha sonra şehrin adıyla anılan ekoller oluşmuş, bu ilimleri tedvin hareketlerine en büyük katkıyı şehrin âlimleri yapmıştır. Übey b. Kâ'b tarafından kurulan Medine tefsir ekolünün önemli temelleri atılmıştır.⁴⁰⁰

“Medine halkının uygulamalarına ayrı bir önem veren Medineli fakihler ve bilhassa fukahâ-yi seb'a, “amel-i ehli Medîne” kavramının İslâm hukuk metodolojisine girmesine zemin hazırlamıştır. Medine'de Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Abdullah İbn Abbas gibi fakih sahabiler, tabiîn döneminin birinci nesil fakihleri ve bunlar arasında ayrı bir konuma sahip bulunan fukahâ-yi seb'a Kur'ân ve hadis bilgisinin, fıkhi görüş ve usullerinin Nâfi', İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü'z-Zinâd, Rebîâtürre'y, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi bir sonraki nesilden Medineli fakihlere aktarılmasının yanı sıra Medine fıkıh ekolünün oluşmasında da önemli katkıları olmuştur.”⁴⁰¹

1.5.1.3. Irak / Kûfe

Kûfe şehri başlangıçta bir ordu karargâhı olarak kurulduğu için, İslam ordusu içinde bulunan birçok sahabe buraya gelmiştir. Ancak Hz. Ali'nin Medine'yi terk edip hilafet merkezini Kûfe'ye nakletmesinin akabinde şehir geçici olarak karargâh merkezi olmaktan çıkmıştır. Bu nedenle birçok sahabe buraya yerleşmiştir.⁴⁰² Kûfe'ye yerleşmiş olan sahabilerin ilim yönünden en meşhurları, hiç şüphesiz Ali b. Ebi Talib ve Abdullah

³⁹⁹ Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat Dört Halife Dönemi*, (2. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2016, 203-204; M. Bahaüddin Varol, “Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi Eğitim - Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (I) (Eğitim-Öğretimi Yapılan İlim Dalları ve İlim Merkezleri)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, (10), 2000, 479-504; M. Bahaüddin Varol, “Hulefâ-ı Râşidîn Dönemi Eğitim - Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (Eğitim - Öğretim Kurumları ve Metotları)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, (11), 2001, 157-175.

⁴⁰⁰ Bozkurt & Küçükaşçı, “Medine”, 311.

⁴⁰¹ Bozkurt & Küçükaşçı, “Medine”, 311.

⁴⁰² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 110; Casim Avcı, “Kûfe”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, XXVI, 339-342.

İbn Mes'ûd olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰³ Bu ilim merkezinde tefsir ilminin temelini oluşturan sahabe ise Abdullah İbn Mes'ûd olarak bilinmektedir.

Sahabeden Abdullah İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamber'in yanında ve nübüvvet evinde sürekli bulunuyor olması, Kur'ân hakkında daha fazla nebevî açıklama duymasına/bellemesine vesile olmuştur. Bunun yanında esbabun nüzule olan vukufiyeti ve vahiy-vakıa ilişkisine bizzat şahit olması onu Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırma noktasında mahir kılmıştır. Her şeyden önce Kur'ân-ı Kerim'i çok iyi tanımış, müteşabihi, muhkemi, helali ve haramı ihtiva eden ayetleri iyi tahlil etmiş ve birbirinden ayırt etmiştir. Bunun yanında diğer müfessir sahabiler gibi Arapçanın dil inceliklerine hâkim olan Abdullah İbn Mes'ûd, özellikle kelime bilgisiyle temayüz etmiştir.⁴⁰⁴ Bütün bu ayrıcalıklar İbn Mes'ûd'a Irak ilmî merkezinin temellerini atmasına ve fikri şekillenışı sağlamasına yardımcı olmuştur.

“Hz. Ömer, Kûfe kâdılığı ve beytûlmâl idaresiyle Abdullah İbn Mes'ûd'u görevlendirmiştir. Abdullah İbn Mes'ûd, aynı zamanda İslâm'ı öğretmek ve ilmî faaliyetlerde bulunmak suretiyle Kûfe'de tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve gramer mekteplerinin temelini atmıştır. Şüreyh kâdı olarak görevlendirildikten sonra da Abdullah İbn Mes'ûd beytûlmâl ile ilgili görevini sürdürmeye devam etmiştir.”⁴⁰⁵

Kûfe'de Hz. Ömer'in emriyle caminin yanında bir de Künâse adı verilen pazar kurulmuştur. Bu pazar ticarî faaliyetlerin yanı sıra ilmî tartışmaların yapıldığı, şiir ve mûsiki faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kültür merkezi durumundaydı.⁴⁰⁶

Kûfe, ilk devir İslâm tarihinde aralarında rekabet bulunan bedevî-hadarî, güneyli-kuzeyli çeşitli Arap kabilelerinden, mevâliden, Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan kozmopolit yapısı bazı iç karışıklıklarda büyük rol oynamıştır.⁴⁰⁷ Bu eklektik yapı Kur'ân merkezli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Irak tefsir ekolünün Kur'ân ve sünnetin herhangi bir çözüm getiremediği mevzularda re'ye başvurduğu bilinen bir olgudur. Hatta bu dönemde rey ile yapılan tefsir ameliyesi daha sonraki dönemlere nazaran sınırlı ve mahduttur. Burada üzerinde durulması gereken temel hususun Mekke ve Medine ekollerine oranla Irak ekolünü rey'e yönelten saiklerin neler olduğudur.

⁴⁰³ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 111.

⁴⁰⁴ Fatih Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2005, 34.

⁴⁰⁵ Bkz., Avcı, “Kûfe”, 340; Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 167.

⁴⁰⁶ Avcı, “Kûfe”, 339.

⁴⁰⁷ Bkz., Avcı, “Kûfe”, 340

Kanaat odur ki Kûfe'nin içinde bulunduğu coğrafi konumun olması kuvvetle muhtemeldir. Mekke ve Medine'nin demografik açıdan çoğunluğu sahabilerden oluşmaktaydı. Buna mukabil Irak'ta tebaanın çoğunluğunu başka milletler teşkil etmekteydi. Ayrıca bu coğrafya, mezkûr şehirlere mesafe bakımından da uzaktı.⁴⁰⁸ Tüm bu dezavantajlar, Irak ulemasını rey olgusuna yöneltmiş ve onlar için rey, Kur'ân-ı Kerim'i anlama ve anlamlandırmalarında belirleyici unsur olarak görülmüştür.

1.5.2. Sahabe – İlim İlişkisi

Hız. Peygamber, getirdiği tebliğ ve onun pratiğiyle hem dönemini hem de tüm dönemleri ilahî öğretiler ve değerler üzerinden inşa etmektedir. Bu ise ancak söz konusu öğretilerin bilinmesi ve özümsemesi ile hayata geçirilmektedir. Dolayısıyla bu, ilmî bir ameliyenin sonucudur. Bunu en iyi bilen Hız. Peygamber olduğu için sürekli sahabesini ve ümmetini ilme teşvik etmekte ve bu hususta onlara örnek olmaktadır. Hız. Peygamber'in bu konudaki “İlim talep etmek her Müslüman'a farzdır.”⁴⁰⁹; “Allah'tan faydalı ilim isteyin, fayda vermeyecek bilgiden Allah'a sığının!”⁴¹⁰; “Sadakanın en faziletlisi, Müslüman kişinin ilim öğrenip de onu Müslüman kardeşine öğretmesidir.”⁴¹¹ gibi teşvikleri açıkça görülmüştür. Nitekim Peygamber'in bu gibi önemli ilmî tavsiyeleri sahabe için bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bu ilmî teşvikler sahabenin naklettikleri şu rivayetlerde kendini göstermiştir:

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre bir kadın (Enes'in annesi Ümmü Süleym) Resûlullah'a (s.a.s.) gelerek “Yâ Resûlallâh! Erkekler senin hadisini, sözlerini ve konuşmalarını alıp götürmekte (ve seni dinlemek için bize fırsat düşmemekte)dir. Bize de bir gün ayır, o gün sana gelelim, Allah'ın sana öğrettiklerinden bize öğretirsin.” dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.), “Şu gün (şu yerde) toplanın”, buyurdu. Akabinde kadınlar hemen toplandılar.⁴¹² Resûlullah (s.a.s.) gelerek Allah'ın kendisine öğrettiklerinden onlara bir şeyler öğretmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁸ Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, 21.

⁴⁰⁹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvîni, *es-Sünenü İbn Mâce*, (thk., Muhammed Fuat Abdalbaki), Dâru'l-İhyâi Kutubî'l-Arabîyeti, ys., ts., I, 81.

⁴¹⁰ İbn Mâce, Duâ: 3.

⁴¹¹ İbn Mâce, I, Mukaddime: 20. Farklı rivayetler için bkz., Tirmizî, İlim: 6.

⁴¹² Hatipoğlu, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, 95.

⁴¹³ Buhârî, İlim: 34; Müslim, Birr: 152; İmam Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1990, II, 246, III, 34.

Sahabe dönemine bakıldığında Hz. Peygamber'den alınan bu tavsiyenin, teklif ve motivasyonla dinin ve öğretilerinin değişen ve gelişen toplumda eğitim öğretim marifetiyle gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu faaliyetin önceki döneme göre daha kurumsal ve sistematik yapıldığı, ortaya çıkan sorunların bu ilmî çabalarla ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. Sahabe genel olarak her birinin fitrî olarak çok farklı kabiliyet ve ilmî donanımla hayatlarını idame ettikleri aşikârdır. Sahabe, yaşamış olduğu sosyo-kültürel çevrenin ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçlara çözüm olabilecek farklı sanat ve zanaata sahip olmaları bilincinde yetişmişlerdir. Bir tek insanın münferit olarak bütün ilmî donelere sahip olması elbette güçtür.⁴¹⁴

Sahabe, Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra onun sünnetinin korunması ve toplanması hususunda büyük itina göstermiştir. Bu meyanda bakıldığında Cabir b. Abdullah, bir tek hadisi doğrudan Resûlullah'tan duyan birisinden işitebilmek için tam bir aylık yol kat etmiş ve bu iş için özel bir deve satın almıştır.⁴¹⁵ Aynı şekilde Abdullah İbn Abbas'ın kulağına sahabeden birisinin bir hadisi gelmiş, bunun üzerine büyük gayret ve cefa çekerek ilgili malumatı ondan almıştır.⁴¹⁶ Sahabenin ilimle olan münasebetinde özellikle Hz. Peygamber önemli rol oynamıştır. Çünkü ilgili dönemde sahabeye hocalık edecek tek otorite Resûlullah idi.

Kur'an'ı anlamaya çalışırken sahabe neslinin ayetlerden yorumlamalar çıkarmaları aynı oranda olmamış, kabiliyetlerince anlama ve yorumlama noktasında bilgi üretmişlerdir. Bu noktada İbn Abbas, Hz. Peygamber'den sadır olanları gâî yorum⁴¹⁷ yaparak illet ve maksatlarına bakmakta ve yaşanan ortam ve şartlara itibar etmektedir.⁴¹⁸ Zahire takılıp kalmamış mecazî yorumlara yönelebildiği görülmektedir. Mesela, “(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?”⁴¹⁹ ayetini, “Allah (c.c.), Hz. Peygamber'in göğsünü İslam'a açtı.” şeklinde yorumlamıştır. Getirilen bu

⁴¹⁴ M. Zekeriyâ Kandehlevî, *Ashab-ı Kiramdan Örneklerle Müslüman Şahsiyeti (Fezâil-i A'mâl)*, (trc., Yûsuf Karaca), Antınoluk Yay., İstanbul 1997, 107.

⁴¹⁵ Buhârî, İlim: 19.

⁴¹⁶ Nihat Yatkın, *Abdullah İbn Abbâs ve Hadis İlimindeki Yeri*, (1. Baskı), Yay. Yay., Ankara 2012, 17.

⁴¹⁷ “Kur'an'ın asıl maksadını ortaya koyarak ruhları cezbetmek suretiyle kalpleri açıp nefisleri Allah'ın hidayetiyle doğru yolu bulmaya sevk edecek şekilde Kur'an'ın kılavuzluğunu, prensiplerini ve Allah'ın Kur'an'da insanlar için koymuş olduğu kanunların hikmetlerini açığa çıkarmayı en yüce hedef olarak kabul eden bir yöntemdir.” Bkz., Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, (3. Baskı), ys, ts, II, 6; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (6. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2017, 73; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, (17. Baskı), MİFAV Yay., İstanbul 2012, 271.

⁴¹⁸ Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, (11. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2019, 106.

⁴¹⁹ İnşirâh: 94/1.

yorumun Kur'ân'ın bir başka ayetinden iktibas olduğunu görmek mümkündür. Şöyle ki *“Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse onun da göğsünü göğsü çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.”*⁴²⁰ Bu anlamda bakıldığında çoğu müfessirler de bu ayetin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) göğsünün iman ve hikmet nuruyla doldurularak Allah'tan (c.c.) gelen vahyi almaya hazır hale getirilmesi şeklinde yorumlamışlardır.⁴²¹ Yine sahabeden Abdullah İbn Mes'ûd, *“Gerçekliğinde şüphe bulunmayan, her şeye hükümran olan Allah yüceler yücesidir. Sana vahyi tamamlanmadan Kur'ân'ı okumada aceleci davranma ve ‘Rabbim! İlmimi arttır’ de.”*⁴²² ayetini okuduktan sonra *“Allah'ın benim ilmimi ve yakınimi de arttır”*⁴²³ diyerek dua etmiş ve Yüce Allah'tan ilim talep etmiştir.

Sahabe bazı ayet ve hadislerle dayanarak ilmin önemini sürekli zinde tutmuşlardır. Özellikle Allah'ın insanlara gönderdiği bilgileri onlardan gizlemeyi yasaklamış ve bunu yapanların lanetleneceklerini beyan etmişlerdir. Ayette *“İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti kitapta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya işte onlara hem Allah lanet eder hem de bütün lanet etme konumunda olanlar lanet eder.”*⁴²⁴ buyurulmaktadır. Yine bu hususta Ebu Hureyre şöyle demiştir: *“İnsanlar ‘Ebu Hureyre çok hadis rivayet ediyor’ diyorlar. Şayet, Allah Teâlâ'nın kitabındaki şu iki âyet olmasaydı hiçbir hadis rivayet etmezdim.”* Akabinde, *“Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz’ diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa da değiştiler. Yaptıkları bu alışveriş ne kadar kötüdür.”*⁴²⁵ ayetini okumuş ve devamla şöyle demiştir: Muhacir kardeşlerimizi çarşılardaki alışveriş, ensardan olan kardeşlerimizi ise malları üzerindeki çalışmaları meşgul ediyordu. Ebû Hureyre ise karın tokluğuna Resûlullah'tan ayrılmıyordu. O, onların hazır bulunmadığı yerlerde hazır bulunuyor ve onların ezberlemediklerini ezberliyordu.⁴²⁶

⁴²⁰ En'âm: 6/125.

⁴²¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, IX, 541; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 165; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2019, III, 1514.

⁴²² Tâhâ: 21/114.

⁴²³ Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed Ferrâ' el-Begavî, *Muhtasaru'l-Tefsiri'l-Begavî*, (Abdullah b. Ahmed b. Ali Zeyd), Dâru's-Selam, Riyad 1996, IV, 591.

⁴²⁴ Bakara: 2/159.

⁴²⁵ Âl-i İmrân: 3/187.

⁴²⁶ Buhârî, İlm: 42; Müslim, Fadailü es-Sahabe: 160.

Yine bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kimden bir ilim sorulur da o da ilmi gizleyecek olursa Allah (c.c.), o gizleyen kişiye kıyamet gününde ateşten gem vuracaktır.”⁴²⁷ Bu gerçeği gizleyenlerden maksat, Yahudi ve Hristiyan âlimleridir. Çünkü bu kişiler, Allah’ın (c.c.) Tevrat ve İncil’de açıkladığı, Hz. Muhammed’in geleceği, Peygamberliğini ve diğer sıfatlarını gizlemişler ve ona iman etmemişlerdir. Bu yüzden Allah’ın rahmetinden uzaklaştırılmışlar ve lanete uğratılmışlardır. Ayet, her ne kadar bu özel kişilere işaret etmekte ise de hükmü, Allah’ın insanlara açıklanmasını farz kıldığı bilgileri saklayan herkesi içine almaktadır.”⁴²⁸

Yine sahabe, ilim öğrenmenin fazileti / önemi noktasında başka rivayetlerde bulunmuşlardır: “Kim ilim tahsili için bir yola girerse Allah (c.c.) ona cennete giden yolu kolaylaştırır. Allah’ın evlerinden bir evde Kitâbullah’ı okuyan ve kendi aralarında onu araştırıp öğrenen bir topluluk üzerine sekinet iner, onları ilahî rahmet bürür, etraflarını melekler sarar ve Allah (c.c.) huzurunda bulunanlara onlardan söz eder.”⁴²⁹

Sahabe, Hz. Peygamber’den aldıkları paylaşımcı ruhla ilmin mutlaka paylaşılması gerektiğinin bilincinde olmuş ve bu yolda azami gayretler sarf etmişlerdir. Naklettikleri haberlerde konu sıkça görülmektedir: “İnsan öldüğü zaman amel defteri kapanır. Üç amel bundan müstesnadır: Sadaka-i cariye (kesintisiz sadaka), yararlanılan ilim (bilgi-hikmet) ve dua eden hayırlı evlat.”⁴³⁰ Yine “Sizin en hayırlınız, Kur’ân’ı öğrenen ve onu öğretenidir.”⁴³¹ Sahabeden nakledilen bu haberlere baktığımızda ilk neslin ilim ile ilişkileri dinamik, paylaşımcı ve üretkendi. Bu çabanın pratik örneklerine bakıldığında gerek tefsir gerek hadis gerek fıkıh ve gerekse kelamla ilgili konuların tartışıldığı ve bu konuların daha sonraki dönemlerde özel bir disiplinin ve metodolojinin konuları olduğu görülmektedir.

1.5.2.1. Kur’ân’ı Anlama Ameliyeleri: Tefsir

Hz. Peygamber, resul olarak insanlara öğretmek durumunda olduğu ilahî bir kitap ile görevlendirilmiştir. Hz. Peygamber’in ilk yaptığı iş elbette Kur’ân’ı öğretmek

⁴²⁷ Ebu Davud, İlim: 9; Tirmizî, İlim: 3; İbn Mâce, Duâ: 3.

⁴²⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, III, 252.

⁴²⁹ Müslim, Zikir: 38; Ebû Dâvud, Vitir: 14; Tirmizî, Kırâat: 10; İbn Mâce, es-Sünenü İbn Mâce, I, Mukaddime: 17.

⁴³⁰ Müslim, Vasiyyet: 14; Ebû Dâvud, Vasâyâ: 14; Nesâî, Vasâyâ: 8.

⁴³¹ Buhârî, Fedâilu’l-Kur’ân: 21; Tirmizî, Fedâilu’l-Kur’ân: 15; Ebû Dâvud, Vitir: 14; İbn Mâce, Mukaddime: 16; Dârimî, Fedâilu’l-Kur’ân: 2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, I, 57.

olmuştur. Kur’ân’da yer alan “Onlara kitabı öğretiyor”⁴³² ibaresinden Hz. Peygamber’in kendisine indirilen vahyi öğretme görevinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Hz. Peygamber Kur’ân öğretimi noktasında azami çaba sarf etmiş ve sahabeye de bu anlamda bizzat kendisi Kur’ân öğretmek suretiyle muallimlik vazifesini ifa etmiştir. Dolayısıyla ashaba, Kur’ân’ı öğrenmelerini emretmiş, özellikle ilahî metnin anlaşılması ve hayata geçirilmesi için gayret göstermiştir. Yoksa amaç sadece Kur’ân’ı ezberlemek olmamıştır. Mezkûr dönemde öğrenme faaliyeti önce hıfz ederek daha sonra yaparak ve yaşayarak öğrenmeye dayanmıştır.⁴³³

Sahabenin Kur’ân’ı anlama ve kavrama arzuları bütün arzulardan daha büyük idi. Örnek vermek gerekirse nasıl ki bir talebe öğretmeninden herhangi bir söz işittiğinde iştiaqla anlamaya ve bellemeye çalışıyorsa Allah’tan (c.c.) gelen kelamı onu tebliğ eden Hz. Peygamber’den işitenlerin anlama gayretleri de böyle olmaktadır. Hatta sahabenin anlama çabasının daha pür dikkat ve algıda seçicilik şeklinde olduğu aşikârdır. Harfleri öğrenmeden manaları anlamak güç olacağından denilebilir ki lafız ancak mana için öğrenilmektedir.⁴³⁴ Bu durumun şuurunda olan sahabe nebevî kaynaktan gelen her bilgiyi muhafaza etmek için büyük bir gayret ve ciddiyet içinde olmuşlardır. Sahabenin bu iştiaqlarını betimleyen bir rivayet şöyledir: Onlar Hz. Peygamber’i dinlerken “Sanki başlarında birer kuş varmış gibi (pür dikkatli) idiler.”⁴³⁵ Hz. Peygamber’den sonra sahabe Kur’ân tefsiri ile meşgul olmuş ve Peygamber’in ayetlerin tefsirine dair bazı yorumlarını nakletmişlerdir. Bunun yanı sıra nüzul sürecine şahit olmalarından kaynaklanan birikimleri ve kendi kavrayışları çerçevesinde Kur’ân tefsiri yapmışlardır.⁴³⁶

Sahabe ve Hz. Peygamber’in vahyin anlaşılması noktasındaki bu canlı iletişimi, sadece mescit ve hutbelerde sınırlı değildi. Resûlullah’ın sahabenin içinde onlardan herhangi biri gibi yaşaması, aralarındaki vahiy ve sünnet akışı, hayatın doğal bir parçası olarak seyretmiştir. Bunun sonucunda evde, yolda, çarşıda veya seferde kısacası

⁴³² Bakara: 2/129; Âl-i İmrân: 3/164; Cuma: 62/2.

⁴³³ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2002, 158; Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2011, XXXX, 282.

⁴³⁴ Abdullah Yıldız, *Kur’ân’ı Nasıl Anladılar*, (4. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2016, 75.

⁴³⁵ Ebû Davûd, Tıb: 1.

⁴³⁶ Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 17-18.

toplumsal hayatın hemen her kesitinde⁴³⁷ gerek formal gerekse informal bir şekilde Kur'ânî bilinçlenme olmuştur.

Sahabe, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve tefsir tecrübesini bize kadar ulaştıran zincirin ilk halkasıdır. Bu ilk nesil / halka, özellikle tefsir rivayetleri açısından çok önemlidir. Burada bu nesli önemli kılan ise diğer nesiller gibi Kur'ân hakkında gelen açıklamaları ve ilgili mevzuları ikinci, üçüncü ağızdan duymak yerine bizzat birinci ağızdan dinlemiş olmalarıdır. Bundan dolayı bu kaynaktan gelen tefsir ile ilgili bilgilerin mühim olduğu pek açıktır.

1.5.2.1.1. Sahabe - Kur'ân İlişkisi

Sahabenin Kur'ân ile olan ilişkileri daha çok muhabbet ve mes'uliyet yönüyle değerlendirilmektedir. Sahabenin Kur'ân ile olan ilişkileri anlama, özümseme ve yaşama temelinde gerçekleşmiştir. Sahabe, Allah'ın (c.c.) Yüce kitabına olan muhabbetleri, Kur'ân'ın özgünlüğünün korunması noktasında kendilerinde sorumluluklar görmelerine vesile olmuştur. Tarihî bir realitedir ki Hz. Peygamber, kendisine vahyolunan Kur'ân ayetlerini tebliğ etmekle kalmamış, vahyin koyduğu ilahî ilke ve esasları uygulayıcı bir tutum izlemiştir. Onun sünnet diye tabir edilen bu tutumu, sadece çevresini teşkil eden toplum için yeni bir kültür oluşturmakla kalmamış; aynı zamanda bütün insan toplulukları için evrensel olabilecek ahlaki esasları ihtiva etmiştir. Bu esas ve ilkeler çöl hayatının kısıtlı imkânları içinde yaşayan insanlara yeni bir ruh vermiş, onları birleştirerek düzenli müesseselere sahip, inançlı, hayatın amacını bilen topluluklar haline getirmiştir. Daha sonra tedrici olarak zamanla Arapların dışındaki topluluklar için de durum aynı olmuştur.⁴³⁸

Mevcut mushaf olarak bulunan Kur'ân'ın asıl itibariyle bir kitap değil, Hz. Peygamber'e inzal edilmiş ilahî bir kelam / kavî olduğu bilinmektedir. Bunun yanında ilk muhataplar yani sahabe nesli onunla muhatap olurken kitap halinden ziyade inandıkları ve tabi oldukları Hz. Peygamber'in ağızdan duymuş ve dinlemişlerdir. Bu dönemde ortada derli toplu bir kitap bulunmadığı gibi onu yüzünden okuyacak

⁴³⁷ Komisyon, *Hadislerle İslam*, DİB Yay., İstanbul 2017, I, 61.

⁴³⁸ Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, 10.

(istisnalar hariç) çok az insan bulunmaktaydı.⁴³⁹ Burada sahabe, Kur'ân'ı anlamaya çalışırken sonra gelen nesil başta tabiîn olmak üzere, mushafı anlamaya çalışmaktadır. İkisi arasındaki fark, esas itibarıyla Kur'ân ile mushafa muhatap olmaktan kaynaklanan bir ayırımdır.⁴⁴⁰

Sahabe, ayetleri hayata dökme ve pratize etme amaçlı okumuşlardır. Çünkü ilahî metin, mü'minlere bir taraftan imanı aşılarken diğer taraftan ferdin yaratıcısı, kendisi ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen ibadet ve hukuk kaidelerini koyarak onlara uyulmasını istemiştir. Diğer bir ifade ile iman, bilgi ve ameli ayrılmaz üçlü olarak sunmuştur.⁴⁴¹ Bunu Yüce Allah (c.c.), *“Erkek olsun kadın olsun, kim inanmış bir insan olarak dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa kesinlikle ona güzel bir hayat yaşatacağız ve böylelerinin ecirlerini de muhakkak surette yapmış olduklarının daha güzeliyle vereceğiz.”*⁴⁴² ayetinde açıkça ifade etmiştir.

Sahabeden Abdullah İbn Mes'ûd'un şu rivayeti sahabenin ilahî metni anlama iştiaqlarını göstermesi bakımından önemlidir: “Bizden biri on ayet öğrendiği zaman hem bunların anlamını öğrenip hem de bunlarla amel etmeden başka ayetleri öğrenmeye geçmezdi.”⁴⁴³ Bu rivayet tahlil edildiğinde sahabenin Allah'ın kitabını öğrenmeye çalıştıklarının yanında özümseyip yaşamaya özen gösterdikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Bu bilgiyi destekleyen başka bir rivayette ise şöyle buyrulmaktadır: “Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki Allah'ın kitabında inen bütün ayetlerin mutlaka hangi konuda ve nerede indiğini bilirim. Eğer Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen birinin binekle ulaşılabilir bir mekânda olduğunu bilseydim kalkıp ona giderdim.”⁴⁴⁴ Bu durum sahabenin Kur'ân'ı öğrenmeye ve anlamaya olan bağlılıkları ve hatta hırsları, ayetlerin sebebi nüzulünün çoğunu bilmelerine rağmen yeni öğrenebilecekleri bir şey

⁴³⁹ Hasan Elik, “Sahabe ve Sonraki Müslümanların Kur'ân'a Muhatap Oluş Keyfiyetinin Onu Anlamaya Etkisi”, *Sahabe ve Kur'ân Sempozyumu*, Sivas 2016, 67-82.

⁴⁴⁰ Ahmet Keleş, “Mushaf- Kur'ân Ayırımında Siyerin Rolü ve Mushafı Kur'ân Olarak Okumanın İmkânı”, *Kur'ân'ı Nüzûl Dönemiyle Okumak*, Fecr Yay., Ankara 2020, 18; Elik, “Sahabe ve Sonraki Müslümanların Kur'ân'a Muhatap Oluş Keyfiyetinin Onu Anlamaya Etkisi”, 67.

⁴⁴¹ Mehmet Ünal, “Kur'ân'ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbe Tilaveti Biçimleri”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 101-121.

⁴⁴² Nahl: 16/97.

⁴⁴³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, (thk., Ahmet Ferid), (1. Baskı), Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 22; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 75; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân* IV, 202; Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 78; Zeki Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 1997, 142.

⁴⁴⁴ Buhârî, *Fedâlu'l-Kur'ân*: 8; Müslim, *Fedâilu's-Sahabe*: 115; Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 78.

olması halinde bütün sıkıntıları göze alıp öğrenmek için bilginin kaynağına gidebileceklerini göstermektedir.

Sahabenin Kur'ân ile olan anlama ilişkisi canlı, dinamik ve hem dünyevi hem de uhrevi hayata bir uygunluk arz etmektedir. Başka bir deyişle bu ilişki statik değil bilakis dinamik ve üretkendir. Çünkü vahiy hayatlarının içinde şekillenmiş ve muhatap odaklıydı. Bu anlamda sahabenin ilahî metin ile olan ilişkisi ayetler üzerinde uzun soluklu bir tefekkür ve tedebbür süreci yaşayarak vahyi sindire sindire mütalaa ederek anlamaya çalışmalarıdır.⁴⁴⁵ Hz. Ömer'in Bakara Sûresi'ni öğrenmek için sekiz yıl gibi uzun süre çaba sarf etmesi⁴⁴⁶ sahabenin ayetleri özümseyerek öğrenmeye gayret ettiklerinin göstergesidir. İlgili rivayetler incelendiğinde görülüyor ki sahabe vahiy ilişkisi dinamik ve üretken olarak toplumsal hayatın seyri içinde şekillenmiştir. Sahabenin ilahî metinle olan bu aktif ilişkileri onlara Kur'ân ayetlerini anlama, özümseme ve hayata aktarma misyonunu yüklemiştir.

Sahabe Kur'ân'ı okuyup öğrenmeye ve hayata tatbik etmeye azami derecede önem veriyor, gelen vahyi hafızalarında belliyor, okuma yazma bilenler çeşitli materyallere yazıyor ve yazıp ezberledikleri ayet ve sûreleri, gece gündüz kıldıkları farz ve nafile ibadetlerinde tekrarlıyorlardı. Hatta gidip geldikleri yerlerde karşılaştıkları insanlara aktararak bir araya gelmeleri halinde birbirlerine okuyorlardı. Ayet ve sûreler üzerinde düşünüp tartışıyorlardı. Öyle ki mescitlerde Kur'ân okuyan sahabilerin vızıltıları dışarıya kadar gidiyordu. Hz. Peygamber ise insanların rahatsız olmamaları, Kur'ân okuyan sahabenin de birbirlerini yanıltmamaları ve dikkatlerinin dağılmaması için onlardan seslerini fazla yükseltmemelerini, ayetleri alçak sesle okumalarını istiyordu.⁴⁴⁷

Yine bir gün Hz. Peygamber sahabeti ile otururken Abdullah İbn Mes'ûd'dan kendisine Kur'ân okumasını ister. Bunun üzerine İbn Mes'ûd şaşkın bir hâl ile “Kur'ân sana indirilmişken ben mi okuyayım? (Ya Resûlallah!)” şeklinde hayretini dile getirir. Hz. Peygamber, başkasından dinlemeyi sevdiğini ifade eder. Bunun üzerine İbn Mes'ûd, Nisa Sûresi'ni okur ve şu ayete gelir: “*Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve*

⁴⁴⁵ Ünal, “Kur'ân'ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbe Tilaveti Biçimleri”, 110.

⁴⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, I, 69; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, yrz, 2011, I, 54.

⁴⁴⁶ Sâd: 38/29.

⁴⁴⁷ Subhî es-Salih, *Mebâhisu fi Ulûmü'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, (14. Baskı), Beyrut 2000, 68.

*seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hâli nice olacak!”*⁴⁴⁸

Bu ayette iken Hz. Peygamber “sus / bırak” der. Bunun akabinde İbn Mes’ûd bakar ki Allah Resûlü’nün gözlerinden yaş boşalmaktadır.⁴⁴⁹

Asıl itibariyle Hz. Peygamber’in Kur’ân okunurken duygulanmasının yanında sahabesinin Kur’ân ile olan münasebet ve muhabbetlerini de ortaya koyması açısından önemlidir. Sahabe, Hz. Peygamber’e, “Vahiy size inmekte, sizin okumanız daha evladır.” dese de Allah Resûlü sahabesine Kur’ân okutarak hem yetişmelerini sağlamış hem de ilahî metin ile olan ilişkilerini güçlendirmiştir.

Bütün bu veriler incelendiğinde sahabenin vahiy-vakıa ilişkisini ilahî metni anlama aracı olarak kullandıkları ve ayetleri anlama - yorumlamaları sonucu ortaya çıkan temel ilke ve değerleri hayatlarına tatbik ettikleri görülmektedir.

1.5.2.1.2. Vahiy - Vakıa İlişkisi

Vahiy-olgu ilişkisi bağlamında ortaya çıkan örneklerin aslında vahyin hayatla iç içe olduğu ve bizatihi hayatın gerçekleri üzerinden değerler ürettiğini ifade etmek mümkündür. Sahabe dönemindeki bu durum sonraki nesillerin vakıayı dikkate alarak Kur’ân’ı anlamaları gerektiği hususunda önemli bir ilke ortaya koymaktadır. Vahiy-vakıa ilişkisi bağlamında vakıa, Kur’ân’ın ilk muhataplarının telakkileri, bilinçaltı, bilgi, görgü, alışkanlık, örf âdet, gelenek, talep, ihtiyaç, kültür ve medeniyetleri bağlamında meydana gelen olaylar anlamına gelmektedir.⁴⁵⁰ Buna göre vakıa ile kastedilen, ilahî metnin nüzulüne muhatap olan ilk neslin yaşamış olduğu sosyal gerçekliktir. Bu sosyal gerçeklik bireysel veyahut toplumsal hayatı belirtmektedir. Vahiy veya vahyin nüzulüne zemin hazırlayan olaylar arasındaki ilişkiye nass-olgu ilişkisi denilmektedir.⁴⁵¹

Sahabe’nin ilahî vahiy ile diyalogu derken elbette doğrudan oluşan bir vakıadan bahsedilmemektedir. Burada vahyin aktif olduğu dönemde bazı konularda sahabenin ilahî metni anlamak için Hz. Peygamber’e sorular yönelttiğinde bu soruların cevapsız kalması sonucu yakarışın direkt Allah’a (c.c.) yapılması ve konuyla ilgili vahyin inmesi

⁴⁴⁸ Nisâ: 4/41.

⁴⁴⁹ Buhârî, Tefsir: 4.

⁴⁵⁰ Gökhan Atmaca, *Hiz. Ömer’in Kur’ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, Rağbet Yay., İstanbul 2011, 55;

⁴⁵¹ Muhsin Demirci, *Nass-Olgı Bağlamında Kur’ân’da Sosyal Gerçeklik*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, 17-18; Atmaca, *Hiz. Ömer’in Kur’ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 55.

durumudur. Sahabe, vahye şehadetleri yanında onun inişine sebep veya konu olmaları bakımından özel bir yere sahiptir.⁴⁵² Bu konuyu örneklendirmek de fayda bulunmaktadır. Özellikle ifk hadisesinde kendisine yöneltilen ağır iftiraya çevresindeki bazı sahabilerin inanması ve münafıkların olayı ateşlemesi sonucu Hz. Peygamber ashâbı ile istişarede bulunmasının akabinde çokça üzülen Hz. Aîşe'nin münacatını Allah'a (c.c.) yapması ve ilgili ayetlerin⁴⁵³ inmesi bu durumu önemli ölçüde mühim kılmaktadır. Şöyle ki: “Hz. Peygamber, Beni Mustalik Gazvesi'nden (24 Ocak 627) dönerken yanında götürdüğü eşi Hz. Aîşe, ordunun mola verdiği esnada kişisel ihtiyacını gidermek için karargâhtan uzaklaşmıştır. Dönerken gerdanlığını kaybettiğini fark etmiştir. Tekrar geri dönüp gerdanlığını aramış ve karargâha gelince ordunun hareket ettiğini fark etmiştir. Daha sonra kabilede görevli olan Safvân b. Muattal (ö. 19/640) tarafından kabileye yetiştirilir ancak münafıkların başı olan Abdullah b. Übey b. Selûl'un (ö. 9/631) dedikodularıyla olay büyümüş, Müslümanlar arasında çeşitli söylentilere neden olmuştur.⁴⁵⁴

İfk, “iftira en kötü ve en çirkin yalan” demektir.⁴⁵⁵ Bu olay ise, adını Kur'an'daki vakıya ilişkin âyetlerde⁴⁵⁶ iki defa geçen ifk kelimesinden almaktadır. Ayet-i kerimede “*O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruttur. Bu iftirayı kendiniz için kötü bir şey sanmayın. Aksine o sizin için bir hayırdır. Onlardan her biri için, işledikleri günahın cezası vardır. İçlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüüğünü üstlenen için ise ağır bir azap vardır.*”⁴⁵⁷ buyrulmaktadır.

Sahabeden Hz. Aîşe, kendisine yöneltilen bu ağır ithamlar karşısında Hz. Ya'kub'un (a.s.) musibet ve ithamlara karşı takındıkları tavır ile “*أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهِ*” “*Artık (bana düşen) güzelce sabretmektir. Anlattığınız şeyler karşısında, kendisine sığınılacak olan ise ancak Allah'tır.*” cevap vermiş ve yaşanan olaylar karşısında vahiyle diyalog kurarak rabbine sığınmıştır.⁴⁵⁸

⁴⁵² İsmail Çalışkan, “Vahiy-Olgü-İnsan İlişkileri Bağlamında Hz. Aîşe”, *Mü'minlerin Annesi Hz. Aîşe (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, (edt., Ali Aksu), Sivas 2017, 185-211.

⁴⁵³ Nûr: 24/11-12.

⁴⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz., Taberî, *Tarih-i Taberî*, 211-219; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VI, 140-143; Arslan, *Hiz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslâm'da Eleştiri Kültürü*, 65-76.

⁴⁵⁵ Mustafa Fayda, “İfk”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXI, 507.

⁴⁵⁶ Nûr: 24/11-12.

⁴⁵⁷ Nûr: 24/11.

⁴⁵⁸ İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, IV, 322; Arslan, *Hiz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslâm'da Eleştiri Kültürü*, 72.

Yine sahabenin vahiy ile olan anlama diyalogunu Ümmü Eymen'in ruh hali göstermektedir. Şöyle ki: "Resûlullah'ın vefatından sonra Hz. Ebubekir, Hz. Ömer'e, "Haydi, Allah Resûlü'nün Ümmü Eymen'i ziyaret ettiği gibi biz de onu ziyaret edelim." dedi. Yanına vardığımızda Ümmü Eymen ağlamaya başladı. "Niye ağlıyorsun? Allah (c.c.) katındakiler Resûlullah için daha hayırlıdır." dediler. Bunun üzerine Ümmü Eymen, "Ben Allah (c.c.) katındakilerin Resûlullah için daha hayırlı olduğunu bilmediğimden ağlamıyorum. Asıl gökten inen vahyin kesilmiş olmasına ağlıyorum." dedi. Bunun üzerine Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer de Ümmü Eymen'in bu sözü ile duygulanıp ağladılar.⁴⁵⁹

Sahabe vahiy diyaloguna yine önemli bir katkı sunan Havle bint Sa'lebe'yi de görmek mümkündür. Rivayete göre: "Kocası Evs tarafından kendisine zihar⁴⁶⁰ yapılınca Hz. Peygamber'e gelir ve şöyle der: "Ben genç iken Evs benim ile evlendi, yaşım ilerleyince beni annesi saydı, küçük çocuklarım var, eğer onları onun ailesine bırakırsam zayı olurlar, onlara bakamazlar. Onları yanıma alsam o zaman da aç kalırlar." dedi. Hz. Peygamber şikâyeti dinledi ve şöyle buyurdu: "Senin durumun ile ilgili söyleyebileceğim bir şey yok." Havle bint Sa'lebe, bunun üzerine "Ya Resûlallah! O talaktan bahsetmedi, o çocuklarımla babasıdır." dedi. Bunun üzerine yine Resûlullah, "Sen kocana haram oldun." buyurdu. Bunun üzerine Havle, 'İhtiyacımı ve içimden geçenleri Allah'a (c.c.) arz ediyorum.' diye yakardı. Hz. Peygamber, 'sen kocana haram oldun' dedikçe Havle, Allah'a (c.c.) ihtiyacını arz ediyor içini döküyordu. Yüce Allah şu ayeti indirdi: "*Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) işitmekteydi. Şüphesiz, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*"⁴⁶¹

İlgili ayetten sonra Allah Resûlü, Havle bint Sa'lebe'nin kocasını çağırıp ona "Köle azat etmeye gücün yeter mi?" diye sordu. "Hayır" cevabını alınca "Oruç tutmaya gücün yeter mi?" diye sordu. "Hayır" cevabını alınca bu sefer Hz. Peygamber, "Altmış fakiri doyurmaya gücün yeter mi?" diye sorunca Evs, "Hayır Ya Resûlallah! Ancak sen yardım edersen o zaman olur." diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ona on

⁴⁵⁹ Müslim, Fedâilü's-Sahabe: 103; Kazvîni, *es-Sünenü İbn Mâce*, I, 523.

⁴⁶⁰ "Sirt, arka, yüzey" gibi anlamları bulunan "zahr" kelimesiyle ilişkili olan "zihâr" terimi kocanın, kendisine haram kılmak maksadıyla karısını veya karısının baş, yüz, sırt gibi bütünü ifade eden bir bölümünü evlenmesi dinen yasak olan yakını (mahrem) bir kadına benzetmesi demektir. Bkz., Ahmet Yaman, "Zihar", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2013, XXXIV, 387.

⁴⁶¹ Mücâdele: 58/1.

beş ölçek mal yardımında bulundu. Evs de elinde bulunan maldan o kadar koyarak ve hepsini sadaka olarak altmış fakire dağıtmıştır.⁴⁶²

İlgili rivayetler incelendiğinde, Havle bint Sa'lebe ailesinin dağılmasından duyduğu derin üzüntüyü ısrarla Hz. Peygamber'e izah etmeye çalışmıştır. Ancak zıharla ilgili o dönem için ilahî bir hüküm olmadığından Resûlullah, konuya herhangi bir hüküm vermeyerek vahiy beklemiştir. Asıl itibariyle bakıldığında Arap toplumunun köhnemiş âdetlerinden biri olan zıhar konusu, toplumun vicdanında yer edinmemiştir. Ayet ile birlikte gelen çözüm sahabe vahiy diyalogunun dinamikliğini ve ilahî metni anlama gayretlerini bize göstermiştir. Arap toplumunda zıhar âdeti olarak bilinen mevcut âdetin değişmesini isteyen hanım sahabe, o anda geçerli olan gelenek hakkında yeni bir hüküm istemiştir. Ayet ile gelen çözüm onun isteği doğrultusunda bu aileyi dağılmaktan kurtarmıştır. Bu nedenle Havle bint Sa'lebe bu zihinsel dönüşümde aktif rol almıştır.⁴⁶³

1.5.2.1.3. Kur'ân'ın Cem'i, İstinsahı ve Naklinde Sahabenin Rolü

Vahyin nüzul aşamasında sahabenin rolüne bakıldığında Kur'ân-ı Kerim, yaklaşık yirmi üç yıllık bir zaman diliminde tedrici olarak toplumun tekâmülünü sağlamak için Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bu bağlamda toplumun ihtiyaçlarına cevap verme şeklinde inen vahiy süreci, kesitler halinde olmak durumundaydı. Bu durum Kur'ân metninin ezberlenmesini kolaylaştırmak, manasını kavramak, muhatapların sorularına cevap vermek, hükümlerinin kolay bir şekilde hayata geçirilmesi, ahkâmı kolaydan zora bir yol izlenmesi ve Hz. Peygamber'e moral vermek⁴⁶⁴ şeklinde izah edilebilmektedir.

İlk dönemin insanların hepsi aynı derecede entelektüel değillerdi. İnen vahiyleri nüsha edinmeleri veya vahiy kâtibi seçiminde Hz. Peygamber herkesi bir tutmamaktaydı. Bunun temel nedenleri arasında kiminin okuma yazmasının olmaması, kiminin hayatlarını kazanma konusunda fazla meşguliyetleri bulunması, bazılarının ise inen vahiylerden haberdar olamayacak kadar uzaklarda olmasıdır. Bu anlamda bütün

⁴⁶² Vâhidi, *Esbab-ı Nüzûl*, 475.

⁴⁶³ Serpil Başar, "Hanım Sahâbilerin Kur'ân'ı Anlama Metodu", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 354-380.

⁴⁶⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 74-75.

sahabilerin Kur'ân'ın yazılı nüshasına aynı derecede sahip olamamalarını bariz bir şekilde görmekteyiz.⁴⁶⁵ Bazı sahabiler kendiliğinden veya Resûlullah'ın emri ile nazil olan ayetleri çeşitli malzemelere (düz taşlar, palmiye yaprakları, kürek kemikleri parçaları, deri, kumaş, papirüs parçaları, hayvan kaburgaları, tahta parçaları vb.)⁴⁶⁶ yazmışlardır.

Hız. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra sahabe nesline, ilahî metni muhafaza etme noktasında büyük bir sorumluluk düşmüştür. Sahabe nazarında hem dinî hem de dünyevi hayatın düzenlenmesinde temel otorite olan ve kıyamete kadar bu etkinliği sürdüreceğini iddia eden vahyin metinleşmesi yönünde birtakım uygulamaların, eylemlerin veya çabaların olduğunu görmek mümkündür. Onlar Kur'ân'ın cem'i ve istinsahında önemli bir role sahip olmuşlardır. Öyle ki Kur'ân'ın muhafazasındaki hassasiyetleri onları düşman ülkelere mushafıla yolculuk etmelerini yasaklamaya kadar götürmüştür.⁴⁶⁷ Özellikle büyük gayretler sonucu toplanması tamamlanan Kur'ân'a karşı tarihsel bir sorumluluk taşıdıkları rahatlıkla söylenebilir. Çeşitli savaşlarda şehit olan hafızlar, ilahî hitabın zihinlerde yavaş yavaş kaybolabileceği endişesini ortaya çıkarmıştır. Elbette bu endişe sadece fikrî yapıda kalmamış ve dağınık olan vahiy metinlerini kısa surede iki kapak arasında toplayarak (cem'i) ve en nihayetinde mushafın oluşmasını sağlamışlardır. Sahabe, Kur'ân'ı sadece okumak ve ezberlemekle yetinmiyorlardı. Bilakis Resûlullah'tan sonra Kur'ân'ın yorumlanması ve Yüce Allah'ın (c.c.) muradını kendilerinden sonraki insanlara anlatmak yine en büyük sorumluluklarıydı. İlahî hitabın önce iki kapak arasına alınması ve akabinde gerektiğinde tefsir edilmesi hususlarında sahabenin çabası kayda değerdi. Bu olgusal gerçekliğin temel zemini ise o günkü kültürün yazıya ilgisizliğine rağmen bu kültürel ortamda sadece Kur'ân'ın özenle yazdırılmasıdır.⁴⁶⁸ İlahî metnin nazil olduğu toplumun Kur'ân'ı anlama çabalarını sözlü kültür geleneğinin normları çerçevesinde

⁴⁶⁵ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, (trc., Abdülaziz Hatip & Mahmut Kanık), Beyan Yay., İstanbul, ts., 44.

⁴⁶⁶ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul 2011, 88; Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, 137, 147; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 98; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 63; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 54; Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 83-90; Muhittin Serin, "Hat", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2020, XXXI, 248; Ünal, *Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kıraat İlmi ve Kısa Tarihi)*, 27.

⁴⁶⁷ Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, 371.

⁴⁶⁸ Zişan Türkan, "Sahabenin Hadis Tasavvurunda Vahiy- Kitabet İlişkisinin Yeri", *Türk Akademik Araştırmaları Dergisi*, 4, (4), 2019, 456-473.

sürdürdüğünü söyleyebiliriz.⁴⁶⁹ Önemli bir başka husus ise mushaflaşma zamanla nüzul sürecine şahit olan zihinlerin Kur'ân'ı bir bütün olarak algılamalarında ve ayetlere ilişkin izahlarında sistemli bir yöntem takip etmelerinde etkili olmuştur.⁴⁷⁰

Kur'ân'ın aslî şekli ile korunup çoğaltılması, gelecek nesillere aktarılması ve doğru yorumlanmasında Hz. Peygamber'in yakınında olan ve vahyin nüzulüne farklı zaman ve mekânlarda şahitlik eden sahabenin büyük misyona sahip oldukları⁴⁷¹ tarihî bir gerçektir. Çünkü evrensel olduğunu iddia eden metnin sonraki nesillere aktarımı ve onların bu metin üzerinden hayatlarını şekillendirmeleri ilk tabakanın yani sahabenin önemli sorumlulukları olduğu görülmektedir. Bunun için sonraki nesillerin bu metin üzerinden tefekkür ederek okuyup ibadet etmeleri, onu anlamaları, hayata uygulamaları ya da toplumun Kur'ân merkezli bir hayat sürmeleri için vahyi şartlar muvacehesinde yorumlayıp onların hizmetine sunmaları için metnin en orijinal şekilde hem hafızalarda hem de yazıda tespiti gerekiyordu. Bu ve benzeri gerekçeler üzerinden sahabe tarafından ilk önce sahifeler bir araya getirilmiştir.

Hız. Peygamber vefat edince dinden dönmelerin olduğunu (irtidât ve irtica) ve bunun sonucunda Ridde savaşının zuhur ettiğı daha önce belirtilmişti. Bu savaşlarda özellikle hafız olan sahabilerin şehit olmaları, sahabenin ileri gelenlerini tedirgin etmiştir. Bunun yanında Yemame Savaşı'nda 70 kadar hafız sahabinin şehit olması, Hız. Ömer'i derinden endişeye ve korkuya sürüklemiştir. O, Hız. Ebubekir'in danışmanlarından biriydi. Bu endişelerini Halife Ebubekir'e şöyle izah etti: "Ben savaşlarda ölümlerin artmasının sonucunda Kur'ân-ı Kerim'in bir bölümünün kaybolmasından endişeleniyorum ve senden Kur'ân'ın toplanmasını emretmeni talep ediyorum." dedi. Hız. Ebubekir, önce Resûlullah'ın yapmadığı işi nasıl yaparım şeklinde bir endişeye kapıldıysa da asıl itibarıyla Hız. Ömer'in haklı olduğunu ve böyle bir gerekliliğın hâsıl olduğunu kalbine gelen yumuşama ile anlamış ve yapacakları işin son derece hayırlı olacağını idrak etmiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, 79.

⁴⁷⁰ Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 28.

⁴⁷¹ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 138-147, 157-289; Hakan Aydın, *Sebeb-i Nüzûl Bağlamında Sahabeye Atıfta Bulunan Ayetlerin Tahlili ve Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, SBE., Sivas 2003, 2.

⁴⁷² Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 233-234; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 202-203; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 242; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, II, 212-216; Erdal, *Hız. Ömer'in Tefsir Rivayetleri*, 21-23.

Bu işin Zeyd b. Sabit'e (ö. 45/665) verilmesi gerektiğini düşündü ve bunun nedenleri olarak onun huyunun güzelliği ve aklı olgunlukta temayüz etmiş bir genç olması, buna ek olarak Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapması ve son arzada bizzat bulunmuş olması gibi kuvvetli etkenler gösterilmiştir. Kur'ân'ın cem'i vazifesi kendisine tevdi edilen Zeyd, sorumluluğun ağırlığını belirtmek için şu cümleleri kurmuştur: "Yemame Savaşı'ndan sonra, Ebubekir bana haber yolladı. Yanına gittiğimde Ömer de Ebubekir ile birlikte bulunuyordu. Ebubekir bana dedi ki: "Ömer bana gelerek Yemame Savaşı'nda birçok Kur'ân hafızının şehit düştüğünü ve harp meydanlarında Kur'ân'ı ezberleyen kimselerin şehit edilmesiyle Kur'ân'dan birçok şeyin zayi olacağından korktuğunu söyledi, bu yüzden benden Kur'ân'ı toplamamı istedi" dedi. Ben de ona, "Allah Resûlü'nün yapmadığı bir işi nasıl yaparım?" dedim. Ömer yemin etti ve bunun hayırlı bir iş olduğunu söyledi ve isteğini tekrarlamaya devam etti. Nihayet Allah (c.c.), bu işe aklımı yatırdı ve gönlüme ferahlık verdi. Böylece Ömer'in fikrine ben de katıldım. O bana, 'Sen gençsin, akıllısın ve seni itham altında bırakacak herhangi bir söz de yok, Kur'ân'ı araştırarak topla! dedi. Zeyd b. Sabit sözüne şu şekilde devam etmektedir: "Vallahi bir dağı taşımayı teklif etselerdi, dağı taşımak Kur'ân'ı cem etmekten bana daha ağır gelmezdi. Ebubekir ısrarında devam edip durdu. Nihayet Allah (c.c.), Ebubekir ile Ömer'in kalbini ferahlattığı gibi benim de göğsüme ferahlık verdi. Böylece Kur'ân'ı yazılı olduğu hurma dallarından, beyaz taşlardan ve insanların hafızalarından araştırdım." dedi.⁴⁷³

Ümmet istinsah olayı ile mushaf birliğine kavuşturulmuştur. Komisyon tarafından toplanan sahifeler, Hz. Ebubekir'den sonra Hz. Ömer'e, ondan da kızı Hafsa'ya intikal etmiştir.⁴⁷⁴ Hz. Osman halife olunca Hafsa'dan toplanmış sahifeler alınmış ve Zeyd b. Sabit'in başkanlığında Abdullah b. Zübeyr ve Said b. el-As'ın bulunduğu sahabeden bir cemaate bu ayet ve sûrelerin bir mushafta toplanması emredilmiştir. Bunun akabinde

⁴⁷³ Buhârî, Tefsir (Tevbe): 20; Fedâilu'l-Kur'ân: 3; Tirmizî, Tefsir: 9; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 54; Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temimi İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*, (thk., Şuhayb Arnavut & İbn Balaban el-Farisi), Müessesü'r-Risâle, Beyrut 1988, X, 364; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, I, 83-84; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 233-234; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, 117; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 249-250; Abdullah Draz, *Kur'ân'a Giriş*, (6. Baskı), (çevr., Salih Akdemir), Otto Yay., Ankara 2016, 37-39.

⁴⁷⁴ Buhârî, Tefsir (Tevbe): 20; Fedâilu'l-Kur'ân: 3; Tirmizî, Tefsir: 9; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 233-234; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, 117; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 249-250.

birkaç nüsha çıkartarak civar beldelelere göndermiştir. Bunun yanında bu ana mushafa uymayan diğer mushaflar yakıtılmıştır.⁴⁷⁵

Kur'ân'ın Hz. Ebubekir zamanında toplanması (cem'), onun muhafazası meselesinde önemli bir aşamanın kat edildiğini göstermektedir. Bu uygulamadan Hz. Osman'ın Kur'ân'ı standart hale getirmesine kadar ilahî metnin muhafazasının teminat altına alınmasında sahabenin önemli ve ciddi rolleri olmuştur.⁴⁷⁶ Denilebilir ki sahabe, İslam tarihinin en önemli vakıalarından biri olan Kur'ân'ın cem'inde önemli rol almışlardır. Kur'ân'a bu kadar önem veren sahabe, vahyin mahiyeti hakkındaki ihtilafların ortaya çıkmasına engel olmuş, daha sonra cereyan eden siyasi olaylarda ise otorite olarak kuvvete dayalı gücün değil Kur'ân'ın otoritesi olması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun arka planındaki temel saik ise 'Kur'ân haktır ve hakkın hâkimiyetini ister' olgusudur.

1.5.2.1.4. Hüküm Üretme Ameliyeleri: Fıkıh

Hız. Peygamber döneminde hüküm üretmenin altyapısı oluşturulmuştur. Vahye dayanan veya vahyin denetimi altında gerçekleşen yasama ve uygulama bu dönem içinde tamamlanmış, bu devir daha sonraki dönemlere de kaynak ve örnek olmuştur. Devrin hicretten önce Mekke'de geçen kısmında sosyal ilişkilerin düzenlenmesinden çok inanç ve ahlak mevzuları üzerinde durulmuş, bir anlamda fıkıh için altyapı oluşturulmuştur. Hız. Peygamber'in toplum lideri olarak benimsenip davet edildiği Medine'de ise İslam, Allah-insan ilişkileri yanında sosyal hayatı da düzenlemeye yönelerek bir taraftan ibadetler, cihad, aile ve miras diğer taraftan anayasa, ceza, muhakeme usulü, muamelat, devletler arası münasebetlerle ilgili birtakım hüküm ve kaideler konulmuştur.⁴⁷⁷ Kur'ân hem itikat hem de muamelat bakımından toplumu inşa etmektedir.

Sahabe, Hız. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken dinî meselelerin hükümlerini bizzat ondan öğrenmekteydiler. Çünkü hükümler ya vahiy ya da sünnet ile sabit olmaktadır. Hız. Peygamber'in (s.a.s.) ahirete irtihalinden sonra fıkıh tarihi açısından sahabe dönemi

⁴⁷⁵ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 291; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 81.

⁴⁷⁶ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 78.

⁴⁷⁷ Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihat*, (3. Baskı), DİB Yay., Ankara 1985, 37-47; Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 3.

içtihat ve uygulamaları ikinci en önemli dönem kabul edilmektedir. Bu dönemde ilk fukaha olan sahabiler, birçok dinî ve sosyal hususlarda fetva vermekteydi. Sahabenin fikhî yönü büyük bir ehemmiyet taşımaktaydı.⁴⁷⁸ Tabiatıyla sahabe, fıkıh sahasında etkin rol almıştır. Mezkûr dönemde fakihliği ile meşhur olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah İbn Mes'ûd, Hz. Aişe, Zeyd İbn Sabit, Abdullah İbn Abbas ve Abdullah İbn Ömer gibi sahabeleri görmek mümkündür.⁴⁷⁹

Hz. Peygamber zamanında kısmen karşılaşılan hukuki çözümlemelerin sahabe döneminde toplumun genişlemesi, ihtiyaçların artması vs. gibi sebeplerle daha çok olduğu ve böylece ilgili nasslar ve hadisler üzerinden yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde mevcut sosyal yapıda ve işleyişinde fetihlerle birlikte doğal olarak birtakım çeşitlilikler ve çok kültürlülükler meydana gelmiştir. Burada fıkıh, değişime ayak uyduracak şekilde düzenlenmiş ve konjonktür formatında dizayn edilmiştir. Hz. Ebubekir'in halife olmasıyla birlikte bazı Arap kabileleri dinden dönmüş, bazıları ise Müslüman kalarak zekât vermeyeceklerini ilan etmişlerdir. Bu noktada nasıl bir metot izlenmesi gerektiği hususu fikhî bir problem olarak karşımıza çıkmıştır.⁴⁸⁰

Sorunların çözümü ile ilgili nasslarda doğrudan hüküm varsa sıkıntı bulunmamakta, eğer hüküm yoksa burada bir yöntemin takip edildiği görülmektedir. O yöntem de Hz. Peygamberin Muaz'a bellettiği⁴⁸¹ nasslara uygun olan rey veya içtihattır. Aşağıda verilen örneklerin daha sonraki süreçte toplumun gelişimine bağlı olarak bir metodoloji çerçevesinde gerçekleştiği ve bir anlama usulünün ortaya konulmasına vesile olduğu görülmektedir.

Hz. Ömer döneminde hayatın hemen her alanında değişimler olmuş ve buna bağlı olarak birçok fikhî problem gündeme gelmiştir. Mesela Sevad arazilerin fetihlerden sonra paylaşılıp paylaşılamayacağı, müellefe-i kulûba zekâtın verilip verilemeyeceği, bir defada söylenen üç talakın erkekler için önleyici ve cezai tedbir olması bakımından üç talak sayılması, deve fiyatlarının yükselmesi sebebiyle diyet miktarını belirlemede ve ödemede bazı kolaylıkların getirilmesi, açlık ve kıtlık yüzünden hırsızlık yapanların

⁴⁷⁸ Ülkü, *İslam Tarihi*, 62; Benli, "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı", 408.

⁴⁷⁹ Anas Alkahwaji, "Sâhabe Görüşlerinin Farklılığı ve Bu Farklılığa İlişkin Meseleler", *PAU İlahiyat Fakültesi Dergisi (pauifd)*, 5, (10), 2018, 248-283.

⁴⁸⁰ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 159.

⁴⁸¹ Tirmizî, Ahkâm: 3; Abdulvahâb Hâllaf, *İslam Teşrîi Tarihi*, (çev., Talat Koçyiğit), AÜ Basımevi, 1970, 24; Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 148; Şadi Eren, *Bediüzzaman Said Nûrsi'den Fikhî Tespitler*, Foliant Yay., İstanbul 2022, 102.

elinin kesilmemesi, esnaf ve zanaatkâra, kusurları olmasa da iş yerlerinde zayi olan müşteri mallarını ödetme gibi bazı meselelerde ilgili otorite, toplumun maslahatını göz önüne alarak bazı hükümler vermiştir.⁴⁸²

Burada özellikle nassın varlığına rağmen verilen hükümler, dönemin Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırma noktasındaki Kur'ân tasavvuruna işaret etmektedir. Belli bir illete ve hikmete bağlı olduğu bilinen hükümler illet ve hikmetin değiştiği sabit olunca değiştirilmiş, ayrıca kamu düzenini korumak, hak ve adaleti gerçekleştirmek, zaruretleri gidermek maksadıyla bazı hükümlerin uygulaması askıya alınmıştır.⁴⁸³ Bu dönemde yapılan bütün içtihatların metodolojisi daha sonraki dönemlerde teşekkül eden fıkıh usulünün temelini teşkil etmiştir.⁴⁸⁴ Sahabenin kavli hükmen merfu olarak değerlendirilmiş ve onun bağlayıcılığı icma ile sabitlenmiştir.

1.5.2.1.5. İtikadî Yorum Üretme Ameliyeleri: Kelam

Bu dönemde insanlar, ilahî metinde kısmen verilen gerekçelere bağlı olarak itikadî konuları tartışmışlardır. Bu konuların daha sonra kelam ilminin temel hususları arasında olduğu görülmektedir. Kelam mevzuları Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi onun ahirete irtihalinden sonra sahabe döneminde de konuşulmuştur. Mezûr dönemde cereyan eden olaylarla birlikte kelami konuların artarak devam ettiği gözlenmektedir. Özellikle fetihlerin sonucunda sınırların genişlemesiyle kültürel ve siyasi yeni karşılaşmalar dinî konulardaki temel ilkelerin bazen muarızlarına karşı savunma bazen de İslam'ı yeni kabul etmiş insanlara anlatma şeklinde tezahür etmiştir. İslam toprakları fetihler sonucu genişlemiştir. Çeşitli inançlara bağlı bölgelerin toprakları fethedilmiştir. Farklı dinlerden gelen yeni Müslümanların zihinlerindeki dinî problemleri çözmek için sahabeye sordukları sorular ve sahabenin bu sorulara verdikleri cevaplar kelam faaliyetine katkıda bulunmuştur.⁴⁸⁵

⁴⁸² Karaman, “Fıkıh”, 5; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 146; Karaman, *İslam Hukukunda İctihat*, 69-80.

⁴⁸³ Karaman, *İslam Hukukunda İctihat*, 73-76; Karaman, “Fıkıh”, 5.

⁴⁸⁴ Bkz., Adnan Memduhoğlu, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya 2008, 418-449.

⁴⁸⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelam”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, XXV, 198.

Kelam ilminin bir kısmı İslam'ın kendi yapısından ve Müslümanların dinî, siyasî ve içtimaî problemlerinden kaynaklı iç etkenlerden doğmuştur.⁴⁸⁶ Hz. Ebubekir halife seçildiğinde bazı irtica ve irtidât hareketleri olmuş, bunun üzerine ashabın ileri gelenleri toplanmış, konu üzerine çeşitli fikirler beyan etmişlerdir. Burada Hz. Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sahabiler, “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” Lâ ilâhe illallah” diyenlere karşı savaşılmaması gerektiğini ileri sürmüş, Hz. Ebubekir ise namaz kılanın zekâtı da vermesi gerektiğini savunmuş ve olayı kelami açıdan tahlil etmiştir.⁴⁸⁷ Hz. Ebubekir'in nasslardan⁴⁸⁸ bu hükümleri çıkardığı aşikârdır.

Hz. Ömer dönemine gelindiğinde görülüyor ki kaderle ilgili tartışmalar olmuş ve halife, kaderci/fatalist düşüncelere karşı çıkmıştır. Allah'ın (c.c.) belirlemiş olduğu kaderin/ölçünün insanın iradesini yok etmediğini ifade ederek bazı sahabelerin yanlış kader telakkisini düzeltmiştir. Hz. Ömer, bir yolculuktayken gitmek üzere oldukları Şam'da salgın hastalık zuhur ettiğini haber alınca sahabe ile gerekli istişareler neticesinde Şam'a gitmekten vazgeçmiştir. Aslında Allah'ın (c.c.) ve Hz. Peygamber'in emrine daha muvafık olan bu ihtiyat ve tedbir karşısında sahabeden Ebû Übeyde b. Cerrah (ö. 18/639), Hz. Ömer'e, “Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?” diye sormuş, Hz. Ömer ise, “Keşke bunu senden başkası söyleseydi. Ey Ebû Übeyde! Evet, Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçırıyoruz. Ne dersin, senin develerin olsa da bir tarafı verimli diğer tarafı çorak bir vadiye inseler ve sen verimli yerde otlatsan Allah'ın kaderiyle otlatmış; çorak yerde otlatsan yine Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mıydın?” der.⁴⁸⁹ Burada Hz. Ömer'in Ebû Übeyde'den bu soruyu beklemediğini ve şaşkınlığını ifade ederken diğer yandan hiçbir fiilin kaderin kapsamı dışında kalmadığını ve dolayısıyla bulaşıcı hastalık bulunan bir beldeye girmemenin de bir kader olduğunu söyleyerek⁴⁹⁰ bu konudaki güçlü analizleri ile itikadî yorum üretmenin nüvelerini göstermektedir.

⁴⁸⁶ Y. Yavuz, “Kelam”, 198; Orhan Şener Koloğlu, *Kelam Tarihine Giriş*, (4. Baskı), Emin Yay., Bursa 2020, 39-49.

⁴⁸⁷ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 164.

⁴⁸⁸ Bakara: 2/43, 83, 110, 117, 277; Nisâ: 4/77, 162; Mâide: 5/12, 55; A'râf: 7/156; Tevbe: 9/5, 11, 18, 60, 71; Meryem: 19/31, 55; Enbiyâ: 21/73; Hac: 22/41, 78; Mü'minûn: 23/4; Nûr: 24/37, 56; Neml: 27/3; Rûm: 30/39; Lokmân: 31/4; Ahzâb: 33/33; Fussilet: 41/7; Mücâdele: 58/13; Müzzemmil: 73/20; Beyyine: 98/5.

⁴⁸⁹ Buhârî, Tıb: 30; Müslim, Selâm: 98.

⁴⁹⁰ Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm es-Sâdık*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts., 140-142; Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXV, 59.

Sahabe döneminde özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve ardından Hz. Ali döneminde meydana gelen iç savaşlar (Cemel-Sıffin) ile birlikte iman-günah, kaderin mahiyeti, büyük günah işleyenlerin durumu, Allah'ın (c.c.) sıfatları hususlarında birçok tartışma yaşanmıştır. Cemel, Sıffin ve Tahkim olaylarından sonra farklı grupların ortaya çıkması kelami birçok tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle kaderle ilgili merak, sahabeyi mezkûr konuda düşündürmüş ve bu çerçevede kendi aralarında bazı diyaloglar geçmiştir. Örneğin, "İmran b. Husayin (ö. 52/672), Ebu Esved ed-Düeli'ye (ö. 69/688) 'İnsanların bugün çalışıp durdukları şeyler hakkında hükmü verilmiş, geçip gitmiş mi? Yoksa Peygamberlerin haber verdiği ve delilleri kendilerine sabit olmuş gelecekte mi? Ne düşünüyorsun bu konuda? Ebu Esved, 'Haklarında hükmolunmuş, geçen işlerdir.'" der. Husayin ise, 'Bu zulüm olmuyor mu?' şeklinde karşılık verince Ebu Esved, çok korkar ve "Her şey Allah'ın yaratmasıyla. Onun hükmü altındadır. Yaptığından sual olunmaz. Yaratıklara da sorulmaz." der. İmran b. Husayin, 'Allah sana rahmet etsin, aklının gücünü ölçmek istedim' şeklinde cevap verir ve devam eder: "İki adam Hz. Peygamber'e gelmiş, 'Ey Allah'ın Resûlü! Bugün insanlar neye amel edecek, neye çaba gösterecek? Bu konu hakkında ne buyurursun? Haklarında hüküm verilmiş, bitmiş ve geçmiş bir kaderden mi yoksa geleceklerine ait ve peygamberlerinin kendilerine getirdiği, haklarında delil sabit olan mevzuda mı?' dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurur: 'Hayır! Ancak haklarında hüküm verilmiş ve geçmiş bir durum hakkında çaba gösterecekler.'⁴⁹¹ Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene and olsun."*⁴⁹² Sahabe arasında kaderle ilgili muğlâk kalan bu durum iyilik ve kötülüğün kişinin çabasına bırakıldığı şeklinde vuzuha kavuşturulmuş ve ayetlerden delil getirilmiştir.

Hz. Ali'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber bir cenaze için Bâki mezarlığında bir yere oturur ve sahabe çevresini sarar. Resûlullah, elinde bir çubukla düşünceli bir şekilde yeri karıştırır. Akabinde şöyle der: "Sizden hiç kimse veya hiçbir canlı yoktur ki cennet ve cehennemdeki yeri bedbaht veya bahtiyar olarak istisnasız yazılmasın." Sahabe ise anlamamış bir şekilde, "Yani ameli terk edip kendi kaderimize (yazımıza) mı dönelim?" diye sorunca Hz. Peygamber, "İyilik ehlinde olan, iyilik

⁴⁹¹ Müslim, Kader: 1; Selâm: 32.

⁴⁹² Şems: 91/7-8.

ehlinin işlerine; kötülük ehlinen olan ise kötülük ehlinin işlerine ulaşacak, dolayısıyla iyilik ehline iyilikler; kötülük ehline ise kötülükler kolaylaştırılacaktır. Akabinde ilahî metinden; *“Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah'a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) tasdik ederse biz onu en kolay olana kolayca iletiriz. Fakat kim cimrilik eder, kendini Allah'a muhtaç görmez ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) yalanlarsa biz de onu en zor olana kolayca iletiriz.”*⁴⁹³ ayetlerini okuyarak⁴⁹⁴ sahabeye kaderle ilgili izahlar yapmıştır.

Bu bakımdan denilebilir ki sahabe döneminden gelen baskın rivayetlerin birçoğunun ana gündem maddesi itikad ve kelimadır. Bunun en temel arka planı ise Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra Hz. Ebubekir dönemindeki siyasi ve sosyal olaylar, Hz. Ömer döneminde toprakların genişlemesi sonucu ortaya çıkan heterojen ve çok kültürlü yapı, Hz. Osman'ın şehit olmasından sonra Hz. Ali dönemindeki siyasi ve itikadi tartışmaların ve iç karışıklıkların ciddi boyutlara ulaşmasıdır. Sahabe siyasi olayların içinde bizzat yer aldığı gibi itikadî konularla ilgili ayetleri de yorumlamışlardır.

Bu tartışmaların genel itibariyle ayetlerin tefsir ve te'vili üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Bütün bunların yanında sahabenin rü'yetullah ve gayb ile ilgili tartışmalarına göz atmamızda fayda vardır.

Rü'yetullah, sözlükte, “gözle görmek” anlamına gelen ‘rü’yet’ kelimesi ile Allah lafzından oluşan bir terkidir.⁴⁹⁵ Rü'yetullah kavramı terim olarak ise “Allah'ın görülmesi, cennet ehlinin Yüce Allah'ı çıplak gözle görmeleri” demektir.⁴⁹⁶ Kelam ilminin önemli konularından biri olan rü'yetullah meselesi, İslam geleneğinde birçok tartışmalara sebebiyet vermiştir. Öyle ki birçok mütekellim fikirlerini desteklemek için bazı deliller ortaya koymuşlardır. Bu delillerden bir tanesi de “لَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ” *“Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır.”*⁴⁹⁷ ayetidir.

⁴⁹³ Leyl: 92/5-10.

⁴⁹⁴ Müslim, Kader: 1.

⁴⁹⁵ Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 311.

⁴⁹⁶ Bekir Topaloğlu & İlyas Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, (5. Baskı), İSAM Yay., İstanbul 2017, 268; Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, 311.

⁴⁹⁷ Yûnus: 10/26.

Sahabenin bu ayet hakkındaki yorumlarına baktığımızda farklı kanaatler ortaya konulmuştur. Rivayet edildiğine göre Hz. Ali ayetteki “الحسنی” lafzını “cennet”; “زيادة” lafzını da “Allah’ın vechine bakmak” şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁹⁸ Yine sahabeden Hz. Ebubekir, Abdullah İbn Abbas, Huzeyfe, Abdullah İbn Mes’ûd ve Ebû Musa el-Eş’âri aynı ayeti bu yönde tefsir etmişlerdir.⁴⁹⁹

Sahabeden Süheyb, rü’yetullah ile ilgili Hz. Peygamber’in, “*Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır.*”⁵⁰⁰ ayetini okuduğunu ve akabinde şu açıklamalarda bulunduğunu bildirmektedir: “Ehli cennet, cennete girdiğinde Allah (c.c.) onlara şöyle seslenir: ‘Size daha da vermemi istediğiniz bir şey var mı?’ diye soracak. (Mü’minler) bizi cehennemden kurtardın o yeter diyecekler. İşte o zaman Allah (c.c.) perdeyi kaldıracak ve cennet ehline artık Rabb’lerine bakmaktan daha sevimli bir şey verilmiş olmayacaktır.”⁵⁰¹

Gayb ise, Arapçada, “gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, uzaklaşmak, gözden kaybolmak” anlamında mastar ve “gizlenen, hazırda olmayan, bulunmayan şey” manasında isim veya sıfat olarak kullanılmaktadır.⁵⁰² Sahabe dönemine baktığımızda gayb⁵⁰³ ile ilgili bazı bilgileri görmek mümkündür. Burada sahabeden birkaç örnek verilerek konu açıklığa kavuşturulmak istenmektedir.

Abdullah İbn Mes’ûd’dan rivayet edildiğine göre “Bir gün Hz. Peygamber ile birlikte bir arazide yürüyorduk. Yahudilerden bir toplulukla karşılaştık. Yahudiler sormak isteyip de bu konuda tereddüt ettikleri ruh hakkında soru sordular. Hz. Peygamber, bu soru üzerine sustu.” Daha sonra Abdullah İbn Mes’ûd, Resûlullah’a vahiy geldiğini ifade eder. Akabinde Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Sana ruh hakkında soru*

⁴⁹⁸ Şevkânî, *Fethu’l-Kâdir*, II, 502; Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, (thk., Ali Abdulbari Atiyye), (1. Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1995, VI, 97.

⁴⁹⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XII, 156-157; Neseffî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, II, 18; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, IV, 229; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, VI, 97.

⁵⁰⁰ Yûnus: 10/26.

⁵⁰¹ Tirmizî, *Tefsir*: 10; Nûrettin Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname*, 14, (1), 2008, 35-57. Farklı bakış açısı için bkz., Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, 80.

⁵⁰² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I, 654; İlyas Çelebi, “Gayb”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 404; B. Topaloğlu & İ. Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü*, 102.

⁵⁰³ Bekir Topaloğlu ve Dğr., *İslâm’da İnanç Esasları*, (13. Baskı), Çamlıca Yay., İstanbul 2012, 96.

soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir."⁵⁰⁴ ayetini okuduğunu bildirmektedir.⁵⁰⁵

Abdullah İbn Ömer (ö. 73/693), Hz. Peygamber eliyle doğu tarafını işaret ederek "Şüphesiz fitne şu taraftan gelecektir. Şeytanın iki boynuzunun doğduğu yerden! Halbuki siz birbirinizin boynunu vuruyorsunuz. Musa, Firavun hanedanından birini hata ile öldürmüştür."⁵⁰⁶ Bunun üzerine Allah (c.c.), "(Sana baktı, büyüdü) ve (kazara) bir cana kıydın da biz seni kederden kurtardık, seni sıkı bir denemeden geçirdik (ve kaçıp Medyen'e gittin)."⁵⁰⁷ buyurmuştur. Rivayetin çalışmayı ilgilendiren kısmı sahabeden Abdullah İbn Ömer'in Hz. Peygamber'den gaybî bilgi haber etmesidir. Kabul edilmelidir ki rivayetin ilk tarafı ile ikinci tarafı arasında konu bütünlüğü bulunmamaktadır.

Ebu Hureyre'den (ö. 58/678) rivayet edildiğine göre "Bir adam Resûlullah'ın yanına gelerek onun dizinin dibinde oturmuştur. "İman"⁵⁰⁸, "İslam"⁵⁰⁹ ve "İhsan"⁵¹⁰ın ne olduğu hakkında soru sormuştur. Hz. Peygamber hepsine tek tek cevap vermiştir. Ancak ilgili şahsın en son sorusu ise kıyametin ne zaman kopacağı hakkında olmuştur. Hz. Peygamber, cevaben "Bu konuda soru sorulan sorandan daha bilgili değildir." Ancak alametlerinden birkaçını söyleyebilirim, onlar da şöyledir: "Cariye kendi sahibini doğurursa, çıplak ayak takımı insanlara önde olursa, kuzu, oğlak otaran çobanlar, yüksek binalar yapmakta birbirleriyle yarışarlarsa işte bu kıyamet alametleridir. Kıyametin ne zaman kopacağı Allah'ın bildiği beş gaip şeye dâhildir." Akabinde "Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz, Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır."⁵¹¹ ayetini okumuştur. Ardından adam kalkıp gider. Hz. Peygamber, "O adamı bana geri çağırın" telkininde bulunmuştur. Sahabe adamı geri çevirmek için olaya

⁵⁰⁴ İsrâ:17/85.

⁵⁰⁵ Buhârî, İlim: 47; Müslim, Sıfatu'l-Kıyâmet: 32.

⁵⁰⁶ Müslim, Fiten: 16.

⁵⁰⁷ Tâhâ: 20/40.

⁵⁰⁸ "Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır."

⁵⁰⁹ "Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resûlü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutmandır."

⁵¹⁰ "Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da o seni muhakkak görür."

⁵¹¹ Lokmân: 31/34.

müdahale etmeye çalışırlarsa da adamı göremezler. Resûlullah, ‘o Cibril’di. İnsanlara dinlerini öğretmek için geldi.”⁵¹² buyurmuştur.

Bütün bunların yanında gayb bilgisinin sadece Allah katında olduğuna dair Hz. Aişe şöyle demiştir: “Kim, Hz. Muhammed’in yarın ne olacağını bildiğini iddia ederse şüphesiz Allah hakkında pek büyük iftirada bulunmuş olur. Yüce Allah, ‘Göklerde ve yerden olanlardan gaybı Allah’tan başka kimse bilmez.’⁵¹³ buyurmaktadır. Bu sözünde Hz. Aişe, Neml Sûresi’ndeki “لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ” ifadeden iktibas yapmıştır.⁵¹⁴ Bu verilerden anlaşılacağı üzere nüzul döneminde tartışılmayan ve Yüce Allah’ın gücü, kudreti, azameti üzerinden anlaşılan ayetlerin sahabe döneminde farklı bir alana evrilmektedir. Bu da değişik te’viller ve kullanılan referanslarla Yüce Allah’ın görülüp görülmeyeceğine yönelik bir ihtilafa dönüşmüştür.

1.5.2.2. Hz. Peygamber’den Nakledilen Rivayetlerin Durumu: Hadis

Sahabe döneminde hadis/sünnet, Kur’ân’dan sonra en önemli kaynak olma özelliğini devam ettirmiştir. Buna mukabil bu dönemde hadislerin sahih olup olmadığı ve sahih olanların nasıl korunacağı önemli bir sorun olarak durmaktaydı. Bilindiği üzere bu dönemde hadisler henüz yazıya geçirilmemiştir. Bu durum ise sahih olan hadislere ekleme ve çıkarma endişesi taşımaktaydı. Mevzu, dönemin siyasi erkânını bazı tedbirleri almaya sevk etmiştir. Sahabe dönemi, hadislerin naklinde ve korunmasında önemli bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁵ Bu bakımdan sahabe döneminde itikadi birtakım kaygılar nedeniyle hadislerin rivayet edilmesi azaltılmıştır.⁵¹⁶ Sahabe döneminde görülen hadis tenkit faaliyetlerinin daha ziyade metin üzerinde gerçekleştiği bilinmektedir.⁵¹⁷

Özellikle ilk iki halifenin hadis konusunda uyguladıkları ilk ve en önemli tedbir “Hz. Peygamber’den olabildiğince az rivayet nakledilmesi tavsiyesi” olmuştur. Bunun yanında bir rivayet, Hz. Peygamber’e nispet edildiğinde bu konuda kesinlikle emin

⁵¹² Buhâri, Tefsir: 147; Müslim, İman: 7.

⁵¹³ Neml: 27/65.

⁵¹⁴ İbni Kesir, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, VI, 187.

⁵¹⁵ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri (Dört Halife Dönemi)*, 374-379; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin*,” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, 335; M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1997, XV, 31; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 76-86.

⁵¹⁶ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 253.

⁵¹⁷ Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 113; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 87.

olmaları ve hadis rivayet eden sahabilerden rivayet ettikleri hadisi ve kendileriyle birlikte Hz. Peygamber'den bizzat duyan bir şahit istemişlerdir. Bununla da rivayet tariklerini arttırma gibi çeşitli hususlar, onların önemle üzerinde durdukları birkaç tedbirden bazıları olmuştur.⁵¹⁸ İlk halifelerin hadis rivayeti hususundaki titizlikleri hafızaya dayanan rivayete ağırlık vermek suretiyle rivayetin içerdiği konular üzerinde yeterince düşünmeyi ihmal etme gibi bir endişeden kaynaklanabilmektedir.

Bazı sahabiler, çok hadis rivayet etmenin hadis metinlerinde fazlalık veya eksiklik türünden hatalara sebebiyet verebileceği ve böylece Hz. Peygamber'e yanlış sözler isnad edileceği endişesini taşımışlardır. Esasen her duyduğunu rivayet etmenin insanı yalancı durumuna sokabileceğini belirten hadis⁵¹⁹ de onları bu konuda ihtiyatlı davranmaya ve az sayıda hadis rivayet etmeye sevk etmiştir⁵²⁰ Bu anlamda sahabe hem Kur'ân hakkında hem de hadislerin tespitinde titiz davranmışlardır. Çünkü onlar bu konuda görev ve sorumluluk alan ilk nesildirler. Özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadislerin aktarımı noktasında son derece hassas davranılması gerektiğini belirtmişlerdir. Hz. Ömer, hadis rivayet eden sahabiden söylediklerinin doğru olup olmadığı konusunda şahit istemiştir.⁵²¹ Bunun temel nedeni ise insanların rivayetleri çoğaltmaması, münaflıkların, fâcirlerin ve cahil bedevîlerin hadislerle yabancı şeyler karıştırmaması, tedlis (karışıklık) ve uydurma rivayetlerin ortaya çıkmaması şeklinde izah edilebilir.⁵²² Yine Hz. Ali, bu türden sahabilerin rivayetlerini kabul etmemiş ve onları sert bir şekilde eleştirmiştir. O, Ma'kıl b. Sinân'ın (ö. 63/683), Hz. Peygamber'den rivayet ettiği bir hadis⁵²³ hususunda, "Topuğuna bevleden bir bedevinin rivayetini alıp Allah'ın (c.c.) kitabını ve Resûlü'nün sünnetini terk edemeyiz"⁵²⁴ diyerek reddetmiştir. Sahabe, burada Ma'kıl b. Sinân sahabe olduğu için mutlak âdildir deyip onun rivayetini kabul etme gibi bir zorunluluk hissetmemiştir. Onu sadece hadis rivayeti açısından yeterli görmediklerinden ondan gelen rivayeti reddetmekte herhangi bir beis

⁵¹⁸ Fayda, "Hulefâ-yi Râşidin", 335.

⁵¹⁹ Müslim, Mukaddime: 5.

⁵²⁰ Kandemir, "Hadis", XV, 31.

⁵²¹ Buhârî, İsti'zân: 13.

⁵²² İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, (çev., M. Hayri Kırbaoğlu), (2. Baskı), Otto Yay., Ankara 2017, 59; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 86.

⁵²³ Hz. Ali, mihrî belirlenmemiş bir kadına kocasının evlilikten önce ölmesi durumunda mihrî gerekmeceği görüşündeydi. Ancak Ma'kıl b. Sinan, Resulullah'tan, "Onun için mihrî misil, miras ve iddet vardır." duyduğunu söylemiştir.

⁵²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, (thk., Asımuddin Sababî), (1. Baskı), Dâru'l-Hadis, Mısır 1993, VI, 205.

görmemişlerdir. Çünkü o Hz. Peygamber'in sohbetiyle ma'ruf ve meşhur olmuş biri değildir.⁵²⁵

İslam topraklarının genişlemesiyle sahabiler, çeşitli beldelere göç etmişler ve bu şehirlerde ezberledikleri hadisleri rivayet etmeye başlamışlardır. Rivayet edilen hadislerin çoğu bir hususu teyid etmek için ifade edilir ve birçok şahıs bazen hadis öğrenmek için bazen de bilmedikleri hadisleri repertuvarına katmak için şehir şehir dolaşırlardı.⁵²⁶

Sahabenin sünnete olan bağlılıklarının temel taşları, asıl itibariyle Hz. Peygamber ile olan derin muhabbetlerinden geçmektedir. Sahabe, cahiliyenin dayatmış olduğu atalar kültürünü İslam ile tanıştıktan sonra zihinlerinden atma çabası içine girmiştir. Kimi bunu tamamen başarırken kimi bazı yalpalanmalar yaşayıp bu derin ve sahih Kur'ân orijinli ilkeleri hafızasından silememiştir. Bunu ifade ederken elbette tam bir istatistik vermek mümkün değildir. Ancak dönemin genel durumu tahlil edildiğinde aşağı yukarı bu durumla karşılaşılacaktır.

Sahabenin şahsiyetini oluşturan rol model bizzat vahiy ve onun ete kemiğe bürünmüş şekli olan Hz. Peygamber'dir. Bu açıdan önce Resûlullah'ın karakterine dair birkaç söz söylemek gerekmektedir. Öncelikle Kur'ân-ı Kerim'de: “*De ki: ‘Ben de ancak sizin gibi bir insanım, ...’*”⁵²⁷ buyrulmuştur. Beşer sıfatıyla namazda yanıldığı zaman, “*Ben de sizin gibi bir insanım. Sizlerin unuttuğu gibi ben de unutabilirim. O halde unuttuğum olursa bana hatırlatınız.*”⁵²⁸ buyurarak Resûlullah'ın beşerî özelliklerinden bahsedilmiştir. Hz. Peygamber'in beşerî yönü, onun rol model alınmasını kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra beşer olmasından dolayı yanılabilceğini, başka bir yerde Müslümanlar arası anlaşmazlıklarda insanların kendilerini kanıtlama kabiliyetlerine göre hükmedeceğini, dolayısıyla bu durumlarda adaletli hüküm verebilmesi için doğrunun söylenmesi gerektiği noktasında ahabına şöyle uyarıda bulunmuştur: “*Şüphesiz ben de sizin gibi bir insanım. Gün olur bana sizden iki hısım gelir ve olur ki bundan biri (haksız olduğu halde) derdini daha (beliğ ve) düzgün anlatır. Ve ben de o güzel sözleri doğru zannederek onun lehine hüküm verebilirim.*

⁵²⁵ H. Musa, Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, (1. Baskı), Avrasya Yay., Ankara 2004, 30.

⁵²⁶ Ülkü, *İslam Tarihi*, 624.

⁵²⁷ Kehf: 18/110; Fussilet: 41/6.

⁵²⁸ Buhâri, Salât: 31; Müslim, Mesacid: 19.

Ama kimin lehine bir kardeşinin hakkıyla hüküm vermişsem bilsin ki o hak ateşten bir parçadır; onu ister alsın ister almasın."⁵²⁹ Bütün bunlarla birlikte ayette, "Muhammed, Allah'ın Resulüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler."⁵³⁰ buyurularak Hz. Peygamber'in etrafındaki ashabın onunla aynı manevi hasletlere sahip bireyler olarak tanıtılması, bu noktada önem arz etmektedir. Sahabe ahlakî ilkeler adına rol model olarak Resûlullah'tan ne görmüşler ise onu almış, uygulamış ve bu terbiye altında yetişmişlerdir.⁵³¹

Sahabe, Kur'an'ın Hz. Peygamber'e itaati⁵³² emreden ayetlerine sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Özellikle bu ayetlerden de söz etmek gerekmektedir. "Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resulü'nün çağrısına uyun ve bilin ki Allah kişi ile kalbi arasına girer. Yine bilin ki, onun huzurunda toplanacaksınız."⁵³³

Sünnetin de ilahî emirlere binaen inşa edildiği konusu tartışmaya açılmaktadır. Bu tartışmaya girmeden konuyu anlaşılır kılmak için şu rivayeti vermenin daha yararlı olacağı düşünülmektedir. "Hz. Peygamber, bir gün ashabına namaz kıldırırken birden ayakkabılarını çıkarıp sol tarafına koyar. Arkasında namaz kılan ashab da aynı hareketi yapar. Hz. Peygamber namaz bitince ashabına neden böyle yaptıklarını sorar. Sahabe de "Ya Resûlallah, senin ayakkabıları çıkarıp yanına koyduğunu gördük ve biz de aynısını yaptık." derler. Bunun üzerine Allah Resûlü şöyle cevap verir: "Cibril (a.s.) gelip bana, ayakkabılarımda pislik olduğunu haber verdi." der.⁵³⁴

Sahabenin sünnetle bağı kontrollü bir şekilde gerçekleşmiştir. Resûlullah'ın tebliğ, talimat ve tatbikatları olunca bunu ilahî bir emir telakki edip mutlak olarak itaat etmişlerdir. Ancak Hz. Peygamber üzerindeki ilahî kontrolü müşahade etmiş olmaları ki bazı konularda ilgili emrin ilahî mi yoksa kendi içtihamı mı olduğunu sormuşlardır. Bedir Savaşı'ndan önce Hübab b. Munzir'in (ö. 20/641) Resûlullah ile bu anlamda diyalogu şöyle gerçekleşir: "Hübab b. Munzir b. Cemûh şöyle dedi: *Ey Allah'ın Resulü!*

⁵²⁹ Buhâri, Mezalim: 16.

⁵³⁰ Fetih: 48/29.

⁵³¹ M. Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, 34.

⁵³² Bkz., Haşr: 59/7; Muhammed: 47/33; Nisâ: 4/69-80; Âl-i İmrân: 3/31-32; Nûr: 24/52; Tevbe: 9/63-71; Enfâl: 8/46.

⁵³³ Enfâl: 8/24.

⁵³⁴ Ebu Davud: Salât: 89; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, (thk., Hüseyin Selim), Dâru'l-Muğni, Suud 2000, II, 867; Hâkim Nisâbü'rî, *el-Müstedrek âle's-Sahîhayn*, I, 391.

Burayı nasıl gördün? Allah'ın seni indirdiği bir konaklama yeri ise bizim için ondan ne ileri ne de ondan geri gitme hakkımız yoktur. Yoksa o bir rey, savaş ve hile midir? Hz. Peygamber: Evet! O bir rey, harp ve hiledir. Bunun üzerine Hübab, "Ya Resulellah! Burası konaklama yeri değildir. Orduyu kaldır ve Kureyş'e en yakın suya gidelim ve oraya karargâhı kuralım. Sonra o suyun dışındaki bütün kuyuları bozalım ve oraya bir havuz yapalım ki Kureyşliler ile savaş esnasında oradan ordunun su ihtiyacını karşılayalım. Karşı tarafı da bundan mahrum bırakalım." Hz. Peygamber, "Hakikatten rey ile güzel bir görüş sundun." der.⁵³⁵

Bu olay incelendiğinde sahabenin sünnete aykırı bir davranışı görülmemektedir. Ortaya konulan temel ilkeler aynı zamanda Kur'an'ın hedeflediği amaca ve onun ete kemiğe bürünmüş hali olan Resûlullah'a itaatsizlik olurdu. Kur'an-ı Kerim'in, gereksiz teferruattan kaçınıp konuları mücmel bir şekilde verme metodu, sahabeyi sünnete bağlanma ve ona müracaat etmeye mecbur bırakmıştır.⁵³⁶ Bugün adına sünnet denilen şey, sahabe nesli için Hz. Peygamber'in fiilî rehberliğidir. Sahabe nesli, "Kur'an bize yeter" veya "Peygamber'in söyledikleri vahiy mahsulü mü yoksa içtihat mı?", "Peygamber, Kur'an dışında hüküm koyabilir mi?" gibi meselelere tamamen yabancıydı. Bu yönüyle bakıldığında bireysel ve istisnai bazı olay ve durumlardan hareketle genellemeler yaparak o dönemde böyle meselelerin tartışıldığını ifade etmek mümkün görünmemektedir. O gün böyle soru(n)ların olduğunu ifade etmek epistemolojik ve sosyolojik olarak pek imkân dâhilinde değildir. Bütün bunlarla beraber sahabe Kur'an-ı Kerim'i, Hz. Peygamber ve sünnetten ayrı olarak algılamamıştır. Bilakis onu Hz. Peygamber'in rehberliğinde anlayıp kavramıştır.⁵³⁷

Kur'an-ı Kerim'in, sünnetle kaim olduğu elbette bilinen bir gerçektir. Edille-i şeriyye sayıldığında sünnet ikinci sırada yer alırken Kur'an birinci sıradadır. Buna itiraz olmamakla birlikte sünnet, Kur'an'ın ete kemiğe bürünmüş hali olan Hz. Peygamber'dir. Burada özellikle müşriklerin katı itirazlarının Hz. Peygamber'in davranışlarından ziyade onun tebliğ ettiği vahye yani Kur'an'a olduğu göz ardı

⁵³⁵ İbn Hişam, *İslam Tarihi*, II, 355.

⁵³⁶ M. Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, 73.

⁵³⁷ Selahattin Polat, "Din, Vahiy, Peygamberlik Işığında Sünnetin Yeri ve Değeri", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, 10-22; Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 141.

edilmemelidir. Bu konuda şu ayetlere bakılabilir: “Biz o Peygamber’e şiir öğretmedik. Bu ona yaraşmaz da. O’(na verdiğimiz) ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır.”⁵³⁸

“Görebildiklerinize ve göremediklerinize yemin ederim ki o (Kur’ân), hiç şüphesiz çok şerefli bir elçinin (Allah’tan alıp tebliğ ettiği) sözüdür. O, bir şairin sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz! Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz! O, âlemlerin Rabbi tarafından indirilmedir. Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik. Hiçbiriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı.”⁵³⁹

Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber’e şiir üreten şair olduğu iftirasında bulunmaktaydılar. Bu isnada vahiy, çok güçlü bir şekilde karşı çıkmaktadır. Özellikle “Onlar, ‘Hayır, bunlar karma karışık yalancı düşlerdir. Hayır, onu kendisi uydurdu, hayır, o bir şairdir. Eğer böyle değilse önceki peygamberlerin (mucizelerle) gönderildikleri gibi o da bize bir mucize getirsin’ dediler.”⁵⁴⁰; “Biz, deli bir şair için ilahlarımızı mı terk edeceğiz?”⁵⁴¹; “Yoksa onlar, ‘O bir şairdir; onun, zamanın felaketlerine uğramasını bekliyor mu?’ diyorlar.”⁵⁴² şeklindeki bu ayetler duruma örnek olarak gösterilebilmektedir.

Sahabenin Hz. Peygamber’in uygulamalarına yakından şahit oldukları ve değişik uygulamalarını görmeleri sonucu sünnetle olan ilişkileri üretken ve dinamikti. Sonraki nesillerde Hz. Peygamber’den onun adına ifade edilen söylentileri tartışmasız, tenkitsiz benimseyenler olmuştur.⁵⁴³ Konuyla ilgili şu örneğin verilmesinde fayda olacağı kanati düşünülmektedir. Hendek Savaşı (5/627) esnasında Hz. Peygamber düşmanı bölmek için bir kısmının savaş alanından ayrılmasını sağlamak adına Müslümanlara karşı savaştan Gatafan Kabilesi’nin reisleriyle Medine hurmasının üçte biri karşılığında harp alanını terk etmeleri hususunda anlaştı. Hz. Peygamber, bu antlaşmayı ensarın Evs ve Hazreç kabile başkanlarına sordu. Sâ’d b. Ubâde ve Sa’d b. Muâz şöyle cevap verdiler: “Ey Allah’ın Elçisi, bir şeyle emredildiysen (Eğer Allah emrettiyse) onu yap. Eğer emredilmediysen (Allah’ın emri ile değil kendi içtihadın ile hüküm verdin ise) Allah’a

⁵³⁸ Yâsîn: 36/69.

⁵³⁹ Hâkka: 69/38-47.

⁵⁴⁰ Enbiyâ: 21/5.

⁵⁴¹ Saffât: 37/36.

⁵⁴² Tûr: 52/30.

⁵⁴³ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 128.

yemin ederiz ki onlara ancak kılıç veririz. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Herhangi bir şey ile emrolunmadım. Ancak bu benim size arz ettiğim bir görüştür.” Onlar da, “Cahiliye döneminde bunu bizden asla ummadılar da Allah (c.c.), bizi senin sayende hidayete erdirmişken nasıl olur da bugün umarlar?” şeklinde kendi görüş ve kararlılıklarını Resûlullah’a bildirdiler. Bunun akabinde Evs ve Hazreç kabilelerinin bu kararlı ve Hz. Peygamber’i destekleyici tutumları karşısında Allah’ın elçisi sevindi ve Gatafan reisleriyle yapılan sözleşmeyi feshetti.⁵⁴⁴

Kur’ân’ın ilahî emirleri muvacehesinde Resûlullah’ı kendine örnek kabul eden sahabe, bütün benlikleriyle ona bağlanmış ve onu en başat otorite olarak kabul etmişlerdir. Malumdur ki ilahî metinde Resûl’e itaat etmenin Allah’a (c.c.) itaat etmek olduğu birçok kez vurgulanmıştır.⁵⁴⁵ Bundan olacak ki sahabe, Hz. Peygamber’in otoritesine bağlı kalarak ona itaat etmeyi ilahî bir görev bilmişlerdir. Bunun yanında onun sünnetini iyi ayırt etmiş, anlama ve ezberleme adına hadislerini hıfzederek, yazarak ve bizzat hayata tatbik ederek amel boyutunu öne çıkarmışlardır.⁵⁴⁶

Asıl itibariyle sahabenin Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırmaları sadece bir tefsir anlayışı olarak kalmamış aynı zamanda Hz. Peygamber sonrası gelen rivayetlerin sıhhatini kontrol etme mekanizması olarak da kullanılmıştır. Sahabeden Hz. Aişe’nin kendisine gelen haberleri tetkik etmesini bu minvalde değerlendirmek mümkündür. İbn Ömer, “Ölü, ailesinin ona ağlamasından dolayı azap görür.” haberini naklettiğinde Hz. Aişe, Allah’ın (c.c.) “وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ” “Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez.”⁵⁴⁷ ayeti ile karşı çıkmış⁵⁴⁸ ve rivayetlerin Kur’ân’a arzı mekanizmasını devreye sokmuştur. Sahabenin sünnetle ilgili hassasiyetleri, sonraki nesillere sünneti aktarma hususundaki çabaları ve daha sonraki süreçte disiplinler çalışmalarda hadislerin etkili olduğu, böylece tasnif ve tedvin ile hadis ilminin ortaya çıktığı görülmektedir.

⁵⁴⁴ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Vâkîdî, (thk., Marsedn Culus) *el-Meğâzi*, (3. Baskı), Dârû’l-E’lemî, Beyrut 1989, II, 462; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, 204; M. Yüksel, *İlk Dönem İslam Tarihinde İktidar Muhalefet İlişkisi*, 81; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam’da Eleştiri Kültürü*, 127.

⁵⁴⁵ Nisâ: 4/13,14, 69; Mâide: 5/92; Enfâl: 8/20, 24; Nûr: 24/52, 54; Ahzâb: 3/36, 70; Muhammed: 47/33; Fetih: 48/17; Hucurât: 49/14; Tegâbün: 64/12; Enbiyâ Yıldırım, *Kur’ân Bize Yeter Söylemi*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2019, 59; Enbiyâ Yıldırım, *Hadislere Gerek Yok Söylemi*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2020, 14-68.

⁵⁴⁶ H. Aydın, *Sebebi Nüzûl Bağlamında Sahabeye Atıfta Bulunan Ayetlerin Tahlili ve Değerlendirmesi*, 72-85.

⁵⁴⁷ Fâtır: 35/18; Necm: 53/38.

⁵⁴⁸ Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, 160; Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 47.

Hız. Peygamber'in hayatta olduğu süre boyunca hadislerle ilgili tutumlar ifrad ve tefritten uzak bir şekilde sürmüştür. Ancak onun ahirete irtihalinden sonra Müslümanlar önce bir yalpalanma yaşamış,⁵⁴⁹ daha sonra topyekûn sorumluluğun kendilerinde olduğu bilincine varmışlardır. Özellikle Hız. Ebubekir döneminde meydana gelen irtidât ve irtica hareketleri sahabeyi tedirgin etmiş ve bu gibi sorumluluklarla ilk defa karşılaşmışlardır. Çünkü Hız. Peygamber hayattayken bu gibi durumları aralarında istişare etmişler ve cesurca karara bağlamışlardır. Ama artık böyle bir otorite aralarında mevcut değildi ve alınacak kararların isabetli olması için öncelikle Kur'ân'a başvurulmakta ve akabinde yaşayan sünnet devreye girmektedir. Gündelik her türlü problemle karşılaşmaları durumunda ilk Müslümanlar, Hız. Peygamber'den (s.a.s.) işittiklerini içtimai hayatın her merhalesinde örnek alarak uygulamışlardır.

Sahabe, sadece gündelik hayatta karşılaştığı problemleri sünnete arz etmekle kalmamış aynı zamanda Kur'ân'dan da karşılaştıkları müşkülleri açıklayıcı herhangi bir hüküm olmaması halinde sünnete başvurmayı prensip hâline getirerek hadis rivayetini teşvik etmiş, öğretim ve öğrenimini zaruret saymışlardır.⁵⁵⁰ Sahabenin hadis öğretimi mescitlerde başlamış ve benzer içtimai müesseselerde devam etmiştir. Öğrenim olan yerde doğal olarak öğretim faaliyetleri de bulunacağından rahatlıkla hadis öğretiminin de camilerde devam ettiği sonucuna varılmaktadır. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697), Medine mescidinde muntazam bir şekilde hadis öğretiminde bulunuyordu. Übey b. Kâ'b'ın da sahabe arasında hadis öğretimi için etrafında insanlar halkalar oluşturarak ondan ders alıyorlardı. Hatta bazen sesini duyurabilmek ve insanlara daha rahat hitap edebilmek için yüksekçe yerlere çıkmıştır.

Ebu's-Selil şöyle aktarmaktadır: "Hız. Peygamber'in ashabından biri (Übey b. Kâ'b), insanlara hadis naklediyordu. İnsanlar halkalar oluşturup çoğalınca evin çatısına çıkıp onlara hadis nakletmeye başladı. Akabinde şöyle dedi: 'Resûlullah, Kur'ân'daki hangi ayet daha büyüktür?' diye sordu ben de 'إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ' "Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur."⁵⁵¹ ayetidir dedim." Bunun üzerine Hız. Peygamber elini iki omuzum üzerine koydu ve "İlim sana kutlu

⁵⁴⁹ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 189-190; Buhâri, *İsti'zan*: 29; Meğazi: 83; Arslan, *Hız. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslâm'da Eleştiri Kültürü*, 205-256, 261-280; Zerrinkûb, *İslâm Şafağı -İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı-*, 91.

⁵⁵⁰ M. Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, 91.

⁵⁵¹ Bakara: 2/255.

olsun Ey Ebu Münzir! şeklinde (iltifat etti) buyurdu.”⁵⁵² Bu rivayetten anlaşılıyor ki sahabe, hadis öğretmek için çeşitli metotlar kullanmış ve etrafında insanlardan halkalar oluşturarak bu eğitimi gerek formal gerekse de informal olarak sürdürmüşlerdir.

⁵⁵² Hâkim Nîsâbûrî, *el-Müstedrek âle's-Sahîhayn*, III, 344.

İKİNCİ BÖLÜM

SAHABENİN KUR'ÂN TASAVVURU VE KUR'ÂN'I ANLAMA FAALİYETLERİ

2.1. SAHABENİN KUR'ÂN ALGISİNİN / ANLAYIŞININ VE TEFSİRİNİN DİNİ VE AHLAKÎ BOYUTU

Sahabe, tüm insanlığı dinî ve ahlaki açıdan dönüştürecek ilahî ilkelerin yer aldığı ilahî metni sadece okunacak ve anlaşılacak bir nesne olarak değil aynı zamanda özümsevenek, içselleştirilerek zihinlerini, kalplerini ve davranışlarını şekillendiren ilahî kelam olarak görmüşlerdir. Onlar, amelin maksudunu ve hedefini yakalamanın ancak böyle bir okuma ve anlama ile gerçekleşeceğini farkında olmuşlardır. Tabiri caizse sahabe, vahiyle düşünen, vahiyle hisseden ve vahiyle yaşayan bir ilahî metin tasavvuruna sahiptir. Bu yönüyle Kur'ân'ın sahabede makes bulan iki temel yönü vardır. Bunlardan biri sahabenin Kur'ân'ı hayatlarını yönlendirici ve şekillendirici ilkeler bütünü olarak değerlendirmeleri, diğeri ise lafzı yani tilaveti ile ibadet edilen, mükâfat umulan bir ibadet olarak kabullenmeleri ve ona iman etmeleridir.

2.1.1. Sahabenin Kur'ân'ı Okuma Niteliği

Sahabe, düşünsel ve duygusal motivasyonla Kur'ân'ı nitelikli bir şekilde okumak suretiyle anlama ve yorumlama faaliyetinin zihnî ve ahlakî temelini oluşturdukları görülmektedir. Böyle bir Kur'ân tasavvuru oluşturmanın birbirinden ayrılmaz aşamaları vardır. Bunlar kıraat, anlam ve eylemdir. Bu aşamaları sırasıyla değerlendirmek gerekmektedir.

2.1.1.1. Tefekkür Boyutlu Okuma: Kıraat

Tefekkür, düşünme, istenilene erişmek için eşyanın manaları hakkında kalbin lambasıdır ki kalp onunla hayrını ve şerrini; yararlarını ve zararlarını görür. Kendisinde tefekkür bulunmayan kalp, karanlıklar içinde bocalar.⁵⁵³ Yine düşünme, derin düşünme,

⁵⁵³ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, (thk., Komisyon), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, 63.

fikir yürütme, kavramaya çalışma, kafa yorma gibi manalara da gelir. Tefekkürde kabuğu açmak ve içe doğru hareket etmek anlamı vardır.⁵⁵⁴ Terim olarak ise, var olan bir şeyin manasını anlamaya çalışma ve eşyanın bilgisini zihinde toplayabilmek için aklın hareket hâlinde olması, derin derin düşünmesidir.⁵⁵⁵ “الفكرة” “el-fikretü”, öğrenmek maksadıyla bilinene meyleden yeti anlamına gelir. Tefekkür ise, bu yetinin / kuvvenin aklın nazarında (fikirler arasında) dolaşması ile birlikte sadece kalpte bir suretin belirmesi ile ilgili olan şeyler için kullanılır. Allah (c.c.) için kullanılmaz. Bir hadiste şöyle buyurulmuştur: “Her şeyde tefekkür edin, ancak Allah’ın zatında tefekkür etmeyin.”⁵⁵⁶ Yüce Allah (c.c.), herhangi bir surette vasfedilmekten münezzehtir.⁵⁵⁷

Kur’ân-ı Kerim’de tefekkür kavramını ifade eden birçok kelime kullanılmaktadır. Bu kelimelerin başında nazar, tefekkür, tedebbür, i’tibâr ve teakkul (akl) gelmektedir. Asıl anlamı “gözle bakmak” olan nazar, “kalp gözüyle bakmak, düşünmek” manasında kullanıldığı gibi “bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak” anlamına da gelir. Fikir kökünden türeyen tefekkür de aynı anlamdadır.⁵⁵⁸ Bir yandan “...لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ” *düşünen bir toplum için*⁵⁵⁹ gibi ifadelerle tefekkürün önemi ifade edilirken öte yandan ne üzerine tefekkür edilmesi gerektiği noktasında izahlarda bulunmaktadır. Özellikle ilahî metin kendi ayetleri⁵⁶⁰, yerin ve göklerin yaratılışı⁵⁶¹, tabiat olayları⁵⁶², Kur’ân kıssaları ve darbı meseller⁵⁶³, eşler arasındaki sevgi ve merhamet⁵⁶⁴, ziraat⁵⁶⁵ ve tabii ilimler⁵⁶⁶ gibi bireyi, toplumu ve doğayı ilgilendiren hususlarda tefekkür etme üzerinde durmaktadır. Bu kavram bazen özel bir kısım

⁵⁵⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, V, 385; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, V, 65; Zebîdî, *Tâcü'l-Ârus min Cevahiri'l-Kâmus*, XII, 345; Hüseyin K. Ece, *İslam'ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 2000, 685; İbrahim Akgün, “Kur’ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 2013, 55-80.

⁵⁵⁵ Rağıp el-İsfehani, *Müfredat fi-Ğaribi'l-Kur’ân*, (thk., Safvan Adnan Davudi), (1. Baskı), Dâru'l-Şamiyye, Beyrut 1996, 643; Ahmet Nedim Serinsu ve Dğr., *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB Yay., Ankara 2009, 356.

⁵⁵⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu's-Sahihî Buhârî*, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1960, XIII, 383.

⁵⁵⁷ Rağıp el-İsfehani, *Müfredat fi-Ğaribi'l-Kur’ân*, 643.

⁵⁵⁸ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, V, 65; İlhan Kutluer, “Düşünme”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, X, 53.

⁵⁵⁹ Yûnus: 10/24.

⁵⁶⁰ Bakara: 2/219.

⁵⁶¹ Âl-i İmrân: 3/191.

⁵⁶² Nahl: 16/11

⁵⁶³ Â'raf: 7/176; Yûnus: 10/24; Haşr: 59/21.

⁵⁶⁴ Rûm: 30/21.

⁵⁶⁵ Nahl: 16/11.

⁵⁶⁶ Ra'd: 13/3.

lafızlarla dile getirilirken bazen de muhtevasıyla tefekkürü bildiren başka lafızlarla ifade edilmektedir.⁵⁶⁷

İnsanın, varlıkların en şerefliisi olarak yaratıldığı kabul edilmektedir. Bütün kâinat içinde en mükerrerrem ve en şerefli şekilde yaratılan insanı bu ideal seviyeye ulaştıran bazı özellikler bulunur. Bu özelliklerin ilki hiç şüphesiz tefekkür / düşünme kabiliyetidir. Tefekkür / düşünme özelliği bütün varlıkların içinde zirve noktada sadece insana mahsus bir özelliktir. İnsana mahsus olan bu yüksek kabiliyet ve seciye, Kur’ânî tefekkürle mayalandığı zaman gerçek ve ideal hüviyetini kazanmış olacaktır. Çünkü bütün ilahî marifet dairelerinde dolaşmak ve ruhi olgunlaşmayı elde etmek, maddî-manevî, ilmî ve teknolojik bütün gelişme ve icatların temel mihenk noktasını teşkil eden tefekkürledir. İşte Kur’ân’ın kazandırdığı tefekkür anlayışı, beşerî tefekküre bir nevi ruh ve hayat olmaktadır.⁵⁶⁸ Sahabenin çoğu tefekkürü imanın ziyası veya nuru mesabesinde görmektedir. Bundan dolayı tefekkür imanın bir şubesi, parçası sayılmaktadır.⁵⁶⁹

Allah’ın (c.c.) insana bahşettiği en büyük nimet olan düşünme organı akıldır. İnsanın doğruyu bulması için sadece aklın yeterli olmadığı da aşikârdır. Bundan dolayı peygamberler ve kitaplar gönderildiği malumdur. Gözün görebilmesi için güneş ışığına ihtiyacı olduğu gibi aklın gerçeği –özellikle gayb âlemini– kavrayabilmesi için de vahyin ışığına ihtiyacı vardır.⁵⁷⁰ Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği), akıl ile vahyin bu önemini “Azîz ve celîl olan Allah’ın yarattıklarına (insanlara) iki elçisi vardır; ilki batınî elçi olan akıl, ikincisi de zahirî elçi olan peygamberdir. Öncelikle batınî elçiyi (akıl) kullanmadan zahirî elçiden (peygamber) yararlanmak mümkün değildir; çünkü peygamberin öğretisinin sahih olduğu akılla bilinmektedir. Akıl olmasaydı din yaşayamazdı, din olmasaydı akıl şaşkın kalırdı. Onun için Allah Teâlâ bu ikisini “تَوْرٌ عَلَى نُورٍ” ‘nûr üstüne nûr’⁵⁷¹ buyurarak birbirine bağlamaktadır.”⁵⁷² şeklinde bildirmektedir.

⁵⁶⁷ İbrahim Akgün, *Kur’ân’da Tefekkür*, (Basılmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa 2000, 27.

⁵⁶⁸ Akgün, “*Kur’ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları*”, 57.

⁵⁶⁹ Musa Bilgiz, *Kur’ân’da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)*, (2. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2018, 89.

⁵⁷⁰ Karaman ve Dğr., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I, 738-741.

⁵⁷¹ Nûr: 24/35.

⁵⁷² Rağıp el-İsfehani, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi’s-Şerîa*, (thk., Ebu Yezid Ebu Zeyd el-A’cemi), Dâru’l-Selam, Kahire 2007, 158-160.

Kur'ân'da düşünme kavramı sıkça kullanılmaktadır. Ayette bu durum “...İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik.”⁵⁷³ olarak açıklanmıştır. İlahî metnin en büyük arzularından biri de insanları, kâinat ve insan kitabı üzerinde düşünmeye sevk etmektir.⁵⁷⁴ Özellikle geçmiş toplumların hayat hikâyeleri, göklerin yaratılışı, güneş, ay, gece, gündüz, yer, gök, kara, deniz ve diğer varlıkların insanların hizmetine verilmesi, kâinatın düzenli olarak yönetilmesi, yerin hayata elverişli olması, dağların, ovaların, nehirlerin, meyvelerin, bitkilerin ve hayvanların var edilişinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte insanın topraktan yaratılışı, evlilik ile eşler arasında sevgi ve şefkatin oluşması, uyku gerçeği vb. örneklerle anlatıldıktan⁵⁷⁵ sonra bütün bunların düşünen toplumlar için ibretlerle mündemiç olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁶

Bir metin üzerinde düşünmeyi sağlayan temel unsur okumaktır. Kur'ân'da okumayı ifade eden ve aralarında ciddi bir semantik bağ olan kelimeler kullanılmaktadır. Bunların her birinin düşünmenin farklı bir boyutuna aracılık ettiğini görmek mümkündür. Müzzemmil Sûresi'ndeki “وَرَّكِلَ الْفُرَّانَ تَرْتِيلًا”⁵⁷⁷ ayetinde geçen tertil kelimesi ile k-r-e ve t-l-v kökleri arasında semantik bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Her üç kelimenin okuma şeklinde ortak anlam kapsamında hem amaç hem de hedef bakımından bir hiyerarşiye sahip oldukları müşahade edilmektedir. İlk inen Alak Sûresi'nde geçen “اِقْرَأْ”⁵⁷⁸ kelimesi, vahyin lafızlara dökülmesinde birinci aşamayı; tertil kelimesi anlayarak ve derinleşerek okuma şeklinde daha ileri bir dereceyi; daha sonra inen sûrelerde kullanılan tilavet kelimesi ise diğer iki kelimedenden farklı olarak anlam ağırlıklı, davranışsal boyutlu ve tecrübe etmeye yönelik daha özel bir okuma biçimini göstermektedir. Bunların da kronolojik olarak Kur'ân'da kıraat, tertil ve tilavet⁵⁷⁹ şeklinde kullanıldığı müşahade edilmektedir.

⁵⁷³ Nahl: 16/44.

⁵⁷⁴ Yahya Arslan, *Kur'ân'ı Kâinat ve İnsan Kitabı İle Anlama ve Yorumlamanın İmkânı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum 2022, 24-303.

⁵⁷⁵ Ra'd: 13/3; Nûh: 16/11-69; A'râf: 7/176; Yûnus: 10/24; Rûm: 30/21; Zümer: 39/42; Câsiye: 42/13; Haşr: 59/21.

⁵⁷⁶ İsmail Karagöz ve Dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015, 639.

⁵⁷⁷ Müzzemmil: 73/4.

⁵⁷⁸ Alak: 96/1.

⁵⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz., Yavuz Fırat, “Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, 13, 257-273.

Okuma/kıraat eylemi ilahî metinde çokça⁵⁸⁰ zikredilen konulardan biri olarak karşılaşılmaktadır. Ancak okuma eyleminin yanında okumanın niteliği daha çok ön planda çıkarılmıştır. Tane tane, acele etmeden, kelimeleri tam olarak telaffuz ederek okumak ilahî metni daha iyi anlamayı sağlayacaktır. Bu minvalde sahabenin Kur'ân'ı okuma ameliyelerine bakıldığında nitelikli okuma ile tertil üzere tefekkür ederek anlamaya çalıştıklarını görmek mümkündür. Bu bölümde tertil konusuna dikkat çekilmektedir.

Tertil, bir şeyin düzgün, düzenli, güzel ve muntazam olması anlamındaki “رتل” “retel” kökünden türemiştir. Sözlükte, sözü güzel, düzgün, yerinde ve itinalı söylemek, bir şeyi düzenlemek ve sıralamak demektir. Istilâhi anlamına bakıldığında ise Kur'ân'ı yavaş yavaş ve anlamını düşünerek okumak anlamındadır.⁵⁸¹ Yüce Allah (c.c.), ayette “... كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا” “...Biz Kur'ân'la senin kalbini pekiştirmek için onu böyle kısım kısım indirdik ve onu ağır ağır okuduk.”⁵⁸² buyurmaktadır. Yani acele etmeden ağır ağır okumak emredilmektedir. Bunun temel sebebi onun inceliklerini düşünerek ve kalple irtibatını kurarak okumak ve temel mesajlarını anlamaktır.⁵⁸³

Başka bir ayette ise;

“يَا أَيُّهَا الْمَرْمُلُ فَمُ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلٌ نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا” “Ey örtünüp bürünen (Peygamber!) Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir. Yahut bundan biraz eksilt. Yahut buna biraz ekle. Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku.”⁵⁸⁴ buyurulmuştur. “Tane tane, hakkını vererek oku!” diye çevrilen fiilin mastarı olan tertil, Kur'ân'ın açık ve düzgün bir şekilde, tane tane ve yavaş yavaş, manası üzerinde düşünerek okunması kastedilmiştir. Bu şekilde okumak Kur'ân'ı anlamaya ve manalarını düşünmeye daha çok katkı sağlayacağı için Yüce Allah, böyle okunmasını emretmiştir. Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın harflerini hakkını vererek ağır ağır okuduğu

⁵⁸⁰ Geniş bilgi için bkz., Alak: 96/1-3; Kıyâmet: 75/16, 17, 18; A'lâ: 87/6; İsrâ: 17/45, 106; Nahl: 16/98; Yûnus: 10/94; Müzzemmil: 73/20; Â'râf: 7/204.

⁵⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 265; Zebîdî, *Tâcü'l-Ârus min Cevahiri'l-Kâmus*, XIX, 32; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb: et-Tefsîrû'l-Kebir*, (3. Baskı), Dâru'l-İhyâi't-Tûrasi'l-Arabî, Beyrut 1999, 69; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-bey'ân fî Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsîrû's-Sa'lebi*, X, 59; İ. Karagöz ve Dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 651; Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 302-303; Ünal, “Kur'ân'ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbe Tilaveti Biçimleri”, 101-102; Abdurrahman Çetin, “Tilavet”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXI, 155-157.

⁵⁸² Furkân: 25/32.

⁵⁸³ İbrahim Hilmi Karşlı, “İnsana Son Çağrı Kur'ân'ı Nasıl Anlamalıyız?”, *İslam Düşünce Kılavuzu*, Ensar Neşriyat, Ankara 2019, 58.

⁵⁸⁴ Müzzemmil: 73/1-4.

rivayet edilmiştir.⁵⁸⁵ Ayette Hz. Peygamber'in metodunu uygulayan etrafındaki sahabenin okuyuştaki hassasiyeti şöyle ifade edilmiştir: “الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ” “أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ” “Kendilerine kitab verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar. İşte bunlar ona inanırlar. Onu inkâr edenlere gelince, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”⁵⁸⁶ Hiç kuşkusuz sahabe nesli, Kur’ân’ı tertil üzere okuma emrine titiz bir şekilde riayet eden kimselerdi. Konu ile ilgili olarak onlardan birçok haber bize nakledilmiştir. Abdullah İbn Mes’ûd şöyle der: “Kur’ân’ı kum saçır gibi saçmayın. Şiir okur gibi hızlı hızlı okuyup geçmeyin. Kur’ân’ın harikaları karşısında durun ve onunla kalpleri harekete geçirin. Sizden hiçbirinizin amacı sûrenin sonuna gelmek olmasın.”⁵⁸⁷

Tertil, asıl itibariyle tefekkürü gerçekleştirmek için ortaya konulmaktadır. Tertil, ilahî metni yavaş yavaş okuyarak anlamayı gerçekleştirmektir. Yani yavaş yavaş okuyup düşünebilmek için tefekkür etmek ve Kur’ân ile duygusal bir bağ kurmaktır. Bu durum ayette oku ve okuduğunun gereğini yap⁵⁸⁸ şeklinde geçmektedir. Son olarak tertîl kavramı, bilinçli bir okumayı ifade etmektedir. Yani okuyucu Kur’ân’ın harflerini tane tane, lafızlarını tazimle okurken, kalbi başka bir şeyle meşgul olmayacak, ayetlerin manalarını tefekkür edecektir. Bu, her ifade tarzında ortak olan bir noktadır.

“تلو” t-l-v fiilinin mastarı olan tilâvet kelimesi sözlükte “Birine, bir şeye uymak, onu yakından takip etmek.” anlamında kullanılmaktadır. Terim olarak ise “hem okumak hem de emir ve yasaklarını, teşvik ve uyarılarını hayata geçirmek suretiyle Allah’ın kitabına uymak” anlamındadır. Bu anlam “kıraat” kelimesinden daha özel bir manayı işaret etmektedir. Buna göre her tilâvet bir kıraattir, fakat her kıraat tilâvet değildir. Bu sebeple tilâvet, genellikle yalnızca ilahî kitabın okunması için kullanılır, çünkü ilahî kitaplar sadece okunmak için değil, aynı zamanda hükümlerinin uygulanması için gönderilmiş olup ancak bu uygulamanın yerine getirilmesi şartıyla tilâvet gerçekleştirilmiş olur.⁵⁸⁹ Sahabeden Abdullah İbn Mes’ûd ve Abdullah İbn Abbas,

⁵⁸⁵ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, VI, 6; İbn-i Kesir, *Kur’ân-ı Kerim’in Hadislerle Tefsiri*, VI, 301.

⁵⁸⁶ Bakara: 2/121.

⁵⁸⁷ Şemseddin Muhammed b. Ömer b. Ahmet es-Sefiriyyi eş-Şafiî, *el-Mecâlisü'l-Va'ziyye fî Şerhi Ehâdisi Hayri'l-Beriyye min Sahihi'l-İmam el-Buhari*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 2003, I, 243; İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm*, VIII, 262; Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkadir el-Cerekenî Şinkıtî, *Edvâ'ü'l-Beyan fî izâhi'l-Kur’ân bi'l-Kur’ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, VIII, 357; Celaleddin Vatandaş, *Kur’ân ve Hayat*, (8. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2017, 99.

⁵⁸⁸ Fâtır: 35/29.

⁵⁸⁹ Rağıp el-İsfehani, *Müfredat fî Ğarîbi'l-Kur’ân*, 168.

Bakara sûresi 121. ayette geçen “onu gereği gibi okurlar” lafzını “onun helal kıldığını helal, haram kıldığını haram kılarlar ve onu tahrif etmezler” şeklinde yorumlamışlardır.⁵⁹⁰ Sahabenin açıklamalarından, ayette geçen kıraatin salt okumadan farklı olarak daha geniş bir anlam ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. “Kendilerine kitap verilenler” ile kimlerin, kitapla da hangi kitabın kastedildiği hakkında tefsirlerde iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Bir görüşe göre buradaki kitaptan maksat Kur’ân-ı Kerim, kitap verilenler de Hz. Muhammed’e uyan sahabedir. Ancak bir başka yoruma göre kitapla Tevrat, kendilerine kitap verilenlerle de Tevrat’ı hakkıyla okuyarak onunla amel eden, özellikle Hz. Muhammed’in geleceğine dair Tevrat’ta geçen bilgileri dikkate alarak onun peygamberliğini tasdik eden Yahudiler kastedilmiştir.⁵⁹¹

Her konuda Hz. Peygamber’i kendilerine rehber edinen sahabe, Kur’ân’ın okunmasında ve okunurken onun hükümlerinin düşünerek, hissederek ve içselleştirerek okunması gerektiğini de aynı şekilde almıştır. Bu gayret, onların Kur’ân ile çok sıkı bir iletişim halinde olmalarını, kendilerini tamamen vahyin kontrolüne bırakmalarını ve böylece vahyin ürünü bir nesil hâline gelmelerini sağlamıştır.⁵⁹² Allah Resûlü bu yöntemi ashabına hayatıyla göstermiştir. Çünkü ayetler Hz. Peygamber’in bu misyonunu “Nitekim kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik.”⁵⁹³ şeklinde açıklamaktadır. Başka bir ayette ise “Andolsun, Allah, mü’minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”⁵⁹⁴ buyurulmuştur. Aynı minvalde tilâvet ve ilahî mesajları öğretme ve bunun sonucunda arınma “O, ümmîlere, içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen,

⁵⁹⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, II, 488-490; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm Müsneden anîr-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbiîn*, I, 218; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-bey’ân fî Tefsiri’l-Kur’ân: Tefsîrû’s-Sa’lebi*, I, 266; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, IV, 30; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ân-ı Azîm*, I, 282; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, I, 272.

⁵⁹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, II, 486; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-bey’ân fî Tefsiri’l-Kur’ân: Tefsîrû’s-Sa’lebi*, II, 10; Mâverî, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, I, 204; Ebû’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü’t-te’vîl fî me’ânî’t-tenzîl*, (tsh., Muhammed Ali Şahin), Dârul-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 90; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ân-ı Azîm*, I, 282; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, I, 272.

⁵⁹² Yusuf Topyay & Abdussamed Varlı, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur’ân’ı İçselleştirmesi”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, (2), 2022, 177-199.

⁵⁹³ Bakara: 2/151.

⁵⁹⁴ Âl-i İmrân: 3/164.

onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir. Hâlbuki onlar, bundan önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."⁵⁹⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Hiz. Peygamber'in temel görevi, aldığı vahyi aynen bildirmekle birlikte sahabeyi, etrafındaki köhnemiş cahiliye itikadı, ahlakı ve âdetlerinden arındırma şeklinde ve bunun sonucunda duyuşsal ve bilişsel kazanım elde etmelerini sağlamak olmuştur. Gönül dünyalarını bu ilkelere açan sahabe, Kur'ân'ı huşû içinde okur, anlamaya çalışır, ilahî hakikatlerden dolayı bazen duygulanır, yürekleri titrer ve tüyleri ürperirdi.⁵⁹⁶ Ancak sahabe, ilahî metni salt bir bilgi objesi, diğer bir deyişle sadece bilgilendirici bir kaynak olarak görmemiştir. Aksine iman edilecek, öğüt alınacak ve getirdiği hayat düsturlarına göre hareket edilecek⁵⁹⁷ bir ilahî metin olarak okumuşlardır.

Rivayete göre Hiz. Ömer, sahabeden bazılarına geceleyin Kur'ân okumayıp tefekkür etmedikleri için, *"O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getirendir."*⁵⁹⁸ ayetini okuyup *"Geceleyin kaçırdığınız nafîle ibadetleri gündüzün, gündüzün kaçırdığınız ve yapamadığınız şeyleri de (ibadetleri) geceleyin ifa edin."*⁵⁹⁹ şeklinde tavsiye ederek bir nevi tefekkürün önemini vurgulamıştır. Bu açıdan bakıldığında sahabe, aklî melekelerin sınırları dışında olan gaybî konulara delalet eden mevzularda tefekkür gereği eleştirmek veya kurcalamak yerine iman ve teslimiyeti benimsemişlerdir.

Enes b. Malik "Bizden bir kişi Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini ezbere okuduğunda, gözümüzde büyürdü. Malik'in anlattığına göre İbn Ömer, Bakara Sûresi'ni ezberlemek için birkaç yıl, bir rivayete göre sekiz yıl uğraşmıştır.⁶⁰⁰ demiştir. Bundan dolayıdır ki Allah (c.c.), Kur'ân-ı Kerim'de tefekkür eyleminin önemine binaen *"Bu Kur'ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var? Onlar bu sözü (Kur'ân'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi? Biz onu, akıl erdiresiniz diye*

⁵⁹⁵ Cuma: 62/2.

⁵⁹⁶ Abdullah Yıldız, *Kur'ân'ı Nasıl Okudular*, (7. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2019, 106.

⁵⁹⁷ İbrahim Hilmi Karşlı, "Dini Tecrübenin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlamadaki Rolü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 0, (24), 2005, 93-120.

⁵⁹⁸ Furkân: 25/62.

⁵⁹⁹ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, IV, 153; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIV, 480.

⁶⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, I, 69; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 54.

Arapça bir Kur'ân olarak indirdik."⁶⁰¹ şeklinde birçok ayette bu mefhumu zikretmektedir.

Sahabenin selim bir kalple ön yargılardan arınmış bir şekilde Kur'ân ayetlerini, şuurlu bir şekilde dinleyerek ve ayetleri tefekkür ederek okudukları görülmektedir. Sahabeden Hz. Ömer'in ayetlerin okunuşunu duyunca kalbi ürpererek ayetler karşısında bir haşyet ve rağbet duygusuyla Müslüman olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰² Sahabenin Kur'ân'ı tefekkür ederek okuduklarında ruhlarının derinliklerinde hissettikleri ile amel ettikleri ve bunu davranışlarına yansıtmışlardır. Bu açıdan bakıldığında sahabenin tefekkür şuuruyla vahyi anlamaya çalıştıkları ve bu yolda yoğun çaba sarf ettikleri, en nihayetinde ayetlerden çıkardıkları yorumları hayatlarında bilfiil aksiyon hâline getirdikleri görülmektedir. İşte sahabenin Kur'ân tasavvuru, nitelikli okumanın ilahî ve nebevî ilkeleri üzerinden şekillenmiştir.

2.1.1.2. Amacı ve Hedefi Belirleme: Fehm

Anlama, bir şeyi yalnızca dıştan değil, kendi içinden kavrama, bir şeyin özünü bir bağlam bütünü olarak anlamını tanımanın adı⁶⁰³ ve muhatabın ilahî metnin lafzından mana tasavvur etmesidir.⁶⁰⁴ İnsanda bulunan ve onun sayesinde insanı, algılanan şeylerin gerçek hakikatlerine ulaştıran yeti ve kuvvedir. Fehm, fiil olarak, bir şeyin anlamının hakikatine ulaşmak, kavramak onu anlamak manasında kullanılır.⁶⁰⁵ Bu durum ayette “فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا” “Biz hüküm vermeyi Süleyman'a kavratmıştık.”⁶⁰⁶ şeklinde geçmektedir. Allah (c.c.), kelamın akledilmesi fehmini ve anlaşılmasını içerir. Bilinmelidir ki kelimadan kastedilen şey sadece lafızların değil manasının anlaşılmasıdır. İlahî metin ise bu duruma daha layıktır.⁶⁰⁷

Kur'ân, içinde kolaylıkları, çetin zorlukları, ümit ve korkuları barındıran bir kelimadır. Bundandır ki okuyup anlamaya çalışanın kalbi, hâller değiştikçe sürekli dinamik bir değişim gösterir ve müktezai hâle uygun bir şekilde kalp onda farklı keşifler

⁶⁰¹ Yûsuf: 12/2; Sâd: 38/29; Muhammed: 47/24; Mü'minûn: 23/68.

⁶⁰² İbn Hişam, *İslam Tarihi*, I, 25-296.

⁶⁰³ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 22; Celal Kırca, “Kur'ân'ı Anlama Sorunları ve Yöntemleri”, *Bilimname XXVI*, 1, 2014, 7-24.

⁶⁰⁴ Cürçani, *Tarifât*, 173.

⁶⁰⁵ Rağıp İsfahani, *Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'ân*, 646.

⁶⁰⁶ Enbiyâ: 21/79.

⁶⁰⁷ Ömer Dumlu, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yay., İzmir 1998, 37.

yapabilir. Hz. Peygamber ve sahabesi, Kur'ân'ı okurken, düşünürken ve anlamaya çalışırken dünya ile aralarına âdeta bir perde çekerek her türlü nefsî ve dünyevî olumsuz duygulardan uzaklaşıp kendilerini tamamen ilahî metni anlamaya vermişlerdir. Bu anlamda sahabe ne kadar vahyi anlamaya çalışsa da vahyin temel ilkelerini hayatlarına tam aktaramadıkları noktasında eksiklik yaşadıklarını hissederdiler. Bundan dolayı sürekli nefislerini suçlu ve zulüm-kâr görürlerdi.⁶⁰⁸ Esasen, vahyin nüzul sürecindeki 'anlama' Allah'ın ne dediğini (mana) değil, ne demek istediğini kavrama çabasını ifade ediyor ve bu çabanın pratik yönü ise tedebbür, tefekkür, akletme, kabul ve içselleştirme şeklinde dışa vuruyordu.⁶⁰⁹

Sahabenin Kur'ân'ı anlamalarındaki en büyük amillerden birisi, onların selim bir akıl ve kalp ile ön yargılardan arınmış bir halde nazil olan ayetleri şuurlu olarak dinlemeleri ve bu ilahî ilkeleri tefekkür etmeleri olmuştur. Başka bir deyişle Kur'ân ayetleri gizemli bir şekilde onları cezbe etmiş ve vahyin edebî üslubu ile ilahî muradı anlamaya çalışmışlardır. Hz. Ali'ye, "Resûlullah, size Ehli Beyt'e mahsus bir şey bıraktı mı?" diye sorulduğunda o, "Hayır! Hz. Peygamber bize Kur'ân'dan Allah'ın vermiş olduğu fehm (özel bir anlayış) ve bir de şu sayfada yazılı cüzi şey dışında miras bırakmadı." demiştir.⁶¹⁰

Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi, "Peygamberler, geriye dinar ve dirhem bırakmazlar. Onlar miras olarak ilim bırakırlar."⁶¹¹ Sahabe, en büyük dinî mirasın, Allah'ın insana Kur'ân'ı anlama konusunda vermiş olduğu fehmdir.⁶¹² şeklinde anlama ve yorumlamanın öneminden söz etmektedir.⁶¹³

Sahabe, Hz. Peygamber'in riyasetinde ilk olarak ilahî metnin lafzını ve manasını beraber öğrenmiş, öğrendiklerini amele dönüştürmüş, akabinde büyük bir gayret, ihlâs ve samimiyetle Kur'ân'ı içselleştirmişlerdir. Kur'ân kendi anadilleri üzerine nazil

⁶⁰⁸ Yıldız, *Kur'ân'ı Nasıl Okudular?* 92.

⁶⁰⁹ Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ı Kendi Tarihinde Okumak Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*, (8. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, 18.

⁶¹⁰ Buhârî, Cihâd: 171.

⁶¹¹ Ebu Davud, İlim: 1; Tirmizî, İlim: 19; İbnu Mâce, Mukaddime: 17; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, III, 136.

⁶¹² "إلا فهما يعطيه الله رجلا في القرآن"

⁶¹³ Buhârî: Cihad: 171.

olduğundan dolayı sahabenin ayetleri okuması ya da işitmesi onlar için aynı zamanda anlamayı da beraberinde getiren doğal bir unsur olmuştur.⁶¹⁴

Hiç şüphesiz Kur'ân'ın ne dediğini anlamak, mütekellimin maksadını net bir şekilde ortaya koymak anlamına gelmemektedir. Kur'ân, muhataplarıyla her ne kadar ortak bir dil kullanmış olsa da onun manasını, ne demek istediğini ve deruni manalarını kavramada hedef kitlede farklılıklar gözlemlenmektedir. Kapasite ve kabiliyetine göre kimi grup literal anlarken kimi grup lafzın ötesine geçerek mefhumu ve maksudu ortaya çıkarır. Deruni manalarının anlaşılmasında fehm devreye girmektedir. Lafızların ötesine geçip söylemden söylenmek isteneni anlamak (fikh), söylemin üzerinde bahs ve nazarı da içeren farklı bir süreci gerekli kılmaktadır.⁶¹⁵

Anlamanın temel koşulu okumadır. Sahabe de tefekkürün tüm aşamalarını içeren kıraat, tertil ve tilavet gibi okuma biçimlerini uygulamış, bu uygulamayla ilahî metni içselleştirerek Kur'ân'ı anlamaya çalışmıştır. Kur'ân'ın lafız ve mana itibarıyla aşkın bir niteliğe sahip olduğu inancı, onun anlaşılması ve yorumlanmasında sahabeyi daha hassas davranmaya sevk etmiştir. Anlamaya çalıştıkları, normlarıyla hayatlarına nizam verdikleri metni her şeyden önce lafızıyla ibadet edilen, sevap beklenen ilahî kelimeler olarak kabul etmiş, bunun gereği olan tazim ve hürmeti eksik etmemişlerdir. İşte bunlar Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada dikkate alınması gereken ahlakî ilkeler olarak sonraki nesillere tevarüs etmiş ve tefsir ilminde bir örnek ve yöntem niteliği kazanmıştır. “*Onu zihnine bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme. Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen okunuşunu takip et. Sonra onu açıklamak elbette bize aittir.*”⁶¹⁶ ayeti kıraatin sadece lafızları tekrar etme değil anlamın ön koşulu olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bir metnin anlaşılmasında için okunmasının muhal oluşu da bu yargıyı desteklemektedir. Bu durumun sahabenin kıraat uygulamalarında bir ileri aşamayı ifade ettiği, vahyi tüm düşünce ameliyeleriyle içselleştirerek, özümseyerek okudukları, anladıkları ve önemli bir anlama faaliyeti sundukları görülmektedir.

⁶¹⁴ Topyay & Varlı, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur'ân'ı İçselleştirmesi”, 178.

⁶¹⁵ Muhammed Bahaeddin Yüksel, “Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı”, *Eskiye*, (42), Eylül 2020, 851-880.

⁶¹⁶ Kıyâmet: 75/16-19.

Abdullah İbn Abbas, burada “Onu toplayıp senin kalbine sabitleştirdiğimizde onunla amel et.” yorumunu yapmaktadır.⁶¹⁷ Yine İbn Abbas, “Kur’ân’ı sana kıraatle (okuma yoluyla) açıkladığımızda, sana açıkladığımız şeylerle amel et.” demektedir.⁶¹⁸ Anlamanın gerçekleşmesi için kıraat olması gerekmektedir. Ancak sadece kıraat anlamayı sağlamayabilir. Burada sahabenin Kur’ân tasavvurunda ilahî metnin ayetlerini anlamak ve getirdiği ilahî değerleri yaşamaya çalışmak en temel gayeleri olmaktadır.

İlahî kelim, geldiği ilk dönemden itibaren sahabe üzerinde büyük etki uyandırmıştır. Öncelikle Hz. Peygamber’in ondaki inanç, ibadet ve ahlak ilkelerini tebliğ edip sahabede hayata geçirmesi ciddi bir değişim ve dönüşüme vesile olmuştur. Sahabe, ayetleri anlamaya çalıştıkça iman, amel ve İslam konusundaki kararlılıkları artmış ve sevinip birbirlerine bunu müjdelemişlerdir.⁶¹⁹ Vahyi öğrenip öğretmeyi, müzakere edip ezberlemeyi, ona sınıksız bağlanıp getirdiği ilkelerle amel etmeyi hayatlarının temel gayesi edinmişlerdir.⁶²⁰

Kur’ân’ı anlamayı ilmî ve amelî anlama şeklinde iki kategoride değerlendirmek mümkündür. İlk anlama hususu daha çok belli prensip ve usuller çerçevesinde gerçekleşmektedir. Ancak amelî anlamada ise onu fehmedip uygulamak öncelikli hedeftir. Burada esas olan kolaylıkla anlaşılan itikadî, ahlakî ve ibadet hayatı ile ilgili Kur’ânî değerlerin pratiğe aktarılması ve yaşanılmasıdır. Zaten ilahî metnin geliş amacı da budur. Sahabenin Kur’ân ile ilişkisine bakıldığında bu anlama tasavvuru açıkça görülmektedir.⁶²¹

2.1.1.3. Vahiy Merkezli Karakter Oluşturma: Eylem

Sahabenin Kur’ân tasavvuru ne sadece kıraat boyutunda ne de anlama boyutunda kalmıştır. Sahabenin Kur’ân tasavvurunda belki en önemli aşama, tefekkür edilen, maksudu anlaşılan vahyin pratiğe dönüştürülmesidir. Böylece sahabe Kur’ân’ın gerek emir ve yasaklarını gerek kıssalarda kendi paylarına düşen hikmetleri ve ilkeleri, kendi

⁶¹⁷ Rağıp İsfahani, *Müfredat fî Ğaribi’l-Kur’ân*, 668.

⁶¹⁸ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, I, 128.

⁶¹⁹ Tevbe: 9/124; “Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden ‘Bu hanginizin imanını arttırdı ki?’ diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir ve bundan dolayı onlar sevinç içindedirler.”

⁶²⁰ Karşlı, “İnsana Son Çağrı Kur’ân’ı Nasıl Anlamalıyız?”, 51-52.

⁶²¹ Mehmet Emin Maşalı, “Kur’ân’ı Anlamanın Anlamı”, *Kur’ân’ı Anlama Sempozyumu* (14-16 Mayıs), İzmir 2011, 110-120.

hayatlarına yansıtılmışlardır. Böyle bir Kur’ân algısının oluşmasında hiç şüphesiz peygamber önderliğinde sağlam bir itikadın ve Mekkî ayetlerin bir kısmında⁶²² ilahî hitapta var olan bilgi ve hükümlerin öğrenilmesi konusunda ciddi hassasiyet gösterilmesi gerektiğine dair motivasyonun etkisi vardır.⁶²³

Sahabe neslinin hayranlık uyandıran kıvam ve kemal seviyelerini anlamaya yardımcı olacak temel esaslarından biri, onların örnek bir kul⁶²⁴ olan Hz. Peygamber’in çağdaşları, dostları ve bunun yanında Allah (c.c.) tarafından Resûlullah’a çevre olarak seçilmiş olmaları gelmiştir.⁶²⁵ Onlar, Hz. Peygamber’den aldıkları Kur’ânî yaşam tarzını en güzel şekilde içselleştirerek hayatlarına geçirmişler ve bu ulvi mirası daha sonraki nesillere aktarmada köprü görevi üstlenmişlerdir. Kendilerini ilahî hitabın muhatabı kabul edip bu doğrultuda hayatlarını vahye göre tanzim etmişler, nazil olan her ayetle beraber büyük değişimler yaşamışlardır. Böylece sahabe nesli gerek bireysel gerekse de toplumsal olarak ilahî metin tarafından sürekli inşa edilip inşa edildikçe büyüyen, gelişen ve en nihayetinde kemale eren bir hâl almışlardır.⁶²⁶

Sahabe neslinin sonraki nesillere oranla daha şanslı bir kuşak olduğunu defaatle ifade edilmiştir. Bu nesil, Kur’ân’ın ete kemiğe bürünmüş hâli olan Hz. Peygamber ile aynı havayı teneffüs etmiş ve onu rol model almışlardır. Beyan edilen ilahî uyarıları anlayıp hayatlarına tatbik eden bu nesil, ömürlerini Kur’ân’ın yaşanmasına adanmışlardır. Onlardan biri de imanını Kur’ân’a borçlu olan Hz. Ömer’dir. Hz. Peygamber’i öldürmeye giden Hz. Ömer, kız kardeşi ve eniştesinin Müslüman olduğunu öğrenmiş, daha sonra onlardan duyduğu Kur’ân neticesinde kalbi İslam’a ısınmıştır. Kur’ân’ın anlaşılmasında kıraatin önemli olduğu ancak sadece kıraatle yetinilmemesi gerektiği husunda Hz. Ömer şöyle der: “Birinin Kur’ân tilavet etmesi sizi aldatmasın! O dilimizdeki bir sözdür. Asıl siz onu kim hayatına koyuyor, ona itibar edin.” Bu sözleri sarf eden biri elbette Kur’ân’ı nitelikli anlayan biridir. Öyle ki Hz.

⁶²² İlgili ayetler için bkz., Kalem: 68/36-37; Müzzemmil Sûresi’nin 4. ayetindeki “*Kur’ân’ı ağır ağır, tane tane oku!*” emrinin, sadece kıraat ile ilgili olmadığı, bunun yanında amelî boyutunun da önemli olduğuna işaret etmektedir. Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb: et-Tefsîrû’l-Kebîr*, XXX, 683-684.

⁶²³ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 65.

⁶²⁴ Ahzâb: 33/21.

⁶²⁵ Çakan, *Sahâbe Kıvâmı*, 38.

⁶²⁶ Topyay & Varlı, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur’ân’ı İçselleştirmesi”, 178.

Ömer, Bakara Sûresi'ni özümseyerek on iki yılda öğrenmiş ve bitirdiğinde sevinçten deve kesmiştir.⁶²⁷

Sahabe, bir taraftan vahyin aktif olduğu bir süreçten geçmiş ve bizzat vahiyle muhatap olmuşken diğer taraftan iman ve ameli bir bütün olarak yaşamaya gayret göstermiştir. Kur'ân, mü'minlere hem imanı aşlamış hem de ferdin yaratıcısı, kendisi ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen ibadet ve hukuk kurallarını ortaya koyarak uyulmasını istemiştir. Bu minvalde Kur'ân, imanı bilgi ve ameli ayrılmaz bir bütün olarak sunmuştur.⁶²⁸ Ayette “*Erkek veya kadın, kim mü'min olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.*”⁶²⁹ buyurulmuştur. Bunun gibi iman ve ameli bütün olarak ifade eden ayetler⁶³⁰, sahabenin amele önem vermesinin Kur'ânî referanslarıdır. Ayrıca Hz. Peygamber de nazil olan vahyin davranışlara yansıtılması noktasında birçok tavsiyede⁶³¹ bulunmuştur: Örneğin Hz. Peygamber, “İki sınıf insana gıpta edilir. Biri, Allah'ın kendisine verdiği Kur'ân ile gece gündüz meşgul olan kimse, diğeri, Allah'ın (c.c.) kendisine verdiği malı gece gündüz harcayan, Allah (c.c.) yolunda infak eden kimsedir.”⁶³² buyurmuştur. Buradaki Kur'ân ile gece gündüz meşgul olmak, salt okumaktan ziyade onun hükümlerine, öğrenim ve öğretimine ve en nihayetinde temel ilkeleri doğrultusunda amel etmeyi ifade etmektedir.

İçkinin haram olması hakkındaki ayet⁶³³ nazil olunca, sahabe hemen içkiyi terk etmiş ve ayette geçen “*فهل أنتم منتهون*” hitabına “*انتهينا يا رب*” “Vazgeçtik Ya Rab!” diyerek karşılık vermiş ve tam bir teslimiyetle ilahî öğretiyi anlayıp içselleştirdiklerini ifade etmişlerdir.⁶³⁴ Sahabenin vahyin emirlerini duyar duymaz takındıkları tavır, başka bir rivayette Enes b. Malik'in ifadelerine şöyle yansımaktadır: “Şarabın tahriminden önce ben, Ebu Talha ve başkalarına şarab veriyordum. Bir adam geldi. ‘Size haber ulaşmadı

⁶²⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, I, 69; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 54.

⁶²⁸ Ünal, *Sahabenin Kur'ân Okuma Anlayışı*, 63.

⁶²⁹ Nahl: 16/97.

⁶³⁰ Ankebût: 29/2; Bakara: 2/62, 121; Mâide: 5/69; Meryem: 19/60; Tâhâ: 20/75.

⁶³¹ Buhârî, *Fedailu'l-Kur'ân*: 17, 36; Et'ime: 30; Tevhîd: 36; Müslim, *Müsâfirin*: 243. Ayrıca bkz., Ebû Dâvud, *Edeb*: 16; Tirmizî, *Edeb*: 79; İbni Mâce, *Mukaddime*: 16.

⁶³² Buhârî, *Temennî*: 5, *Tevhîd*: 45; Müslim, *Müsâfirin*: 266, 267. Ayrıca bkz., İbni Mâce, *Zühd*: 22.

⁶³³ Mâide: 5/90-91.

⁶³⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 501; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, VIII, 659; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmi'zi't-Tenzil*, (3. Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1987, I, 676; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, XV, 82; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 182.

mi?’ dedi. Onlar, ne haberi şeklinde sorduklarında içkinin haram kılındığı cevabını aldılar. Onlar da ‘Ey Enes, şu testidekini dök’ dediler. Bu adamın haberinden sonra ne içki içtiler ne de ona bir daha geri döndüler.”⁶³⁵ Benzer bir örnek Hz. Aişe’den nakledilmektedir: “Ben Allah’ın kitabını tasdik eden ve inen ayetlere iman/uygulama konusunda ensar kadınlarından daha üstününü görmedim. Nûr Sûresi’nin “وَلْيَضْرِبْنَ ... بِخُمْرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ” “...Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar...”⁶³⁶ ayeti nazil olunca onların erkekleri, kadınlarına bu ayeti okudular. Bunun akabinde her kadın, Allah’ın (c.c.) indirdiği ayeti tasdik etmek ve O’na olan imanlarından dolayı örtü olarak ne varsa onu örtünmüşlerdir. Sabah namazında sanki başlarında birer karga konmuş gibi Hz. Peygamber’in arkasında namaza durdular.”⁶³⁷

Yine sahabeden bir kısmı Sad b. Ubade’nin (ö. 14/635) meclisinde toplanmış ve orada bulunanlardan biri Hz. Peygamber’e, “Allah (c.c.), sana salâvat getirmemizi emretti.”⁶³⁸ Ya Resûlullah! Acaba sana nasıl salâvat getireceğiz? diye sorarlar. Hz. Peygamber susar. Hatta orada bulunanlar keşke bu soru sorulmasaydı şeklinde iç geçirirler. Sonra Hz. Peygamber şöyle der: ‘Allah’ım! Muhammed’e ve ailesine, İbrahim’in ailesine salât ettiğin gibi salât eyle! Muhammed’i ve ailesini İbrahim’in ailesini mübarek kıldığın gibi mübarek kıl! Çünkü sen hamde layık ve şanı çok yüce olansın. Selam ise bildiğimiz gibidir.”⁶³⁹ şeklinde buyurarak aslında sahabenin muhatap olduğu Ahzab Sûresi’nin 56. ayetini onlara uygulamalı açıklamıştır. Burada sahabenin vahiy ile olan muhataplıklarını uygulamalı olarak hayatlarına geçirmek istedikleri müşahade edilmektedir.

İlk nesil, nazil olan vahyi yani Kur’ân’ı sadece kendi kültür ve bilgilerini arttırmak, zevk almak, ondan yararlanmak, kültürel bir tat almak, pratik değeri olmayan ilmî ve fikhî konulardan bilgilerine bir şeyler takviye etmek için okumamıştır. Bilakis onlar kendilerine nazil olan vahye, içinde bulundukları topluma, Allah’ın (c.c.) ne ifade etmek istediğini, kendilerinin ve toplumun yaşadığı hayat hakkında ne dediğini

⁶³⁵ Buhâri, Eşribe: 3; Müslim, Eşribe: 1; Muvatta, Eşribe: 13.

⁶³⁶ Nûr: 24/31.

⁶³⁷ Ebu Davud, Libas: 32; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XVII, 262; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm Müsneden anî’r-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbiîn*, VIII, 2575; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XXIII, 364; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, XII, 12; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ân-ı Azîm*, II, 43; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsîri’l-Me’sûr*, VI, 182.

⁶³⁸ Ahzâb: 33/56; “Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber’e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selam edin.”

⁶³⁹ Tirmizî, Tefsir: 33; Müslim, Salât: 17.

öğrenmek için yaklaşmışlardır. Savaş meydanında komutandan emir bekleyen askerler gibi nazil olan ayetleri alır ve uygulamaya koyarlardı.⁶⁴⁰ Abdurrahman es-Sülemi nakleder ki: “Osman b. Affan, Abdullah İbn Mes’ûd gibi sahabilerden Kur’ân’ı bize okutup öğretenler, şöyle anlatırlar: ‘Onlar, Peygamber’den on ayet öğrendiklerinde onu hayatlarında aksiyon hâline getirmedikçe diğer ayetlere geçmezlerdi.’⁶⁴¹ Biz ilim ve ameli birlikte öğrendik. Bundan dolayıdır ki bir sûrenin ezberlenmesinde uzun bir zaman harcarlardı.’”⁶⁴² Bu durum sahabenin Kur’ân’ı hıfz, anlama ve amel etme şeklinde bir yaklaşımla öğrendiklerini ve hayatlarına tatbik ettiklerini göstermektedir.⁶⁴³

Netice itibariyle sahabenin Kur’ân ile olan kıraat, fehm ve amel merkezli ilişkisi, onların hem yaratıcı hem de toplumla olan ilişkilerine yansımış ve karakterlerini şekillendirmiştir. Buna bağlı olarak sahabenin bu yetkin sorumluluğunu şöyle tanımlamak mümkündür: Onların arasında birçoğu insanlar uyurken geceleri ibadet eden, insanlar yerken oruç tutan, insanlar sevinçliyen üzülen, insanlar gülerken ağlayan, insanlar böbürlenirken tevazu ile yürüyen; gözleri yaşlı, üzgün, akli başında, yumuşak huylu, bilgili ve ağırbaşlı bir kuşaktır. Bu bakımdan Kur’ân’ın hadimleri ve ilk uygulayıcıları olarak bu nesil tüm çağlar için rol model niteliği taşımaktadır.

2.1.2. Sahabe Tefsirinin Manevi Dinamikleri

Sahabenin anlam ve yorum düzeyinde Kur’ân ile olan ilişkilerinin dinî ve ahlakî bir zeminde gerçekleştiği görülmektedir. Onların anlamaya, yorumlamaya, mahfuz manalarına ulaşmaya çalıştıkları metnin ilahîlik vasfını göz ardı etmedikleri, bu ilahî hitabın mesaj ve manalarının hem dünyalarını hem de öte (ahiret) hayatlarını kurtaracak hakikatler olduğuna inandıkları ve vahiy lafızlarının tilaveti esnasındaki tefekkürün sadece zahiri değil batını da yani zihni ve kalbi de beslediğini gerek kavilleri ve gerekse fiilleri ile ortaya koydukları dikkati çekmektedir. Sahabenin bunu başarmasının temel sebebi, Kur’ân-ı Kerim’i geçmiş toplumlardan haber veren veya tefessüh etmiş

⁶⁴⁰ Seyit Kutup, *Meâlimu fi'l-Tariki*, Dâru'l-Şuruk, Beyrut 1979, 14-15.

⁶⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 74; Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, I, 85; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ân-ı Azim*, I, 9; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 202; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, II, 69.

⁶⁴² Dumlu, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*, 37.

⁶⁴³ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 22; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 202; Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, 142; Ceyda Gürman, “Medineli Kadın Sahabe ve Tâbiünun Tefsire Katkıları”, *Eskiye*, (43), 2021, 77-93.

toplumun sosyal, siyasal ve kültürel hayatını tanzim eden kurallar ortaya koyan salt bir bilimsel nesne olarak görmeyip onun temelde gönülleri inşa eden bir hitap biçimi olduğunu düşünmeleri ve ona iman etmeleridir. Böylece Kur'ân ilk önce Allah kelâmı olarak tüm insanların kıyamete kadar yaşam tarzını şekillendirecek iman edilen dinî bir metin olarak görülmekte ve bu anlayış üzerinden Kur'ân'ın her çağda konuşması ve aksiyonel olması için tefsir edilmekte ve yorumlanmaktadır. İstisnai olarak bazı sahabilerde siyasî, ideolojik, mezhebî veya duygusal birtakım anlamlandırma farklılıkları örneklerine rastlanılsa da genel itibariyle sahabe tefsirinin yukarıda bahsedildiği tefekkür boyutlu tilavet, anlam ve eylem merkezli Kur'ân tasavvuru üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Bu husus çalışmanın bu bölümünde birkaç başlık altında ele alınmaya çalışılmaktadır.

2.1.2.1. İman ve Amelin Oluşturduğu Ferâset

Din, sadece teorikte yaşanan bir sistem olmayıp bilfiil pratikte icra edilen ve hayata dâhil edilmesi gereken bir olgudur. Asıl itibariyle din, yaşanıldığı ölçüde temel ritüelleri hayatta kalmakta ve nesilden nesile aktarılmaktadır. Bunun en nitelikli şahitleri, vahyin oluşturduğu hayat tarzını bizatihi Hz. Peygamber'den gören, öğrenen ve uygulayan sahabe neslidir. Bu tecrübenin sahabeye vahyin maksudunu ve mefhumunu keşfedecek bir ferâset kazandırdığı görülmektedir.

Sahabeden bazıları vahyin mantığını ve hikmetini o kadar kavramıştır ki onların görüşlerini teyit eden ayetlerin indiğine dair tefsir tarihinde birçok nakil yer almaktadır. Bunların en meşhuru Hz. Ömer'dir ve bazen vahiy gelmeden önce öne sürdüğü görüşlere uygun ayetlerin indiği, ayetin kendisine muvafakat ettiği malumdur. Hatta öyle ki Hz. Peygamber, vahyin Hz. Ömer'e muvafakatı akabinde, "Allah (c.c.), hakikati Ömer'in diline ve kalbine uygun indirdi." buyurmuştur.⁶⁴⁴ Diğer sahabelere oranla en fazla Hz. Ömer'de görülen bu vasıf "Muvafakat-ı Ömer"⁶⁴⁵ şeklinde isimlendirilmiştir.

⁶⁴⁴ İbn Mâce, I, Mukaddime: 11; Ebu Davud, Harac: 18; Tirmizî, Menakıb: 17; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, 297; İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*, XV, 318; Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, (thk., Tarık b. İvaz, Abdül Mühsin b. İbrahim), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, ts., I, 127, III, 338; Zehebi, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Osman, *Tezkiretü'l-Huffâz*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 11; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 128.

⁶⁴⁵ Geniş bilgi için bkz., Buhârî, Salât:32; Müslim, Fedâilu'l-Sahabe, 24; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 44-51; Gökhan Atmaca, "Nüzûl Sürecinde Bir Muhatab Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, (1), 2010, 43-67.

Sahabe arasında Kur'ân ile dinamik bir ilişki bağlamında ortaya çıkan bu sezgi için, ileri görüşlülükle alakalı olarak Abdullah İbn Ömer de şöyle demiştir: “Dinî bir mevzuda, sahabe bir fikir söyler Ömer de bir fikir beyan ederdi. Sonra gelen vahiy, Ömer’in dediğine benzer bir şekilde inerdi.”⁶⁴⁶

Mü'minlere, eğer hakkıyla Allah'tan (c.c.) korkmaları ve gerçek manada ona iman etmeleri halinde iyi ile kötüyü ayırt edebilme ferâsetinin kendilerine verileceği Kur'ân-ı Kerim'de müjdelanmaktadır. Ayette, “*Ey iman edenler! Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız o size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah büyük lütf sahibidir.*”⁶⁴⁷ buyurulmaktadır. Allah'ın (c.c.), kalbine attığı bir nur ile kulun hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhataplarının karakterlerini teşhis etmesine “ilâhî ferâset” adı verilmiştir.⁶⁴⁸ Bu durumdan hareketle mü'minin ferâsetli olduğunu “*Mü'minin ferâsetinden sakının, zira o Allah'ın nuru ile bakar.*”⁶⁴⁹ hadisi ortaya koymaktadır.

Sahabenin Kur'ân'ı anlaması veya tefsiri bilgisel olmaktan ziyade eylemseldir. Sahabenin vahiyle olan canlı ilişkisine bağlı olarak bu durumun oldukça ileri seviyede olduğu aşikârdır. Ayetlerin kime hitap ettiği, neyi kapsadığı hususundaki sezginin, derin anlayışın örnekleri de kaynaklarda yer almaktadır. Allah'ın rızasını gözeterek kişinin malından en sevdiği şeyi infak etmesi de ferâsetin göstergelerindendir. Sahabe, “*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir.*”⁶⁵⁰ ayeti nazil olduğunda, kendilerine en değerli gelen mallarını Allah (c.c.) yolunda harcamışlardır. Nitekim bu ayet duyulduğunda, Enes b. Malik'in rivayet ettiğine göre Ebu Talha (ö. 34/654-55), ensarın mal bakımından en zenginiydi. Beyrâha bahçesi mescidin karşısında yer alıyordu ve bu bahçe kendisine çok sevimli gelmekteydi. Hz. Peygamber, arada oraya uğrar ve güzel suyundan içerdi. Enes b. Malik diyor ki; “Bu ayet nazil olduğunda Ebu Talha, Hz. Peygamber'e gelerek, ‘Yüce Allah; “لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ” “Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz.” buyurmaktadır. Benim ise en sevdiğim malım

⁶⁴⁶ Tirmizî, Menakıb: 18.

⁶⁴⁷ Enfâl: 8/29.

⁶⁴⁸ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, (Kur'ânî Tasavvufun Esasları), (2. Baskı), (trc., Kurul), İnsan Yay., İstanbul 2005, II, 378; Süleyman Uludağ, “Fîrâset”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 116.

⁶⁴⁹ Tirmizî, Tefsir: 16.

⁶⁵⁰ Âl-i İmrân: 3/92.

Beyrâha bahçemdir ki o Allah (c.c.) için bir sadakadır. Bu sadakanın hayrının Allah (c.c.) katında ahiret azığı olmasını dilerim. Onu dilediğin yere kullan Ya Resûlullah!’ Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Aferin sana! İşte kazançlı mal bu, evet işte kazançlı mal bu! Onun hakkında söylediklerini duydum ve akrabana vermeni istiyorum.’ buyurdu. Ebu Talha, bahçeyi akrabaları arasında bölüşerek dağıttı.”⁶⁵¹

Yine sahabenin iman ve amellerinin kendilerinde oluşturduğu ferâsete şu örneği vermek mümkündür. Ayette *“Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirsiniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızdan bir kısmına da keffaret olur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*⁶⁵² buyurulmaktadır. Âmir b. eş-Şa’bi’den rivayet edildiğine göre bu ayet şu husus üzerine nazil olmuştur: “Hz. Ömer, malının yarısını Hz. Peygamber’e (s.a.s.) getirdiğinde Hz. Peygamber, ‘Ey Ömer! Ailen için geride ne bıraktın?’ diye sormuştur. Hz. Ömer, ‘Malımın yarısını bıraktım’ şeklinde cevap vermiştir. Hz. Ebubekir, sadaka için malını Hz. Peygamber’e getirdiğinde neredeyse kendi nefsinden bile gizleyerek vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Ey Ebubekir! Geride ailen için ne bıraktın’ şeklinde sorduğunda Hz. Ebubekir, ‘Allah ve Resûlü’nün va’dini bıraktım’ demiştir. Bunlara şahit olan Hz. Ömer, ağlayarak, ‘Ey Ebubekir! Anam ve babam sana feda olsun. Allah’a yemin olsun ki ne zaman hayır hususunda seninle yarışsam mutlaka sen beni geçmişsindir.”

Sahabenin Kur’ân ile kurmuş olduğu bu varoluşsal ilişkiyi, rasyonel akıl, zihin ve düşünce ile birlikte kalbî bir fiil olarak iman ve teslimiyete dayalı hissiyat belirlemektedir. Bu nitelikteki Kur’ân’ı anlama faaliyetinde sahabe, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sünnetiyle ete kemiğe bürünen vahyin çağrısına pür dikkat kesilmiş, sanki Allah (c.c.) ile bizzat konuşurcasına ilahî buyrukları işitmiş ve bu temel ilkelerin gereğini yerine getirmişlerdir.” Bu durumu Kur’ân-ı Kerim, *“Rabbimiz! Biz, ‘Rabbimize iman edin’ diye imana çağıran bir davetçi işittik, hemen iman ettik. Rabbimiz! Günahlarımızı bağışla. Kötülüklerimizi ört. Canımızı iyilerle beraber al.”*⁶⁵³ şeklinde ifade ederek

⁶⁵¹ Buhârî, Tefsir: 3; Müslim, Zekât:14; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, V, 575; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm Müsneden anîr-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbiîn*, III, 703; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân fî Tefsiri’l-Kur’ân: Tefsîrü’s-Sa’lebi*, III, 110; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fî Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, I, 471; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fî me’âni’t-tenzîl*, I, 268; İbni Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 63; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, II, 259-260.

⁶⁵² Bakara: 2/271.

⁶⁵³ Âl-i İmrân: 3/193.

sahabenin iman ve teslimiyet üzerinden Allah (c.c.) ile kurdukları bu derin ve ulvi ilişkiye işaret etmiştir.⁶⁵⁴

Sahabenin tefsir faaliyetini uygulamaya yönelik bir alan olarak gördükleri bazı rivayetlerden rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Örneğin, Abdullah İbn Mes'ûd'un Kur'an'ın muhkemini, müteşabihini, helalini ve haramını en iyi bilenlerden olduğu kaydedilmektedir.⁶⁵⁵ Benzer bir şekilde Taberî, Mesruk'tan (ö. 63/683), İbn Mes'ûd Kufe'de olduğu dönemlerde ilahî metin ile olan ilişkisini "Abdullah İbn Mes'ûd, bize Kur'an'dan bir sûre okur, sonra onun hakkında hadis söyler ve gün boyunca onu tefsir ederdi."⁶⁵⁶ şeklinde rivayet etmektedir. Sahabenin Kur'an'ın anlaşılması ve tefsiri konusundaki bu yaklaşımları onların İslam dininin pratiklerini temel alan bir tefsir yapma çabası içerisinde olduklarını göstermektedir. Sahabe neslinin vahiyle ilişkilerinin bir aksiyon meydana getirecek şekilde Kur'an'ı yaşama, özümseme, temel öğretilerini dert edinme esasına dayalı olduğu görünmektedir. Yani herhangi bir ayetin öğrenilmesi demek sadece sevap devşirmek amacıyla ilahî metne yaklaşmak değil onunla bir olma, mesajıyla dirilme, manevi güç depolamaya yönelik bir irade beyanıdır.⁶⁵⁷

İnanç, amel, sosyal tavır / duruş birlikteliği ve bütünlüğü⁶⁵⁸ ile karşımıza çıkan sahabenin bu üstün niteliklerinin Kur'an'ın anlama faaliyetlerine de yansıdığı görülür. İman ve eylem çerçevesinde oluşan bu anlama ve yorumlama kültürü ayetleri hayatlarının her anına katma çabalarının beraberinde getirdiği dikkat çekmektedir. Bu çaba hem kendileri için hem de kendilerinden sonraki nesiller için sağlıklı bir Kur'an tasavvuru oluşturma, bu çerçevede vahyi doğru okuma, anlama ve uygulama gibi önemli bir sorumluluğun ve ilkenin temel zeminini oluşturmaktadır.

2.1.2.2. Vahyin Oluşturduğu Otokontrol

Hiz. Peygamber'in en büyük görevlerinden biri cahiliyenin köhnemiş ahlakî ve itikadî bozukluğunu ilahî vahiy ile terbiye etmek ve yapılandırmak olmuştur. O, etrafında toplanan insanlara özellikle bu noktada önemli ikazlarda bulunmuş ve insanın

⁶⁵⁴ Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 133.

⁶⁵⁵ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmü'l-Kur'an*, II, 80.

⁶⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, I, 75.

⁶⁵⁷ İbrahim Tetik, "Hz. Peygamber'in Kur'an Eğitim ve Öğretimi: Kurumsallaşma Seyri, Hedef Kitle, Temel İlkeler", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES) Tam Metin Kitabı*, Asos Yay., 2021, 704.

⁶⁵⁸ Çakan, *Sahâbe Kıvâmı*, 121.

en büyük arzusunun Allah (c.c.) rızasını kazanmak gerektiğini ifade etmiştir. Kur’ân’ın bir mü’mine gösterdiği en ulvi hedefin bu rıza olacağı, ayet-i kerimede “*Allah, mü’min erkeklere ve mü’min kadınlara, ebedî olarak kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler va’detti. Allah’ın rızası ise, bunların hepsinden daha büyüktür. İşte bu büyük başarıdır.*”⁶⁵⁹ şeklinde ifade edilmiştir.

İlahî metinde insanın ilahî kontrol altında tutulduğu ifade edilmektedir. Bu durum insanın dünya hayatında başıboş bırakılmayacağını açık bir şekilde ayette “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.*”⁶⁶⁰ şeklinde buyrulurak insanlara müşahede ettirilmektedir. İlgili ayete bakıldığında Kur’ân ve Hz. Peygamber’in risaletini tasdik etmekte direnen, Allah’a (c.c.) kulluğunu arz etmekten kaçınan inkârcı tutum eleştirilmekte ve ilahî hakikatleri ısrarla reddeden, küstahlaşan müşriklerin davranışlarından örnekler verilmektedir. Bununla birlikte o köhne zihniyet, vahyi onaylamaya, Allah’a (c.c.) kulluk etmeye yanaşmaz; bu zihniyeti benimseyenler ahireti, yeniden dirilişi, hakkı, hak davetçisini inatla yalanlamaya kalkışırlandı.⁶⁶¹ Kendisine tebliğ edilen, karanlıktan aydınlığa çıkaran vahye ilgi gösterip kulağını ve zihnini söylenenlere açacağı, insaf ve vicdanla değerlendireceği yerde, kör bir taassupla gerçeğe sırtını döner, kulağını tıkar ve kalbini kilitler.⁶⁶² İman eden sahabe nesli ise tüm bu örnekleri görüp sınıksız ilahî vahye bağlanmış ve davranışlarını bu minvalde kontrol edebilmişlerdir. Çünkü sağlam bir iman onları frenleyebiliyor ve mukaddes kitabın verdiği ilkelerin dışına çıkıp herhangi bir hata yapma korkusu ve Hz. Peygamber’e karşı duyulan hürmet onları bu işten alıkoyuyordu.⁶⁶³

Hız. Peygamber’in rahle-i tedrisatından geçen sahabe nesli, Kur’ân’ı öylesine ruhlarına ve davranışlarına aksettirmişlerdi ki onların olumlu (sevgi, sabır) ve olumsuz (nefret, öfke) bütün duygularına ve cihat meydanlarından sosyal hayattaki alışverişlerine kadar hemen hemen hayatın her alanında davranışlarına ilahî kitap yön veriyordu.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ Tevbe: 9/72.

⁶⁶⁰ Kıyâmet: 75/36.

⁶⁶¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XIII, 522, 526; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, VI, 159; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, XII, 152; Sâbûnî, *Safvetu’t-Tefâsîr*, II, 657.

⁶⁶² Karaman ve Dğr., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 511-512.

⁶⁶³ Cerrahoğlu, “Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 9, (6), 1962, 39-45.

⁶⁶⁴ Abdullah Yıldız, *Kur’ân’ı Nasıl Yaşadılar*, (7. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2019, 179.

Haklarında olumlu⁶⁶⁵ veya olumsuz⁶⁶⁶ vahiy inme durumu söz konusu olduğundan davranışlarında bilinçli bir şekilde hareket etmeleri gerekmiştir. Bu bakımdan sahabe, “Şüphesiz, Allah göklerin ve yerin gaybını bilendir. Şüphesiz O, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir.”⁶⁶⁷ Başka bir ayette ise “Göklerdeki ve yerdeki her şeyi bilir. Gizlediklerinizi de açığa vurduklarınızı da bilir. Allah, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir.”⁶⁶⁸ ayetlerinin kendilerini ilgilendiren yönünü bilerek bir davranış biçimi ortaya koymaktadırlar. Bu açıdan baktığımızda sahabede sürekli bir teyakkuz hâli hâkimdi. Allah (c.c.), her an yapılmasını istediği veya yapılmaması gereken durumları onlara bildirmekteydi.

Gerek Hz. Peygamber’e gelen uyarılar⁶⁶⁹ gerek sahabeye yapılan tenkitler sahabenin yaptığı her şeyde samimi olmalarını gerektirmekteydi. Çünkü samimiyet olmadığı zaman riya ve nifak tezahür etmektedir. Bu sıfatların muhatapları münafıklar olduğu için ilk nesil ayetler aracılığıyla Hz. Peygamber tarafından birçok kez uyarılmıştır. İşte bu durumu sahabe arasında vahiy otokontrolü sağlamıştır. Nitekim sosyal hayat içerisinde bu kontrol tereddütsüz bir şekilde gerçekleşmiştir.

İlahi kelimada sahabenin terbiye edildiği de geçmektedir. Âyet-i kerimede, “وَنَزَعْنَا” “Biz onların kalplerindeki kini söküp attık. Artık onlar sedirler üzerinde, kardeşler olarak karşılıklı otururlar.”⁶⁷⁰ buyurulmaktadır. Bu ayette bahsedilen “غِلٍّ” “kin”, cahiliye devrinde sahabenin kendi aralarında bulunan kinlerinin sökülüp atılmasıdır. Ayetin Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve sahabeden bazıları hakkında nazil olduğu belirtilmektedir.⁶⁷¹ Başka bir rivayete göre ise söz konusu ayette bahsedilenlerin Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, Sâ’d b. Melik, Sâd b. Zeyd b. Amr Nüfeyl ve Abdullah

⁶⁶⁵ Enfâl: 8/64, 72, 74; Tevbe: 9/88, 100, 117, 118; Âl-i İmrân: 3/172, 174, 195; Fetih: 48/18, 29; Hac: 22/58-59; Nahl: 16/41, 42; Haşr: 59/8-9.

⁶⁶⁶ Enfâl: 8/27; Nisâ: 4/65, 94; Mümtehine: 60/1; Ahzâb: 33/28.

⁶⁶⁷ Fâtır: 35/38.

⁶⁶⁸ Tegabün: 64/4.

⁶⁶⁹ Umut Kayalı, *Kur’ân’da Hz. Peygamber’e ve Sahabe’ye Yönelik Uyarılar (Tarihi ve Sosyal Arka Plan)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SBE., 2010, 118-204.

⁶⁷⁰ Hicr: 15/47.

⁶⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*; V, 275; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm Müsneden ani’r-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbiîn*, V, 1478; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, III, 162; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XII, 219; İbni Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, IV, 463; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, V, 84.

İbn Mes'ûd oldukları şeklinde beyanda bulunulmuştur.⁶⁷² Sahabe, Kur'ân ayetlerinden aldıkları ilham ile otokontrolü sağlamışlardır. Abdullah İbn Abbas, “أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا” “Allah ölümden sonra yeri diriltir.”⁶⁷³ ayetinin tefsiri hakkında “katılıklardan sonra kalpleri yumuşatıp onu mütevazi kılar ve ölü kalpleri de ilim ve hikmetle diriltir.”⁶⁷⁴ şeklinde tefsir ederek Kur'ân'ın sahabe üzerindeki terbiye ve otokontrolünün rolüne değinmiştir.

Böylece sahabenin inen ayetlerin içeriğini anlamak ve kendileri için anlamlandırmakla birlikte bu içeriğin kendileri ile alakalı olup olmadığına özen gösterdikleri ve davranışlarını bu anlamlandırma üzerinden kontrol ettikleri, nihayetinde kendileri ile doğrudan alakalı olmasa da paylarına düşeni alma hususunda titiz davrandıkları görülmektedir.

2.1.2.3. İlim ve Amelin Oluşturduğu Hayat Tarzı

Sahabenin yaşadığı dönemi vahyin nüzulünün aktif olduğu ve vahyin nüzulünün aktif olmadığı dönem şeklinde ayırmada herhangi bir problem görülmeyeceği malumdur. Bu durumun ilki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olduğu döneme ikincisi ise onun ahirete irtihalinden sonraki döneme tekabül etmektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki sahabenin Kur'ân talimleri aksiyonel ve pratik bir değer taşımaktadır. Yine sahabenin Kur'ân'ı anlamaları fiilî bir anlamadır yani daha çok amelî bir görünüm arz eder. Topluma yön veren dinî ilkeler veya metinlerle herhangi bir ideolojiye bağlı manifestolar veya prensipler hedef itibarıyla sadece anlamayı değil fiilî yani onların tatbikine odaklanarak mesajlarının, yöntemlerinin ve ilkelerinin bireyde ve toplumda yansımalarını görmeyi öncelemektedir.

Sahabeden Abdullah İbn Mes'ûd'un Kur'ân'ı anlama ile ilgili şu belirlemesi bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “Resûlullah, bize Kur'ân'dan on ayet öğrettiğinde, onda ne olduğunu bilmeden ve onlarla amel etmeden diğerlerine geçmezdik. Böylece

⁶⁷² Ebu Abdullah Süfyan b. Sâid b. Meskuk Süfyan es-Sevri, *Tefsiru Süfyan es-Sevri*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, 160.

⁶⁷³ Hadîd: 57/17.

⁶⁷⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX, 461; Said Hava, *İslami Eğitim Modeli (fi Afaki't-Tealim)*, (çev., Abdulhakim Sonkaya), (2. Baskı), Dua Yay., İstanbul 2017, 40.

bütün Kur'ân'ı öğrendik.”⁶⁷⁵ Öyle ki Hz. Ömer döneminde yaşanan şu olay, bu duruma sahabe tarafından verilen önemi göstermektedir. İlgili dönemde Ebu Musa el-Eş'ari, Basra valisiyken Hz. Ömer'e yazdığı mektupta Basra'dan birçok kişinin Kur'ân'ı hıfz ettiğini bildirmiştir. Halife de kendisinden hafız olanlara burs bağlamasını istemiştir. Ancak Ebu Musa ertesi yıl da aynı durumu bildirmiş ve özellikle hafız sayısındaki yoğun ilgi ve artıştan bahsetmiş, halifeden bu durum için ilgili bursu arttırmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Onları kendi hâline bırak. Ben onların ezberle meşgul olurken Kur'ân'ın manalarını ve hükümlerini ihmal edeceklerinden korkuyorum.” demiş ve hafızlık çalışanlara burs bağlamanın ilahi metnin sadece lafzına odaklanılması, anlama ve yaşamının geri planda kalacağı endişesiyle olumsuz sonuçlar doğurabileceği ihtimalini öngörmüştür.⁶⁷⁶

Kur'ân'ı öğrenmek, onu anlayarak hayata tatbik etmek demektir. İslam'a uygun bir hayat modelini uygulamaya çalışan sahabe, ayetlerin hükümlerini öncelikli olarak anlamaya gayret etmiş, daha sonra ilahî metni nasıl hayata uygulayacakları konusunda bir çaba içinde olmuşlardır. Sahabe nesli, vahyin nazil olmaya devam ettiği yaklaşık yirmi üç yıl zarfında Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretiminde Kur'ân öğretisini içselleştirmiştir. Her hâllerinde Kur'ân'ı düstur, Hz. Peygamber'i rehber edinmiş güzide insanlardır.⁶⁷⁷ Hz. Peygamber'in en büyük özelliklerinden biri de sahabe gibi güzide bir nesli çeyrek asır gibi kısa bir sürede yetiştirmiş olmasıdır. Bu neslin Kur'ân'ı anlama ve hayata tatbik etme konusunda en başarılı ve örnek nesil olduğu görülmektedir. Hâl böyle iken bu niteliğe sahip olmalarından hareketle muhtemelen bazı âlimler onlara Hz. Peygamber'in mucizesi nitelemesi yapmaktadır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 22; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân* IV, 202; Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, 142; Gürman, “Medineli Kadın Sahabe ve Tâbiûnun Tefsire Katkıları”, 80; Ünal, “Kur'ân'ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbe Tilaveti Biçimleri”, 108-110.

⁶⁷⁶ Nebi Bozkurt, “Hâfız” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1997, XV, 76; (Ebu Abdillâh Muhammed b. Cafer b. İdris el-Kettâni, et-Terâtibu İdariyye, III, 95.'ten naklen); Erdoğan Baş, “Kur'ân'ı Anlamada Farklı Bir Sima Hz. Ömer”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 313-326.

⁶⁷⁷ Sinan Yıldız, *Kur'ân-ı Kerim'in İlk Dönem Müslümanları Üzerindeki Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE., 2013, 48.

⁶⁷⁸ Maliki fakihi ve usulcüsü Karafî (ö. 684/1285), bazı usulcülere nispet ederek sahabenin de Hz. Peygamber'in bir mucizesi olduğunu ifade etmiştir. Bu minvalde bazı usulcüler onların mucizevî bir nesil olduklarını şu ifadelerle dile getirmişlerdir: “Hz. Peygamber'in sahabeden başka hiçbir mucizesi olmasaydı, sahabe, Allah Resûlü'nün nübüvvetine delil olarak yeterdi.” Bkz., Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Karâfî, *Envârü'l-Burûk fî Envâ'i'l-Furûk*, ys., ts., IV, 190; Sabri Çap, “Hz. Peygamber'in Sahabeyi Sonraki Nesillere Model Olarak Hazırlaması”, *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*, (26-27- Nisân), Kahramanmaraş, 2, 2018, 326-338.

Netice itibariyle sahabenin Kur'ân tefsir biçimlerinin oluşturdukları Kur'ân tasavvuruna göre geliştiği görülmektedir. Öncelikle onlar, anlamaya ve tatbik etmeye çalıştıkları metnin Allah kelamı olduğunu, lafzıyla hem ibadet hem de tefekkür edilen anlamıyla bir hayat tarzı oluşturulan bir metin olduğunu kabul etmekte ve ilahî metni bu çerçevede anlamaya çalışmaktadırlar. Buna bağlı olarak Kur'ân'ı anlama faaliyeti onlarda daha çok amelî bir nitelik taşımakta ve aktüel değer ifade etmektedir. Verilen örneklerde de görüldüğü gibi sahabe neslinin vahiyle ilişkileri 'bu kelimenin anlamı budur, bu ifadeden şu anlaşılmaktadır' gibi keskin belirlemelerden öte vahyin ibadet boyutu yanında anlaşılan ve fiiliyata dökülen bir metin boyutundadır. Kaldı ki lafız boyutuyla ibadet niteliği taşıyan bu metnin tefekkür boyutuyla okunması da yine anlamla ilişkilidir. Tefekkür, derin anlamların ortaya çıkmasını sağlayarak sadece zihni inşa etmez, aynı zamanda kalbi de inşa eder. Bu inşa kabiliyetini ortaya koyabilmek için Kur'ân'ı tefekkür boyutuyla okuyarak anlamalı ve doğru yorumlar çerçevesinde onunla amel etmek gerekmektedir.

Ayrıca sahabenin zaman zaman belirtildiği gibi Kur'ân ile olan ilişkileri sonraki nesiller için hem model hem de örnek teşkil etmektedir. Kur'ân'ı, anlamsal ve eylemsel özelliklerini yakalamak için sahabe dönemi tefsir boyutuyla iyi anlamak gerekir.

2.2. SAHABENİN KUR'ÂN'I ANLAMA VE ANLAMLANDIRMALARINDA KULLANDIKLARI TEMEL KAVRAMLAR

Şimdiye kadarki anlatımlarda sahabe döneminin genel bir fotoğrafını çekilmeye gayret edildi. Çünkü Kur'ân'ın anlaşılmasında ve nasslardan çıkarılan temel yorumlarda doğru / tutarlı tespit ve değerlendirmeler yapabilmek için dönemin sosyal, siyasal ve toplumsal panoramasının bilinmesi gerekmektedir. Bu gereklilik, içtima-i hayatta cereyan eden bütün olayların fikirleri şekillendirmesi hakikatinden kaynaklanmaktadır. Burada olayları sadece bir vakıya bağlanmak yerine, sahabenin Kur'ân'ı anlama ve yorumlamasında çeşitli tarihî olayların etkili olduğu anlatılmaya gayret edildi. Kur'ân'ı anlama çabasının nihai hedefi Allah'ın (c.c.) yani mütেকellimin maksadını tespit etmek, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde muhataplarına ne dediğini, onlar tarafından nasıl anlaşıldığını, yani özgün anlamını belirlemek olduğu için vahiy-olgu ilişkisi, tarihsel bağlam bu hedefe giden yolun olmazsa olmaz ilk adımı olmuştur. Erken dönemde genellikle "tefsir" olarak nitelenen bu anlam arayışı ve çabası Allah'ın (c.c.) ne dediğine

dair tanıklıkla eşdeğer görüldüğünden bu noktada söz söyleme hakkı vahyin tanıkları ve doğrudan muhatapları olan sahabeye tanınmıştır.⁶⁷⁹

Düşünmeyi ifade eden tedebbür, tezekkür, tefakkuh ve hikmet gibi kavramlar tefsir ve te'vil ameliyesinin öncülleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sahabenin tefsir ve te'vil yapmalarının, ayetler hakkında farklı yorumlar ortaya koymalarının temel saiklerinin düşünmeyi ifade eden bu kelimeler üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Mevcuttan yani bilinenden hareket ederek görünmeyen, gizli kalan ve bilinmeyen hususları ilim, fikir ve tecrübeleriyle ortaya koyanlar ve dolayısıyla olayları bilen, meseleleri soğukkanlılık ve akliselim ile düşünen, lider konumunda donanımlı ve ileri görüşlü kişilerdir.⁶⁸⁰

Kur'an, iyiden iyiye düşünüp taşınmak, bir işin inceliğini kavramak, derinlemesine incelemek, kıyas yaparak bir şeyin sonunu, başından görüp anlamak veya hesap etmek, geleceğe yönelik düşünmek gibi anlamalara gelen tedebbür işlemini Kur'an için onu baştan sona inceleyip tahkik etme anlamında kullanmıştır.⁶⁸¹ Sahabe, bu anlamda Kur'an'ı tedebbür etmiş, anlamış ve yaşamıştır. Hz. Ali, ilahî metnin ancak düşünmekle anlaşılabilceğini, "Kendisinde anlayış / fıkıhın olmadığı ve idrakin bulunmadığı hiçbir ibadet ve yine kendisinde tedebbürün bulunmadığı hiçbir kıraatte hayır yoktur."⁶⁸² şeklinde ifade etmiştir.⁶⁸³ Sahabenin Kur'an'ı anlamalarındaki en önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz ayetlerin usulünce öğretimi ve öğrenimi olmuştur. Lafızların idrakinde okuma, anlama, kavrama, tefekkür ve tedebbürü emreden ayetlerin⁶⁸⁴ üzerinde yeterince düşünmeleri ilahî metni anlamalarını kolaylaştırmıştır. Bundan beslendikleri için Kur'an'ı anlamaları, bilgi üretme ve yaşamaya yönelik bir faaliyet olarak sürekli zinde kalmıştır.⁶⁸⁵ Esasen Kur'an'ın tedebbür edilmesi ile onun

⁶⁷⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, (thk., Dr. Mecdi Baslum), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 349; Ömer Özsoy, "Yeniden Kur'an Çevirisi Sorunu Hangi Anlam?", (*Kur'an Mealleri ve Metin Merkezci Yorum*), Kuramer, İstanbul 2021, 33.

⁶⁸⁰ Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)*, 107.

⁶⁸¹ Yıldız, *Kur'an'ı Nasıl Okudular?* 163.

⁶⁸² Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, I, 338-339; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VII, 239.

"لَا خَيْرَ فِي عِبَادَةٍ لَا عِلْمَ فِيهَا، وَلَا خَيْرَ فِي عِلْمٍ لَا فَهْمَ فِيهِ، وَلَا خَيْرَ فِي قِرَاءَةٍ لَا تَدَبُّرَ فِيهَا"

⁶⁸³ Yıldız, *Kur'an'ı Nasıl Okudular?* 163.

⁶⁸⁴ Söz konusu ayetler için bkz., Bakara: 2/219, 242, 266; Nisâ: 4/82; Yûnus:10/24; Mü'minûn: 23/68; Nûr: 24/61; Sâd: 38/29; Muhammed: 47/24; Haşr: 59/21.

⁶⁸⁵ Mehmet Soysaldı, "Günümüzde Kur'an'ın Anlaşılması", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14, (2), 2001, 7-22.

hayata geçirilmesi arasında çok önemli bir ilişki vardır. Çünkü okumaktan temel kasıt anlamak ve ayetler üzerinde düşünmekten geçer.

Bu açıdan bakıldığında sahabe için Kur'ân, sadece iki kapak arasında bulunan ve sadece okunacak bir metin olmaktan ziyade Müslüman olan her bireyin onu okuyup tedebbür etmekle yükümlü olunan ilahî bir kitaptır. Sahabenin Kur'ân kültürü ile yoğrulmuş seçkin insanlarla birlikte olmaları ve sürekli Kur'ân orijinli düşünceleri onları ayetlerin üzerinde tedebbür etmeye sevk etmektedir.

Kur'ân, düşünmeye verdiği önemin yanı sıra düşünmenin biçimi, hareket noktaları ve gayesi hakkındaki telkinlerini sık sık ifade eder.⁶⁸⁶ İnsanı düşünmeye sevk ve teşvik eden çok sayıda ayete topluca bakıldığında düşünmenin önemli bir kulluk görevi hatta bir ibadet olduğu sonucuna varılabilir. Bir ayette bu durum “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.*”; diğer bir ayette ise, “*Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür ederler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler.*”⁶⁸⁷ şeklinde ifade edilmiştir.

Sahabenin geceleyin tezekkür halinde olduklarına dair ayet yorumları bulunmaktadır. Nitekim “(Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür,) yoksa gece vakitlerinde, secde hâlinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi? De ki: ‘Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?’ Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.”⁶⁸⁸ ayetinde yorumunda Dahhâk’ın İbn Abbas’tan yaptığı nakle göre burada kastedilenlerin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer olduğu şeklindedir. İbn Ömer, ‘Bu Hz. Osman’dır’ derken; Mukâtil, ‘Ammar b. Yasir’dır’ demektedir. el-Kelbi bunları, ‘Süheyb, Ebû Zer ve İbn Mes’ûd’dur’ şeklinde beyan etmiş, yine kendisi bu konuda olan herkes hakkında geçerlidir.”⁶⁸⁹ şeklinde sahabenin sürekli tezekkür hâlinde olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun sahabede kitabı anlayanlar, fikh edenler ve ona inananlar şeklinde tezahür ettiğini ifade etmek gerekmektedir. Özellikle Medine döneminde kitaplaşma süreci belli bir mesafe kat ettiğinden iman, kıraat, ibadet ve

⁶⁸⁶ Â’râf: 7/85; Ğaşiye: 88/17.

⁶⁸⁷ Âl-i İmrân: 190-191.

⁶⁸⁸ Zümer: 39/9.

⁶⁸⁹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, XVIII, 255.

hükümlerini öğrenmek ve uygulamaktan oluşan Müslümanlaşma süreci bu kavramın kullanılmasını zorunlu kılmaktadır.⁶⁹⁰

Kur'ân'ı fikh edip anlamak için özel çaba sarf edenler dinde daha derin bir anlayışa sahip olurlar. Ayette, “(Ne var ki) mü'minlerin hepsi toptan seferber olacak değildirler. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”⁶⁹¹ buyurulmuştur. Hatta Kur'ân, ayetlerini fikh ederek anlamayan, derinden kavramayan ve bunun sonucunda doğru düşünüp gerçeği görme yeteneğini kaybedenlerin, kalplerinin de çevrildiğini⁶⁹², kalpleri üzerine perdeler (gerildiği), kulaklarına ağırlık koyulduğu⁶⁹³ ve en nihayetinde kalplerinin mühürlendiğini⁶⁹⁴ açıkça ifade etmektedir. Kalpleri olduğu halde fikh etmeyenler⁶⁹⁵ inkârcılar gibi kalplerinde nifak olanlar da aynı şekilde anlayamayacağını beyan etmektedir.⁶⁹⁶ Kalplerindeki hastalık, onların derinlemesine düşünmelerine, vakıaların inceliklerini ve hakikatini kavramalarına engel olur. Bunun sonucunda onlar, daha yüzeysel ve günübirlilik düşünürler.⁶⁹⁷ Abdullah İbn Abbas'tan nakledilen bir izaha göre bu ayet çevre kabilelerden Medine'ye gelenlerle ilgilidir. Bu insanlar Hz. Peygamber'e geliyor, dinleri hakkında sorular soruyor ve öğrendikleri bilgilerle dinde derin anlayış sahibi oluyorlardı. Allah Resûlü'ne yapmaları ve geri döndüklerinde kabilelerine anlatmaları gereken şeyleri soruyorlardı. Hz. Peygamber de onlara Allah ve Resûlüne itaati emrediyor, kavimlerine gidip namaz ve zekâtı anlatmalarını istiyordu. Onlar da geri dönüyor ve kavimlerini İslam'a davet ediyorlardı.⁶⁹⁸

Sahabe malını akıllıca kullanma yeteneğinden mahrum olan kimselerle alışverişin yapılmamasını tembihlemiştir. Nitekim ayette “ وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا ” “Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı

⁶⁹⁰ S. Türcan, *Kimlik ve Kitâp İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*, 293; Ünal, “Kur'ân'ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbe Tilaveti Biçimleri”, 106-108.

⁶⁹¹ Tevbe: 9/122.

⁶⁹² Tevbe: 9/127.

⁶⁹³ En'âm: 6/25; İsrâ: 17/46; Kehf: 18/57.

⁶⁹⁴ Tevbe: 9/87.

⁶⁹⁵ A'râf: 7/179

⁶⁹⁶ Haşr: 59/13.

⁶⁹⁷ Yıldız, *Kur'ân'ı Nasıl Anladılar?* 117.

⁶⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XII, 17; Nihat Uzun, “Ayetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur'ân'ın Nüzul Dönemi Muhatapları”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)*, 4, (2), 2020, 187-224.

mallarınızı aklı ermezle vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.”⁶⁹⁹ buyurulmaktadır. Hz. Ömer’den bu ayet hakkında “Kim tefakkuh etmez ise (mevzu ile gerekli alt yapısı yok ise) bizim pazarlarımızda ticaret yapmaya kalkışmasın. Allah’ın (c.c.), “وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ” lafzı ile kastettiği budur. Yani ‘hükümleri bilmeyen kimselere mallarınızı vermeyin.’⁷⁰⁰ diye rivayet edildiği nakledilmektedir.

Hz. Peygamber’in Abdullah İbn Abbas için “Allah’ım, onu dinde fakih kıl, ona te’vili öğret” şeklinde dua ettiği bildirilmektedir.⁷⁰¹ Burada kavrayış ve anlayış anlamına gelen tefakkuh lafzını kullanması da dikkat çekmektedir. Bu kavramın sahabe döneminde Kur’ân’ı anlamak için kullanıldığını görmek mümkündür. Abdullah İbn Abbas’ın “...Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak...”⁷⁰² ayetinde geçen “لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ” terkiibini “bir grup seriyyeye çıktıklarında Hz. Peygamber ile kalanların nazil olan vahiy öğrenmeleri” olarak yorumladığı rivayet edilmektedir.⁷⁰³

Sahabe, nazil olan ayetlerin yazılı olarak ellerinde bulundurmalarının arka planındaki temel saik Kur’ân kıraatini öğrenip kendilerine indirilen hükümleri tefakkuh⁷⁰⁴ düzeyinde anlamaya ve yaşamaya çalışmalarıdır. Bu bağlamda vahiy metinlerinin yazılması hususu, ilk Müslümanların şuurunu inşa eden yardımcı bir öge olarak kullanılmaktadır. Kur’ân’ın tedris edilmesini sürekli ön planda tutan sahabenin, kıraatin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü tefakkuh üzerinde hassasiyetle durduklarını görmek mümkündür.⁷⁰⁵ Abdullah İbn Mes’ûd ve birçok sahabenin on ayet öğrenmeden diğer on ayete geçmemelerindeki⁷⁰⁶ temel saik sahabenin Kur’ân’ın emrettiği hususların

⁶⁹⁹ Nisâ: 4/5.

⁷⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, VI, 52; M. Yıldırım, *Asr-ı Saâdet’te Ticaret ve Tüccar Sahabiler*, 22.

⁷⁰¹ Buhârî, *Vudu*: 10; Müslim, *Fezâilü’l-Sahabe*: 138; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, 33; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’l-Nihâye*, VI, 165; Şemseddin Ebû’l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Cezeri, *Ğâyetü’n-Nihâye fi Tabakâti’l-Kurrâ*, Mektebetü İbn Teymiyye, ysz, I, 426; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 13.

⁷⁰² Tevbe: 9/122.

⁷⁰³ İbn Ebi Hatim, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VI, 1912.

⁷⁰⁴ İlk defa İslam’ı seçerek Müslüman olan kişilere Kur’ân’ın kıraat edilmesi ve dinî bilgilere dair bir öğretimde bulunulması “tefakkuh” kavramı ile zikredilmektedir. Bkz., Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, (2. Baskı), (thk., Mustafa es-Sekkâ), Mektebetü’l-Mustafa, Mısır 1990, I, 34; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 66.

⁷⁰⁵ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 66.

⁷⁰⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 22; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, I, 83; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, I, 68; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, II,

yaşanıp hayata aktarılmasına ve İslam dininin toplumsal çerçevede yayılmasına olan çabasının bir tezahürüdür.

Medine dönemi ile sahabenin Kur'ân tasavvurunda tedrici bir şekilde temel bazı değişimlerin olduğunu görmek mümkündür. Müslüman toplumun farklı kültürlerle kurdukları ilişkiler ve süreç içinde gelişen bazı etkileşimler nedeniyle sahabenin Kur'ân'ın lafzını / kitabı muhafaza etme fikirlerinin kendi başına varlık kazanmadığı anlaşılmaktadır. Hicret ile birlikte Müslümanların özellikle Ehl-i kitaptan Yahudilerle karşılaşmaları sonucunda kitap tasavvurları ve onun muhafazası noktasında belirli bir aşamanın geçilmesine zemin teşkil etmiştir. Medine'nin ilk dönemlerinde Kur'ân'da Yahudilere yönelik geçen sert eleştiriler⁷⁰⁷, Tevrat'ı yazılı olduğu halde bırakıp hükümleriyle amel etmemeleri Müslümanların nazarında eleştiriyi hak ederken Kur'ân kıraati ve onun tefakkuh edilmesi meselesini yerleşik bir hâle getirmiştir.⁷⁰⁸ Söz konusu süreç kıraatin tefakkuh ile olan ilişkisi sıkı bir şekilde işletilmektedir.

Düşünme ameliyesinin önemli öncüllerinden olan hikmet ise, insanın gücü ölçüsünde nesne ve olayların mahiyet ve hakikatlerini bilmesi, her şeyi yerli yerince yapması ve Yüce Allah'ın hükümlerindeki içsel anlama nüfuz etmesidir. Bu kavram Kur'ân-ı Kerim'de “وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ...” “*Andolsun, biz Lokmân'a (Allah'a şükret) diye hikmet verdik...*”⁷⁰⁹ diye geçmektedir. Başka bir ayette ise “يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ...” “*Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir...*”⁷¹⁰ buyurulmaktadır. İlgili ayetlere bakıldığında hikmet insan niteliği şeklinde algılanmaktadır. Hikmet Allah'a (c.c.) nispet edildiğinde hakiki, onun dışındaki varlıklara isnad edildiği zaman mecâzi anlam ifade etmektedir.⁷¹¹

Abdullah İbn Abbas, bu ayette geçen “الْحِكْمَةَ” kelimesini “Kur'ân'ın nasihini-mensuhunu, muhkemini-müteşabihini, mukaddemini-muahharını, helalini-haramını ve diğer konularını bilmektir.”⁷¹² şeklinde tefsir etmektedir. Yine sahabeden bazılarının bu

102; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 202; Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 78; Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, 142.

⁷⁰⁷ Bkz., Bakara: 2/65, 90; Âl-i İmrân: 3/112; Mâide: 5/14, 26, 60.

⁷⁰⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 69, 81.

⁷⁰⁹ Lokmân: 31/12.

⁷¹⁰ Bakara: 2/269.

⁷¹¹ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 91.

⁷¹² İbn-i Kesir, *Kur'ân-ı Kerim'in Hadislerle Tefsiri*, I, 538.

ayette geçen “الْحِكْمَةُ” kelimesini “Kur’ân’ı anlama” olarak yorumladıkları rivayet edilmektedir.⁷¹³

Kur’ân-ı Kerim’de hikmet kavramına baktığımızda, öğüt⁷¹⁴, anlama⁷¹⁵, bilgi ve aklî deliller⁷¹⁶, Kur’ân⁷¹⁷, Kur’ân’ın yorumu⁷¹⁸, sünnet⁷¹⁹ ve Peygamberlik⁷²⁰ anlamlarında kullanılmıştır.⁷²¹ Hz. Peygamber de bu konuda şöyle buyurmuştur: “Ancak iki kişiye gıpta edilir: Biri, Allah’ın (c.c.) servet verdiği ve servetini hak yolunda harcayabilme imkânı lütfettiği kimse, diğeri ise Allah’ın hikmet verdiği ve bu hikmetle hüküm veren ve onu başkalarına öğreten kimsedir.”⁷²² Yine Resûlullah, Allah’tan hikmet istemiş⁷²³, “Hikmet mü’minin yitiğidir, onu nerede bulursa alır.”⁷²⁴ şeklinde buyurmuştur. Sözcüğün Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde özelleşmiş bir anlam içeriğiyle kullanıldığına dair Hz. Peygamber’e isnad edilen şu nakil önemlidir: “حکم اليتيم” “Kendi çocuğunu engellediğin gibi yetimi de engelle!” “Yani kendi çocuğunun zulmüne, fesadına, kötü yetişmesine engel olduğun gibi yetime de mani ol ki o da iyi yetişsin ve kötü bir birey olmasın.”⁷²⁵ İlgili rivayetlerden hareketle burada hikmet kelimesinin doğrudan bir ayetin anlamı için kullanılmasa da anlama ve yorumlama için önemli bir kelime olduğu anlaşılmaktadır.

Hikmet, asıl itibariyle doğru hüküm verebilme yeteneğidir. Kur’ân’da Yüce Allah (c.c.), “Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.”⁷²⁶ buyurmaktadır. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber, sahabesine hikmet verilmesi için dua etmiştir. Abdullah

⁷¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, IX, 9-11; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm Müsneden anîr-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbiîn*, II, 532-534; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, IV, 194, 249; Yılmaz, *Tâbiîn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 325.

⁷¹⁴ Bakara: 2/231; Âl-i İmrân: 3/48; Nisâ: 4/54; Kamer: 54/5.

⁷¹⁵ En’âm: 6/89; Meryem: 19/12; Enbiyâ: 21/79; Lokmân: 31/12.

⁷¹⁶ Lokmân: 31/12.

⁷¹⁷ Nahl: 16/125.

⁷¹⁸ Bakara: 2/269.

⁷¹⁹ Bakara: 2/151, 231; Nisâ: 4/113.

⁷²⁰ Bakara: 2/251; Âl-i İmrân: 3/48; Nisâ: 4/54; Sâd: 38/20.

⁷²¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, V, 8-11. Ayrıca bkz., Hasan Yılmaz, *Anlam ve Yorum Bağlamında Kur’ân’ın Anlaşılması*, (1. Baskı), Gece Akademi Yay., Ankara 2019, 145-158.

⁷²² Buhârî, İ’tisâm: 13.

⁷²³ Buhârî, Fedâilü’s-Sahabe: 34.

⁷²⁴ Tirmizî, İlim: 19.

⁷²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XII, 143; Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, V, 474; Zebîdî, *Tâcü’l-Ârus min Cevahiri’l-Kâmus*, XXXI, 514.

⁷²⁶ Bakara: 2/269.

İbn Abbas “Hz. Peygamber beni bağrına bastı ve ‘Allah’ım ona hikmeti öğret’ dedi.”⁷²⁷ diye nakletmiştir. Kur’ân’ın içindeki hikmet toprağın içindeki maden gibidir. Toprakta maden çıkarmak için nasıl ki bilgi birikimine, alet, edevata ve ekip çalışmasına ihtiyaç duyulmaktaysa aynı şekilde Kur’ân’ın hikmetlerine ulaşmak için de benzer şeylere ihtiyaç vardır. Bunu en iyi bilen ilk nesil, problemleri çözmüş ve gittikleri yerlere ilim ve medeniyet götürmüşlerdir. Hz. Peygamber’in hikmeti öğrettiği sahabenin gittiği her yerde hâkim olmalarının temel tarihî arka planında⁷²⁸ bu temel güdünün olduğu düşünülmektedir.

2.2.1. Tefsir: Neliği ve Yüklenen Anlam

Açıklamak, beyan etmek anlamındaki “فسر” kökünden türeyen tefsir⁷²⁹ “açıklamak, ortaya çıkarmak, kelime veya sözdeki kapalılığı gidermek” demektir.⁷³⁰ Kökün seferadan da gelmiş olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Araplar, bir kadın yüzünü açtığı anda “سَفَرَتِ الْمَرْأَةُ سَفُورًا إِذَا أَلْقَتْ حِمَارَهَا عَنْ وَجْهِهَا” derler.⁷³¹ Aslında, keşf ve izhar etmek (açmak ve açıklamak) anlamındadır. Tefsir kelimesinin kökü olarak ileri sürülen “فسر” ve “سفر” fiillerinin her ikisi de lügatte “açmak” anlamında birleşmektedir. Ancak “سفر” nin görünen ve maddi olan bir şeyi açmak manasını ifade ettiği “فسر” nin ise, gizli ve manevi olan bir şeyi açmak⁷³² anlamına geldiği, özünde tafsîl ve beyan anlamının da olduğu görülmektedir.⁷³³ Ayetin anlamını, durumunu, kıssasını ve iniş sebebini, ona açıkça delalet eden bir lafızla açıklamaktır.⁷³⁴

Nitekim ayetteki şu ifade de bunu izah etmektedir: “وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ” “Onlar sana bir misal getirmeye dursunlar, biz sana hakkı ve tefsirin

⁷²⁷ Buhârî, Fedâilü’s-Sahabe: 24.

⁷²⁸ Abdulaziz Bayındır, *Kur’ân’a ve Geleneğe Göre Kitap ve Hikmet*, <http://www.suleymaniyevakfi.org/kutsanan-gelenek-ve-kuran/kitap-ve-hikmet.html> (Erişim Tarihi:26.07.2021)

⁷²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, V, 55; Zebîdî, *Tâcü’l-Ârus min Cevahiri’l-Kâmus*, XIII, 323; Halil b Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, VII, 247; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesir fî İlmi’t-Tefsir*, I, 12.

⁷³⁰ Rağıp İsfahani, *Müfredat fî Ğaribi’l-Kur’ân*, 636; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulümü’l-Kur’ân*, II, 147.

⁷³¹ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulümü’l-Kur’ân*, II, 147.

⁷³² Yer altından su çıkarma anlamı için bkz., Ta’râfe b. el-Abd, *Dîvânu Ta’râfe b. el-Abd*, (3. Baskı), (thk., Mehdi Muhammed Nasruddîn), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ysz., 2002, 30.

⁷³³ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, XII, 407; Emim el-Hûlî, *Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (trc., Mevlüt Güngör), Bayrak Matbaası, İstanbul 1995, 13; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, 61-62.

⁷³⁴ Cürcani, *Tarifât*, 63.

(açıklamanın) daha güzelini getirdik.”⁷³⁵ Bu ayetin yorumunda sahabenin “tefsir” kelimesini “tafsîl “تفصیل” ve beyân” “بیان” şeklinde açıkladıkları görülmektedir.⁷³⁶

Kavram olarak ise, Kur’ân’ın lafızlarını, Arap dili ve edebiyatı açısından tahlil edip kendisiyle kastedilen manayı tespit etmektir.⁷³⁷ Müşkil olan bir lafzı açmak ve açıklamak, lafızdaki kapalılığı ve anlaşılmayanı, onunla neyin kastedildiğini açığa çıkarmak veya ilahî metnin manalarını açıklamak, genişçe anlatmak ve kapalı olan bir ayetten kastedilen muradın neliğini ortaya çıkarmak⁷³⁸ şeklinde de tanımlanabilir. Asıl itibarıyla Kur’ân’ı ve onun nazil olduğu anlamayı esas alan tefsirin bir disiplin olmasının ötesinde olgusal olarak ortaya çıkışı, temelde vahyin nüzulü ile başlayan zaman dilimine tekabül etmektedir. Nüzul vasatındaki muhatapların nazil olan ilahî ilkeleri, bölüm ve pasajları bazen doğrudan anladıkları görülürken bazen de kendilerine kapalı, müphem ve o dönemde anlamaları pek mümkün olmayan mevzuların bizzat vahyin kendisiyle izah edildiği fark edilmektedir. Bu bakımdan Allah (c.c.), bir taraftan Kur’ân vahyini nazım itibarıyla indirirken öte yandan anlaşılmayan hususlara dair yine vahyin getirdiği izah ve açıklamalara Kur’ân metni içerisinde yer vermektedir.⁷³⁹

Hiz. Peygamber hayatta iken vahiy yer yer kesintiye uğrasa da yaklaşık yirmi üç yıllık süre zarfında aktif bir şekilde devam etmiştir. Resûlullah, Kur’ân’ın “... İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur’ân’ı indirdik.”⁷⁴⁰ ayeti gereği insanlara tebliğ etmiş ve ashabin anlamadıkları yerleri izah ederek müphem mevzuları vuzuha kavuşturmuştur. Bunu yaparken Arap’ın zihin dünyasında olan kültürel kodlarla analogi yapıp daha iyi anlamalarını sağlamıştır. Ancak Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) ahirete irtihali ile birlikte sahabe, derin bir sarsıntı geçirmiş⁷⁴¹, salt bir hitabi bilgi ve ete kemiğe bürünmüş yaşayan sünnetle baş başa kalmıştır. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi fetihlerle birlikte

⁷³⁵ Furkân: 25/33.

⁷³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XVII, 448; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, VIII, 2691-2692.

⁷³⁷ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 3-4; Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 17-18; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, Sıraç Yay., İstanbul, ts., 77; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 22.

⁷³⁸ Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzîl*, I, 12; İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017, 12.

⁷³⁹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 56-57.

⁷⁴⁰ Nahl: 16/44.

⁷⁴¹ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 208; Arslan, *Hiz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 197; Zerrînkûb, *İslam Şafağı -İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı-*, 91.

karşılaşılan yeni kültür mensupları, dini sahabeye sormuş ve onlardan öğrenmiştir. Tam da bu noktada sahabe Kur'ân'ın hitabına başvurmuş onda bulamaz ise sünnete bakmıştır. Ancak birçok hususun bu iki temel kaynakta bulunamayacağı aşîkârdır. Burada da bulamadıkları takdirde çeşitli yöntemlere başvurmak durumunda kalmışlardır. Özellikle rey, icthâ, sebebi nüzul, Arap şiiri, önceki dinlerden gelen malumat (isrâiliyat) vb. yardımcı öğeler, sahabenin ilahi metni anlamaları için olmazsa olmazı durumuna gelmektedir.

Hiz. Peygamber, Kur'ân ayetlerinden bazılarının izaha muhtaç olduğunun farkındadır. O, mücmeli izah eden, nasihi mensuhundan ayıran bir metotla tefsiri sahabeye öğretiyordu. Sahabe ise bütün bu anlama yöntemlerini belliyor, ayetlerin sebebi nüzullerini ve buna bağlı olarak hangi durumda neyin emredildiğini Hiz. Peygamber'den naklen talim alıyorlardı.⁷⁴² Bu noktadan bakıldığında 'Tefsir faaliyeti', ilahî metnin nazil olmasıyla teorik ve pratik şekilde ortaya çıkıyordu. Hiz. Peygamber kendisine inen ayetleri önce olduğu gibi ashaba aktarıyor akabinde tefsir yapıyordu. Tefsir ilminin temelini oluşturan ve metodolojisine yardımcı olan birikim Hiz. Peygamber'in öğretileri çerçevesinde bina edilerek onun öğrencileri olan sahabe ile inşa edilerek sonraki nesillerde bir disiplin şeklinde olgunluğa eriştiği görülmektedir.

Sahabenin Kur'ân ayetlerini yorumlama ve anlamlandırma konusundaki tavırları farklılık göstermektedir. Elbette bunun birçok sebebi bulunmaktadır. Asıl itibariyle kişisel algı düzeyleri, ilahî metne karşı duyuşsal ve bilişsel durumları ile dinin kendilerinde meydana getirdiği reaksiyonlar bu farklılığın sebepleri arasındadır. Bunun yanında sahabe, Kur'ân'ı ezberlemek ve Hiz. Peygamber'den öğrendiklerini uygulamak için çaba sarf etmelerine karşın sahabenin hepsi okuma-yazma bilmemektedir. İçlerinden okuma-yazma bilenler Kur'ân'ı hem ezberliyor hem de özel mushaflarına şerhler düşüyorlardı.⁷⁴³ Burada dikkat çeken husus, onlar Hiz. Peygamber'den duyduklarını ve öğrendiklerini tatbik etmekten geri durmadıklarıdır. Sahabe gerek formal eğitim gerek informal öğrenme ile ihtisaslaşmışlardır. Özellikle sahabenin kendi mushaflarına kısa notlar alarak tefsir faaliyetlerini inşa ettikleri ve bu malumatın tefsirin yazılı bir parçası olduğu malumdur.⁷⁴⁴ Kur'ân ayetlerinin daha nüzul sürecinde yazıya

⁷⁴² Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 16.

⁷⁴³ Osman Bayraktutan, *Kırâatlerde Müdrec Kavramı (Kavramın Kırâatlerde Kullanılıp Kullanılmamasının Mantığına Dair)*, Sonçağ Yay., Ankara, 2023, 40-47.

⁷⁴⁴ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 16.

geçirilmesinin de etkisiyle tefsirin daha erken dönemlerde yazılı nakil yöntemi üzerinden gelişmeye başladığı görülmektedir.⁷⁴⁵

Bazı sahabeler, hadis rivayet etmekten katiiyen çekindiği gibi çeşitli problemlerle karşılaştığında nasslardan hüküm çıkarma konusunda herhangi bir sakınca görmüyor, bazı sahabeler ise Kur'ân'ı tefsir ediyor, bunun yanı sıra fetva vermekten çekiniyordu. Sahabenin bir kısmı ise sevap kazanma umuduyla yaptıkları işin doğru olduğunu düşünerek kesinlikle hadis rivayet ediyor ancak Kur'ân hakkında konuşmuyordu.⁷⁴⁶ Bilmedikleri bir konuda hataya düşme endişesi onları gelişigüzel yorum yapmaktan alıkoyuyordu. Bu duruma ortam hazırlayan bazı rivayetler de bulunmaktadır. Bunların birkaçını zikretmek gerekmektedir. Enes b. Malik “Beni size çok hadis rivayet etmekten alıkoyan şey, Resûlullah'ın şu sözüdür: ‘Her kim benim adıma bilerek yalan söylerse cehennemdeki yerini hazırlansın.’⁷⁴⁷ şeklinde rivayet etmiştir. Bu gibi rivayetler tefsir, nass, icma ve lügatten bir delile dayanmaksızın salt heva ve heves ile dinin temel ilkelerine aykırı yapılan yorumlarda geçerli olduğu ifade edilmiştir.⁷⁴⁸ Başka bir rivayette ise “Kim de (bilgisi olmadığı halde) kendi görüşüne / fikrine dayanarak Kur'ân'la ilgili söz söylerse / Kur'ân'ı tefsir ederse, o konuda isabet etse bile hata etmiş olur.”⁷⁴⁹ denilmektedir.

İlk devirde sahabedeki dinî korku ve kaygı, insanların aklî meleke seviyelerindeki farklılıklar, sosyal hayattaki ihtiyaçların sınırlı olması ve bunlara ilaveten tefsiri, ‘Allah (c.c.) bu sözden şunu kastetmiştir’ demek suretiyle bizzat Yüce Allah’tan duyup ona bir şahitlikte bulunmak gibi sebepler sorumluluk getirmektedir. Bunun gibi birçok husus Kur'ân tefsiri hakkında kendilerine tevkiî olarak nakledilenlerden ve Hz. Peygamber’den rivayet edilenlerden başka söz söylememelerine sebep olmuştur.⁷⁵⁰

Sahabenin söz konusu rivayet ve dirayet ayrımını öne çıkararak görüşlerini sistemleşen kişiler Abdullah İbn Mes'ûd, Abdullah İbn Abbas ve Abdullah b. Ömer olmuştur. Abdullah İbn Mes'ûd, rey ekolü denilen Kûfe Okulu’nun temelini atmıştır.

⁷⁴⁵ Türkan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 48.

⁷⁴⁶ Müsâid Müslim Abdullah, *Eserü't-Tatavvuri'l-Fikrî Fi't-Tefsir Fi'l-Asri'l-Abbasi*, (*Gelişme Döneminde Tefsir*), (çev., Muhammed Çelik), Akademi Yay., İzmir 2006, 66.

⁷⁴⁷ Müslim, Mukaddime: 3.

⁷⁴⁸ Yıldız, *Kur'ân'ı Nasıl Anladılar?* 140.

⁷⁴⁹ Ebu Davud, İlim: 5; Tirmizî, Tefsir: 1; Ayrıca bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 92-93; Enes Büyük, “Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet Bağlamında Rey- Tefsir İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19, (2), 2019, 663-671.

⁷⁵⁰ Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 17.

Ancak hadis rivayet etmekten olabildiğince kaçınmıştır. Amr b. Meymun şöyle rivayet etmektedir: “Bir sene Abdullah İbn Mes’ûd’u takip ettim. ‘Onun Resûlullah şöyle buyurdu’ dediğini duymadım. Ancak bir gün onun dilinden şöyle bir şey döküldü: ‘Resûlullah şöyle buyurdu.’ dedi. Bu durum ona öyle zor geldi ki terlemeye başladı. Sonra şöyle dedi: Resûlullah’ın sözü budur veya buna yakın bir şeydir yahut bunun gibidir. Daha sonra İbn Meymun şöyle devam etti: İbn Mes’ûd sözünü tamamlamaktan kaçındı, başını eğdi, sonra kaldırdı. Baktım ki o yakasını gevşetmiş, boyun damarları şişmiş ve gözleri dolmuş olarak şöyle dedi: Resûlullah ya bunun üstünde ya buna yakın veya buna benzer bir şey söyledi.”⁷⁵¹ Ancak bunun yanında Abdullah İbn Mes’ûd’un Kur’ân’a olan vukufiyetini şöyle ifade ettiği rivayet olunmuştur: Kendisinden başka ilah olmayan Allah’a (c.c.) yemin ederim ki Allah’ın kitabında, kim hakkında ve nerede nazil olduğunu bilmediğim hiçbir ayet yoktur. Eğer Allah’ın kitabını benden daha iyi bilen birinin bineklerle ulaşılabilen yerini bilseydim kesinlikle ona giderdim.⁷⁵²

Kur’ân’ın yorumlanması anlamında tefsir kelimesi, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yani ilk dönemlerden itibaren kullanılmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de “açıklama”⁷⁵³ manasında geçen tefsir hadis kaynaklarında birçok rivayette yer alır. Hz. Ömer, ribâ ayetinden söz ederken Hz. Peygamber’in bu ayeti tefsir etmeden vefat ettiğini bildirir.⁷⁵⁴ Sahabe tefsir kelimesini Kur’ân’ın ve Tevrat’ın yorumu için kullanmıştır. Ebû Hureyre, Ehl-i kitabın Tevrat’ı İbrânîce okuduğunu ve Müslümanlar için onu Arapça olarak açıkladığını söylerken tefsir kelimesine yer vermektedir.⁷⁵⁵ Yine başka bir rivayette Hz. Peygamber’in bazı konuları tefsir ettiği anlaşılmaktadır: “Abdullah İbn Abbas’tan gelen “Hz. Peygamber kendisine gelen bir heyete iman konularını (fessera) açıklıyordu.”⁷⁵⁶ rivayetine göre o dönemde açıklamak, maksadı

⁷⁵¹ Abdullah, *Eseru’t-Tatavvuri’l-Fikrî Fi’t-Tefsir Fi’l-Asri’l-Abbasi*, 66.

⁷⁵² Buhâri, *Fezâ’ilü’l-Kur’ân*: 8; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I, 75; Muhammed er-Râmehürmüzi, *el-Muhaddisü’l-fâşıl Beyne’r-Râvî ve’l-Vâ’i*, (thk., Muhammed Accâc el-Hatip), Dâru’l-Fikr, ys., 1984, 549; İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes’ud”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1988, I, 117.

⁷⁵³ Furkân: 25/33.

⁷⁵⁴ İbn Mâce, *Ticârât*: 58; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, I, 353; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, I, 548; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, II, 104; “عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، قَالَ: إِنَّ آخِرَ مَا نَزَلَتْ آيَةُ الرَّبِّ، وَأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فُيَضَ وَلَمْ يُفَسِّرْهَا لَنَا، فَدَعَا الرَّبَّاءَ وَالرَّبِيَّةَ”

⁷⁵⁵ Buhârî, *Tefsîr*: 11; İ’tisâm: 26, *Tevhîd*: 51; “عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: كَانَ أَهْلُ الْكِتَابِ يَقْرَءُونَ التَّوْرَةَ بِالْعِبْرَانِيَّةِ، وَيُفَسِّرُونَهَا”

⁷⁵⁶ Buhârî, *Mevâkîtu’s-Salât*: 2; Müslim, *İmân*: 23; Benzer rivayetler için bkz., Ebû Dâvûd, *Eşribe*: 7; Nesâî, *Sünenü Nesâî*, *İmân*: 25, *Eşribe*: 54; “أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّادٍ، عَنْ أَبِي جَمْرَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَدِمَ أَمْرُكُم بِأَرْبَعٍ: “وَأَنَّهُكُمْ عَنْ أَرْبَعٍ الْإِيمَانُ بِاللَّهِ، ثُمَّ فَسَّرَهَا لَهُمْ: شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّي رَسُولَ اللَّهِ، وَإِقَامُ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ

beyan etmek, tercüme etmek anlamında kullanıldığı müşahade edilmektedir.⁷⁵⁷ Dolayısıyla ilk neslin tefsir kelimesini kullandığı anlaşılmaktadır.

Sahabe, ilmî toplantılar tertipleyip ayetleri mütalaa ederek tefsirini yapmış, bu ilmi teşvik etmişlerdir. Yine ilmî bir ortamda Hz. Ömer, “*Herhangi biriniz ister mi ki, içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları var iken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın; derken bağı ateşli (yıldırım) bir kasırga vursun da orası yanıversin? Allah düşünesiniz diye size âyetlerini böyle açıklıyor.*”⁷⁵⁸ ayetinin nüzul sebebini sorarak tefsir yapmıştır. Ayet hakkında Übeyd İbn Ümeyr şöyle rivayette bulunur: “Bir gün Hz. Ömer, ashaba, “İçinizde bu ayetin nüzul sebebini bilen var mı? diye sordu. Orada bulunan sahabe şöyle cevap verir: ‘Allah (c.c.) daha iyi bilir.’ Bunun üzerine Hz. Ömer biraz da kızarak şöyle sitem etti: ‘Biliyoruz veya bilmiyoruz deyiniz!’ Sahabenin içlerinde İbn Abbas, ‘Ey mü’minlerin emiri! Bu hususta bir şey hatırlıyorum.’ dedi. Hz. Ömer; ‘Ey kardeşimin oğlu! Kendini küçük görme, bildiğini söyle’ dedi. Bunun üzerine cevaben İbn Abbas; ‘Bu bir işe misaldir.’ dedi. Hz. Ömer; ‘hangi iş?’ dedi. İbn Abbas tekrardan ‘bir iş için’ cevabını verince Hz. Ömer şöyle cevap verdi: ‘Bu ayet Allah’a (c.c.) itaat eden zengin bir adamın durumunu anlatır. Sonra Allah (c.c.) ona şeytanı musallat kılar da o adam, amelleri yok edecek derecede masiyetler işler.’”⁷⁵⁹ şeklinde tefsir eder. Hz. Ömer’in bu tavrı ilme ve tefsire olan teşviki bakımından önemlidir.

Yine tefsire teşvik eden haberlerden biri de Ebu Nu’aym’ın, Abdullah İbn Abbas’tan istihraç ettiği bir haberdır. Nitekim o, “Kur’ân’da vecihler vardır. Onun en iyi vechini yükleniniz.” demiştir.⁷⁶⁰

Ebu Ubeyde (ö. 209/824), sahabenin Hz. Peygamber’e Kur’ân’ın tefsiri noktasında fazla soru sormamalarını, onların vahyin nüzulüne doğrudan şahit olmaları, Kur’ân manaları ve mesajları hakkında soru sorma ihtiyacı duymamalarını, ilahî metni

⁷⁵⁷ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 307.

⁷⁵⁸ Bakara: 2/266.

⁷⁵⁹ Buhârî, Tefsir: 47; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, IV, 682-683; Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek âle’s-Sahîhayn*, II, 311, III, 625, Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, III, 340; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, I, 534-535; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, IV, 236; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, Dâru’t-Tunusiye, Tunus 1984, III, 54.

⁷⁶⁰ Muhammed Cemalüddin b. Muhammed Said b. Kasım’i, *Muhasinu’t-Te’vil*, (thk., Muhammed Basil), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 9.

kendiliğinden doğal bir şekilde anlayıp kavrayıp olmalarıyla açıklamıştır.⁷⁶¹ Onların Kur'ân'ın kendi lisanlarıyla indiği fasih Araplardan⁷⁶² olduklarından ayetleri anlamaları zor değildi. Ebû Ubeyde, sahabenin Kur'ân'ı doğrudan -tabiri caizse- fitrî olarak anlayıp kavramalarını dille ilişkilendirmektedir. Yani Kur'ân'ın nazil olduğu Arap dilinin sahabe neslinin birbirleriyle konuşup anlaştıkları dil olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü dil, sadece bir iletişim aracı değil aynı zamanda Martin Heidegger'in (ö. 1976) meşhur metaforu ile dil, içinde konaklamak yoluyla var olduğu "varlığın evi" olması açısından anlamayı önemli kılmıştır.⁷⁶³

İmam el-Mâtürîdî (ö. 333/944), ilahî metnin açıklanması ve yorumlanması noktasında tefsir kavramını sadece sahabe ile sınırlandırarak bir tarifte bulunmaktadır: "Sahabenin ayetlerin inişine şahitlik etmeleri ve vahyin iniş sebebinin neliğine vukufiyetleri sebebiyle tefsir onlara aittir."⁷⁶⁴ Tefsir Allah'ın muradının bizzat karşılığı olduğu için ilim olmadan tefsirin yapılması caiz değildir. Bunu da Hz. Peygamber'in şu hadisine dayandırmaktadır: 'Kim de (bilgisi olmadığı halde) kendi görüşüne / fikrine dayanarak Kur'ân'la ilgili söz söylerse / Kur'ân'ı tefsir ederse, ateşteki yerini hazırlasın'⁷⁶⁵ şeklinde görüş beyan etmektedir." Söz konusu verilere göre bu ifade ile sahabenin tefsir yapma konusunda çok hassas davrandığına işaret edilmektedir. Hz. Ebubekir'in "Allah'ın (c.c.) kitabına dair bir şeyi kendi fikrime göre tefsir eder veya bilmediğim halde söylersem hangi yer beni üzerinde taşır, hangi sema beni gölgelendirir?"⁷⁶⁶ sözü bu hassasiyeti işaret etmektedir. Yine İmam Mâtürîdî te'vil'i,

⁷⁶¹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, (thk., Muhammed Fuat Sezgin), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1962, I, 8; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*; III, 323; Elik, "Sahabe ve Sonraki Müslümanların Kur'ân'a Muhatap Oluş Keyfiyetinin O'nu Anlamaya Etkisi", 71.

⁷⁶² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahrü'l-Muhît*, (thk., Sıdkı Muhammed Cemil), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999, I,14.

⁷⁶³ Zhang Wei, "Ortak Bir Dile Doğru Yolda Olmak mı? Heidegger'in Japon Bir Ziyaretçi ile Diyalogu", (çev., Metin Bal), *Kaygı, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 21, 2013, 159-175; Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 137.

⁷⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 349; Mustafa Öztürk, "Kur'ân Vahyinin Anlaşılması, Yorumlanması ve Modern Çağa Taşınması", *Kur'ân Vahyinin Son Halkası Kur'ân Vahyi, Sempozyumlar Dizisi-2*, Kur'ân Çalışmaları Vakfı, İstanbul 2017, 269-312.

⁷⁶⁵ Tirmizî, Tefsir: I.

⁷⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 72; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fî Usuli't-Tefsir*, Dâru'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1980, 47; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim Cevziyye, *I'lâmu'l-Muvâkıûn an Rabbi'l-Âlemin*, (thk., Muhammed Abdusselam İbrahim), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, I, 43; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 12; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VII, 421; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 4; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 59; M. Zeki Duman, "Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Kayseri 1985, 289-309.

fukahaya ait bir eylem olarak açıklar.⁷⁶⁷ Mâtürîdî'ye göre tefsir, “Allah (c.c.), bu ayette şunu kastetti” şeklinde kesin bir yargı gerektirdiğinden buna ancak vahyin aktif olduğu süreçteki sahabe tanıklık etmiştir. Dolayısıyla ‘onların ayetler hakkındaki beyanları tefsire denk gelir’ şeklindeki izahı bir açıdan doğru olsa da sahabenin te’vil yapmadığı sonucuna götüren önerme, bu verilere göre isabetli olmamaktadır. Sahabe, sonraki bölümlerde açıklanacak birçok örnekte görüleceği üzere hem tefsir hem de te’vil yapmaktadır. İlahî muradı net olarak anlamada bazı zorluklar vardır. Bu bakımdan sahabenin Kur’ân yorumunun bir kısmı tefsire denk gelirken diğer bir kısmı ise te’vil kavramına denk gelmektedir. Vahyin nüzulüne şahitlik eden sahabe yer yer kendilerine özgün yorumlarda bulunarak elbette te’vil yapmışlardır. Diğer yandan tefsir geleneğindeki rivayet ve dirayet ayrımında sahabenin Kur’ân yorumu tampon bölge işlevini görmektedir. Şöyle ki eğer yorum, Hz. Peygamber ve sahabeden gelen kavillerin ürünü ise rivayet, müfessirin bu nakillerin yanında kendi bireysel yetenekleri ile ortaya koydukları aklî ve naklî yorumların tahlil, analiz ve sentezi ise tefsirin dirayet boyutunu ifade etmektedir.

Kâdî Şemseddîn el-Huveyyî'ye (ö. 637/1240) göre, “Tefsir ilmi bir yönüyle zor bir yönüyle kolaydır. Zorluk boyutu birkaç şekilde olmakla birlikte en açık olanı şudur ki Kur’ân öyle bir mütekellimin kelimasıdır ki beşer bu kelimadaki asıl mana ve maksadı ancak işitme yoluyla kavrayabilir. Meseller ve şiirlerin aksine Kur’ân’da kastedilen manaya ulaşmak insan kabiliyetinin imkânı dâhilinde değildir. İnsan, mütekellimin muradını ya bizzat mütekellimden duyma yoluyla ya da ondan işitenden işitme yoluyla öğrenip kavrayabilir. Söz konusu Kur’ân olduğunda ise onun farklı manalarının olma ihtimalinden dolayı ancak Hz. Peygamber’den işitme yoluyla bilinebilir. Ancak bu tarz tefsir bilgisi azdır. Çünkü Hz. Peygamber, çok az sayıda ayeti tefsir etmiştir.”⁷⁶⁸ Sahabe, ilk nesil olarak Kur’ân’ın bazı ayetlerinin yorumunu bizzat Hz. Peygamber’den işitmiştir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Mecmûu'l-Fetâvâ'da “احسن طرق التفسير” “En Güzel Tefsir Yolları / Yöntemleri” başlığı altında ilk dönem tefsir faaliyetlerinin sahabe tarafından sema yoluyla olgusal bağlamın kavrandığını şu beyanla göstermektedir: “Kur’ân ve sünnette, tefsire dair bilgi bulunmadığında sahabenin kavillerine müracaat

⁷⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 349.

⁷⁶⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 16.

edilir. Çünkü sahabe Kur'ân'ın nüzulüne şahitlik etmişler ve ayetlerle ilgili vakıalara bizzat tanıklıkları olmuştur. Bunun yanında onların kavrayış ve anlayışlarının sahih olması, sağlıklı bir ilme sahip olmaları ve salih amel sahibi olmaları bu noktada onları hem otorite hem de mükemmel kılmıştır. Özellikle dört halife, Abdullah İbn Mes'ûd ve Abdullah İbn Abbas gibi önde gelen sahabiler bu vasıflara sahiptir.”⁷⁶⁹

Sahabenin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama noktasında bir nevi mecbur kaldığı da söylenebilmektedir. Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra bütün sorumluluk bu nesile geçmiştir. Ancak ifade etmek gerekir ki Kur'ân'ı yorumlamak, Allah (c.c.) adına söz söylemek olarak algılandığı için büyük bir sorumluluk iktiza etmektedir.⁷⁷⁰ Bu konuda Hz. Peygamber'in ağır uyarıları⁷⁷¹, ehil olmayan kişilerin bilgisiz bir şekilde Kur'ân'ı yorumlamaları hususunda rivayetler sahabeyi hassas kılmıştır.⁷⁷² Hatta bir rivayet var ki Kur'ân hakkında doğru olsun olmasın her türlü beyanı “Kur'ân hakkında kendi reyî ile söz söyleyen kimse doğru söylese dahi hata etmiştir.”⁷⁷³ şeklinde reddetmektedir.

Tefsir, daha sonraki dönemlerde Kur'ân kelimelerinin ve ayetlerinin açıklanmasına denilmektedir. Mesela Ferrâ (ö. 207/822), Enfâl Sûresi'nin 72. ayetin tefsirinde ilmü't-tefsir, Taberî de mukaddimede ilmü't-tefsir şeklinde bir tabir zikretmişlerdir. Ebu'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983), Bakara Sûresi'nin 129. âyetinde geçen kavramı helal-haram cinsinden Kur'ân'daki mev'ıza olarak açıklamakta ve buna da “ilmü't-tefsir” denildiğini söylemektedir.⁷⁷⁴

2.2.2. Te'vil: Neliği ve Yüklenen Anlam

Te'vil, Kur'ân-ı Kerim'de on yedi ayette⁷⁷⁵ geçmekte olup dönüp varmak, dönüp gelmek anlamındaki “وَلْ” “evl” kökünden türemiştir. Döndürmek sözü iyice inceleyip varacağı manaya yormak, bir şeyi amaçlayan son noktaya ulaştırmak anlamında kullanılmaktadır. Aslında, geri çevirme (terci)'dir. Yani lafzı, zahir manasından,

⁷⁶⁹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, (thk., Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım), yy., Suud 1990, XIII, 364.

⁷⁷⁰ Sadreddîn Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayihan Yay., Ankara 1990, 61.

⁷⁷¹ Tirmizî, Sünen, Tefsir: 1; Tefsir: 5.

⁷⁷² Tirmizî, Sünen, Tefsir: 1.

⁷⁷³ Tirmizî, Tefsir: 5.

⁷⁷⁴ Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE., Isparta 2009, 35-36.

⁷⁷⁵ Âl-i İmrân: 3/7 (iki defa); Nisâ: 4/59; Â'raf: 7/53 (iki defa); Yûnus: 10/39; Yûsuf: 12/6, 21, 36, 37, 44, 45, 100, 101; İsrâ: 17/35; Kehf: 18/78, 82.

muhtemel olduğu bir manaya yorumlamaktır.⁷⁷⁶ Ancak yorumlanan bu muhtemel mana, nassa uygun olmalıdır.⁷⁷⁷ Kur'ân'da te'vil, ileride vuku bulacağı haber verilen bir olayın zamanı gelince gerçekleşmesini, rüya tabirini ve bir sözün tefsir edilip açıklanmasını ifade eder.⁷⁷⁸

Hiz. Peygamber'in te'vili hadislerinde rüyayı tabir etme anlamında kullandığı⁷⁷⁹ ve sahabeden Abdullah İbn Abbas için “Allah'ım, onu dinde fakih kıl, ona te'vili öğret”⁷⁸⁰ şeklinde dua etmesinden Kur'ân'ın açıklama ilmini kastettiği tarihî verilerden anlaşılmaktadır. Peygamber'in en büyük arzusu Kur'ân'ın anlaşılması ve Yüce Allah'ın muradının insanlar arasında belleniş bilfiil uygulanmasıdır. Bununla birlikte sahabenin te'vil yapmak gibi bir ihtiyacı vardı. Çünkü Kur'ân'da bulunan müteşabih ayetlerin doğru bir şekilde yorumlanması, ayet, mana ve muhteva dengesinin korunması gerekmektedir. Kötü niyetli olan bazı kişiler bunu istedikleri gibi kullanabilmişlerdir.

Hiz. Peygamber'in Abdullah İbn Abbas'a “Allah'ım! Onu dinde fakih kıl ona te'vili öğret” duası dikkate alındığında te'vil sadece nakille sınırlı kalsa idi Hiz. Peygamber'in bu duayı Abdullah İbn Abbas'a tahsis etmesinin bir kıymeti harbiyesi olmazdı.⁷⁸¹ Abdullah İbn Abbas'a nispet edilen te'vilden kastın rivayet olmadığını, rey ve icthatla ilgili temel bir hususu yansıttığını söylemek mümkündür.

Sahabenin Müslümanları te'vili öğrenmeye teşvik ettikleri bazı haberlerden anlaşılmaktadır. Abdullah İbn Abbas'ın “Kur'ân'ı te'vilinin dışında başka bir şekilde te'vil eden topluluklar ortaya çıkmadan te'vilini öğrenin”⁷⁸² dediği rivayet edilmektedir.⁷⁸³ Sahabe bazı ayetlerin yorumunda te'vil yapmışlardır. İstanbul'u

⁷⁷⁶ Rağıp İsfahani, *Müfredat fî Garîbi'l-Kur'ân*, 99; İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, XI, 33; İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*, I, 12.

⁷⁷⁷ Cürcani, *Tarîfât*, 55.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*, II, 441; Yûsuf Şevki Yavuz, “Te'vil”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXI, 27.

⁷⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 259; “عن ابن عباس قال ثقل رسول الله صلى الله عليه وسلم سيفه ذا الفقار يوم بدر وهو الذي رأى فيه الرؤيا يوم أحد فقال رأيته في سيفي ذي الفقار فلا فأولته فلا يكون فيكم رأيته أي مزيت كتبنا فأولته كتب الكتيبة ورأيته أي في درع حصينة فأولتها المدينة ورأيته بقرأ تنج فبقر والله خير فبقر والله خير فكان الذي قال رسول الله صلى الله عليه وسلم

⁷⁸⁰ Buhârî, *Vudu*: 10; Müslim, *Fezailü's-Sahabe*: 138. “اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل”. Bazı rivayetlerde “Hikmeti ve te'vili öğret”, bazı rivayetlerde ise “Onu dinde fakih kıl ve te'vili öğret” şeklinde dua ettiği zikredilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, XI, 33; İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, VI, 165; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 426; Süyûtî, *el-İtkan fî Ulümü'l-Kur'ân*, III, 13; Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 311.

⁷⁸¹ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-Usûl min Ehâdisi'r-Resûl*, (thk, Abdulkadir el-Arnaût), Mektebetü'l-Halvani, ys., 1969, II, 3-4.

⁷⁸² “عن ابن عباس- رضي الله عنه- قال: تعلموا التأويل قبل أن يجيء أقوام يتأولونه على غير تأويله”

⁷⁸³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 26.

fethetmek amacıyla Bizans ile yapılan bir savaş esnasında mü'minlerden birinin tek başına düşman saflarına dalıp sonra geri dönmesi nedeniyle oradakilerin “ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ ” “ Kendi kendinizi tehlikeye atmayın ”⁷⁸⁴ ayetini okumaları, buna örnek verilebilir. Bu ayet bağlamında Zerkeşî (ö. 794/1392), sahabenin yer yer te'vil yaptığını örneklendirmiştir.⁷⁸⁵ Söz konusu rivayet şöyledir: “Hz. Ömer’in kölesi Eslem şu rivayette bulunur: “Medine’den yola çıktık. Niyetimiz İstanbul’du. Cemaatin başında Halid b. Velid vardı. Rum askerleri sırtlarını şehrin surlarına yaslamış, şehri koruyorlardı. Bizden biri tek başına düşmana saldırıya geçti. Orada bulunan askerler, ‘Dur! Dur! La ilahe illallah, eliyle kendini tehlikeye atıyor!’ diye bağıştılar. Ebu Eyüp el-Ensari şöyle dedi: Ey insanlar topluluğu, bu ayet bizim hakkımızda indi. Allah (c.c.), Hz. Peygamber’e yardım edip İslam galip gelince biz “Artık işlerimizin başında kalıp onları yoluna koyalım” dedik. Bunun üzerine Yüce Allah (c.c.), “(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz, Allah iyilik edenleri sever.”⁷⁸⁶ ayetini indirdi. Yani “ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın” demek malın-mülkün başında kalıp onları düzene koymak için cihadı terk etmektir.”⁷⁸⁷ Burada “...kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın...” ayetine dayanarak “kendi eli ile kendini tehlikeye attı” dediklerinde Ebû Eyyüp el-Ensârî’nin bu söyleme karşı çıkarak “ayeti yanlış te’vil ettiklerini” söylediği nakledilmektedir.⁷⁸⁸

İlahî kitap, İslam düşüncesinin temel kaynağı ve her çağa konuşan dinamik bir metindir. Sahabe, düşünce, hayat ve ahlak sistemlerini buna dayandırdıklarından dolayı ilk büyük İslam nizamını Hz. Peygamber’den sonra sürdürmeyi başarmışlardır. Bu minvalde fikirde ve fiiliyatta eşine az rastlanan temel dinî güdü, insanı yaratan ve onu en iyi bilen Allah Teâlâ’nın⁷⁸⁹ yüce kitabına dayandığı içindir ki insanın ferdî ve

⁷⁸⁴ Bakara: 2/195.

⁷⁸⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, II, 150.

⁷⁸⁶ Bakara: 2/195.

⁷⁸⁷ Tirmizî, *Tefsir*: 2; Ebu Davud, *Cihat*: 23; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, III, 322; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân fî Tefsiri’l-Kur’ân: Tefsirü’s-Sa’lebi*, II, 92; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, V, 295; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ânî’l-Azim*, II, 361; Mustafa Karagöz, “*Tenzil Dönemi Sonrasındaki İlmî ve Mezhebî Gelişmelerin Kur’ân Meallerine Yansımaları*”, (*Kur’ân Mealleri ve Metin Merkezci Yorum*), Kuramer, İstanbul 2021, 57-58; Nihat Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri (Şihâbüddin el-Haâcî’nin el-Beydâvî’ye Eleştirileri*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, 19; Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, 57-58.

⁷⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, III, 322-323; Karagöz, “*Tenzil Dönemi Sonrasındaki İlmî ve Mezhebî Gelişmelerin Kur’ân Meallerine Yansımaları*”, (*Kur’ân Mealleri ve Metin Merkezci Yorum*), 58.

⁷⁸⁹ Mülk: 67/14; “Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”

içtimaî problemlerini çözmede, öteki fikir ve ideoloji sistemlerinin ulaşamadıkları başarıya ulaşmıştır.⁷⁹⁰ Kur'ân'ın anlamlandırılması, ilmî bir hareket olma özelliği noktasında her türlü şartların mevcut olduğu bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu nedenle ilk dönem verileri illegallikten uzak, vâzih ve ilmîdir ki sonraki dönemler ve günümüz için güvenilir olma özelliğini sürdürmektedir.⁷⁹¹

Sahabe döneminde te'vil kavramı, tefsir kavramının muradifi olarak kullanıldığı gibi birtakım olumsuz anlamların karşılığı da ortaya çıkmıştır. Esasen bu kelimeye zaman zaman “işine geldiği gibi yorumlama” hatta tahrif anlamları yüklenmiştir.⁷⁹² Sahabeden Abdullah b. Amr b. el-As, ilme düşkün olmasıyla bilinmektedir. Abdullah ve kardeşi, birlikte bir gün yaşlı sahabileri sohbet ederken gördüler. Hemen yanlarına gittiler. Ancak sohbeti (meclisi) bölmek istemediklerinden orada buldukları bir taşın üzerine oturdular. Onlar otururken meclisteki sahabiler Kur'ân'dan bir ayet okuyup onun hakkında tartışmaya başlamışlardı. Sahabiler tartışmaya iyice dalmış ve sesleri de olabildiğince yükselmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber yanlarına geldi. Tartışanların üzerine hem toprak saçarak hem de son derece kızgın bir ifadeyle, “Sizden öncekiler işte böyle helak oldular. Allah'ın (c.c.) kitabının bir kısmını diğeriyle mukayese ediyor onda çelişki arıyorlardı. Oysa Allah'ın kitabı, bir kısmı diğeriyle doğrulamak üzere indi. Kur'ân'ın bazı ayetlerini ileri sürerek diğerlerini yalanlamayın. O'nun (mahiyetini) bildiğiniz ayetleri üzerinde konuşun; bilmediklerinizi ise onu bilene bırakın.”⁷⁹³ diye buyurdu.⁷⁹⁴ Abdullah b. Amr'ın kardeşiyle birlikte tanık olduğu bu olay bize Kur'ân üzerinden yapılan tartışmaların, hatta ilahi metni kendi kişisel görüşleri doğrultusunda yorumlama girişimlerinin Resûlullâh döneminde başladığını ve Allah Resûlü'nün de buna müdahale etmek durumunda kaldığını göstermektedir.⁷⁹⁵

Sahabenin Kur'ân'ı te'vil ettiğini ve tefsir çabası içerisine girdiğini ifade etmek mümkündür. Gerek Kur'ân'ın insanı sürekli düşünmeye ve akletmeye yöneltmesi gerek Hz. Peygamber'in bazı teşvik ve uygulamaları sahabeyi bu çabadan mahrum bırakmamaktadır. Bunu gösteren en güzel örnek ise sahabenin ihtilafıdır. Hz.

⁷⁹⁰ Yûsuf Işıcık, *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vil)*, Esra Yay., Konya 1997, 13.

⁷⁹¹ Işıcık, *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vil)*, 14.

⁷⁹² Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebi Hatim (ö. 326/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*, 88.

⁷⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 182, 185; Komisyon, *Hadislerle İslam*, I, 399.

⁷⁹⁴ Komisyon, *Hadislerle İslam*, I, 403.

⁷⁹⁵ Komisyon, *Hadislerle İslam*, I, 403.

Peygamber, bir bütün olarak Kur’ân’ın hepsini açıklasaydı sahabenin onun üstüne söz söylemeleri mümkün olmayacaktı. Bundan olmalı ki sahabe bir ayet hakkında görüş beyan ettiklerinde “Eğer doğru söylediysek Allah’tandır (c.c.) eğer hata ettiysek kendimizdendir.”⁷⁹⁶ şeklinde beyanatta bulunurlardı. Bu bakımdan sahabeden itibaren te’vil ameliyesinin ortaya çıktığını ve bunun asıl itibariyle tefsir faaliyeti açısından bir üretimi beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.⁷⁹⁷

Sahabe arasında Abdullah İbn Mes’ûd rey ile tefsir konusunda önde gelenlerden biridir. Bunun aksine Abdullah İbn Ömer, Kur’ân’ı te’vil etmekten kaçınıyordu. Hatta Abdullah İbn Abbas’ı Kur’ân’ı te’vil etme konusundaki cüretinden dolayı eleştiriyordu. Bu konuda onunla tartıştığı da oluyordu. Birçok hadis rivayet eden İbn Ömer Muksirûn’dan bilinmektedir. Abdullah İbn Abbas ise çok az hadis zikrederken (mukillûn) ancak te’vil hususunda tartışmasız sahabenin önde gelenlerindendir. Sahabenin ayetleri rey ile ya da nakille te’vil etme konusunda kişisel temayülleri etkili olmuş, daha önce de belirtildiği gibi müphem hususlarda dinin kendilerinde oluşturmuş olduğu düşünme ve akletme gibi reaksiyoner tavır temel saikleri olmuştur.

Taberî’nin eserinde naklettiğine göre Abdullah İbn Mes’ûd, te’vil lafzına dair Mâide Sûresi’nin 105. ayetinin⁷⁹⁸ tefsiri bağlamında bir mecliste yaşanan bir olaya yer vermektedir. Buna tabiîn döneminin önemli müfessirlerinden olan Ebü’l-Âliye, bir gün Abdullah İbn Mes’ûd’un meclisinde iki şahsın tartıştığından bahseder. Biri o esnada ayağa kalkar tartışan iki şahsa şöyle der: “Bu ikisine marufu emredeyim mi? Onları münkerden nehyedeyim mi?” orada bulunan başka biri de “Sen kendine bak. Allah (c.c.) ‘Siz kendinize bakın.’⁷⁹⁹ buyurmaktadır.” der. Ebü’l-Âliye akabinde şöyle devam eder: İbn Mes’ûd, bu durumu görünce şöyle dedi: “Bırakın tartışmayı! Bu ayetin te’vili henüz gelmedi. Kur’ân nazil olduğu yere indirildi. Bazı ayetler vardır ki onların te’vili nazil olmadan önce geçmişti. Diğer başka ayetlerin te’vili de Hz. Peygamber döneminde vuku bulmuştur. Bazı ayetlerin te’vili Hz. Peygamber’den kısa bir süre sonra meydana gelmiştir. Bazı ayetlerin te’vili ise henüz meydana gelmemiştir. Cennet, cehennem ve hesap günü ile ilgili olan ayetlerin te’vili ise kıyametle bağlantılı olduğu için o gün

⁷⁹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 21.

⁷⁹⁷ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 25.

⁷⁹⁸ “Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.”

⁷⁹⁹ Mâide: 5/105.

gelecektir. Kalpleriniz ve arzularınız bir olup fırkalara ayrılmayıp birbirinizin acısını görmediğiniz sürece, Allah'ın emirleri, yasakları konusunda birbirinizi uyarınız. Kalpler ve istekler farklı olup fırkalara bölünüp birbirinize acınızı yaşattığınız zaman, herkes kendi nefsiyle baş başa kalacaktır. İşte o vakit bu ayetin te'vili gelecektir.”⁸⁰⁰ Bu bakımdan sahabe döneminde tefsir ameliyesi, asıl itibariyle te'vili de içine alan çerçevesi belli olan bir anlama çabasıdır. Bu durum ilk dönem Müslümanlarının Kur'an ile olan ilişkilerini canlı ve dinamik bir hüviyete büründürmektedir.

Sahabenin Kur'an yorumlama karşısındaki tutumlarına bu çerçeveden bakıldığında görülmektedir ki kimisi Kur'an yorumu noktasında te'vile dayanarak konuşmamış, Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerle iktifa etmiştir. es-Süyûtî (ö. 911/1505), el-İtkân adlı eserinde bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Sahabeye Kur'an kendi lisanlarıyla nazil olmuştur. Bunun yanında onların dilleri de fasihtir. Buna rağmen manasını bilmedikleri bir konu olduğunda mevzuyu araştırmadan, sormadan bir şey söylemezlerdi.”⁸⁰¹ Bir gün Hz. Ömer minberde şöyle der: “Ey insanlar! Rey / görüş / ictihat ancak peygamberden isabetli olur. Çünkü Allah (c.c.), ona gerçeği göstermiştir. Bizden sadır olan te'vil / rey ise bir zan ve tekellüftür (aşırılıktır).”⁸⁰² Buradan hareketle sahabenin te'vil ile ilgili yaklaşımları, Kur'an'ın gerek nefsi gerekse dünyevi menfaatlerle ilintilendirilerek farklı boyutlarda anlaşılmasına sebep olunmasına yönelik olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Hz. Ömer'in bu sözünden Kur'an yorumu yapmanın yolu, yöntemi ve metoduna dair önemli ipuçları elde etmek mümkündür.

Sahabenin diğer bir kısmı ise ayeti tefsir eden hadis bulamayınca te'vile / rey'e başvurmada herhangi bir beis görmemiştir.⁸⁰³ Bu metot daha sonra rivayet ve dirayet tefsirinin temel ilkelerini oluşturmuştur. Başka bir deyişle sahabenin tefsirinin önemi ve

⁸⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, IX, 47; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, IV, 1227; İbni Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, III, 192; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr*, III, 216. “ «مه، لم يجئ تأويل هذه بعد،» “ إن القرآن أنزل حيث أنزل ومنه أي قد مضى تأويلهن قبل أن ينزلن، ومنه ما وقع تأويلهن على عهد النبي صلى الله عليه وسلم، ومنه أي قد وقع تأويلهن بعد النبي صلى الله عليه وسلم ببسیر، ومنه أي يقع تأويلهن بعد اليوم، ومنه أي يقع تأويلهن عند الساعة على ما ذكر من أمر الساعة، ومنه أي يقع تأويلهن يوم الحساب على ما ذكر من أمر الحساب والجنة والنار، فما دامت قلوبكم واحدة، وأهواؤكم واحدة، ولم تلبسوا شيعا، ولم يذق بعضكم بأس بعض، فأمرُوا وانهوا، فإذا اختلفت القلوب والأهواء، وألبستم شيعا، وذاق بعضكم بأس بعض، فأمرُوا ونفسه، فعند ذلك جاء تأويل هذه الآية

⁸⁰¹ Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'an*, 16; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'an*, II, 4.

⁸⁰² İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkûn an Rabbi'l-Âlemin*, I, 43; Şadi Eren, *Kur'an'ı Anlamada Farklı Yaklaşımlar*, Nesil Yay., İstanbul 1998, 99; Ebu Davud, Akdiye: 7. “يا أيها الناس إن الرأي إنما كان من رسول الله صلى الله عليه وسلم مُصَيِّباً، لأن الله كان يُريه، وإنما هو مِنَّا الظَّنُّ والتَّكَلُّفُ

⁸⁰³ Abdullah, *Eseru't-Tatavvuri'l-Fikrî Fi't-Tefsîr Fi'l-Asri'l-Abbasi*, 67.

biricikliği asıl itibariyle Kur'ân'ı anlama faaliyetlerinin ayırımında ortaya çıkmaktadır. Rivayet ve dirayet ayrımı özünde sahabe tefsirinin değerini ortaya koymaktadır.

Sahabe döneminden sonra te'vil kelimesinin nasslarda geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî manasından alıp taşıdığı muhtemel manalardan birine nakletmek⁸⁰⁴, sözlerin anlamlarını açıklamak, işlerin iç yüzünü haber vermek, sözlerin ve işlerin akıbetini bildirmek ve rüyaları tabir etmek.”⁸⁰⁵ şeklinde terminolojik bir içerik kazandığı görülmektedir.

2.2.3. Tefsir - Te'vil İlişkisi

Asıl itibariyle tefsir kavramı, te'vil kavramından daha önce kullanılmıştır. Tefsir lafzı te'vil lafzından daha genel bir manaya sahiptir. Nitekim tefsir, vahyin nüzul vasatına ilişkin hususlara taalluk eden bir durumu ifade etmesine karşılık te'vil, tefsiri aşan, Allah'ın (c.c.) muradını doğrudan zikretmeksizin ayetten kastedilen muhtemel manalarını dikkate alarak belirli bir çerçevede yorum yapabilme imkânı sağlayan alan olarak tanımlanmaktadır.⁸⁰⁶ Bu bakımdan sahabenin benzer şekilde te'vil kavramını zikrettikleri dikkatleri çekmektedir.

Sahabe döneminde te'vil kavramının ayetleri anlama ve yorumlama işlevinin yanında netice ve akıbet manasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sahabeden olan Hz. Aişe'den gelen bir haberde ise ayetin manasının ilahî muradı açıklama anlamında kullanıldığı görülmektedir. Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713), “*Safa ile Merve arasında tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur.*”⁸⁰⁷ ayeti hakkında Hz. Aişe'ye “Ben bugün herhangi bir kimsenin Safa ile Merve arasında tavaf etmesinde bir günah görmüyorum, senin bu ayet hakkında görüşün nedir?” diye sorduğunda Hz. Aişe'nin ise “Eğer ayet senin te'vil ettiğin şekilde olsaydı günah olmazdı.” dedikten sonra ayetin sebebi nüzulünü aktardığı kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, XI, 34; Cürcani, *Tarifât*, 50; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfû İşlâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, (thk., Dr. Ali Dehruç), Mektebetü'l-Lübnan Naşirun, Beyrut 1996, I, 33-35; Uzun, *Hicri II. Asırda Siyâset - Tefsir İlişkisi*, 64.

⁸⁰⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, XI, 32-40; Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 9.

⁸⁰⁶ Yavuz, “Te'vil”, 27.

⁸⁰⁷ Bakara: 2/158.

⁸⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XII, 48; Nesâî, *Menâsiku'l-Hac*: 168; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, II, 718; Ancak bazı hadis kaynaklarında (تَقُولُ كَمَا كَانَتْ لَوْ) “senin dediğin gibi olsaydı”

Tefsirin genel manada sahabeye ait olduğunu ifade edilmekle birlikte, her bir sahabe tarafından yapılan her bir anlama faaliyeti de tefsir kapsamına girmeyebilmektedir. Bu bakımdan bazı sahabilerin te'vil kapsamında yaptığı izahları da görmek mümkündür.⁸⁰⁹ Sahabeden Abdullah İbn Abbas ve talebeleri esnek otorite⁸¹⁰ kapsamında tefsiri düzenli ve sistemli bir yapıya kavuşturması, tefsire dair izahların artarak ilerlemesi te'vil ameliyesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmek gerekmektedir.⁸¹¹

Sahabenin Kur'an'ın tefsiri konusuna mesafeli yaklaştığına dair bazı görüşler yer almaktadır. Ancak burada açıklanmalıdır ki sahabe hem tefsir hem de te'vil yapmıştır. “Kim Kur'an hakkında bilgisi olmadığı halde söz söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın.”⁸¹² ve “Kim Kur'an hakkında kendi re'yi ile söz söylerse isabet etse bile hata etmiştir.”⁸¹³ gibi uyarıları âlimler, kesin bir delile dayanmaksızın Kur'an'ı tefsir etmek veya ilmî olsun, olmasın müfessirin heva ve hevesine göre ayetleri tefsir etmesi anlamında yorumlamışlardır.⁸¹⁴ Sahabeden bazıları bu haberlerde geçen tehditten çekinmeleri nedeniyle tefsir yapmaktan kaçınmışlardır. O kadar ki ilk neslin bu tavrı tefsir ve te'vil arasında bir farkın olduğunu ortaya koymuştur. Tefsir, rivayete dayalı Kur'an'ı anlama çabası olarak görülürken, te'vil ise Kur'an'ı anlamada bir içtihat yolu kullanma metodu olarak görülmüştür.⁸¹⁵

Sahabenin Kur'an'ın farklı biçimlerde yorumlanmasındaki duyuşsal tavırları ilahî metinden hareketle çatışma ve çelişkiye zemin hazırlayacak bir yorum faaliyetine dair bir durumdur. Hz. Ali'nin Kur'an sayfalarını mızrakların ucuna takarak savaş

şeklinde geçmektedir. Bkz., Buhârî, “Umre”, 10; Müslim, “Hacc”, 259-260; Yılmaz, *Tâbiün Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 311. “إن هذه الآية لو كانت كما أولتها كانت لا جناح عليه.”

⁸⁰⁹ Karagöz, “Tenzil Dönemi Sonrasındaki İlmi ve Mezhebi Gelişmelerin Kur'an Meallerine Yansımaları”, (Kur'an Mealleri ve Metin Merkezci Yorum), 57.

⁸¹⁰ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 103-129.

⁸¹¹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 347.

⁸¹² Tirmizî, Tefsir: 1; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I, 71; Taberî, *Tarihi Taberî*, V, 239; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, XI, 234; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî Tefsiri'l-Kur'an: Tefsîrî's-Sa'lebi*, VIII, 200; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, I, 501; Hazin, *Lübâbü't-Tev'il fî Meâni't-Tev'il*, I, 6; İbni Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 10; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'an*, IV, 210; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, II, 247.

⁸¹³ Tirmizî, Tefsir: 1; Ebu Davud, İlim: 5; Ayrıca bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I, 92-93; Büyük, “Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet bağlamında Rey-Tefsir İlişkisi”, 663-671.

⁸¹⁴ Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fî me'âni't-tenzîl*, I, 6.

⁸¹⁵ Mustafa Öztürk, “Tefsir ve Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19, (1), 2001, 77-89.

esnasındaki tavrı⁸¹⁶ dikkate alındığında sahabenin te’vilden kaçınmalarının mümkün olmadığını ancak ilahî metnin siyasi istismarlara alet edilmemesi gerektiğine dair tavırları açıktır. Abdullah İbn Abbas’ın geleceğe dair bir yorumunda insanların Kur’ân te’vilinde ihtilaf edeceklerine dair derin endişesi⁸¹⁷ Kur’ân’ın nüzul bilgisine ve tarihî arka planı gibi bilgilere sahip olunmadan yapılan yorumlarla ilgili bir mevzudur. Bütün bunların yanında sahabe döneminde tefsir ve te’vil kavramlarının Kur’ân’ı anlama biçimlerinin, onun yaşanması ve hayata aksiyon olarak tatbik edilmesiyle yakından ilintili olduğunu söylemek mümkündür.⁸¹⁸

Sahabenin Kur’ân ayetlerini te’viline yönelik oldukça fazla rivayet bulunmaktadır. Öte yandan Kur’ân tefsirini zorunlu kılan ayetlerin varlığı da sahabeyi anlama faaliyetlerine yöneltmiştir. Kur’ân, ayetlerini düşündükçe, tedebbür ve tezekkür artıkça daha iyi kavranılan, bunun yanında idrak arttıkça gerçekliği ve açıklığı, hakikatleri bilinen, insana hayrı devam eden bir kitap ve mükemmel bir öğüttür.⁸¹⁹ Sahabe, Kur’ân’ı Hz. Peygamber’den öğrenmekle birlikte farklı görüş ve düşünceleri de benimsiyorlardı. Genel olarak Kur’ân tefsiri hakkında sahabeden bize gelen rivayetler incelendiğinde, sahabenin ilahî metin için aktardıkları yorum ve izahların tamamının Hz. Peygamber’den duyduklarını söylemek mümkün değildir. Sahabe dönemi tefsir mefhumunda, Kur’ân ve Hz. Peygamber’den gelen rivayetler ön plana çıkarken te’vil kavramında ise öznenin ön plana çıktığı yorum merkezli bir tahayyül gerçekleştiği müşahade edilmektedir.

Bunun yanında te’vil kelimesi ilahî metinde on yedi⁸²⁰ defa geçmekteyken tefsir kelimesinin sadece bir defa⁸²¹ varid olması, te’vil lafzının Arap kültüründe tefsir kelimesinden daha çok kullanımının olduğuna işaret etmektedir. Bunun arka planında te’vilin Arap kültüründe İslamiyet’ten önce rüyaların tefsiri ile ilgili bilinen bir kavram olmasından olabilir.⁸²²

⁸¹⁶ Belâzuri, *Ensâbu’l-Eşrâf*, III, 103, 105-107.

⁸¹⁷ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-İ’tisâm*, (thk., Selim b. İd el-Hilali), Dâru’ İbn Affan, Suud 1992, II, 691.

⁸¹⁸ Nasr Hamid Ebû Zeyd, “Tarihte ve Günümüzde Kur’ân Te’vili Sorunsalı”, (trc., Ömer Özsoy), *İslami Araştırmalar*, 19/1-4 1996, 24- 44; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 350.

⁸¹⁹ Musa Bilgiz, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları*, (1. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2020, 26.

⁸²⁰ Âl-i İmrân: 3/7 (iki defa); Nisâ: 4/59; Â’raf: 7/53 (iki defa); Yûnus: 10/39; Yûsuf: 12/6, 21, 36, 37, 44, 45, 100, 101; İsrâ: 17/35; Kehf: 18/78, 82.

⁸²¹ Furkân: 25/33.

⁸²² Mevlüt Erten, *Nass-Yorum İlişkisi*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2013, 38.

2.3. KUR'ÂN'I ANLAMA VE YORUMLAMADA SAHABEYİ ÖNE ÇIKARAN UNSURLAR

Hız. Peygamber (s.a.s.) ve vahiy, ilk neslin Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırmalarında temel belirleyicidir/otoritedir. Ancak sahabenin düşünce dünyasını şekillendiren ve onları tefsir faaliyetlerinde öne çıkaran farklı unsurlar da bulunmaktadır. Özellikle Hız. Peygamber'in ahirete irtihali ile birlikte ortaya çıkan tartışmalar, akabinde irtidat hareketleri gibi siyasi kargaşalar ilahî metnin anlaşılmasında sahabeyi çevreleyen nüzul vasatındaki unsurlar Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinde onları etkili ve ayrıcalıklı kılmaktadır. Derin analizler yapıldığında çöl toplumunun zihinsel kodlarını, düşünme yetilerini ve tahayyül becerilerini oluşturan faktörlerin sadece vahiy ve Peygamber olmadığı görülecektir. Sahabenin kendilerini kuşatan nüzul vasatına olan vukufiyetleri ilahî metnin ayetlerini anlama ve anlamlandırmalarında onları ayrıcalıklı kılacağı aşikârdır. Dolayısıyla sahabenin Kur'ân'ı tefsir etmelerine yardımcı olan bazı yardımcı/talî öğelerin olduğunu belirtmek gerekir. Burada Ku'ân'ı anlama ve yorumlamada sahabeyi öne çıkaran dil birliği, mekân birliği, kültür birliği, şurâ kültürü, eleştirel bakış ve duygudaşlık gibi temel unsurlardan bahsetmenin konunun açıklığa kavuşması açısından önemli olacağı düşünülmektedir.

2.3.1. Dil Birliği

Kur'ân'ın ayetlerinin anlaşılmasında nüzul ortamında kullanılan dilin önemi hiç şüphesiz inkâr edilemez. Kur'ân-ı Kerim, Kureyş Lehçesi üzerine inmiştir.⁸²³ Kur'ân-ı Kerim, temel mesajlarını muhatap kitleye iletmede Arap dilinin temel kaide ve kurallarını esas almış ve bu dilin özelliklerini kullanmıştır.⁸²⁴ Vahyin Arap dili ile nazil olması ve bu olguya bizzat Kur'ân ayetlerinde muradı ilahîyenin anlaşılmasının bir imkânı, bir vasıtası olarak açıkça işaret edilmesi neticesinde usulcülerin tespiti önemli bir ilkeyi ortaya çıkarmaktadır. Bu ilkeye göre Arap dili, ilahî iradenin içine dâhil olduğu bir form (zarf) olarak kabul edilmektedir. Kur'ân'ı anlamak arzusunda olan

⁸²³ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân: 2; Mustafa Müslim, *Menahecü'l Müfessirin et-Tefsiru fi Asri es-Sahabeti*, Daru'l Müslimin, ys., 1995, 17-21.

⁸²⁴ Fatih Tiyek, *Kur'ân'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, 214-221.

kimselerin bu hususiyetleri göz önünde bulundurmaları kendileri için kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.⁸²⁵

Tabiatıyla Kur'ân, Arap dili ile nazil olduğundan⁸²⁶ onu anlama çabaları yine aynı dil üzerinden olmak zorundadır. Kur'ân ayetlerinin içindeki yer yer müphem ifadelerinin varlığı da düşünmeye yardımcı olmaktadır. Kur'ân'ın nazil olduğu Arabî dil, sahabenin düşünce, duyuş ve kavrayış tarzını kapsayan ve aynı zamanda bütün bunları tıpkı ayna gibi yansıtan bir fenomendir. Öte yandan sahabenin Kur'ân'ı anlamayla ilgili faaliyeti sadece bir dil meselesi değil, Kur'ân'ın nazil olduğu tarihsel ve toplumsal vasata tanıklık etmeleridir.⁸²⁷

Fakat Kur'ân-ı Kerim'de aynı dilin farklı kabile lehçeleri ile nazil olan ayetler de yer almaktadır. Kıraat sahasının önde gelen simalarından İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429), Kur'ân'ın nazil olduğu yer olan Mekke'de Kureyş lehçesi hâkim unsur olsa da o dönemde farklı kabilelerin olması ve her birinin kendine ait lehçe ve ağızlarının bulunmasının Kur'ân okuyuşuna ve Kur'ân'ın kolay anlaşılmasına dair kolaylığın temin edilmesinde önemli bir amil teşkil ettiğini ifade etmektedir.⁸²⁸ Sahabe ayetlerde anlayamadıkları kelime veya kelime gruplarını ilgili kabilenin dilini iyi bilenlere sorarak ayeti anlamaya çalışmışlardır. Bir gün Hz. Ömer, “فَمَنْ يُرِدُ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ” *“Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse onun da göğsünü göğşe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.”*⁸²⁹ ayetindeki “حَرَجًا” kelimesinin aynel fiilini nasb (fetha) ile okurken sahabenin bir kısmı da cer (esre) ile okumuştur. Bunun üzerine kelimenin anlamı ile alakalı Hz. Ömer, “Kinane oğulları kabilesinin Müdlic boyundan birini çağırın, onu aramızda hakem yapalım.” der. Söz konusu kabileye mensup biri gelince Hz. Ömer, “Ey genç sizde “حَرَجًا” ne anlama gelmektedir?” diye ona sorar. Bunun üzerine kabileye mensup adam şöyle cevap verir: “Ağaçların arasında bulunan ne koyunun ne vahşi hayvanın ne de başka bir şeyin kendisine

⁸²⁵ Düccane Cündioğlu, *Kur'ân Çevirilerinin Dünyası*, (3. Baskı), Kapı Yay., İstanbul 2011, 32.

⁸²⁶ Bkz., Yûsuf: 12/2; Hicr: 15/1; Nahl: 16/103; Tâhâ: 20/113; Şuarâ: 26/195; Zümer: 39/28; Fussilet: 41/3; Şûrâ: 42/7; Zuhuruf: 43/3.

⁸²⁷ Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 138.

⁸²⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kıraat'l-Aşr*, (thk., Ali Muhammed ed-Dabbâi), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ys., ts., I, 7, 22, 428; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 83.

⁸²⁹ En'âm: 6/125.

ulaşabildiği ağaçtır.” Hz. Ömer, “İşte münafığın kalbi de böyledir. Hayır namına hiçbir şey ona ulaşamaz.” der.”⁸³⁰

Sahabenin vahiy dili olan Arapça’nın kendi konuştukları dil olması ve kelimelerin tekabül ettiği anlamaların nüzul dönemi muhtevasına olan vukufiyetleri nedeniyle Kur’ân’ı anlamadaki üstünlükleri tartışmasızdır.⁸³¹ Arapça’yı sade ve akıcı bir şekilde konuşan kişiler, Kur’ân’ın literal manasını ve hükümlerini suhuletle anlamaktadır. Bunun yanında Allah (c.c.), insanların hem kâinat kitabı hem de indirilmiş olan kitap üzerine tefekkür etmelerini murad ettiğinden⁸³² Kur’ân’da mevcut gizli ve hassas manalar ancak teakkul ve tedebbürden sonra sahabe için anlaşılır hâle gelmiştir.⁸³³ Arapça olarak indirilmiş olan ilahî metin, bu dilde eskiden beri var olan belaği unsurları kullanmış o dönemde zirvesini yaşayan Arap şiiri ve edebiyatından farklı ve üstün bir biçem / üslup kullanmıştır. Öyle ki Kur’ân, yer yer bu noktada muhataplarına tehdide bulunmuştur.⁸³⁴

Malumdur ki nazil olan ayetler, öncelikle ilk muhatap kitlenin dilini (Arapça) esas almaktadır. Hatta Allah (c.c.), Kur’ân’a ve risalete muarız olanlara açık ve anlaşılır dil birliğini şöyle hatırlamaktadır: “*And olsun ki biz onların, ‘Kur’ân’ı ona bir insan öğretiyor’ dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancısıdır. Bu Kur’ân ise gayet açık bir Arapçadır.*”⁸³⁵ Dilin içine farklı dillerden kelime ve kavramlar girmişse de sahabe bunların çoğunu biliyor ve ilahi metni anlamalarına bütün olarak etki etmiyordu. Kur’ân’a ilk muhatap olan neslin, kendi dilleriyle hitap eden bir metni hiç

⁸³⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, IX, 544-545; Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed b. İsmail el-Murâdi Nehhâs, *Meâni’l-Kur’ân*, (thk., Muhammed Ali Sabuni), Câmiâtü Ümmü’l-Kurrâ, Mekke 1989, II, 486; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XIII, 142; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. Semîn el-Halebî, *ed-Durrü’l-Mes’un fî Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknun*, (thk., Ahmed Muhammed Harrât), Dâru’l-Kalem, Mısır, ts., V, 144. İbn Atiyye ve İbn Kesîr’deki nakillerde “Kâfir” lafzı yerine “Münafık” lafzı kullanılmıştır. Bkz., İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fî Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, II, 343; İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, III, 301; Kurtubî’de de yukarıdaki rivayete benzer bir rivayetin olduğu ifade edilir. Bkz., Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, VII, 81. Hz. Ömer, kâfirin kalbini kimsenin giremediği ağaçlığa benzeterek teşbih yapmıştır. Bkz., Semîn el-Halebî, *ed-Durrü’l-Mes’un fî Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknun*, V, 144; Mevlüt Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 189.

⁸³¹ M. Yüksel, “Kur’ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı”, 854.

⁸³² Bkz., Bakara: 2/219; Âl-i İmrân: 3/191; Nahl: 16/11; Ârâf: 7/176; Yûnus: 10/24; Haşr: 59/21; Rûm: 30/21; Râ’d: 13/3.

⁸³³ Mehmet Ali Durur, *Abdullah İbn Abbâs’ın Kur’ân’ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi SBE., Malatya 2019, 72.

⁸³⁴ Bkz., İsrâ: 17/88; Hûd: 11/13-14; Yûnus: 10/38; Tûr: 52/34; Bakara: 2/23-24.

⁸³⁵ Nahl: 16/103.

şüphesiz daha iyi anlayacakları aşikârdır. Bu meyanda Allah (c.c.), birçok ayetinde⁸³⁶ hitap edilen toplumu bizzat kendi konuştukları dil ile vahye muhatap kıldığını ifade etmektedir. Ayette bu durum “*Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁸³⁷ şeklinde izah edilmektedir. İlahî metin, başka bir ayette ise dil birliğinin Araplarda anlama ve yorumlamaya katkı sağladığını “*Eğer biz onu başka dilde bir Kur’ân yapsaydık onlar mutlaka ‘Onun âyetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?’ derlerdi. De ki: ‘O, inananlar için bir hidayet ve şifâdır. İnanmayanların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur’ân onlara kapalı ve anlaşılmaz gelir. (Sanki) onlara uzak bir yerden sesleniliyor (da anlamıyorlar).*”⁸³⁸ şeklinde ifade etmektedir.

Bütün bunlardan sonra bir dilin, toplumun yaşadığı kültürden bağımsız olmadığı düşünüldüğünde, sahabenin aynı dili konuşmalarının ve vahyin bizzat konuştukları dilden nazil olmasının, onlar için en önemli avantajlardan biri olduğu ifade edilebilir. Bir dilin işlevlerinden olan, “Belli bir anlama ve yapılan göndermenin simgeleştirilmesi, dinleyiciye yönelik tutumun açığa vurulması, göndermeye yönelik tutumun açığa vurulması, amaçlanan etkinin uyandırılması ve anlama yapılan göndermenin de desteklenmesi”⁸³⁹ ancak aynı dili kullanan insanların kolaylıkla yerine getirebileceği bir durumdur. Bu minvalde sahabenin dile hâkimiyetlerinin Kur’ân’ı anlamalarını kolaylaştırdığını ifade etmek mümkündür. Bunun yanında birçok sahabenin toplumda hâkim olan dilin lehçelerine vukufiyetleri ayetlerin anlaşılabilirliği noktasında yardımcı öge olarak karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla dil birliği, Kur’ân’ın anlaşılması için sahabenin elindeki en önemli nimetlerden biri olarak kabul edilebilir.

Sahabe için Allah’ın (c.c.) kitabını yorumlamak isteyenlerin elzem olarak bilmeleri gerekli olan öncelikli husus Arap diline hâkim olmaktır. Yüce Allah, kendi kitabında ‘Kur’ân’ı apaçık Arapça olarak indirmiştir.’⁸⁴⁰ şeklinde ifade etmektedir. Sahabe, birbirlerinden farklı seviyede de olsa Arap dilinin inceliklerine ve belâgatına

⁸³⁶ Bkz., Yûsuf: 12/2; Râd: 13/37; Nahl: 16/103; Tâhâ: 20/113; Şuâra: 26/195; Şurâ: 42/198; Zümer: 39/28; Fussilet: 41/3; Zuhruf: 43/3; Ahkâf: 46/12.

⁸³⁷ İbrahim: 14/4.

⁸³⁸ Fussilet: 41/44.

⁸³⁹ Göktürk Akşit, *Çeviri: Dillerin Dili*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1994, 23.

⁸⁴⁰ Yûsuf: 12/2; Şuâra: 26/195; Fussilet: 41/3; Zuhruf: 43/3.

vakıf idiler. Asıl itibariyle onları bu konuda seçkin kılan ise Hz. Peygamber'in tedrisatından geçmeleri, Kur'ân'ın kendi ana dilleriyle inmiş olması ve nazil olan ayetlerin sebebi nüzullerine bizzat şahitlik etmiş olmalarıdır. Kur'ân'ı anlamada bu durum sahabeyi, sonraki nesillere oranla daha ayrıcalıklı kılmaktadır. Sahabeden Abdullah İbn Abbas'ın Kur'ân'ı anlama ve tefsir etme hususunda dört temel formül beyan ederken bunlardan dili en başta sayması, dilin anlamadaki önemli rolünü göstermektedir. Bu durumu Abdullah İbn Abbas şöyle ifade etmektedir: “Kur'ân'daki ayetler anlaşılmalari bakımından dört gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki anlamalarını herkesin (Arapların) kendi dillerinden dolayı kolayca bileceği helal ve haramlardan bahseden ayetler; ikincisi sadece Arapların kühüne vakıf olabilecekleri ayetler; Üçüncüsü âlimlerin ancak bilebilecekleri ayetler; dördüncüsü ise müteşabih olan ayetlerdir ki bunların bilgisi sadece Allah'a (c.c.) aittir. Son gruba dâhil olan ayetler hakkında söz söyleyenler yalancıdır.”⁸⁴¹

Bunun yanında dil, kültürün içinde oluşan bir yapı olduğundan birinin diğerinden ayrılmaz bir bütünlük arz ettiğini ifade etmekte yarar vardır. Sahabe, ayetleri yorumlarken yaptıkları analizler içinde yaşanan kültürün kırıntılarını taşımaktadır. Abdullah İbn Abbas ve Abdullah İbn Mes'ûd, “وَمِنْ الْأَنْعَامِ حُمُولَةٌ وَفَرَسٌ” “Yine O, hayvanlardan da irili ufaklı var edendir.”⁸⁴² ayetinde geçen “حُمُولَةٌ” lafzını “deve”; “وَفَرَسٌ” lafzını ise “deve yavrusu” olarak tefsir ettiği görülmektedir.⁸⁴³ “En'âm” ifadesi o kültürde yaygın olan deveyi akla getirmektedir. Bu açıklama, yaşanan kültürde oluşan dille ayetlere anlam verdiklerini müşahade ettirmektedir.⁸⁴⁴

Yine rivayete göre bir adam Abdullah İbn Mes'ûd'a helak olmaktan korktuğunu ifade eder. İbn Mes'ûd, ona bu korkusunun temel nedenini sorar. Bunun üzerine adam

⁸⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 75; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 14, II, 8; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 74; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 216; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 22; Mehmet Zahir Doğan, *Sahabenin Dirayet Tefsiri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri 2019, 45; Savut, “Abdullah İbn Abbas'a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler”, 261; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 99.

⁸⁴² En'âm: 6/142.

⁸⁴³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, IX, 620; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 179; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, II, 354; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, IV, 670; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, III, 370; AbdulAli & Abdurrahman Adil, *el-Müfessirune mine's-Sahabeti Cem'ân ve Diraseten Vasfiyyeten*, Dirâsetu'l-İlmiyyeti, Riyad 2016, II, 912.

⁸⁴⁴ Davut Şahin, “Taberî Tefsiri Örneğinde Abdullah İbn Mes'ûd'un Ayet Açıklamaları”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 229-354.

Haşr Sûresi'ndeki “يُوقِ شَحَّ نَفْسِهِ” “*Kim nefsinin cimriliğinden...*”⁸⁴⁵ pasajını okur ve akabinde infakta bulunmadığını, kendisinin durumunun bu ayete tekabül ettiğini söyler. Bunun üzerine Abdullah İbn Mes'ûd, ona Kur'ân'da bahsedilen “شَحَّ” bu değildir. “شَحَّ” kelimesi: “Kardeşinin malını haksız yere yemendir. Senin söylediğin “بخل” dur. “Buhl” de kötü bir şeydir.” der.⁸⁴⁶ Sahabenin, dil birikimleri ile lafızlar veya kavramlar arası ince nüansı izah ettikleri dikkati çekmektedir.

Bu tahlillerden sonra şöyle denilebilir ki Arapçayı bilmek tefsirin ön şartıdır.⁸⁴⁷ Kur'ân, Arap dili ve onun belagati ile nazil olmuş son semavî kitaptır. O dönemde yaşayan Arap neslinin birçoğu ilahî metni ve onun bütün kelime ve terkiplerini anladıkları, kendilerine müphem gelen kısımları Hz. Peygamber'e sordukları görülmektedir. Netice itibariyle Hz. Peygamber'in izahlarını ve bu dili nasıl anlayıp uyguladığını aktaran onunla hayat sürmüş sahabeden başkası değildir. Bu bakımdan sahabenin o gün kullanılagelen hem dile hem de Hz. Peygamber'in uygulamalarına vakıf olmaları⁸⁴⁸, bu konulardaki kolektif şuuruları bize önemli veriler sunmakla birlikte Kur'ân'ı anlama ve yorumlamalarını kolaylaştırdıkları görülmektedir. Çünkü bir metin temel mesajını muhataba iletmede kullandığı dilin yerel unsurlarını anlatmak durumundadır. Söz konusu dinî metin olunca aynı malzemeyi kullanmak suretiyle bazı özellikler kazanmış olması gerekmektedir. Netice itibariyle bu şekilde inanç bağlamında işlev görebilecek niteliğe ve olgunluğa erişmiş olacağı aşîkârdır.⁸⁴⁹ Sahabenin Kur'ân'ın siyak-sibak, iç ve dilsel bağlamı dâhil ilahî metnin bütününe referansta bulunduklarını rivayetlerde görmek mümkündür.⁸⁵⁰ Dolayısıyla vahiy, sahabeye kullandığı ortak dilin verileriyle hitap etmiş ve onlara ilahi metni anlama ve yorumlamada önemli avantajlar sağlamıştır.

⁸⁴⁵ Haşr: 59/9.

⁸⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXII, 529; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, V, 507; Şahin, “Taberî Tefsiri Örneğinde İbn Mes'ûd'un Ayet Açıklamaları”, 340.

⁸⁴⁷ Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 104.

⁸⁴⁸ Atmaca, *Hiz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 36; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 135.

⁸⁴⁹ Durur, *Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 78.

⁸⁵⁰ Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 187.

2.3.2. Mekân Birliği

Sahabe için ayetlerin yorumlanmasında önemli unsurlardan biri olarak içinde yaşadıkları çevre gelmektedir. Kur'ân, nazil olduğu coğrafyanın kodlarını taşımaktadır. Hitabın muhatabı olan ilk nesil, bulundukları fiziksel çevre ile hayatı yaşamakta ve bu çerçevede algılamaktadır. Sahabenin Kur'ân'ı anlamasını kolaylaştıran yardımcı öge olan coğrafyanın sahabeyi Kur'ân'ı anlamada öne çıkaran bir unsur olduğu görülmektedir.

İbn Haldun, coğrafyanın milletlerin kaderi olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu fikir her ne kadar genelleme olarak ifade edilse de⁸⁵¹ asıl itibariyle makul bir tespittir. Coğrafyanın, kültürün ve tarihsel hafızanın oluşumunda şekillendirici ve belirleyici role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Genel itibariyle toplumların kültür ve medeniyet oluşturma yolculuğunda ortak insan fitratının etkin fonksiyonu olduğu gibi her toplumun kendine has yerel ihtiyaçları da belirleyici âmil olabilmektedir.⁸⁵² Bu açıdan bakıldığı zaman sahabe neslinin Kur'ân ve onun tefsiri ile olan münasebetlerinde içinde bulundukları coğrafi etmenlerin anlayışlarını etkilediğini söylemek abartı olmasa gerektir. İçinde yaşanılan zaman dilimi, sosyal ve coğrafi şartlar kişilerin düşünce dünyasında büyük etkiler oluşturabilmektedir. Bu durum ise insanların algı ve yorumlarında büyük etkiler oluşturmakta, yorum farklılıklarına sebebiyet verebilmektedir.

Sahabe, vahyin nazil olduğu dönem ve coğrafyada yaşamış, bundan dolayı bulunduğu ortamın dil ve kültürüne vakıf olmuştur. Onlar bu vukufiyetlerini hem aklî melekelerine hem de ayet yorumlamalarına yansıtmıştır. Sahabenin içinde bulunduğu coğrafi faktörler, İslam öncesi Arap Yarımadası'nın, Mekke ve çevresi ilk neslin zihinsel kodlarını ve tahayyül sınırlarını etkilemiştir. Tabiidir ki insanlar, içinde bulundukları coğrafik şartlara göre gelişme gösterir ve bu şartlara göre yetişirler. Araplar, havası temiz, seması parlak, etrafı dağlarla çevrili olan ıssız kumlu çöllerde yaşadıklarından dolayı zihinsel olarak temiz, berrak ve saf idiler.⁸⁵³

⁸⁵¹ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları, Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 341.

⁸⁵² Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları, Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 341.

⁸⁵³ Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", 39; Tan, *Kur'ân-ı Kerim'de Müşrik Dindarlığı (Şekil-Mana Bağlamında)*, 23-26.

Hicaz bölgesinde yaşayan insanlar, nazil olan ayetlerin içerdiği ilkelerle coğrafi şartlar arasında bir irtibat olması halinde çevresel bağlantı kuruyor ve ayetleri daha rahat anlayabiliyorlardı. Elbette bunu ifade ederek ayetlerin evrenselliğini sadece o tarihe hapsetme gibi bir niyet taşımıyoruz. Ancak malumdur ki içinde yaşanılan çevresel faktörlerin anlamaya etkisi, olayları somutlaştırarak öğrenme noktasında önem arz etmektedir. Kureyşlilerin Yemen ve Şam'a gitmek için geçtikleri uçsuz bucaksız çöllerde yaşadıkları sıkıntılar, Mekke'de bulunan dağların işlevlerini anlamalarına yardımcı olmaktadır.⁸⁵⁴ Ayette, “وَالْيَ الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ” “*Dağların nasıl dikildiğine (bakmazlar mı?)*”⁸⁵⁵ buyurarak buna dikkat çekilmektedir.

Yine uzun yolculuklarda kendilerini taşıyan develerin dayanıklılığı ve günlerce susuz kalarak çölleri aşması onlar için ibret verici olduğundan Kur'an, bu durumu, “أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ” “*Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratılmıştır?*”⁸⁵⁶ şeklinde içinde yaşanılan toplumun coğrafi tahayyüllerine atıfta bulunarak dikkat çekmektedir. Sahabe, bunları vahyin inişine şahit olmuş bir nesil olarak gayet rahat anlamış, bu coğrafi kodlar ayetleri daha kolay anlamalarına vesile olmuştur. Ayette devenin Araplar için ne denli önemli olduğunu ifade ettiğini şu nakil bize göstermektedir: Hz. Ömer'in halifeliği döneminde halk, sivrisineklerden büyük rahatsızlık duymuştur. Sa'd b. Ebi Vakkas, halifeye mektup yazarak durumun çözümü için ona fikrini sormuştur. Hz. Ömer, cevap olarak sivrisinek probleminden halkı kurtarmanın ancak devenin sevdiği yerlerde ikamet etmekle çözüleceğini ifade etmiştir. Arapların deve ile hemhâl olduklarını, deveye yarayan yerlerin onlar için de iyi olacağını ve dolayısıyla konaklama yerlerinin acımtırak ot biten bir yer seçilmesi yönünde görüşünü beyan etmiştir.⁸⁵⁷

Yine Arap yarımadasının coğrafi durumu ziraate uygun olmadığından⁸⁵⁸ ticaret en önemli geçim kaynaklarından olmuştur. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim sevap, günah ve ahiretle ilgili birçok ayette ticarî terimler kullanmıştır.⁸⁵⁹ Şöyle ki ayette “*İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir. Bu yüzden alışverişleri onlara kâr*

⁸⁵⁴ Sürmeli, *Sahabenin Kur'an Anlayışı*, 35.

⁸⁵⁵ Ğaşiye: 88/19.

⁸⁵⁶ Ğaşiye: 88/17.

⁸⁵⁷ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, Mektebetü'l-Hilal, Beyrut 1988, 271.

⁸⁵⁸ İbrahim: 14/37; “*Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.*”

⁸⁵⁹ Sürmeli, *Sahabenin Kur'an Anlayışı*, 55.

getirmemiş ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır.”⁸⁶⁰ buyurulmuştur. Başka bir ayette ise, “Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu. Ölçüde haddi aşmayın.”⁸⁶¹ buyurularak coğrafi kodlar ile sosyal münasebetleri ilişkilendirmiştir. Bu bakımdan sahabenin din dilinin gündelik hayat ile ilişkisi sebebiyle Hicaz bölgesinde ticari kavramların, ziraat ya da hayvancılığın yaygın olduğu yerlerde masivaya uygun kelimelerin kullanılması kaçınılmazdır. Kur’ân vahyinin nüzul vasatının dilini kullanması, mizan ve ticaret gibi kelimelerin aynı zamanda din dilinde (Kur’ân’da) yer alması bunu göstermiştir. Diğer taraftan din dilinde kullanılan lafızların, kelimelerin, kavramların ve argümanların da genelde insanlığın özelde sahabenin gündelik hayatlarının bir parçası olmuştur.⁸⁶²

İlahî metni doğru anlamının vazgeçilmezlerinden biri metnin oluştuğu veya ortaya çıktığı ortam/çevre çevresinde anlaşılmasıdır. Burada içinde yaşanan doğal atmosferin anlamayı ve anlaşılmayı bariz etkilediğini ifade etmekte yarar görülmektedir. Sahabenin yaşadığı coğrafya ve Kur’ân ayetlerinin de bu minvalde örnekler barındırması, ayetleri anlama ve anlamlandırmalarını kolaylaştırmaktadır.

2.3.3. Kültür Birliği

Kültür, bir toplumun yaşama biçimlerinin çeşitli alanlarda olgunlaşması, tinsel ve törel yaşam, geniş bir toplumun bütün alanlarda ortak olan dinî, ahlakî, estetik, teknik ve bilimsel nitelikteki toplumsal olayların bütünü⁸⁶³ olarak tanımlanmaktadır. Herhangi bir kültürün içinde düşünmek, o kültürün meselelerini düşünmek değil aksine onun vasıtasıyla düşünme anlamına gelmektedir. Kültürü gerek bir toplumun maddi-manevi üretimin sosyal ve ahlakî davranış modellerinin tümü olarak gerek sırf teorik üretimi olarak görülsün her hâlükârda bütün toplumlara ‘kültürel özgünlük’ kazandıran veriler bulunmaktadır.⁸⁶⁴ Din, lafız ve mefhumlar üzerinden ifade edilmektedir. Her dinin, doğduğu kültür perspektif dünyasının lisanını kullandığı reel bir vakıadır. Sahabenin din

⁸⁶⁰ Bakara: 2/16.

⁸⁶¹ Rahman: 55/7-8.

⁸⁶² Demircan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 50; Öztürk, *Kur’ân ve Yaratılış*, 117; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 131.

⁸⁶³ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 122; Haçerlioğlu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 190-191.

⁸⁶⁴ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, (çev., İbrahim Akbaba), (1. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2019, 15.

dili de Arap toplumunun hafızasına ve lafız dünyasına bağlıdır.⁸⁶⁵ Bundandır ki vahiy nazil olduğu toplumla ilişkisi bakımından “Arabî” olduğu ifade edilmektedir.⁸⁶⁶

Araplar söz söyleme sanatına çok önem vermişlerdir. Özellikle şiir ve edebî söz söyleme sanatı için panayırlar düzenler, burada bir araya gelir, şiir ve edebî yarışmalar yaparlardı. Ukaz Panayırı⁸⁶⁷ Araplar için en önemli toplanma panayırı olarak bilinirdi. Bu kültürel yarışmalarda birinci olan şairler ödüllendirilir ve şiirleri Kâbe duvarlarına asarlardı. Bu şiirlere, seçilip asılan şiirler anlamında “Muallâkât-ı Seb’â”⁸⁶⁸ denilirdi.⁸⁶⁹

Bir kültürün özgünlüğünün en büyük bölümünü o kültüre ait olan tarih oluşturmaktadır.⁸⁷⁰ Bu bakımdan Arap tarihi peygamber geleneğine yabancı bir toplum değildir. İlk peygamberlerden olan Hûd (a.s.), Araplara gönderilmiş bir peygamber olup onun kavmi olan Âd, Kuzey Arabistan Bölgesi’ne yerleşmiş olup Şam’a kadar uzanan bölge onların yerleşim yeri olmuştur. Bunun yanında aynı bölgenin başka sakinleri olan Semûd kavminin müntesiplerinin merkezleri “Dûmetu’l-Cendel”⁸⁷¹ olarak bilinmektedir. Bu kavimler dağları oyarak büyük yerlere evler ve yerleşim yerleri yapmışlardır. Örneğin, Semûd kavminin Medine ve Şam arasındaki dağlık bölgenin ahali olduğu ve Vâdi’l-Kurâ’ya⁸⁷² yerleştikleri bilinmektedir.⁸⁷³ Çölde yaşayan Arapların başlıca öğüncü, kahramanlık, şairlik, nüfuz ve servet sahibi oluşları idi. Bütün bunlar, Çöl Arabı’nın fırsat bulunca basit sebeplerden dolayı adam öldürmesine, çapulculuk etmesine mani olmuyordu. Öç alma hususu Arapların başlıca önem verdikleri bir olguydu.⁸⁷⁴

Yine bu dönemde hiç şüphesiz ticarî faaliyet, Kâbe ve diğer kutsal yerlerin ziyaretiyle ilgili olarak teşekkül eden panayırlar yoluyla yeni bir mahiyet kazanmıştır. Bunun dışında Mekkeli Kureyşliler kışın Yemen’e, yazın da Suriye’ye olmak üzere yılda iki defa uzak memleketlere ticaret seferlerine çıkmıştır. Kur’ân’daki, “Kureyş’in

⁸⁶⁵ Demircan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 49.

⁸⁶⁶ Bkz., Yûsuf: 12/2; Ra’d: 13/37; Nahl: 16/103; Şu’arâ: 26/193; Zümer: 39/28; Fussilet: 41/3; Şûrâ: 42/7; Zuhruf: 43/2.

⁸⁶⁷ Bkz., Elnûre Azizova, “Ukâz”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 61-62.

⁸⁶⁸ Süleyman Tülüçü, “Muallâkât”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2020, XXX, 308-310.

⁸⁶⁹ Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, 39.

⁸⁷⁰ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 16.

⁸⁷¹ Ahmet Güner, “Dûmetül-cendel”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, X, 1-2.

⁸⁷² Elnûre Azizova, “Vâdilkurâ”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 421-423.

⁸⁷³ Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 48; Atmaca, *Hiz. Ömer’in Kur’ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 39.

⁸⁷⁴ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 116.

güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu). Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin rabbine kulluk etsinler.”⁸⁷⁵ ayetinde bu ticaret faaliyetine işaret edilmiştir.⁸⁷⁶ İktisadî ve kültürel hayatın önemli bir kısmını teşkil eden panayırlar yılda bir defa belirli günlerde ikâme edilmiş ve her kesimden insan bu panayırlara katılmıştır. Siyasî, adlî ve kültürel faaliyet olma özelliği taşıyan bu ticaret buluşmalarının en meşhurları, Ukâz, Mecenne ve zül-Mecâz olarak bilinmektedir.⁸⁷⁷

Kur’ân muhtevası içinde yer alan alanlardan biri de insanlar ve toplumlar arası ilişkilerin ahlâkî, hukukî, sosyal, kültürel, savaş ve barış, adalet, ekonomik vb. boyutlarıdır. Bu boyutlar ise kültür, uygarlık ve medeniyet konuları içinde yer almaktadır. Çağımız insanının ferdî, sosyal ve uluslararası hayatında çok önemli bir yer tutan bu ilişki boyutları, bizleri konunun Kur’ânî boyutunu anlamaya zorlamaktadır.⁸⁷⁸ Bu bakımdan ilk muhatapların inanç, ahlak ve hayatı algılama biçimleriyle ilgili yani kültürün unsurlarına Kur’ân’dan işaretler bulmak pekala mümkündür.⁸⁷⁹ Örneğin ilahî metinde geçen şair⁸⁸⁰, kâhin⁸⁸¹, fal okları⁸⁸² vb. kavramlar o dönemki önemli kültürel unsurlardır.

Abdullah İbn Abbas toplumdaki kültürel kodlara işaret ederek ayetlerden hükümler çıkarmıştır. “وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِيَّ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيْبُهُمْ” (Erkek ve kadından) her biri için ana-babanın ve akrabasının bıraktıklarından (pay alan) varisler kıldık. Yeminlerinizin bağladığı (ahitleştiginiz) kimselere de kendi hisselerini verin. Şüphesiz, Allah her şeye şahittir.”⁸⁸³ ayetindeki “مَوَالِيَّ” kelimesini “varisler” olarak tefsir etmiştir. Ayetin devamındaki “وَالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ” “فَأَتَوْهُمْ نَصِيْبُهُمْ” “Yeminlerinizin bağladığı kimselere haklarını / hisselerini verin.” anlamındaki “Yeminlerinizin bağladığı kimseler.” tümcesiyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: ‘Mekkeli muhacirler Medine’ye geldiklerinde, Medineli bir ensara (Hz. Peygamber’in ilan ettiği muâhât nedeniyle) kendi kan bağı bulunan yakınlarından önce

⁸⁷⁵ Kureyş: 106/1-4.

⁸⁷⁶ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 139.

⁸⁷⁷ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 143-144.

⁸⁷⁸ Zülfikar Durmuş, “Kur’ân-ı Kerim’de Uluslararası İlişkiler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi II*, (2), 2002, 207-229.

⁸⁷⁹ Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 47.

⁸⁸⁰ Hâkka: 69/41.

⁸⁸¹ Hâkka: 69/42.

⁸⁸² Mâide: 56/90.

⁸⁸³ Nisâ: 4/33.

varis olurdu. Ancak ‘Ana babanın ve yakınların bıraktıklarından her birine varis kıldık.’⁸⁸⁴ ayeti ile bu durum kaldırıldı. Ayette geçen ‘yeminlerinizin bağladığı’ ifadesiyle beyan edilen muâhâtan gelen kardeşlik hukuku birbirinize yardım, rifade (hacılara toplanan yardım ve destek) bir de nasihat ve hayırhahlığa münhasırdır.⁸⁸⁵ Bu anlamda hukuki olan tevarüs kalkmıştır. Bunun yanında kişi kendi iradesiyle vasiyette bulunabilir.” Bu nakillerden sahabenin ayetleri anlama ve yorumlama konusunda yaşadıkları ortamın kültürel kodlarını iyi bildikleri çıkarılabilir.

Sahabenin ayetleri kültürden hareketle yaptıkları açıklamalarda ya yaşadığı dönemin nesneleri, vasıtaları ve malzemeleri kullanılmış ya da evren veya insana dair malumatla hareket etmişlerdir. Ayette geçen “زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ” “Azaplarının üstüne azap ekleriz.”⁸⁸⁶ ibaresini Abdullah İbn Mes’ûd, yaşanan dönemin kültürel malzemesi ile tefsir etmiştir. Ayette geçen “Küfürde direnenlere Allah (c.c.) azap üstüne azap ekleyecektir.” ifadesindeki ‘azabı’ akrep olarak anlamıştır. Dolayısıyla akrebin iğnesini o kültürde bilinen uzun hurmaya benzetmiştir.⁸⁸⁷ Böylece muhatabın bildiği somut kültürel verilerle ayeti anlaşılır hâle getirmiştir. Onların izahlarında ayrıca deve⁸⁸⁸, at⁸⁸⁹, cilbab⁸⁹⁰ ve beyaz gümüş külçe⁸⁹¹ gibi yaşadıkları dönemin kültürel kodlarını ve zamanın vasıtalarını bulmak mümkündür.

Kültürel birikimi kullanan sahabe, evren ve insana dair malumatla da ayetleri açıklamaktadırlar. Bir başka ifade ile sahabe Kur’ân’ı indirilen ve kevnî ayetlerle anlamaya çalışmışlardır. Ayette “Rüzgârları da aşılavıcı olarak gönderip yukarıdan su indirerek sizi onunla suladık.”⁸⁹² buyurulmaktadır. Sahabeden Abdullah İbn Mes’ûd, bu ayeti şöyle tefsir eder: “Allah (c.c.) rüzgârı gönderir. Rüzgâr buluttan suyu alır, meninin

⁸⁸⁴ Nisâ: 4/33.

⁸⁸⁵ Buhârî, Tefsir: 4.

⁸⁸⁶ Nahl: 16/88.

⁸⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XIV, 331; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, XX, 153; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, V, 157; Şahin, “Taberî Tefsiri Örneğinde İbn Mes’ûd’un Ayet Açıklamaları”, 340.

⁸⁸⁸ Adiyât: 100/1; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXIV, 573; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, XX, 156; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VIII, 445; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VIII, 601, 603.

⁸⁸⁹ Adiyât: 100/1; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXIV, 570; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, X, 527; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VIII, 445; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VIII, 601, 603; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, XXX, 497.

⁸⁹⁰ Ahzâb: 33/59; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, IX, 182; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VI, 425.

⁸⁹¹ İbrahim: 14/48; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XIII, 729; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, III, 143.

⁸⁹² Hicr: 15/22.

rahme dökülmesi gibi onu başka bir buluta döker. Böylece bulut ağaç gibi rüzgârın vasıtasıyla aşılarmış olur.”⁸⁹³ Yine “إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا” “Şüphesiz biz, insanı karışım halindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık.”⁸⁹⁴ ayetindeki “أَمْشَاجٍ” kelimesini “damarlar” anlamına gelen “العروق” lafzı ile tefsir ederek⁸⁹⁵ o dönemde insana dair kültürel birikimini ortaya koyarak ayeti anlaşılır kılmaktadır.

Mekke döneminde ilk nazil olan ayetlerden itibaren Kur’ân, Hz. Peygamber’in mensubu olduğu Arap topluluğuyla yakından ilgili olduğunu⁸⁹⁶ göstermektedir. Bununla birlikte ilahî hitabın muhataplara dair ibarelerinde dönemin Arabını⁸⁹⁷ göz önünde bulundurduğunu da müşahade etmek mümkündür. Ancak sahabenin Kur’ân’ı anlamalarında bazen kültürel ön kabullerin etkisi de olmuştur. Bu durumu ise Hz. Peygamber’in vefat etmeden önce komutan tayin ettiği Üsâme b. Zeyd’e tavırlarından kıyas ederek anlamak mümkündür. Onlar genç yaşta Üsâme’nin komutan olmasını tecrübesizliğinden dolayı eleştirmişlerdir.⁸⁹⁸ Sahabe, içinde bulunduğu kültürel kodların getirmiş olduğu kelimelerin başka şekle dönüşmesi hususunu iyi bir şekilde bilmektedir. Araplar âdetleri gereği birtakım lafızları değiştirerek okurlardı.⁸⁹⁹ Mesela “إِلَٰ يَاسِينَ”⁹⁰⁰ ve “وَطُورِ سِينِينَ”⁹⁰¹ lafızlarında olduğu gibi lafız başka şekle dönüştüğünde manada kapalılık ortaya çıkmaktaydı. Bu bakımdan “إِلَٰ يَاسِينَ” kelimesi bitişik ve ayrı yazılması halinde farklı anlamları ortaya çıkmaktadır. “Âli Yâsin” şeklinde okunduğunda İlyas’ın diğer isminin Yasin olduğu anlaşılmıştır. Böylece anlam “Yâsin ve ona inananlar” şeklinde kabul edilmiştir. Diğer bir okuyuşa göre ise İlyas lafzının sonuna müktezaya uygun

⁸⁹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XIV, 43.

⁸⁹⁴ İnsan: 76/2.

⁸⁹⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XXIII, 535; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, VI, 163; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhîr*, X, 358; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî t-Tefsiri’l-Me’sûr*, VIII, 367-368.

⁸⁹⁶ Tevbe: 9/97; Nahl: 16/58-59; Ahzâb: 33/53; Tekvîr: 81/8-9.

⁸⁹⁷ Bakara: 2/143; En’âm: 6/66; Zuhruf: 43/44.

⁸⁹⁸ Buhârî, Meğazi: 42; Fedâilu’l-Arab: 17, Müslim, Fedâil: 63-64; Hz. Peygamber, yaşının küçüklüğünden dolayı Üsâme’nin Uhûd Gazvesi’ne katılmasına izin vermeyince Üsâme çok üzülüp ağlamış, Hendek Gazvesi öncesinde boynunu biraz daha uzun göstermeye çalışarak Resûlullah’a gelmiş, Resûlullah da ona şefkat gösterip savaşa katılmasına izin vermiştir. Üsâme, Mûte Savaşı’nda (8/629) babası Zeyd b. Hârise’nin sancağı altında savaştı. Üsâme bu sırada daha on sekiz yaşını doldurmamıştı. Bkz., Mehmet Salih Arı, “Üsâme b. Zeyd”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 361.

⁸⁹⁹ Ebu Zekerîyyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absi-el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, (thk., Ahmet Yûsuf en-Necati & Muhammed Ali Neccar & Abdulfettah İsmail eş-Şelbi), Dâru’l-Mısriyye, Mısır, ts., II, 391.

⁹⁰⁰ Saffât: 37/130.

⁹⁰¹ Tin: 95/2.

olsun diye “in” eki getirilerek “İlyasin” şeklinde okunarak Hz. İlyas kastedilmiştir.⁹⁰² Bize gelen rivayetlere göre “وَطُورِ سَيْنِينَ” lafzını Abdullah İbn Mes’ûd kesreli (cer) okurken Hz. Ömer, “سَيْنَاء” (seynau) şeklinde fethalı (nasb) okumuştur. Bu durumda her iki lafız da Allah’ın (c.c.) Hz. Musa’ya seslendiği yerin adı⁹⁰³ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bakımdan vahyin nüzul ortamında bizzat yaşayan sahabe, herhangi bir konu hakkında bir mesaj verme veya anlaşılmaya konu olan ilahî metinle ilgili anlama ve yorumlama faaliyetlerinde ortak kültürün etkisinde kalmıştır. Bu etkileri doğal olarak sahabenin içinde yaşadığı toplumun töreleri, gelenekleri, görenekleri, âdetleri, inançları, tarihi, coğrafyası, dili ve zihniyeti şeklinde sıralamak mümkündür.⁹⁰⁴

2.3.4. Şurâ Kültürü

Öncelikle sahabenin istişareyi önemseydiği, onun Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber’in sünnetinin bir prensibi olduğunu bildiklerinden istişareye yönelik çabaları hayatlarının birçok alanında görülmektedir. Özellikle Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonra sahabe, ayetleri anlama ve yorumlama noktasında anlayamadıkları mevzuları birbirlerine danışır, ortak bir karar almayı önemserlerdi. Çünkü onlar ilahî metnin şu ayetinden haberdar idiler: *“Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah’tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi artık Allah’a tevekkül et, (O’na dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”*⁹⁰⁵ Burada “iş hakkında onlara danış” şeklindeki ilahî buyrukla Hz. Peygamber’in şahsında bütün ümmete ve özellikle yöneticilere danışarak iş yapmaları emredilmiştir. Başka bir âyette de “وَأْمُرْهُمْ شُورَى”

⁹⁰² Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân*, II, 172-174; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XIX, 620-622; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, V, 65; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, XXIII, 170; Karaman ve Dğr., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV, 549-550; Ömer Faruk Harman, “İlyas”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 160; Ali Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, *Bilimname*, 38, (2), 2019, 289-324.

⁹⁰³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fi Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, V, 499; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, XX, 113; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhît*, VII, 555.

⁹⁰⁴ Fatih Tiyeek, *Kur’ân’ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017, 49.

⁹⁰⁵ Âl-i İmrân: 3/159.

“İşleri aralarındaki danışma ile yürür.”⁹⁰⁶ buyurularak istişare ile hareket etmek Müslümanların üstün meziyetleri arasında sayılmış, böylece Müslüman toplumlarda kararların şûra ve meşveret esasına dayanması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁰⁷

İbn Abbas’tan rivayet olunduğuna göre Hz. Ömer, “*Herhangi biriniz ister mi ki cennette hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun?*”⁹⁰⁸ ayeti hakkında sahabenin ileri gelenlerine ne anladıklarını istişare mahiyetinde sormuştur. Orada bulunan sahabiler de bunu ancak Allah’ın (c.c.) bileceğini ifade etmektedirler. Hz. Ömer bu cevaptan memnun kalmamış olacak ki sahabeye ‘Ya biliyoruz ya da bilmiyoruz deyin.’ şeklinde sitem etmiştir. Bunun üzerine İbn Abbas olaya müdahale ederek ‘Ya Emirel-mü’minin, bu ayetin yorumunu (kastını) ben biliyorum.’ demiştir. Akabinde Hz. Ömer ona görüşünü açıklamasını ve kendisini küçük görmemesini söylemiştir. İbn Abbas da bu ayetin amel için bir temsil (metafor) olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ömer, ‘Hangi amel?’ diye sorunca İbn Abbas, bir önceki cevabın aynısını tekrar etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, ‘Zengin kimse Allah’a itaati ihmal etmeksizin güzel davranışlarda bulunur. Sonra Allah (c.c.), ona şeytanı gönderir, ma’siyet işlemeye başlar ve amellerinin tamamını bitirir.’⁹⁰⁹ şeklinde ayetin tefsirini yapmıştır. Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer, diğer sahabenin ayet hakkındaki görüşlerini merak etmiş ve fikir teatisinde bulunmuştur.

Sahabenin kendi aralarında ayetten ne anladıkları hakkında birbirlerine görüş alışverişinde bulunmalarına yakından bakıldığında mezkûr durum ayetlerin anlamını öğrenmede ortak aklı önemsediklerini göstermektedir. Ayrıca onlar, sadece kendi aralarında istişare etmekle kalmayıp bilen insanlara da bazı müphem durumları anlamak için sormaktaydılar.

Sahabe, “أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ” “*Yahut da onları korku üzere iken yakalamayacağından güven içinde midirler? Şüphesiz, Rabbiniz çok esirgeyicidir, çok merhametlidir.*”⁹¹⁰ ayetindeki “تَخَوُّفٌ” kelimesini kabilelerden bilenlere sormuş ve kabilelerden biri söz alarak kelimenin anlamını ‘noksanlık’ olarak izah etmiştir.⁹¹¹ Yine

⁹⁰⁶ Şûrâ: 42/38.

⁹⁰⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, VI, 190.

⁹⁰⁸ Bakara: 2/266.

⁹⁰⁹ Buhârî, Tefsir: 47.

⁹¹⁰ Nahl: 16/47.

⁹¹¹ Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân*, I, 360; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XIV, 236; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, VI, 511; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, VI, 509; Atiyye, *el-*

Rahman Sûresi'nde "حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ" "Onlar, çadırlara kapanmış hurilerdir."⁹¹² ayetindeki "الْخِيَامِ" kelimesinin 'İçi boş inciden yapılan çadır.' şeklinde anlamını yine kabilelerden bilenlere sorarak tefsir etmişlerdir.⁹¹³

Bazı ayetlerin yorumlanmasında sahabe, daha iyi bilen birine danışmıştır. Ayeti kerimede, "Mümin erkekleri ve mümin kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir."⁹¹⁴ buyurulmuştur. Halifeliği döneminde mü'min kişileri cezalandırdığı için bu ayetten etkilenen Hz. Ömer, söz konusu mevzuda Übey b. Kâ'b'ın görüşünü merak etmiş ve bu konu hakkında fikrini sormuştur. Übey b. Kâ'b, kendisine bu davranışının yanlış düzeltme ve eğitim amacı olduğu için bu kapsama girmediğini belirtmiştir.⁹¹⁵

Yine sahabe, kendi aralarında Kur'ân ilimlerinde vukufiyetleri olup önde gelen sahabelerle müzakerede bulunuyorlardı. Bu durum asıl itibariyle ortak akla yani şuraya önem verdiklerini göstermektedir. Mesela Hz. Ömer, Muaz b. Cebele, "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ" "O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler."⁹¹⁶ ayetindeki "الْقِيَمِ" lafzı için 'Bu ümmetin dayanağı nedir?' şeklinde sormuş ve bunun üzerine Muaz şöyle cevap vermiştir: 'Üçtür, bunlar bu ümmeti kurtaracak olan üç şeydir: Allah'ın (c.c.) insanları üzerine yarattığı, Allah'ın fitratı olan ihlâs, din olan namaz ve ismet olan itaattir.'⁹¹⁷

Sahabe, ferdî hayatlarında olduğu gibi toplum ve devlet yönetimiyle ilgili meselelerde de şuraya büyük önem vermişler ve daima etraflarındaki Müslümanların

Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz, I, 47; Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb, XX, 213; Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân, I, 44; Ebû Hayyân, el-Bahrü'l-Muhîṭ, VI, 635; Süyûtî, ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr, V, 135; İbn Âşûr, et-Tahrir ve't-Tenvir, IV, 167.

⁹¹² Rahman: 55/72.

⁹¹³ Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, XXII, 268; Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân, XVII, 188; Süyûtî, ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr, VII, 718.

⁹¹⁴ Ahzâb: 33/58.

⁹¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, Tefsiru Mukâtil b. Süleyman, III, 54; İbni Ebû Hatim, Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn, X, 3153; Mâverdi, en-Nuket ve'l-Uyûn, IV, 423; İbn Atiyye, el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz, IV, 398; Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân, XVII, 226.

⁹¹⁶ Rûm: 30/30.

⁹¹⁷ Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, XVIII, 493-494; İbn Atiyye, el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz, IV, 336; İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim, VI, 284; Süyûtî, ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr, VI, 493; İbn Âşûr, et-Tahrir ve't-Tenvir, XXI, 94.

görüşlerini alarak hareket etmişlerdir. Bunun temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmıştır. Hz. Peygamber, vahiy dışındaki meselelerde özellikle savaş konularında sahabe ile istişare ederek tartışmış, sonra karar vermişlerdir. Kararında kendi görüşüne aykırı da olsa çoğunluğun görüşünü ve doğru olanı kabul etmiştir. Bunun pek çok örneği bulunmaktadır. Bedir Savaşı'nda ordu için seçilecek karargâh konusunda arkadaşlarıyla yaptığı istişarede sahabeden Hubab b. Münzir'in teklifini kabul etmiş ve karargâhı onun işaret ettiği yere kurmuştur.⁹¹⁸ Bedir esirleri hakkında verdiği kararı da arkadaşlarıyla yaptığı istişare sonunda vermiştir. Uhud Savaşı'nda da sahabe ile yaptığı istişare neticesinde kendi görüşüne aykırı olan çoğunluğun görüşünü kabul ederek düşmanla Medine dışında meydan savaşı yapmaya karar vermiştir. Hendek Savaşı'nda düşman ordusundaki bazı kabileleri savaştan vazgeçirmek için Medine hurmalıklarının yıllık gelirinden bir miktarını onlara vermeyi düşünmüş, konuyu Medineli sahabilere danıştığında onlar “Bu çözüm vahiyle bildirilmişse tabii ki itiraz etmeyiz. Fakat vahiy değilse müşriklik dönemimizde bile haraç vermediğimiz insanlara şimdi Allah (c.c.) bizi İslam ile şereflendirdikten sonra haraç vermek istemeyiz.” diyerek itiraz edince Hz. Peygamber kendi görüşünden vazgeçmiştir.⁹¹⁹ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁹²⁰

Sahabe de Kur'an tefsirinde istişareye ve halkın dilini kullanımlara büyük önem vermektedir. Onların bu tutumları sayesinde dönemlerinde Müslümanların şahsen veya grup halinde karşı görüşlerini belirtebildikleri veya itiraz edebildikleri, bunun da yönetime olumlu katkılar sağladığı görülmektedir. Hatta Hz. Ömer'in savaşta esir edilen ve İslamiyet'i kabul eden Hürmüzân ile dahi istişare ettiği rivayet edilmiştir.⁹²¹

Görüldüğü gibi sahabe, ayetlerin yorumlanmasında veya sosyal hayatın içinde herhangi bir problemin ortaya çıkması halinde birlikte tartışabiliyorlardı. Sahabenin ilahî metni anlamlandırmada hakikati bulmaya matuf samimi gayretleri yanlış neticelerle sonuçlanmıyordu.⁹²² Bu bakımdan başta yukarıda zikredilen ayetler olmak üzere Kur'an'ın konuya ilişkin açıklamaları, Resûlullah ve sahabenin uygulamaları ışığında şûranın ilahi metni anlamada önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Sahabe,

⁹¹⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzi*, II, 53; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 123.

⁹¹⁹ Vâkıdî, *el-Meğâzi*, I, 53-58; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 127.

⁹²⁰ Bkz., İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 69.

⁹²¹ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, ys., 1988, VIII, 205.

⁹²² Mehmet Öztürk, “Hz. Ömer'in İçtihatlarının Fıkhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 2014, 75-103.

özellikle Kur'ân'daki buyruklar doğrultusunda istişare etmiştir. Kur'ân ve sünnette bulamadıkları hükümleri sahabeyi toplayıp akıl danışılmış ve daha sahih kararlar alarak ayetlerin yorumlanmasında önemli adımlar atmışlardır.

2.3.5. Eleştirel Bakış

Hız. Peygamber, ilahî metni ilk ve en doğru şekilde anlayan ve tefsir eden müfessir olarak karşımıza çıkmaktadır. Hız. Peygamber'in beyan görevini yerine getirmesini, sahabenin her yönüyle yetişmesi olarak görmek gerekir. Allah Resûlü ile başlayan Kur'ân'ı yorumlama veya muhataplar tarafından doğrudan anlaşılmayan bölümlerin izahı yahut yanlış anlaşılmalara neticesindeki düzeltmeler Kur'ân'ı tefsir ederken eleştiri geleneğinin nüvelerini göstermektedir.⁹²³ Özellikle Kur'ân'ın yorumuna dair sahabe arasında görüş farklılıklarının bulunması ve birbirlerine eleştirilerin meydana gelmesi ilk dönem eleştiri kültürüne dayanak oluşturmaktadır.⁹²⁴

Sahabenin neredeyse hepsi, öğrenme maksadı ve hevesiyle sorgulayıcı bir yapıya sahip olmuştur. Özellikle bazen bu durumun dozunu kaçırmış ve ayetlere muhatap olmuşlardır. Ayette *“Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi peygambere yüksek sesle bağırmanın yoksa siz farkına varmadan işledikleriniz boşa gider. Allah'ın elçisinin huzurunda seslerini kısıyanlar, Allah'ın gönüllerini takvâ (Allah'a karşı gelmekten sakınma) konusunda sınıdığı kimselerdir. Onlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır.”*⁹²⁵ buyurulmuştur. Ayetlerdeki bu eğitici tavır sahabenin eleştirisini yapıcı ve rasyonel yapmıştır. Sahabe duygusal ve nefsanî davranmamış, özellikle anlama ve aklî ilkelerle temellendirme hususunu göz önünde tutmuşlardır. Bu nokta İslam tarihinde Hudeybiye Antlaşması'nda gerçekleşen bir vakıayı akla getirmektedir. Hız. Ömer, Hudeybiye Antlaşması'nda müşriklerle yapılan antlaşmayı sineye çekememiş ve sahabenin olayı anlamaya çalıştığı bu konuda itirazını önce Hız. Ebubekir'e daha sonra Hız. Peygamber'e beyan etmiş ve bu durumdan razı olmadığını ifade etmiştir. Hız. Ebubekir ve Resûlullah'tan aldığı cevaplar karşısında ikna olmamış ama buna karşın öfkesini de

⁹²³ Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri (Şihâbuddîn el-Haâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri*, 17; Mehmet Akbaş, “Sahabenin Eleştiri Anlayışı”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tehammül Ahlakı*, Ensar Yay., İstanbul 2019, 62-72.

⁹²⁴ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 377-378.

⁹²⁵ Hucurât: 49/2-3.

kontrol etmiştir. Alınan karara saygılı bir şekilde itaat etmiş, daha sonra pişmanlık yaşamış ve hatası ile ilgili hayır yapmayı da ihmal etmemiştir.⁹²⁶

Hudeybiye dönüşü Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Allah'ın Resûlü! Biz hak üzere onlar batıl üzere değiller mi?" Hz. Peygamber, 'Evet öyledir.' buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer devam ederek, 'Bizden ölenler cennette onlardan ölenler cehennemde değiller mi?' Allah Resûlü, 'Evet!' cevabını vermiştir. Akabinde Hz. Ömer, 'O zaman Allah (c.c.) bizimle onlar arasında hükmünü vermeden neden dinimiz hakkında ağır şartları kabul edip geri dönüyoruz?' Hz. Peygamber, 'Ey Hattab'ın Oğlu! Ben Allah'ın elçisiyim. Allah (c.c.) beni asla sahipsiz bırakmaz!' demiştir. Bunun üzerine Hz. Ebubekir'e gidip şikâyetini dile getirince de aynı cevapları almıştır. Akabinde Hz. Peygamber'e Fetih Sûres'i nazil olmuştur. Resûlullah, Hz. Ömer'i çağırarak söz konusu ayetleri ona okumuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, 'Ey Allah'ın Resûlü! Bu bir fetih midir?' diye sorunca Hz. Peygamber, 'Evet' cevabını vermiş ve Hz. Ömer rahatlamıştır."⁹²⁷ Bu tarihî arka plan Hz. Peygamber döneminde sahabenin eleştirel bakışının şekillendiğini göstermektedir.

Sahabe, Allah Resûlü'ne sonsuz itaat göstermekle birlikte bazı durumlarda ona itiraz edebilmiş ve aldığı kararları eleştirebilmişlerdir. Sahabenin Hz. Peygamber'e karşı büyük sevgi besledikleri ve ona itaatte kusur etmedikleri aşikârdır. Ancak sahabe hayatında bazı anlar olmuştur ki onlar Hz. Peygamber'e itiraz etmiş ve emirlerini yerine getirmekte ağır davranabilmişlerdir. Aslında yapılan itirazlar onların da beşerî birtakım duygulara sahip olduklarının, kırılabildiklerinin, üzülebildiklerinin ve yeri geldiğinde canından çok sevdikleri peygamberin sözlerine karşı gelebildiklerinin açık göstergesidir. Bu, onların imanlarından kaynaklı bir durum olmayıp tamamen insanî özelliklere sahip olduklarındandır. Hz. Peygamber ise bu itirazlar karşısında engin bir

⁹²⁶ Buhârî, Tefsir: 9; Baş, "Kur'an'ı Anlamada Farklı Bir Sima Hz. Ömer", 315.

⁹²⁷ İbn Hişâm, *İslam Tarihi*, III, 436; Buhârî, Şurut: 15; Cizye: 18; Tefsir: 48; Müslim, Cihâd: 94; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, XXI, 242; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, XIX, 297; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örnekliğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 96.

hoşgörü sergilemiş⁹²⁸, kendisine gelen eleştirileri dikkate almış ve iyi bir yönetici olmanın bütün vasıflarını kendi şahsında bir araya getirmiştir.⁹²⁹

Enes b. Malik'in halası olan Rubey' ensardan bir kadının ön dişlerini kırmıştır. Bunun üzerine cariyenin kavmi Rubey'dan kısas ister ve aralarından hüküm verilmesi için Hz. Peygamber'e gelirler. Hz. Peygamber, tarafları dinledikten sonra kısas hükmünü emreder. Bunun üzerine Enes b. Malik'in amcası olan Enes b. Nadr şöyle itiraz eder: 'Hayır! Ya Resûlallah seni hak üzere gönderen Allah'a yemin olsun ki Rubey'in ön dişi kırılmaz. Hz. Peygamber ise cevaben, "Ya Enes! Allah'ın (c.c.) kitabı kısastır.' buyurur. Bunun akabinde davacı olan grup kısastan vazgeçerek diyet talebinde bulunur. Bu olanlar üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurur: Allah'ın (c.c.) kullarından öyle kimse vardır ki Allah'a yemin etse Allah (c.c.) onun yeminini muhakkak yerine getirir.⁹³⁰ Dolayısıyla sahabe olaylar karşısında Hz. Peygamber'e görüşlerini rahatlıkla ifade ettikleri görülmektedir.

Sahabenin Kur'an ile kurduğu bağ o kadar güçlü olmuştur ki bazı durumlarda Hz. Peygamber'e net itirazda bulunmuşlardır. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Münafıkların başı olan Abdullah b. Übey b. Selûl, öldüğü zaman oğlu Abdullah İbn Abdullah Hz. Peygamber'e gelerek babasının kefenlenmesi için gömleğini ister o da verir. Akabinde cenaze namazının kılınması talebinde bulunur. Hz. Peygamber, ayağa kalkarak namazı kılmak için teşebbüste bulunur. Bunu gören Hz. Ömer de ayağa kalkar ve Resûlullah'ın elbisesinden tutarak sitemini şöyle dile getirir: Ey Allah'ın Resûlü! Allah (c.c.), onun namazını yasakladığı halde (onun) namazını mı kılacaksın? Hz. Peygamber, bunun üzerine şöyle cevap verir: Allah (c.c.) beni serbest bıraktı. Akabinde şu ayeti okur: *"Onlar için ister bağışlanma dile ister dileme (fark etmez.) Onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de Allah onları asla affetmeyecektir..."*⁹³¹ ve "Ben yetmişten fazla istiğfarda bulunacağım." der. Hz. Ömer fakat o bir münafıktır şeklinde sitemini devam ettirir. Sahabenin yoğun eleştirisine rağmen Hz. Peygamber, onun

⁹²⁸ Âl-i İmrân: 3/159; "Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever."

⁹²⁹ Hakan Can, "Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Sahabe İle İstişaresi ve Sahabenin Bazı Konularda Hz. Muhammed'e Yaptığı İtirazlar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 2019, 249-265.

⁹³⁰ Buhâri, Tefsir: 5; Mehmet Efendioğlu, "Rubeyyi' bint Nadr", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 179; Komisyon, *Hadislerle İslam*, V, 490.

⁹³¹ Tevbe: 9/80.

namazını kılar. Bunun üzerine Allah (c.c.), “*Onlardan ölen hiçbirine asla namaz kılma ve onların kabrinin başında durma. Çünkü onlar Allah'ı ve Resûlünü inkâr ettiler ve fasık olarak öldüler.*”⁹³² ayetini indirir. Bundan dolayı artık namazları kılınmamıştır. Hz. Ömer bu vakıa için “Allah Resûlü en iyi bilen olduğu halde ona karşı olan bu cüretime sonradan çok şaşırdım.”⁹³³ der.

Sahabenin eleştirel tavrı birbirlerine karşı da olmuştur.⁹³⁴ Ebi Vail'den rivayet edildiğine göre adamın biri İbn Mes'ûd'un yanına gelir. Abdullah İbn Mes'ûd ona nereden geldiğini sorunca adam Şam'dan geldiğini belirtir. Bunun üzerine orada kimlerle karşılaştığını da sorar. Adam, Kâ'b ile karşılaştığını ve kendisine göklerin bir meleğin omzu etrafında döndüğünü haber verdiğini ifade edince İbn Mes'ûd, Kâ'b “hata etti” der ve “*Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri yok olup gitmesinler diye (kurduğu düzende) tutuyor. And olsun, eğer onlar (yörüngelerinden sapıp) yok olur giderlerse, O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O, halimdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.*”⁹³⁵ ayetini okur.⁹³⁶ Burada İbn Mes'ûd, Kâ'b'ın adama söylediği yorumu Kur'an'a aykırı bularak eleştirmiştir.⁹³⁷

Sahabenin eleştirel tavrı ifrad ve tefritten uzak makul ölçülerde olmuştur. Birbirlerini eleştirdikleri bazı yerlerde bazen hatalı olduklarını anlar ve görüşlerinden vazgeçerlerdi. Rivayet edildiğine göre Abdullah İbn Ömer, Abdullah İbn Abbas'ı tefsirdeki cüretinden dolayı eleştirirdi. Bir gün yanına bir adam gelerek “*İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?*”⁹³⁸ ayetinin manasını sorar. Abdullah İbn Ömer ise adamı Abdullah İbn Abbas'a gönderir ve vereceği cevabı tekrar

⁹³² Tevbe: 9/84.

⁹³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 206; Buhâri, Cenâiz: 23, 85, Tefsir: 12, 13; Müslim, Münâfikûn: 5, Fedâilu's-Sahâbe: 25; Tirmizî, Tefsir: 10; Nesâî, Cenâiz: 69; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, XI, 611; İbni Ebi Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, VI, 1857-1858; Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Tefsîr-i Semerkandî*, ts., ys, II, 66; Ebû Bekr Ahmet b. Ali er-Razi Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, (thk., Abdusselam Muhammed Ali Şahin), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, II, 186; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, III, 67; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 115; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 218; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 702; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, IV, 169; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmü'l-Kur'an*, II, 398; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 96.

⁹³⁴ Akbaş, “Sahabenin Eleştiri Anlayışı”, 62-72.

⁹³⁵ Fâtır: 35/41.

⁹³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, XIX, 391; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, IX, 40.

⁹³⁷ Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 175.

⁹³⁸ Enbiyâ: 21/30.

kendisine söylemesini ister. Adam, Abdullah İbn Abbas’a mezkûr ayeti sorduğunda şu cevabı alır: ‘Gökler bitişikti, yağmur yağdırmıyordu. Yeryüzü bitişikti, bitki bitirmiyordu. Ne zaman ki Allah (c.c.) yeryüzü sakinlerini yarattı, o zaman gökleri yağmur ile yeryüzünü de bitkilerle yardı (donattı).’ Adam Abdullah İbn Ömer’e bu cevabı haber edince İbn Ömer, “İşte şimdi Abdullah İbn Abbas’a Kur’ân hakkında ilim verildiğini gördüm. Kur’ân tefsiri hakkındaki cüreti hoşuma gitmiyordu. Ancak şimdi Kur’ân hakkında gerçekten kendisine ilim verildiğini anladım.”⁹³⁹ der.

Hiz. Aişe ile Abdullah İbn Abbas arasındaki bazı ayetlerin yorumunda çıkan görüş ayrılıkları ilk dönem tenkit ve tetkik metodunun temelini oluşturduğunu göstermektedir. Abdullah İbn Abbas, Hiz. Peygamber’in Allah’ı (c.c.) gördüğünü dile getirirken⁹⁴⁰ Hiz. Aişe ise “Her kim Muhammed’in rabbini gördüğünü söylese büyük laf etmiş olur. Ancak Hiz. Peygamber Cebraîl’i kendi suretiyle ufuğu kaplamış şekilde görmüştür.”⁹⁴¹ diyerek Abdullah İbn Abbas’ın görüşünü eleştirmiştir. Hiz. Aişe bu eleştirisini yaparken Kur’ân’dan bazı ayetlerden temellendirme yaparak görüşünü delillendirmiştir.⁹⁴² Bu bakımdan sahabeden Hiz. Aişe görüşlerini dayandırmada temel aldığı başat kaynak Kur’ân’ın kendisidir.⁹⁴³ Bunun yanında daha pek çok konuda Hiz. Aişe, sadece İbn Abbas’a değil, Hiz. Ömer, Ebû Hureyre, İbn Ömer, Abdullah İbn Mes’ûd gibi sahabilere yönelik, ya Kur’ân yorumuyla alakalı ya da Hiz. Peygamber’den aktardıkları rivayetleri kabul etmediği, eleştirdiği hatta yeri geldikçe kendi açısından tashih ettiği bazı hususların da bulunduğunu belirtmek gerekir.⁹⁴⁴

Sahabenin ana dilleri ile nazil olan Kur’ân-ı Kerim’in yetkili kişilerden öğrenilmesi konusunda hassas davranmışlardır. Hiz. Peygamber’in eğitim faaliyetlerine katılması, Kur’ân’ın öğrenilmesi ve anlaşılmasındaki hassasiyetini göstermekle birlikte asıl itibarıyla sahabe arası eleştirel tavrın gelişmesine de vesile olmuştur.⁹⁴⁵ Bunun

⁹³⁹ İbn Kesir, *Tefsiri’l-Kur’âni’l-Azim*, V, 297; İbnü’l-Hacer, *el-İsâbe*, 147.

⁹⁴⁰ Tirmizi, *Tefsir*: 54; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXII, 32.

⁹⁴¹ Buhârî, *Bed’ül-Halk*:7; Müslim, *İman*: 76; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXII, 29.

⁹⁴² Buhârî, *Tefsir*: 53; En’âm: 6/103; Şûr’a: 42/51.

⁹⁴³ Bedruddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-İcâbetü Lemma İstedreket Aişetü ala’s-Sahabeti*, (thk., Rafet Fevzi Abdülmuttalib), Mektebetü’l-Hanci, Kahire 2001, 95-100.

⁹⁴⁴ Zerkeşi, *el-İcâbetü Lemma İstedreket Aişetü alâs’-Sahabeti*, 76-87, 102-143; Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, 160.

⁹⁴⁵ Hasan Elik, *Kur’ân’ın Korunmuşluğu*, (5. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2021, 174-176.

yanında sahabenin birbirlerine yönelik itiraz, tenkid ve tashih faaliyetleri⁹⁴⁶ Kur'ân'ın hem doğru yorumlanması hem de korunması noktasında eleştirel tavrın son derece etkili olduğu söylenebilir.

2.3.6. Duygudaşlık

Sahabenin gönlü ile vahiy arasında iletişim kurabildiği fakat bu iletişimi salt duygu boyutunda bırakmayıp sosyal hayat ile bütünleştirme çabası içinde olduğunu söylemek gerekmektedir. Sahabenin vahiy ile kurduğu kalbî bağ, onları ilahî metne karşı çok yönlü düşünmeye sevk etmiştir. Gönlünü vahye açan sahabe vahyin nüzul sürecinde birçok muvafakatta/aynı duyguda olma nüansını yakalamıştır. Hâl böyle olunca, sahabenin duygu ile reel hayatı esas alan deruni denge tarzları Kur'ân'ın anlaşılmasını ve bilfiil hayata katılmasını kolaylaştırmıştır. Çünkü Kur'ân mesajı ile duygudaşlık kurmak, kelâm-ı ilâhî ile manevî dünyayı mamur kılmak ve pratik hayatı yoğun bir ahlaki şuur içinde yaşamaktır.⁹⁴⁷ Allah'ın (c.c.), *“Allah (c.c.)’ın adı anıldığında kalbin titremesini mü’min kimsenin vasfı olarak nitelendirmesi”*⁹⁴⁸ şeklinde buyurması bunu göstermektedir. İlk neslin mezkûr ayetten habersiz olmaları düşünülemez. Çünkü ilahî hitap, sahabe nesli için “sunulmuş” bir vahiy olmayıp insanların içinde bulundukları durum ve ihtiyaçların getirdiği “istenilmiş” bir vahiy⁹⁴⁹ mertebesinde işlev görmüştür.

Enes b. Malik şöyle rivayet eder: “Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatından sonra Hz. Ebubekir, Hz. Ömer'e 'Haydi, Allah Resûlü'nün Ümmü Eymen'i ziyaret ettiği gibi biz de onu ziyaret edelim.' dedi. Yanına vardığımızda Ümmü Eymen ağlamaya başladı. Orada bulunan sahabe 'Niye ağlıyorsun? Allah (c.c.) katındakiler Resûlullah (s.a.s.) için daha hayırlıdır.' şeklinde tepki verdi. Bunun üzerine Ümmü Eymen: 'Ben Allah (c.c.) katındakilerin Resûlullah için daha hayırlı olduğunu bilmediğimden ağlamıyorum. Asıl

⁹⁴⁶ Garip Çağlar, “Übey b. Ka'b'ın (ö. 22/643) Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe-III –Sahabe ve Dirayet İlimleri, Tartışmalı İlmi Toplantı*, (30 Eylül-01 Ekim), 2017, 633-656.

⁹⁴⁷ Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 133.

⁹⁴⁸ Enfâl: 8/2.

⁹⁴⁹ Erten, *Nass-Yorum İlişkisi*, 10-11.

gökten inen vahyin kesilmiş olmasına ağlıyorum.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer de Ümmü Eymen’in bu sözü ile duygulanıp ağladılar.⁹⁵⁰

Hz. Peygamber’in yetişmesinde emeği olan, ona anne şefkati besleyen bir kadının onun vefatı ile birlikte ağlaması hiç şüphesiz büyük anlamlara mündemiçtir. Sahabenin hayatında vahyin kesilmesiyle oluşan boşluk, Hz. Peygamber’in ahirete irtihaliyle birlikte hayatlarında oluşan boşluk kadar derin ve anlamlı olmalıdır. İlhamın, rüyanın, sihrin, kehanetin rağbet gördüğü bir toplumda, insanların bütün benlikleriyle bunları bırakıp vahye yönelmeleri, Hz. Peygamber’in şahsı ile getirdiği vahyi ayrı ayrı değerlendirmeleri, kısacası vahyî şuura sahip olmaları⁹⁵¹, onların vahiyle duygudaşlık kurup hemhâl oldukları anlamını taşımaktadır.

Bazı ayetler içinde barındırdığı anlamlar itibariyle sahabeye ağır gelmiştir. Çünkü sahabenin ilahî metinle kurmuş olduğu varoluşsal ilişki kalbî bir fiiliyat olarak iman ve teslimiyete dayalı hissiyat belirlemiştir.⁹⁵² Ayette “*Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.*”⁹⁵³ buyurulmaktadır. Ebu Hureyre’den rivayet edildiğine göre bu ayet nazil olduğu zaman sahabeye ağır gelmiştir. Sahabe hemen Hz. Peygamber’e gelir, dizinin dibinde çökerek duygularını şöyle ifade eder: “Ey Allah’ın Resûlü! Biz, namaz, oruç, cihad ve sadaka gibi kabiliyetimiz dâhilindeki amellerle sorumlu olmuştuk. Ancak sana bu ayet nazil oldu, biz buna güç yetiremeyiz.” Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Sizden önceki Yahudi ve Hristiyanlar gibi işittik, isyan mı ediyoruz diyorsunuz?’ Akabinde şöyle devam eder: ‘İşittik! ve itaat ettik! Bizi bağışlamayı isteriz Ya Rabb! Dönüş ancak sanadır’ deyiniz. Orada bulunan sahabe bunu söyleyince âdeta dillerine pelesenk olur ve ardından Allah (c.c.) şu ayeti indirir: “*Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: 'Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz.'* Şöyle de dediler: ‘İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır.”⁹⁵⁴ Sahabe ne zaman ki böyle davrandılar, Yüce Allah,

⁹⁵⁰ Müslim, Fedâilü’s-Sahabe: 103; İbn Mâce, Cenâiz: 65.

⁹⁵¹ Komisyon, *Hadislerle İslam*, I, 389.

⁹⁵² Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 133.

⁹⁵³ Bakara: 2/284.

⁹⁵⁴ Bakara: 2/285.

kendilerine ağır gelen ayetin kapsamını açıklayarak “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır. (Şöyle diyerek dua ediniz): ‘Ey Rabbimiz! Unutur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma! (Allah Teâlâ ‘Evet’ der) Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. (Allah Teâlâ ‘evet’ der). Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme! Bizi affet, bizi bağışla, bize acı! Sen bizim Mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et.”⁹⁵⁵(Allah Teâlâ ‘Evet’ der)”⁹⁵⁶ şeklinde buyurarak sahabenin duygusal bunalımlarını gidermiştir.

Sahabenin dinî ve toplumsal yöndeki istek ve taleplerini dikkate alan Kur’ân, bazen toplumun bazen de fertlerin beklentileri doğrultusunda nazil olmuştur. Burada herhangi bir sahabinin beklentisini veya problemini çözmek için inen ayetler, sadece söz konusu sahabeyi değil bilakis toplumun bütün fertlerini kapsamaktadır. Enes b. Malik’ten gelen bir rivayete göre Hz. Ömer, kendisinin üç talebinin karşılandığını ve bu doğrultuda ilgili ayetlerin nazil olduğunu bildirmektedir. Hz. Ömer, şöyle demiştir: “Bir gün Hz. Peygamber’e, Ey Allah’ın Resûlü! İbrahim’in makamını namaz yeri edinsek demiştim ki Yüce Allah (c.c.), ‘Siz de Makam-ı İbrahim’den kendinize bir namaz yeri edinin.’”⁹⁵⁷ ayetini, bir defasında, “Ey Allah’ın Resûlü! Evinize çeşitli insanlar girmekteler ve sizin temiz eşlerinizi görüyorlar. Emretseniz de onlar örtünseler.” Akabinde Yüce Allah (c.c.), “Peygamberin hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Böyle davranmanız hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temizdir.”⁹⁵⁸ ayetini indirmiştir. Başka bir sefer de Hz. Peygamber’in eşleri kıskançlık sebebiyle etrafında toplanıp kendisini üzmelerinden dolayı eğer Resûlullah sizi boşarsa rabbi ona sizden daha hayırlı eşler verir.” demiştim. Bunun üzerine, “Eğer o sizi boşarsa Rabbi ona, sizden daha hayırlı, Müslüman, inanan, sebatla itaat eden, tövbe eden, ibadet eden, oruç tutan, dul ve bakire eşler verebilir.”⁹⁵⁹ ayeti nazil olmuştur.⁹⁶⁰

Bu bakımdan sahabenin bazı durumlarda ortaya koyduğu tavra uygun ayetlerin inmesi, onların vahiyle olan bağlarının niteliğini gösterir. Hâl böyleyken vahyin nüzulü

⁹⁵⁵ Bakara: 2/286.

⁹⁵⁶ Müslim, İman: 57.

⁹⁵⁷ Bakara: 2/125.

⁹⁵⁸ Ahzâb: 33/53.

⁹⁵⁹ Tahrîm: 66/5.

⁹⁶⁰ Buhâri, Tefsir: 9.

sadece Allah'ın (c.c.) tasarrufunda olduğundan onların istedikleri veya diledikleri her zamanda vahiy gelmemiştir. Bunun en güzel örneği İfk Hadisesi'dir.⁹⁶¹ Sahabe olayın çözümü için yoğun bir şekilde vahyi beklemişse de onların diledikleri zamandan ziyade Allah'ın (c.c.) dilediği zamanda problemin çözümü için vahiy nazil olmuştur. Genel itibariyle şu sonuca varmak mümkündür ki sahabe, bir öneri veya istekte bulunduğu zaman, bu dilek veya temennileri doğrultusunda ayetler nazil oluyordu. Böylece sahabenin vahyin esas ruhunu kavradığının yanında âdeti onunla duygudaşlık kurduğu görülmektedir. Sahabenin ayetleri doğru bir şekilde yorumlamaları ve bu doğrultuda anlamalarının arka planında onların nüzul sürecine olan canlı ve aktif şahitlikleri ve en nihayetinde Kur'ân tasavvurlarındaki nüans yatmaktadır.

2.4. SAHABENİN KUR'ÂN YORUMLARINDA TEMEL KAYNAKLARI

Kur'ân'ın ilk muhatapları olan ve nebevi iklimden geçen sahabe, ilahî metnin anlaşılması noktasında herhangi bir problemle karşılaşmaları durumunda olayı hemen Hz. Peygamber'e götürmüştür. Ancak Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte bu güçlü çözüm yolu ortadan kalkmıştır. Bu itibarla hem sahabe hem de fetihlerle birlikte İslam topraklarına giren yeni nesil Müslümanlar, ilahî kelamla baş başa kalmışlardır. Böyle bir ortamda sahabenin Kur'ân'ı anlama ve yorumlamalarında elbette yazılı herhangi bir kuralları olmamakla birlikte Hz. Peygamber'den aldıkları tecrübe ile Kur'ân'ı tefsir etme metodolojilerini geliştirmişlerdir. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı tefsir ederken etrafında bulunan sahabe, bunları öğrenmeye gayret etmiş, söz konusu bilgileri hıfz ederek gelecek nesillere aktarmışlardır. Bu anlama, öğrenme ve hayata uygulama sürecinde sahabe, Hz. Peygamber'den aynı zamanda tefsir metodunu da öğrenmişlerdir.⁹⁶² Onların

⁹⁶¹ Hz. Âişe'den aynı şekilde nakledilen hadise şöyle gelişmiştir: Resûl-i Ekrem, Benî Mustalik (Müreyssî) Gazvesi'nden dönerken beraberinde götürdüğü eşi Âişe, konakladıkları bir yerde sabaha karşı tekrar hareket emri verildiğinde tabii ihtiyacını gidermek üzere ordugâhtan uzaklaşır. Geri gelirken boynundaki Yemen (Zafâr) akiği gerdanlığın düşmüş olduğunu fark eder ve kendisini bekleyecekleri düşüncesiyle dönüp aramaya koyulur; ancak karanlıkta onu bulup el yordamıyla tanelerini toplayınca kadar çok vakit kaybeder. Konak yerine geldiğinde diğerlerinin hareket ettiğini görür ve yokluğunu anlayınca aramaya çıkacakları inancıyla orada beklemeye başlar; bu arada uyuya kalır. Ordunun artçılarından Safvân b. Muattal es-Sülemî görevi gereği kamp yerini kontrol ederken onu bulur ve devesine bindirip hayvanı yederek orduya yetiştirir; fakat hızlı yürümekle birlikte kendisi yaya olduğu için kafileye ancak kuşluk sığağında mola verdikleri zaman ulaşabilir. Söz konusu gecikme başlangıçta kötüye yorumlanmamış, hatta kimsenin dikkatini bile çekmemişken, hicretten önce Hazrec kabilesinin reisi olan ve Medine'nin yönetimi kendisine verilmek üzere iken Hz. Peygamber'in gelmesiyle bundan mahrum kalan Abdullah b. Übey b. Selûl'ün başlattığı dedikoduyla birlikte iç huzursuzluklara yol açan önemli bir olay hâlini almıştır. Bkz., Fayda, "İfk", 507-508.

⁹⁶² Durur, *Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 33.

Kur'ân'ı anlarken veya yorumlarken sırasıyla Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in fiilî, kavli ve takrirî sünneti, önceki kutsal kitaplardan yararlanma (isrâiliyat), nüzul sebebi, tarihsel bağlam gibi naklî veriler; rey/içtihat, Arap şiiri, dilbilimsel veriler gibi aklî verilere müracaat ettikleri görülmektedir.

Sahabe, Kur'ân'ı akan sosyal hayat içerisinde özellikle ihtiyaca binaen yorumlamakta ve içtimai hayatı bunun üzerine tesis etmekteydi. Anlamlandırma ve yorumlama faaliyetlerini de Hz. Peygamber'den şifahi olarak tedris ve tevarüs ettikleri yöntemlere göre yapmaktaydılar ki bunun en meşhur örneği Muaz b. Cebel'in Yemen'e gönderilmesi gündeme geldiğinde Hz. Peygamber'in hükümleri nasıl vereceğine dair kendisine sorduğu soruya verdiği cevaptır. Nitekim “Çözülmesi için herhangi bir dava getirildiği zaman nasıl ve neye göre hüküm vereceği kendisine sorulduğunda, Muaz b. Cebel, Allah'ın kitabındaki hükümlerle hüküm vereceğini ifade etmiştir. Ardından Hz. Peygamber, “Eğer Allah'ın kitabında onunla ilgili bir hüküm bulamazsan neye göre hüküm vereceksin?” diye tekrar sorduğunda, Muaz b. Cebel, “Resûlullah'ın sünnetine göre hüküm vereceğim.” demiştir. Hz. Peygamber, bu sefer, “Resûlullah'ın sünnetinde de onunla ilgili bir hüküm bulamazsan, ne yapacaksın?” diye sorduğunda, Muaz b. Cebel, “O zaman, kendi görüşüme göre içtihat eder, hüküm veririm.” şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber, bundan son derece memnun olmuş ve bu memnuniyetini şöyle ifade etmiştir: “Allah'a hamdolsun ki Resûlullah'ın elçisini, Resûlullah'ın razı olduğu şeye muvaffak kıldı.”⁹⁶³

Bu bakımdan sahabenin gerek Resûlullah'tan gördükleri ve gerekse daha sonra dinî ve toplumsal maslahatı gözeterek oluşturdukları, geliştirdikleri ve uyguladıkları metodoloji sonraki dönemlerde sistematik hâle gelen anlama usullerinin temelini oluşturmaktadır. Hem ahlakı⁹⁶⁴ hem de hayatı⁹⁶⁵ Kur'ân olan Hz. Peygamber'in tarzı, davranışları, hâli, takrirleri, edeb ve terbiyesi, Kur'ân'ın anlamlandırılması ve yorumlanmasında sahabe için ilmî bir yöntem niteliği taşımaktadır.⁹⁶⁶ Denilebilir ki ayetlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında önce Kur'ân'a bakılması, akabinde Hz. Peygamber'in sözlü veya fiilî sünnetine başvurulması ve diğer referansların oluşturmuş

⁹⁶³ Tirmizî, Ahkâm: 3; Hâllaf, *İslam Teşrii Tarihi*, 24; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 148; Eren, *Bedüzzaman Said Nursiden Fıkhi Tespitler*, 102.

⁹⁶⁴ Müslim, *Müsâfirin*; 139, Ayrıca bkz., Nesâî, *Kıyâmü'l-Leyl*, 2.

⁹⁶⁵ Ahzâb: 33/21.

⁹⁶⁶ Yıldız, *Kur'ân'ı Nasıl Anladılar?*, 28.

olduğu metodolojik temellendirme yöntemi, Kur'ân'ın keyfî yorumlanmasının önünde önemli bir etken oluşturmıştır. Bu açıdan konu tahlil edildiğinde sahabenin yer yer bireysel tercihleri olarak değerlendirilen ayetleri yorumlamada önemli metotlar sundukları aşîkârdır.

Sahabenin Kur'ân tefsirinde takip ettikleri temel yöntemleri sırasıyla ele alınacaktır.

2.4.1. Naklî Kaynaklar

2.4.1.1. Kur'ân / Hitap

Sahabe dönemi olarak ifade edilen zaman dilimi Hz. Peygamber'in ahirete irtihali ile başlamıştır. Bu dönemin başlangıcında Kur'ân henüz mushaf hâline getirilmemiş ve zihinlerde bir hitap olarak korunmuştur. Kur'ân, nüzul ve sahabenin ilk dönemlerinde şifahi bir metin iken ilerleyen zamanlarda artık bir kitap hâline getirilmiştir. Mesele anlama veya yorumlama açısından ele alındığında ilahî metin artık sadece bir söz olarak değil aynı zamanda kitap olarak anlaşılması gereken bir metin olmuştur. Ancak sahabenin sonraki nesillerden farkı ilahî lafızlar mushaf haline gelmiş olsa da onlar söz olarak bu metne aşîna idiler ve anlaşılması konusunda sonraki nesillerden daha şanslı ve ileri durumda olmuşlardır. Daha sonra gerek iç etkenlerle (irridât ve irtica faaliyetleri) gerekse dış etkenlerle (fetihlerle) birlikte hafızların şehit olması sahabenin ileri gelenlerini kaygılandırmış ve Kur'ân'ın toplanması yönünde uzun tartışmalarla birlikte karara bağlanmıştır.⁹⁶⁷ Burada ilahî metin şifahi de olsa kitabî de olsa sosyal hayatta etkinliğini sürdürmüş ve karşılaşılan problemlere karşı başvurulacak temel kaynak ve otorite olarak yerini korumuştur.

Hz. Peygamber, yaptığı yorumlarla Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesi noktasında sahabeye ufuk açıcı metot öğretmiştir.⁹⁶⁸ Bu yöntemin takipçisi olan sahabe, Peygamber'den gözlemleyerek öğrenmiş oldukları bu tefsir metodunu ilahî metni

⁹⁶⁷ Buhârî, Tefsir (Tevbe): 20; Fedâilu'l-Kur'ân: 3; Tirmizî, Tefsir: 9; Taberî, *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Kur'ân*, I, 54; İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*, X, 364; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, I, 83-84; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 233-234; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, 117; Zürkânî, *Menâhilül İrfan fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 249-250.

⁹⁶⁸ Bkz., Buhârî, Enbiyâ: 42; Müslim, İman: 56; Taberî, *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 9, 368; Eren, *Kur'ân'ı Anlamada Farklı Yaklaşımlar*, 9; Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, 30.

anlama ve yorumlamalarında kullanmışlardır.⁹⁶⁹ Nitekim Abdullah İbn Abbas, “مَالِكِ يَوْمَ” “Ödül ve ceza gününün tek hâkimi.”⁹⁷⁰ ayetini tefsir ederken: “Din günü yaratılanların hesaba çekildiği gün yani kıyamet günüdür. O zaman Allah (c.c.), onların amellerinin karşılığını (affedilenler hariç) iyilik ise iyilikle kötülük ise kötülükle verecektir. Çünkü o gün emir (hüküm) yalnız onundur. Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ” “Dikkat edin, yaratmak da emretmek de yalnız O’na mahsustur.”⁹⁷¹ şeklinde izah etmiştir.⁹⁷² Dolayısıyla Abdullah İbn Abbas, “مالك” kelimesini Kur’ân’ın başka ayeti ile tefsir etmiştir.

Sahabenin, ilahî metnin ayetlerine bütüncül bir şekilde bakarak tefsir metotlarını geliştirdikleri görülmektedir.⁹⁷³ Nitekim Kur’ân’ın ayetleri içerisinde mücmel ve mufassal olanlar, mutlak ve mukayyed bulunanlar, umum ve husus ifade edenler şeklinde anlaşılması gereken farklı kategoriler mevcuttur. Buna mukabil bir yerde mücmel olarak gelen bir ayet, başka bir ayet veya sûrede daha detaylı açıklanmış olarak gelebilir.⁹⁷⁴ Bu metot, daha sonra Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri şeklinde gelişmiş ve itimad edilen en başat yöntem olarak güvenilirliğini ve objektifliğini sürdürmüştür. Bu bakımdan Kur’ân’ın bir kısmı, başka bir kısmını açıklayan pek çok ayeti içermektedir.

Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsirinin sahabe tarafından önemsendiğini ve güvenilir bir metot olarak telakki edildiğini onların bazı faaliyet ve söylemlerinde görmek mümkündür. Nitekim Hz. Ömer, Kûfe’ye kadı olarak atadığı Kâdî Şüreyh’e (ö. 80/699 [?])⁹⁷⁵ bir mektup yazmış ve herhangi bir problemle karşılaşması halinde öncelikle Allah’ın kitabına başvurmasını istemiştir. Kur’ân’da bulamadığında sünnetle, sünnette aradığı çözümü bulamadığında ise icmâ ile problemleri çözmesini talep etmiştir.⁹⁷⁶

⁹⁶⁹ Başar, “Hanım Sahâbilerin Kur’ân’ı Anlama Metodu”, 364.

⁹⁷⁰ Fatîha: 1/4.

⁹⁷¹ A’râf: 5/54.

⁹⁷² Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I, 158; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (48. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2017, 185.

⁹⁷³ Hüseyin b. Mes’ûd b. Muhammed Ferrâ’ Begavî, *Şerhu’s-Sünne*, (thk., Zübeyr eş-Şâviş & Şuayb el-Arnâvût), el-Mektebetü’l-İslâmî, Dimeşk 1983, I, 208; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *Kitâbu’l-Musannef fi Ehâdisi ve’l-Âsârî*, (thk., Kemal Yûsuf Hut), Dâru’l-Tâc, Lübnan 1989, IV, 543; S. Türcan, *Kimlik ve Kitâp İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur’ân Tasavvuru ve Dönüşümü*, 345-350.

⁹⁷⁴ Durak Pasmaz, *Übey İbn Ka’b ve Tefsirdeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 1992, 39.

⁹⁷⁵ “Tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden, Kûfe Kâdısı” Geniş bilgi için bkz., Şükrü Özen, “Kâdî Şüreyh”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIV, 119-121.

⁹⁷⁶ Ebî Şeybe, *Kitâbu’l-Musannef fi Ehâdisi ve’l-Âsârî*, IV, 543.

Sahabenin bu metotla yaptığı tefsiri birkaç örneklerle açıklamak gerekmektedir. Sahabe, Kur’ân ayetlerinde bazı kelimelerin kapalılığı üzerinde düşünmüş ve yine ilahî metnin başka ayetlerinde bu kapalı lafızları açıklamışlardır. Abdullah İbn Abbâs, “أَنْعَمْتَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ” “nimet verdirdiklerin”⁹⁷⁷ ifadesi ile “وَالصَّالِحِينَ” Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberler, sıddıklar, şehitler ve iyi kimselerin⁹⁷⁸ kastedildiğini ifade etmiştir.⁹⁷⁹

Bazı ayetlerde geçen kelimelerin yanlış anlaşılması da sahabeyi bu tefsir yöntemine yöneltmiştir. Örneğin ayette “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُجِبُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ” “Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin sakın azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”⁹⁸⁰ buyurulmuştur. Bu ayet hakkında Abdullah İbn Abbas’a, “Eğer bizden yaptığına sevinen ve yapmadığıyla övünmek isteyen herkese azap edilecekse o zaman hepimiz azaptan tadacağız.” şeklinde sorulunca İbn Abbas, bu ayetin Yahudi ve Hristiyanlar hakkında indiğini belirtmiştir. Akabinde şu ayeti okumuştur: “وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ” “Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘Onu (Kitab’ı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz” diye sağlam söz almıştı.”⁹⁸¹ Bu ayetle birlikte ilk ayeti de “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُجِبُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ” “Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin sakın azaptan kurtulacaklarını sanma.”⁹⁸² okuyarak şöyle devam etmiştir: ‘Hz. Peygamber, onlara bir şey sordu ancak bunu gizleyip farklı şeyler söylediler. Onlar çıktıklarında ise kendilerine sorulan şeye cevap verdiklerini sanıp bununla övünüyorlardı. Bunun yanında sorulan şeyi gizlediklerine de seviniyorlardı.”⁹⁸³

Ayetlerde bazen lafızlar tek başına bir anlam kapalılığı içermektedir. Ancak başka bir ayette kelime bu müphem kelime ile kullanılınca mana anlaşılabilir. Örnek vermek gerekirse Hz. Ali, “وَالطُّورُ” “وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ” “فِي رَقٍّ مَنُشُورٍ” “وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ” “تُورِ” “وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ” “وَالسَّفْفِ الْمَرْفُوعِ” “Tûr’a, yayılmış ince deri sayfalara

⁹⁷⁷ Fatîha: 1/6

⁹⁷⁸ Nisâ: 4/69.

⁹⁷⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I, 178; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, I, 59; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fi Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, I, 75; İbn Kesir, *Tefsiri’l-Kur’âni’l-Azim*, I, 114; Geniş bilgi için bkz., Müslim, *Menahecü’l Müfessirin et-Tefsiru fi Asri es-Sahabeti*, 24-26.

⁹⁸⁰ Âl-i İmrân: 3/188.

⁹⁸¹ Âl-i İmrân: 3/187.

⁹⁸² Âl-i İmrân: 3/188.

⁹⁸³ Müslim, *Münâfikûn*: 8.

düzenle yazılmış kitaba, 'Beyt-i Ma'mur'a, yükseltilmiş tavana (göğe), kabaran denize andolsun ki, şüphesiz Rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir."⁹⁸⁴ ayetlerinde geçen "وَالسَّقْفَ الْمَرْفُوعَ" "Yükseltilmiş tavandan maksat gökyüzüdür." diye tefsir etmiş ve bunu "Gökyüzünü korumuş bir kubbe yaptık. Buna rağmen hâlâ O'nun ayetlerinden yüz çeviriyorlar."⁹⁸⁵ ayetinin delaletiyle "sema" olarak açıklamaktadır.⁹⁸⁶ İfade etmek gerekir ki "gökyüzü" olarak tefsir edilen lafzın geçtiği ayeti te'vil ehlinin de aynı şekilde açıkladığı görülmektedir.⁹⁸⁷ Burada 'sakf' kelimesinde olduğu gibi tek başına kelime bir anlam kapalılığı vardır. Ancak başka bir ayette mezkûr kelime 'sema' lafzıyla kullanılınca, burada gökyüzü şeklinde tefsir edilerek mana vuzuha kavuşabilmektedir.

Bu örnekler bakıldığında Kur'ân'ın olaylar ve şartlara göre nazil olması durumu göz önünde bulundurulduğunda sahabenin anlamakta zorlandıkları veya kendilerine kapalı olduğunu düşündükleri mevzuların yeniden Allah (c.c.) tarafından vahiy gönderilmek suretiyle vuzuha kavuşturulduğu açıkça müşahade edilmektedir.⁹⁸⁸ Bu noktada sahabenin tefsir metotlarının başat özelliği bu ilahî öğretiyi dikkate alarak ayetleri yorumlamaktır. Bu bakımdan ayetlerin siyâkını (akışını) göz önünde bulundurarak tefsir yaptıkları görülmektedir. Dolayısıyla ayetleri anlama ve anlamlandırma söz konusu olduğunda sahabenin ilk başvurduğu otorite kaynak Kur'ân olmuştur. Zira ilahî metinde bir ayetin diğer bir ayet ile tefsir edildiği zaman artık muhkem olduğu bariz olmaktadır. Bundan dolayı Kur'ân'da bir ayetin tefsir edilenin aksine herhangi bir yorum yapmak büyük sorumluluk gerektirmektedir. Dolayısıyla sahabenin sosyal hayatta karşılaştıkları problemlerin çözümünde ilk ilahi metne yöneldikleri müşahade edilmektedir.

2.4.1.2. Sünnet / Uygulama

Sahabenin, Allah'ın (c.c.) muradını net bir şekilde anlamak için takip ettiği ikinci ve pratik metot hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiilî, kavli ve takrirî sünnetidir.⁹⁸⁹

⁹⁸⁴ Tûr: 52/1-7.

⁹⁸⁵ Enbiyâ: 21/32. "وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرَضُونَ"

⁹⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXI, 567; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 75.

⁹⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXI, 566.

⁹⁸⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 58.

⁹⁸⁹ Begavî, *Şerhu's-Sünne*, I, 208; Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Musannef fi Ehâdisi ve'l-Âsârî*, IV, 543.

Sahabe, anlamadığını Hz. Peygamber'e sorarak⁹⁹⁰ veya vefatından sonra yaşayan sünnetine başvurarak zihinlerindeki muğlâklıkları netleştirmişlerdir. Hz. Peygamber ve sünnet, Kur'ân'ın en önemli müfessiridir.⁹⁹¹ Tabiidir ki sünnete ittiba etmek, Kur'ân'a ittiba etmek anlamındadır.⁹⁹² Bu şuurla yetişen sahabe, Kur'ân'ın tefsirine dair ikinci kaynak olarak sünneti tecrübî ve ilahî bir metot olarak telakki etmişlerdir. Sahabe nebevî iklimde yetişmiş bu iklimin beyan ve tebliğini içselleştirmişlerdir. Sahabe, sünnetin Kur'ân'ın müşahhas tefsiri olduğunu bildiklerinden Hz. Peygamber'in her hâlini özellikle Kur'ân hakkındaki beyanlarına büyük önem vermişlerdir.⁹⁹³

Sahabe döneminde sünnetin Kur'ân mesajının pratik hayattaki karşılığını tayin etme işlevine sahip olduğunu Basralı muhaddis Ebû Nasr Yahyâ b. Ebî Kesir'in (ö. 129/747), "Sünnet, Kur'ân'da ne kast edildiğini belirleyicidir. Fakat Kur'ân bu anlamda sünneti belirleyici değildir."⁹⁹⁴ sözü bir yönüyle bu durumu ifade etmektedir.⁹⁹⁵ Yine Mekhûl'un (ö.113/731), "Kur'ân'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'ân'a olan ihtiyacından daha fazladır."⁹⁹⁶ tümcesi ilk bakışta yadırganan ancak iyi niyetle yorumlandığında, sünnetin Kur'ân tefsirindeki yerini biraz mübalağalı anlatan bir ifade olduğu görülmekte ve kanaatimizce bir önceki sözde ifade edilmeye çalışılan hassasiyetlere dikkat çekmektedir.⁹⁹⁷ Kaynaklara bakıldığında bu yöntemin birçok pratiği ile karşılaşıldığı açık bir şekilde müşahade edilmektedir.

⁹⁹⁰ Bkz., Tirmizî, Tefsir: 38; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, X, 3250; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 680; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, XV, 254; Hazin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Te'vil*, IV, 57; İbni Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 86-87; Müslim, *Menaḥecü'l-Müfessirin et-Tefsîru fi Asri es-Sahabeti*, 27-33.

⁹⁹¹ Örnek için bkz., İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 21.

⁹⁹² Geniş bilgi için bkz., Nisâ: 4/13, 14, 69; Mâide: 5/92; Enfâl: 8/20, 24; Nûr: 24/52, 54; Ahzâb: 33/36, 70; Muhammed: 47/33; Fetih: 48/17; Hucurât: 49/14; Tegâbün: 64/12; Enbiyâ Yıldırım, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*, 59; Enbiyâ Yıldırım, *Hadislerle Gerek Yok Söylemi*, 14-68; Mehmet Mahfuz Ata, "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (62), 2019, 1666-1676.

⁹⁹³ Eyüp Bekiryazıcı, *Sahabe ve Tebliğ Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 1995, 6; Abdurrahman Altuntaş, "Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir", *Uluslararası "İslami İlimlerin Teşekkülü ve İslami İlimler Arası İlişkiler" Sempozyumu*, (28-30 Nisan), Kırğızistan 2014, 17-26.

⁹⁹⁴ Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, I, 474. "السُّنَّةُ قَاضِيَةٌ عَلَى الْقُرْآنِ، وَلَيْسَ الْقُرْآنُ بِقَاضٍ عَلَى السُّنَّةِ."

⁹⁹⁵ Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 139.

⁹⁹⁶ Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-İlim ve Fazilehu*, (thk., Ebû'l-Eşbâl ez- Zühayri), Dâru'bnu'l-Cevzi, Suud 1994, II, 1194. "الْقُرْآنُ أَحْوَجُ إِلَى السُّنَّةِ مِنْ السُّنَّةِ إِلَى الْقُرْآنِ"

⁹⁹⁷ Muammer Erbaş, "Sünnet Kur'ân'a Kâdîdir Sözünün Teorik ve Pratik Değeri", *Marife*, 7 (2), 2007, 111-139.

Hiz. Ali'den rivayet olunmaktadır ki "Hz. Peygamber'e '...يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ...' 'Hacc-ı ekber günü...'”⁹⁹⁸ hakkında sordum. O da 'Kurban Bayramı günüdür.'⁹⁹⁹ şeklinde cevap verdi. Görüldüğü gibi söz konusu ifadeyi Hiz. Ali, peygamberin kavli ile anlamış ve açıklamıştır.

İmran b. Husayin'dan rivayet edilmiştir ki: "Hz. Peygamber'e, "وَالشَّعْبُ وَالْوَثْرُ" 'Çifte ve teke and olsun.'¹⁰⁰⁰ ayetindeki çift ve tekin manası sorulduğunda, 'O, namazdır ki bazısı tek, bazısı çifttir.' şeklinde buyurmuştur.”¹⁰⁰¹

Ebu Hureyre'nin şöyle ifade ettiği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber'e "عَسَى أَنْ يَبْعَثَ رَبُّكَ رَسُولًا مِّنْكَ" '...Umulur ki Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırsın.'¹⁰⁰² ayetindeki 'Makam-ı Mahmud'un mahiyetinin ne olduğu sorulduğunda, Allah Resûlü şöyle cevap vermiştir: O, şefaattir.”¹⁰⁰³

Yine şu ayet hakkında "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجُسٌ مِّنْ عَمَلٍ" "Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁰⁰⁴ İbn Ömer, Hiz. Ömer'in Hiz. Peygamber'in minberin üzerinde "Ey insanlar! Haberinizi olsun ki haramlığı bildirildiğinde 'hamr' beş şeyden yapıyordu. Bunlar üzüm, hurma, bal, arpa ve buğdaydır. Hamr (içki) aklı örten bir şeydir.”¹⁰⁰⁵ diye söylediğini rivayet etmiştir. Hemen bu hadisin alt tarafında başka bir rivayette aynı içerik olmakla birlikte 'üzüm' yerine 'kuru üzüm' ifadesi kullanılmıştır.¹⁰⁰⁶

Hiz. Ömer'in Hiz. Peygamber'den ayetteki 'hamr' kavramının mahiyetini ve neleri kapsadığını açıklaması ve bunu da sünnetten istinbat yaparak beyan etmesi, sahabenin bazen ayetlerdeki anlaşılmayan kavramların sünnet aracılığıyla vuzuha kavuşturduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Ebu Hureyre, "وَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا" "İşte onlar, rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr eden, bu yüzden amelleri

⁹⁹⁸ Tevbe: 9/3.

⁹⁹⁹ Tirmizî, Tefsir: 9; "أَيُّ يَوْمٍ هَذَا؟ قَالُوا: "يَوْمَ النَّحْرِ. قَالَ: هَذَا يَوْمُ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ"

¹⁰⁰⁰ Fecr: 89/3.

¹⁰⁰¹ Tirmizî: Tefsir: 89.

¹⁰⁰² İsrâ: 17/79.

¹⁰⁰³ Tirmizî, Tefsir: 17.

¹⁰⁰⁴ Mâide: 5/90.

¹⁰⁰⁵ Müslim, Tefsir: 6.

¹⁰⁰⁶ Müslim, Tefsir: 6.

boşa gitmiş olanlardır. Bu sebeple biz kıyamet gününde onların (dünyadaki) amellerine değer vermeyiz.”¹⁰⁰⁷ ayetinde geçen “فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ” ifadesini, Hz. Peygamber’in “Kıyamet günü (bu niteliği taşıyan) iri cüsseli bir adam (Allah’ın huzuruna) gelir, ancak Allah katında sivrisinek kadar bile bir değeri yoktur.”¹⁰⁰⁸ hadisi ile tefsir etmiştir.¹⁰⁰⁹

Gerek inançsızlık gerek işlenen günahlar insanı manevî güzelliklerden feyz alamayacak şekilde nefsin ve şeytanın oyuncağı hâline getirebilmektedir.¹⁰¹⁰ Ayette “كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ” “Hayır! Gerçek şu ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır.”¹⁰¹¹ buyurulmaktadır. Sahabeden Ebu Hureyre, bu ayetin tefsiri babında Hz. Peygamber’in “Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur. Bundan vazgeçip tevbe ve istiğfar ettiği zaman kalbi parlatılır. Günaha devam ederse siyah nokta artırılır ve sonunda tüm kalbini kaplar. Allah’ın, (Kitab’ında), ‘Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.’ diye anlattığı pas budur.”¹⁰¹² şeklinde açıklamıştır.¹⁰¹³ Bu örnekler sahabenin sünnet ile Kur’ân’ı tefsir ettiğini göstermektedir.

Sahabe nesli Kur’ân ile olan ilişkisini Hz. Peygamber’in sünnetiyle birlikte ayetleri her bir tikel problemin çözümünde başvurulacak hukuk kodları gibi algılamadığı için özellikle vahyin sona ermesinden sonraki süreçte pratik hayatın ortaya çıkardığı sorun ve problemleri “yaşayan sünnet” ile çözmeye çalışmıştır. Yaşayan gelenek/sünnet bir tecrübî birikimin sonucudur. Yaşayan gelenekten/sünnetten kasıt, Hz. Peygamber’in ilahî hitapla iç içe geliştirmiş olduğu hayat tarzıdır. Allah Resûlü, bu hayat tarzını sahabesine yirmi üç yıllık bir zaman diliminde göstermiş ve kendisinden sonra sahabenin bu tecrübe içerisinde kazandığı Müslümanca anlayış ve kavrayışla intibak etmiştir. Sahabe, yeni mekân ve zaman içinde zuhur eden problemleri de yine aynı anlayış ve kavrayışla çözüm üreten bir nesil olmuştur.¹⁰¹⁴

Yaşayan sünnet, Hz. Peygamber’in vefatından sonra onun yetiştirdiği sahabiler, sahabilerin yetiştirdiği tabiûn, tabiûn’un yetiştirdiği etbeu’t-tabiûn’dan oluşan ilk dönem

¹⁰⁰⁷ Kehf: 18/105.

¹⁰⁰⁸ Buhâri, Tefsir: 19.

¹⁰⁰⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XV, 430; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 75.

¹⁰¹⁰ Komisyon, *Hadislerle İslam*, III, 65.

¹⁰¹¹ Mutaaffîn: 85/14.

¹⁰¹² Tirmizî, Tefsir, 83.

¹⁰¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 200-201.

¹⁰¹⁴ Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 144.

İslam toplumu, ortaya çıkan problemlere çözüm üretmişler ve bunu yaparken de sünnet kavramının genel kapsamı içerisinde çözmüşlerdir.¹⁰¹⁵ İlk dönem Müslümanları sorunlara çözüm üretirken çok az sayıdaki Hz. Peygamber'in sahih sünneti ve nebevî sünnetin genel çerçevesi içerisinde serbestçe ortaya koydukları görüşleriyle fikir üretmiş ve uygulama örnekleri ortaya koymuşlardır. İşte yorum, içtihat ve toplumun örf ve âdetlerinden oluşan bu ilk devir İslam toplumunun ortaya koyduğu bu uygulamalar o toplumun yaşayan sünnetini oluşturmuştur.¹⁰¹⁶ Örneğin sahabe Medine halkının örfüne Hz. Peygamber'in yaşayan sünneti olarak özel bir önem vermiştir. Böylece ortaya konulan her görüşün bu sünnete/geleneğe uygun olması için azami özen gösterilmiştir.

Yaşayan sünneti İslam dünyasında özellikle önemseyen Fazlurrahman (ö. 1988), sahabenin bu tecrübesini şöyle dile getirmektedir: “İlk nesil olan sahabe, Kur’ân’ı bir bütün olarak yaşadıkları tecrübeler sonucunda karar verdikleri için mevcut sorunlarla doğrudan ilişkisi olmadıkça ayetlerden tek tek iktibas etmezlerdi. Eğer Hz. Peygamber'in somut bir uygulaması varsa onu vermek daha uygun olmuştur. Yani Kur’ân hedefleri noktasında genel bir anlayışa sahiptiler. Asıl itibarıyla sahabe nesli, vahyin ete kemiğe bürünmüş şekli olan Hz. Peygamber'i kendi hayatlarına en küçük ayrıntısına kadar model aldıklarından her konuda hadis nakletmemişlerdir. Bunun yerine sünneti bizzat yaşayarak kendilerinden sonra gelen nesillere göstermişlerdir.”¹⁰¹⁷

Netice itibarıyla sahabe Kur’ân’ı yorumlarken sünnetin fonksiyonunu unutmamış hatta onlara göre Kur’ân, görüşler içinde bir ölçü olurken sünnet Kur’ân’ı anlamada bir ölçü olmuştur. Sahabe, özellikle Hz. Peygamber'in ilahî metnin tenzili konusunda üstlendiği benzer bir mücadeleyi üstlenmiştir. Hayatlarını bu mücadele içerisinde geçirerek Kur’ân-ı Kerim’i ve sünneti hayatlarının her safhasında kullanmışlardır.¹⁰¹⁸ Tüm bu rivayetler incelendiğinde, sahabe müphem gördüğü hemen her konuda sünnete başvurmuş ve orada cevap bulmaya çalışmıştır. Sahabe tefsir metodolojisinin en temel ikinci kaynağının sünnet olduğunu ifade etmek mümkündür.

¹⁰¹⁵ Şevket Kotan, *Kur’ân ve Tarihselcilik*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2011, 193.

¹⁰¹⁶ Ahmet Köse, *Tarihselcilik ve Nesih İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri 2010.

¹⁰¹⁷ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu* (çev., Salih Akdemir), Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, 36-37.

¹⁰¹⁸ Mehmet Seyid Gecit, *Tefsir İlminde Hz. Ali Katkısı, Yorumu ve Pratik Hayatına Yansıması*, Sonçağ Akademi Yay., Ankara 2020, 9; Başar, “Hanım Sahâbilerin Kur’ân’ı Anlama Metodu”, 365.

2.4.1.3. Nüzul Sebebi

Nass-olgu ilişkisi asıl itibariyle Yüce Allah'ın/mütekellimin, kendi özgün kelimini inzal ederken muhatapları ve onların etrafında gelişen olayları dikkate alması hususunu ifade etmektedir.¹⁰¹⁹ Vahyin muhtevası gönderildiği toplumun ihtiyaçlarını, beklentilerini karşılamayı amaçlamış, böylece insanlık tarihi boyunca gönderilen vahiy metinleri muhataplarına doğru yolu göstermiştir.¹⁰²⁰ Kur'ân-ı Kerim'in ayetleri insan hayatı ile iç içe olan ilahî iradenin yeryüzündeki insanlara çözüm sunması ve kılavuzluk yapmasını hedefleyen, insanın ve toplumun içinde bulunduğu durumu dikkate alan bir içeriğe sahiptir.¹⁰²¹ İlahî metinde geçen “يَسْأَلُونَكَ”¹⁰²² ve “يَسْتَفْتُونَكَ”¹⁰²³ gibi ibareler nass-olgu ilişkisini ortaya koymakla birlikte önemli olduğunu da göstermektedir. Nassların teşekkülünde olgunun önemi inkâr edilemez bir gerçektir.¹⁰²⁴

Olgunun nassla ilişkisinin zorunluluğundan olmalı ki mahiyet farkı ile İslam geleneğinde kabul görmüştür. Bu bakımdan sebebi nüzuller önemsenmiş ve elde edilen veriler bağlamında nassların yorumları yapılmıştır. Fakat her ayetin bir sebebi vardır veya nassın olguyla ilintili zorunlu nüzülü şeklinde bir sonuca varılamamıştır. Bunun nedeni olarak ilahî metnin vahyin nazil sürecinde yaşanan hayatın gerçeklerine yönelttiği göndermelerin ihtiva ettiği olayları ve bunlarla irtibatlı diğer unsurları ayrıntılı olarak anlatmamış olması olarak görülmektedir. Yani mevcut problemlere getirilmek istenen çözümler öncelikli olmak kaydı ile bazen onları aydınlatacak unsurlara kısaca değinilmiştir.¹⁰²⁵

Nass-olgu ilişkisinin kahramanları sahabedir. Sahabe, nüzul sürecinde kendi konumunu bildiği için, Allah'ın (c.c.) anında davranışlarına müdahale eder bilinci ile

¹⁰¹⁹ Demirci, *Nass- Olgu Bağlamında Kur'ân'da Sosyal Gerçeklik*, 37.

¹⁰²⁰ Demirci, *Nass- Olgu Bağlamında Kur'ân'da Sosyal Gerçeklik*, 21. Ayrıca bkz., Ahmet Nedim Serinsu, *Sa'lebe Kıssası Esbâb-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım*, Şule Yay., İstanbul, 1995, 11-12.

¹⁰²¹ Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, 78-79; Ahmet Nedim Serinsu, *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, Şule Yay., İstanbul, 1996, 68.

¹⁰²² Nisâ: 4/176.

¹⁰²³ İlgili ayetler için bkz., Bakara: 2/189, 219, 232, 217; Mâide: 5/4.

¹⁰²⁴ Atmaca, *Hiz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 57.

¹⁰²⁵ Muhammed Fatih Kesler, “Kur'ân-ı Kerim'in Bütünselliği Üzerine Bir Yöntem Denemesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15, (4), 2002, 559-574; Atmaca, *Hiz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 60.

ihsan merkezli bir hayat yaşamıştır. Onlar ilahî metnin hayattan kopuk olmadığına bilincinde hareket etmişlerdir.¹⁰²⁶

Sahabe, içinde yaşadıkları toplum itibarıyla tarihî tecrübe, bilgi ve birikime sahip kimselerdir. Onlar, tarihten gelen birikime ve bu birikimin oluşturduğu ortak tarih ve şuur birliğine sahiptir. Bu tarihî birikim, elbette anlayışlarını etkilemiştir. İlahî metin hiç şüphesiz indiği kitlenin tarihî ve kültürel kodlarını önemsemiştir. Ancak söz konusu kodları dikkate alması, evrenselliğine herhangi bir hâle getirmemektedir. Kur'ân, tarih içinde, tarih üstü bir mesaj barındırmaktadır.

Vahyin belli bir süreçte tedrici olarak nazil olması, mesaj ve ilkelerinin kolayca anlaşılmasının hedeflenmesidir. Yani tedrici olarak nazil olması, olgulara bağlı olarak vahyin inişini ifade etmektedir ki nüzul sebebi de bunlardan biridir. Bu sürece bakıldığında ayetlerin inmesine sebep olan bazı olaylar ve şahısların tavır ve tutumları da etkili olmuştur. Bu olaylar, tutum ve davranışlar bazen olumlu olurken bazen de olumsuz olmuştur. Esbabı nüzul, ayetlerin inmesine neden olan olay veya durumlara ait bazı detayları vermesi ile ayetlerin daha iyi anlaşılmasını sağladığı gibi yanlış yorumlamaların da önüne geçen bir vakıa bilgisidir. Olay ile nass arasındaki irtibatı gösteren tarihî arka plandır¹⁰²⁷ da denilebilir. Kur'ân-ı Kerim, ayetlerin nazil olması bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Kimi ayetler herhangi bir sebebe dayanmaksızın nazil olurken bir kısmı ise hususi sebeplere binaen nazil olmuştur.¹⁰²⁸ Buna mukabil Kur'ân-ı Kerim, bir bütün olarak zaten bir sebebe matuf olarak nazil olmuştur.

Nüzul sebepleri, vahiy ile tarihsel vakıaların irtibatlandırılması biçimini ortaya koymaktadır. Bundan dolayıdır ki sebepler, insanlara hükümlerin sebeplere bağlanarak olayları anlama kabiliyetini kazandırmaktadır. Böylelikle sahabe Kur'ân bilgisi ile birlikte bu bilgiyi hayata ve tarihe tatbik etme usulünü birlikte öğrenmektedir. Sahabiler, kendi dönemlerinde sabit olan hükmün sonraki tüm zamanlar için de sabit olduğunu muhtelif karineler yoluyla anlamışlardır.¹⁰²⁹ Nüzul sebeplerinin kazandırdığı bu bilinçten olmalıdır ki sahabe Kur'ân'ın anlaşılması konusunda nüzul sebeplerini

¹⁰²⁶ Geniş bilgi için bkz., Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, 79; Serinsu, *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, 71.

¹⁰²⁷ Sevgi Tütün, "Hz. Aişe ve Kur'ân Tefsiri (Taberî Örneği)", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı, Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 2016, 388.

¹⁰²⁸ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 106.

¹⁰²⁹ Öztürk, *Kur'ân ve Yaratılış*, 166.

merkeze almış ve onlardan faydalanmışlardır.¹⁰³⁰ Nüzul sebepleri denilen kavram, belli bir soru ve olay sonucu nazil olan ayetleri ifade etmektedir.¹⁰³¹

Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre “Kureyş müşrikleri Hz. Peygamber ile tartışmaya girmiştir.” Bunun üzerine, “*Yüzüstü ateşe sürüklendikleri gün kendilerine, ‘Cehennem dokunuşunu tadın!’ denecek. Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.*”¹⁰³² ayetleri nazil olmuştur.¹⁰³³

Said b. Cübeyr'in İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre “Hz. Peygamber, kendisine Cebrail (a.s.) tarafından vahiy getirildiği zaman vahyi iyi bellemek için acele etmiş, dilini ve dudaklarını oynatmıştır. Bu durum kendisine çok zor gelmiştir. Vahyin gelişi onun bu tereddütlü hâinden bilinmiştir. Bunun üzerine Allah (c.c.) bu durumdan onu teskin etmek için, “*(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Şüphesiz onu toplamak ve okumak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy. Sonra onu açıklamak da bize aittir.*”¹⁰³⁴ ayetini indirmiştir. Bu ayetlerden sonra Cebrail (a.s.) Hz. Peygamber'e geldiğinde susar ve sakince dinlerdi. Cebrail, Hz. Peygamber'i terk ettiği zaman ise Allah'ın (c.c.) vahyi kendisine emanet ettiği şekilde okurdu.¹⁰³⁵ Yani, vahyi acele alayım diye kendini yorma. Zira onu senin göğsünde toplamak ve okutmak ancak bize düşer ve sen de okursun. Bunun için biz onu indirdik sen de dinle! Biz onu senin dilinle yani Arapça ile açıklarız.¹⁰³⁶ Her bir sahabe dinî bilinçle bir diğer arkadaşında gördüğü eksikliği giderme sorumluluğu ile hareket etmiş ve kolektif gelişme göstermişlerdir. Bunu yaparken kişilikten ziyade fikirler eleştirilmiştir.

Yine sahabenin Kur'ân üzerine yaptıkları mütalaalarda ayetlerin iniş sebebi ile görüş beyan ettiklerine dair örnek vermek gerekirse ayette “*Herhangi biriniz ister mi ki içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları var iken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın; derken bağı ateşli (yıldırım) bir kasırga vursun da orası*

¹⁰³⁰ Kotan, *Kur'ân ve Tarihselcilik*, 357.

¹⁰³¹ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 107; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Süyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl fî Esbabü'n-Nüzûl*, (thk., Ahmed Abdu's-Şâfi), Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, ts., 3.

¹⁰³² Kamer: 54/48, 49.

¹⁰³³ Müslim, Kader: 4.

¹⁰³⁴ Kıyâmet: 75/16-19.

¹⁰³⁵ Müslim, Kitabu's-Salât: 32; Tirmizî, Tefsir: 75.

¹⁰³⁶ Buhâri, Tefsir: 75.

yanıversin? Allah, düşünesiniz diye size âyetlerini böyle açıklıyor.”¹⁰³⁷ buyurulmaktadır. Bu ayet hakkında Übeyd İbn Ümeyr “Bir gün Hz. Ömer, ashaba, ‘İçinizde bu ayetin nüzul sebebini bilen var mı?’ diye sorar. Orada bulunan sahabe şöyle cevap verir: ‘Allah (c.c.) daha iyi bilir.’ Bunun üzerine Hz. Ömer biraz da kızarak şöyle sitem eder: ‘Biliyoruz veya bilmiyoruz deyiniz!’ Sahabenin içlerinden İbn Abbas, ‘Ey mü’minlerin emiri! Bu hususta bir şey hatırlıyorum.’ dedi. Hz. Ömer, ‘Ey kardeşimin oğlu! Kendini küçük görme, bildiğini söyle’ dedi. Bunun üzerine cevaben İbn Abbas, ‘Bu bir işe misaldir’ dedi. Hz. Ömer, ‘Hangi iş?’ dedi. İbn Abbas tekrardan ‘bir iş için’ cevabını verince Hz. Ömer şöyle cevap vermiştir: ‘Bu ayet Allah’a (c.c.) itaat eden zengin bir adamın durumunu anlatır. Sonra Allah (c.c.) ona şeytanı musallat kılar da o adam, amelleri yok edecek derecede masiyetler işler.”¹⁰³⁸ şeklinde tefsir etmektedir. Dolayısıyla Hz. Ömer’in ayet hakkında yaptığı açıklama, nakille yorumlama örneği olarak görülmektedir.

Nüzulün arka planını bilmenin Kur’ân’ın kurgulanmış bir kitaptan ziyade olayların seyrine göre ilahî iradenin müdahalesiyle oluştuğu fark edilecektir.¹⁰³⁹ Kur’ân’ın canlı bir hayata hitap ettiği, zihinlerde kararlılık kazanmaktadır.¹⁰⁴⁰ Ayetlerdeki mutlak mukayyet, müphemler ve ihtiva ettiği hükümlerin hikmetlerinin kolay kavranmasına yardımcı olmaktadır. Bu açıdan sahabenin bu ilmî tecrübesi, kendilerini mümtaz bir konuma yükseltmektedir.

İbn Teymiyye’ye göre, “Sebeb-i nüzulü bilmek, ayeti anlamaya yardımcı olur. Çünkü sebebi bilmek, sebepten kaynaklanan sonucu bilmeyi de beraberinde getirmektedir.”¹⁰⁴¹ Bundan dolayı sahabenin tefsiri, Kur’ân ve Hz. Peygamber’den sonra tefsir sahasında üçüncü kaynak olarak kabul edilmektedir. Nazil olan vahyin kare kare tanıkları olmaları ve Hz. Peygamber’in taliminden geçmeleri, onları olayların bağlamlarında ve tarihsel serencamında müstesna kılmaktadır.¹⁰⁴² Bu bakımdan vahiy

¹⁰³⁷ Bakara: 2/266.

¹⁰³⁸ Buhâri, Tefsir: 47; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, IV, 682-683; Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek âle’s-Sahihayn*, II, 311, III, 625, Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, III, 340; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, I, 534-535; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, IV, 236; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, III, 54.

¹⁰³⁹ Atmaca, *Hz. Ömer’in Kur’ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 51.

¹⁰⁴⁰ Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 73.

¹⁰⁴¹ İbn Teymiyye, *Mukaddimetu fî Usûli’t-Tefsir*, 16; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, I, 108; AbdulAli & Abdurrahman Adil, *el-Müfessirune mine’s-Sahabeti Cem’ân ve Diraseten Vasfiyyeten*, II, 900.

¹⁰⁴² Altuntaş, “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”, 17-26.

geleneğine ait temel unsurların malum olduğu bir çevrede yaşamaları, sahabenin yeni bir vahyin ilkelerine oryantasyon sağlayarak anlamalarını kolaylaştırdığı¹⁰⁴³ söylenebilir. Bundan olmalı ki âlimler sahabeyi, nüzul sebebi hakkında ana kaynak olarak kabul etmektedir.¹⁰⁴⁴

Asıl itibariyle Hz. Peygamber’e sorulan bir soru veya bir hadise nedeniyle birkaç ayetin veya sûrenin tamamının nazil olmasına sebep olan olguya “Nüzul Sebebi” denilmiştir.¹⁰⁴⁵ Ayetlerin inişine sebep olan olayların tefsir tarihinde veya usulünde esbabı nüzul diye özel bir alan olduğu anlaşılmış ve bu alan Kur’ân ilimlerinden sayılmıştır.

2.4.1.4. Tarihsel Bağlam: Kültürel Unsurlar, Örf ve Âdetler

Bağlam kelimesi “herhangi bir olguda olaylar, durumlar, ilişkiler örgüsü veya bağlantısı” ve “bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim veya birimler bütünü” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁴⁶

Vahyin tarihsel bağlamı, daha çok anlaşılmaya konu olan Kur’ân-ı Kerim’in zaman ve mekân faktörüyle alakalı bir durum olup doğru anlamının en önemli unsurlarındandır. Sahabe tarafından konu edilen bu anlama yöntemi kim, kime, ne, nerede, ne zaman, nasıl ve niçin/neden gibi temel sorulardan oluşan tarihsel bağlama ait hususlardır.¹⁰⁴⁷ Bu bakımdan sahabenin, Kur’ân ayetlerini anlamlandırırken tarihsel bağlamını göz önüne alarak yorumladıklarını görmek mümkündür.

Nüzul atmosferindeki birçok iç ve dış bağlamın şuurunda olan sahabe, belli bir biçem kullanarak ve çeşitli şartları ihtiva eden tarihî bir bağlam içerisinde nazil olan vahyin asıl itibariyle iletmek istediği mesajı/ilahî muradı anlamaya çalıştıkları görülmektedir.

Nüzul döneminde vahyin inişine bizzat şahitlik etmek, inen ayetleri sığağı sığağına anlamak ile nüzul sonrası değişen şartlara göre ayetlere dönerek onları tekrar

¹⁰⁴³ Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 291.

¹⁰⁴⁴ Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, 42.

¹⁰⁴⁵ Geçit, *Tefsir İlminde Hz. Ali Katkısı, Yorumu ve Pratik Hayatına Yansıması*, 130.

¹⁰⁴⁶ Türk Dil Kurumu Sözcükleri, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi, 06.06. 2022.

¹⁰⁴⁷ Tiyek, Kur’ân’ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar, 44.

anlamaya çalışmak elbette birbirinden farklı sonuçlar doğuracaktır. Değişen dış etkenler insan zihnini, algılayışını, düşünce ve tasavvurunu etkilemektedir.¹⁰⁴⁸ Muhatapların içinde bulunduğu dış bağlamın canlı şahitleri olmaları hasebiyle Kur'ân'ı anlamaları sonraki nesillere nazaran kolaylaşmaktadır.

Urve b. Zübeyr'in mü'minlerin annesi Hz. Aişe'ye, "Ben Safâ ile Merve arasında sa'y etmeyen kişiye bir şey gerekmediği kanaatindeyim. Zira ikisi arasında sa'y etmesem herhangi bir şey gerekmez!" şeklinde görüşünü belirtirken Hz. Aişe ona şöyle sitemde bulunmuştur: "Ey kız kardeşimin oğlu! Bu konuda durum senin anladığın gibi değil. Çünkü (Safâ ile Merve arasını) hem Hz. Peygamber, hem de ona uyararak sahabe sa'y etti ve böylece sünnet oldu. İslam'dan önce müşrikler, Müşellel'deki tağut Menat için hac yaparken Safâ ile Merve arasını sa'y etmezlerdi. İslam gelince Hz. Peygamber'e bunu sorduk ve Allah (c.c.), "*Şüphesiz, Safa ile Merve Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâ'be'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse şüphesiz, Allah onu bilir, karşılığını verir.*"¹⁰⁴⁹ ayetini indirdi. Eğer senin dediğin gibi olsaydı o zaman ayette, "O ikisini sa'y etmemesinde bir günah yoktur" şeklinde olurdu."¹⁰⁵⁰ Hz. Aişe'nin ayetin tarihsel bağlamından hareketle İbn Zübeyr'in yorumunu düzeltmesi önemlidir.

Yine sahabeden Ebu Hureyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği "Allah (c.c.) yolunda (basit) bir kırbaç vermem benim için bir veled-i zina azat etmekten daha hayırlıdır (sevimplidir)." rivayetini Hz. Aişe, şöyle eleştirmektedir: 'Allah (c.c.), Ebu Hureyre'ye rahmet etsin. Zira o hem yanlış işitmiş hem de yanlış nakletmiştir.' diyerek şu ayetleri okudu: '*Fakat o, sarp yokuşa atılmadı. Sarp yokuşun ne olduğunu sen nerden bileceksin. O, tutsak bir boynu çözmek (köle azat etmek)tir.*'¹⁰⁵¹ Akabinde şöyle devam eder: Bu ayetler nazil olduğunda sahabe Hz. Peygamber'e gelerek şu teklifte bulundular: 'Ey Allah'ın Resûlü! Bizim azat edebileceğimiz kölelerimiz yok. Ancak sadece bize hizmet eden, işlerimize yetişen siyah cariyelerimiz var. Eğer onlara

¹⁰⁴⁸ Enes Büyük, "Sahabe Tefsirinde Hakiki İhtilaf Problemleri ve Gerekçeler", *İlahiyat Tetkikler Dergisi*, 51, (1), Haziran 2019, 108-129; Hasan Yılmaz, "Kur'ân'ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, Erzurum 2004, 231-242.

¹⁰⁴⁹ Bakara: 2/158.

¹⁰⁵⁰ Buhâri, Hac: 79; Müslim, Hac: 261; Tirmizî, Tefsir: 3.

¹⁰⁵¹ Beled: 90/11-13.

emretsek zina yapsalar ve doğacak çocukları azat etsek mümkün olur mu?’ Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Allah (c.c.) yolundan (basit) bir kırbaç vermem, benim için bir veled-i zina azat etmekten daha hayırlıdır (sevimlidir.)’¹⁰⁵²

Sahabeden Hz. Aişe, tarihsel bağlamı bilmekle Hz. Peygamber’den gelen rivayetleri ilişkilendirerek ayetin daha iyi anlaşılmasını sağlarken aynı zamanda ayetin rivayetle çelişmesine ve Hz. Peygamber’in sünnetinin yanlış anlaşılmasına engel olmuştur.¹⁰⁵³ Çünkü Hz. Aişe, bu tarihsel bağlama hâkim idi. Bu durumun daha iyi anlaşılması için öğretmen, sınıf ve öğrenci metaforu ile şöyle somutlaştırmak gerekmektedir. “Bir hoca öğrencilerine dersini anlattığında dersin anlamı öğrencileriyle kurduğu karşılıklı ilişkide gerçekleşmektedir. Bu ilişkiye “bağlam” denilmektedir. Dersin bağlamı sınıf iken sınıf ise öğrenciler ve hocadan oluşur. Elbette sınıfta bulunan diğer cansız maddeler de buna dâhildir. Öğrenciler, bu bağlam içerisinde hocayı dinlerken herhangi bir problem yaşamazlar. Şayet herhangi bir anlama sorunu yaşandığında hocaya sorarlar ve söz konusu problem / anlama sorunu çözülmüş olur. Hoca dersini anlatırken tahtaya bir şeyler yazıp çizer, el kol hareketleri yapar ve ses tonunu duruma göre yükseltip alçaltır. Bütün bunlar sınıf ortamında/ bağlamında gerçekleşir. Netice olarak dersin bağlamı/anlamı ne sadece hocada ne de öğrencilerdedir. Aksine bir bütün hepsiyle alakalı olarak bu bağlamın içindedir. Bu bağlamın içinde yer alan herkes doğal olarak “dersin” anlamının da birer parçasıdır. Burada dersin tam bitimine yakın bir öğrenci sınıfa giriyor ve hocanın dersi bitirdiğini ve çantasını topladığını görüyor. Sırasına oturup tahtadaki şekil ve yazılara bakıyor ve bunlardan bir şey anlamayınca, yan sırada oturan arkadaşının ders notlarına göz atıyor ve bu ders notları ile tahtada olanları irtibatlandırmaya çalışıp hocanın anlattıklarını anlamaya çalışıyor. Burada şu soruyu sormak gerekmektedir. Bu öğrenci ile dersi başından beri dinleyen öğrencinin anladıkları aynı olabilir mi? Elbette hayır!” Bu analogiyi sahabe ile sonraki nesillere uyarlırsak sahabe derse vaktinde gelen öğrenci iken sonraki nesiller geç kalan öğrenciyi temsil etmektedir. Hatta vahyin son yıllarında doğmuş sahabileri de buna dâhil edebiliriz. Sahabe, vahyin bağlamında yer aldığından dolayı Kur’ân’ı anlamış; sonraki nesiller ise, vahyin nüzulünden sonra tıpkı derse geç gelen öğrenciler gibi elindeki yazılı metne/mushafa bakmakta ve onu anlamaya

¹⁰⁵² Zerkeşi, *el-İcâbetü Lemma İstedreket Aişetü ala’s-Sahabeti*, 108; Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri (Şihâbuddîn el-Hâcî’nin el- Beydâvî’ye Eleştirileri*, 18-19.

¹⁰⁵³ Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 67.

çalışmaktadır.¹⁰⁵⁴ Hâl böyle olunca bağlamdan yoksun ve kitaptan ziyade mushafa muhatap olunca anlama da o derece zorlaşmaktadır.

Hiz. Ömer'in kölesi Eslem şu rivayette bulunmuştur: "Medine'den yola çıktık. Niyetimiz İstanbul'u fethetmekti. Cemaatin başında Halid b. Velid vardı. Rum askerleri sırtlarını şehrin surlarına yaslamış şehri koruyorlardı. Bizden biri tek başına düşmana saldırıya geçti. Orada bulunan askerler, 'Dur! Dur! La ilahe illallah, eliyle kendini tehlikeye atıyor!' diye bağıştılar. Ebu Eyüp el-Ensari şöyle dedi: Ey insanlar topluluğu, bu ayeti böyle mi te'vil ediyorsunuz? Bu ayet ensar hakkında inmiştir. Allah (c.c.), Hiz. Peygamber'e yardım edip İslam galip gelince biz, 'Artık işlerimizin başında kalıp onları yoluna koyalım dedik.' Bunun üzerine Yüce Allah (c.c.), *"(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz, Allah iyilik edenleri sever."*¹⁰⁵⁵ ayetini indirdi. Yani 'ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın' demek, malın-mülkün başında kalıp onları düzene koymak için cihadı terk etmektir.¹⁰⁵⁶ Sahabenin söz konusu ayeti yanlış bir anlamla ilişkilendirmesinin sebebi, tarihsel bağlamdan kopuk olarak lafzına bağlı kalmak suretiyle bu olayla irtibatlandırmalarıdır.¹⁰⁵⁷

Sahabenin, Kur'an'ın nazil olduğu ortamda yaşamaları, anlamının temelini teşkil eden tahayyül dünyalarını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Çünkü ilahî metnin meydana geldiği olgusal, sosyo-kültürel, siyasî, epistemolojik ve iktisadi zeminin bağlamsallık ve zamansallık gibi bir problemi bulunmamıştır. Bu durum onları Kur'an'ın ayetleri hakkında doğru ve isabetli yorumları yapmaya sevk etmiştir.

Sahabe, Kur'an tefsirinde Arap örf, âdet ve geleneklerinden de faydalanmaktadır. Bu durum onların geniş ilmî birikimlerinin sonucu olmakla birlikte kolektif olarak yaşadıkları sosyo-kültürel çevreden faydalanmalarının bir tezahürüdür. Asıl itibariyle Kur'an, nazil olduğu insanların tasavvurlarını şekillendirmek, yanlış algıları tashih etmek ve en nihayetinde tevhit inancı ile uyuşmayan örf, âdet, gelenek ve görenekleri

¹⁰⁵⁴ Keleş, "Mushaf - Kur'an Ayırımında Siyerin Rolü ve Mushafı Kur'an Olarak Okumanın İmkânı", 17-18.

¹⁰⁵⁵ Bakara: 2/195.

¹⁰⁵⁶ Tirmizî, Tefsir: 2; Ebu Davud, Cihat: 23; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, III, 322; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'an: Tefsirü's-Sa'lebi*, II, 92; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 295; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 361; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 57-58.

¹⁰⁵⁷ Karataş, "Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler", 310.

kaldırmayı hedeflemektedir. İlahî metin, Arap yaşam kültürüne atıf yaparak¹⁰⁵⁸ zihinsel fikirleri canlandırıp anlama kabiliyetlerini geliştirmektedir. Bu noktada keskin bir basirete sahip olan sahabe, İslam'dan önceki Arap yaşantısını ve kurallarını çok iyi bilmektedir. Onlar bu malumatını eski Arap yaşantısını tasvir eden ayetlerin tefsirinde maharetle kullanmışlardır.¹⁰⁵⁹ Nitekim sahabe, vahyin nüzul sürecinde meydana gelen vakıaların genelini, Kur'ân ayetlerinin iniş sebeplerini, bu olaylarla irtibatlarını ve coğrafyalarını çevreleyen şartları iyi bilmektedir. Bunun yanında sahabe, Arap geleneklerine ve kültürüne vakıf olduklarından ilahî metnin tevhit inancıyla bağdaşmayan örf ve âdetleri kabul etmemişlerdir.

Kur'ân'ın doğru anlaşılması için siyak-sibak denen iç bağlam kadar vahyin indiği ortamın örf ve âdeti yani dış bağlam ile ilgili argümanlar ilahî metnin sahih bir şekilde yorumlanması için önemli veriler sunmaktadır. Kur'ân, her şeyden önce o dönem Arabının anlayışının düşünce biçimlerini ve kavramlarını yansıtmaktadır.¹⁰⁶⁰ Sahabe, yaşadığı dönemin örf ve âdetlerini iyi bilen ve onların içerisinde yetişen nesildir. İbn Abbas, Hz. Ömer'e, "Hristiyanların kurban keserken bir perde veya set kullanmalarının nedeni nedir?" diye sorar. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Onların kurban ve diğer ibadetlerde bir set veya perde kullanmaları, Allah'ın (c.c.), '(Meryem) onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, ona ruhumuzu gönderdik; ruh ona tam bir insan şeklinde göründü.'¹⁰⁶¹ ayeti nedeniyledir." şeklinde cevap vermiştir.¹⁰⁶² Bu durum sahabenin yaşadığı dönemin kültürel şartlarını, geleneklerinin arka saiklerini bildiklerini göstermekle birlikte yaptıkları açıklamada Hristiyanların bir örfünün ayet referansını vermeleri, dönemin örf ve âdetlerine olan hâkimiyetleri açısından önemlidir.

Şurası da bir gerçektir ki Allah (c.c.), Kur'ân'ı Arapların anlatım geleneklerine göre, örf ve âdetlerini destekleyen veya yeren bir üslupla göndermiştir.¹⁰⁶³ Ayette, "*Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (Allah'ın emirlerini)*

¹⁰⁵⁸ Geniş bilgi için bkz., Galip Türkan, *Kur'ân'da Ahiret İnancı*, (1. Baskı), Aziz Andaç Yay., Ankara 2006, 203; Ali Karataş, *Anlamdan Yoruma Kur'ân*, Fecr Yay., Ankara, 2022, 64.

¹⁰⁵⁹ Durur, *Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 56.

¹⁰⁶⁰ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 121-122.

¹⁰⁶¹ Meryem: 19/17.

¹⁰⁶² Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, V, 499.

¹⁰⁶³ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i Tefsir (Tefsire Giriş)*, (çev., Celalettin Divlekci), Rağbet Yay., İstanbul 2011, 85.

iyice açıklasın. Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁰⁶⁴ buyurulmuştur.

Sahabe, Kur’ân’da bir kısım ayetlerin Arap örf ve âdetlerini bilmekle anlaşılmasının daha kolay olacağını farkındaydılar. Ayette “*İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah'a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.*”¹⁰⁶⁵ ifade edilmesinin sebebi, bir kısım Arapların âdetleri gereği hac niyetiyle ihrama girip evlerinden çıktıktan sonra geri gelmek istediklerinde evlere kapıdan değil de ya arka kapılarından ya bir aralıktan ya da bir delik açarak girer ve bunun iyilik olduğuna inanırlardı.¹⁰⁶⁶

Yine başka bir ayette “*Haram ayları ertelemek ancak inkârda daha da ileri gitmektir.*”¹⁰⁶⁷ buyurulmaktadır. Birbirleriyle çatışmaya ve aralarında talana alışmış olan Araplara ardı ardına gelen üç haram ay (Zilkade, Zilhicce, Muharrem aylarında) güvenlik ve barış içinde yaşamak çok ağır gelirdi. Onun için İbrahim (a.s.) ve İsmail’den (a.s.) beri devam eden bu güvenlik aylarını ihlal etmeye çalışıyorlardı. Hatta öyle ki Muharrem ayındaki yasakları Safer’e nakletmeye diğer aylardaki yasakları da ertelemeye başlamışlardı. Bu durum, Mekke’nin fethedildiği Hicri 8. yıla kadar devam etti. En nihayetinde bu ayet nazil olarak Araplardaki kendi heva ve heveslerine göre uygulayageldikleri âdeti ortadan kaldırdı.¹⁰⁶⁸

Hiz. Aişe, eşleri vefat eden kadınların iddet sürelerinden bahseden “*İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler. Sürelerini bitirince artık kendileri için meşru olanı yapmalarında size bir günah yoktur.*

¹⁰⁶⁴ İbrahim: 14/4.

¹⁰⁶⁵ Bakara: 2/189.

¹⁰⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, III, 283; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 62; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 249; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 285; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 344; Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 164; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, II, 237; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 386; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 491; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, XXV, 106.

¹⁰⁶⁷ Tevbe: 9/37.

¹⁰⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XI,454; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 365; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 361; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, II, 146; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVI, 46; Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 287; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, V, 416; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, IV, 132; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, IV, 189; Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hâkim ve Meâli Kerim (Tefsirli Kur'ân Meali)*, (Yayına Hazırlayan, M. A. Yekta Saraç), Risale Yay., İstanbul 2015, I, 361.

Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”¹⁰⁶⁹ ayetin tefsirinde toplumun örf ve âdetlerine göre hareket edilmesi gerektiğini, “Kocası ölen kadının onun için yas tutması, renkli elbise giymemesi, sürme sürmemesi, ziynet takmaması ve beyaz elbise giyip renkli kıyafetten kaçınması gerektiği”¹⁰⁷⁰ şeklinde görüş beyan etmiştir. Bu ayet vesilesiyle Hz. Aişe’nin dikkat çektiği nokta asıl itibariyle kocası ölen kadınların riayet etmesi gereken hassasiyetlerin varlığı ve bunların aynı zamanda örfün belirlediği kurallardan olmasıdır. Mü’minlerin annesi kendi toplumundaki kadınların giyim ve kuşamları açısından bunlara dikkat çekmektedir. Dolayısıyla kocası ölen bir kadının yaşadığı durumun sıradan olmadığı, böyle bir krizde her kadının kendi örf ve âdetlerine göre uygun bir hâle büründüğünü açıkça göstermektedir.¹⁰⁷¹

Abdullah İbn Abbas, Nisa Sûresi’nde kadınlara zorla mirasçı olmayı yasaklayan şu ayeti, “*Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Açık bir hayâsızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur.*”¹⁰⁷² Arap örf ve âdetleriyle izah ederek “Cahiliye döneminde biri ölüp geriye dul bir kadın bıraktığında erkeğin yakınlarından biri elbisesini kadının üstüne atar eğer kadın güzel ise onunla evlenir, (kendilerince) kadın güzel değilse ölünceye kadar onun başkalarıyla evlenmesine engel olur ve mirasını alırdı.”¹⁰⁷³ şeklinde tefsir yapmaktadır. Başka bir rivayette sahabe Arapların bu âdetlerini şöyle anlatmaktadır: “Bir kişi öldüğünde erkeğin yakınları kadını almakta hak sahibiydiler. İsteyen o kadınla evlenir, isterlerse başkalarıyla evlendirir veya hiç evlendirmezlerdi. Ölen erkeğin yakınları bu konuda kadının yakınlarından daha öncelikliydi. Söz konusu ayet bu uygulama hakkında nazil olmuştur.”¹⁰⁷⁴

Mezkûr misallere bakıldığında görülecektir ki ayetlerin Arap örf ve âdetleriyle güçlü bir bağlantısının olduğu açıktır. Bu anlamda bütün bu ritüellerden haberdar olan sahabenin ayetleri anlama ve yorumlamaları çok daha iyi anlaşılacaktır. Kur’ân, hitap ettiği toplumun değerleriyle hitap etmekte evrensel olan mesajını Arap toplumunun

¹⁰⁶⁹ Bakara: 2/234.

¹⁰⁷⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, IV, 253-254.

¹⁰⁷¹ Tütün, “Hz. Aişe ve Kur’ân Tefsiri (Taberî Örneği)”, 397.

¹⁰⁷² Nisâ: 4/19.

¹⁰⁷³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, VI, 522.

¹⁰⁷⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, VI, 524.

araçları ve değerleriyle anlaşılır kılmaktadır. Bu meyanda vahiy, Arap örf ve âdetlerinin bilinen yönüyle hitap etmiştir. Sahabe de Arap örf ve âdetleri aracılığıyla Kur'ân'ın ilgili bazı ayetlerini te'vil ederek ayetlerin gizli kalan yönlerini izah etmeye çalışmışlardır.

2.4.1.5. Ehl-i Kitap Kültürü: İsrâiliyat

İsrâiliyattan maksadın neliği hakkında kelimenin ıstilahî manasına bakıldığında kelime her ne kadar tefsire girmiş Yahudi kültürünü ifade ediyor olsa da sadece buna bağlanamaz. Genelde İslam'a özelde ise tefsire girmiş olan Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla kastedilen dinin gerek lehine gerekse de aleyhine uydurulup ve bunu temellendirmek için Hz. Peygamber ve onunla aynı asırda yaşamış sahabe ile müteakip nesillere izafe edilen her türlü haber bu kavramın içine girmektedir. Diğer bir deyişle İslam'a Ehl-i kitap kültüründen gelen merviyat/malumat bu kelimenin bünyesinde mündemiçtir.¹⁰⁷⁵

Sahabeden bazılarının Tevrat'ı iyi bildiği malumdur. Abdullah b. Selam, bu konuda hemen her sahabenin onun Tevrat bilgisini ifade ettiği hatta şu ayetlerin Abdullah'ı kastettiği bildirilmektedir: *“Kâfir olanlar: Sen resûl olarak gönderilmiş bir kimse değilsin, derler. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitabın bilgisi olan (Peygamber) yeter.”*¹⁰⁷⁶; *“Benî İsrail bilginlerinin onu bilmesi, onlar için bir delil değil midir?”*¹⁰⁷⁷ Hatta Abdullah b. Selam, *“De ki: ‘Ne dersiniz? Şayet bu, Allah katından ise ve siz onu inkâr etmişseniz İsrailoğullarından bir şahit de bunun benzerini (Tevrat'ta görerek) şahitlik edip inandığı halde siz yine de büyüklük taslamışsanız (Haksızlık etmiş olmaz mısınız?). Şüphesiz, Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez.”*¹⁰⁷⁸ bu ayetin kendisi hakkında indiğini bildirmiştir.¹⁰⁷⁹

Diğer yandan bazı sahabenin İsrâiliyat rivayetlerini alıp kullanmalarındaki geniş tavırları ve rahat kullanımları Kur'ân-ı Kerim'in bazı ayetlerinde önceki kitap ve

¹⁰⁷⁵ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat Hicri 6. Asrın Başlarına Kadar*, DİB Yay., Ankara, ts, 7; Harun Savut, *“Tefsir İlminin” Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesir'in (774/1373) Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2012, 74-77; Mustafa Öztürk, *“Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi”*, *İslami İlimler Dergisi*, 9 (1), 2014, 11-68.

¹⁰⁷⁶ Ra'd: 13/43.

¹⁰⁷⁷ Suarâ: 26/197.

¹⁰⁷⁸ Ahkâf: 46/10.

¹⁰⁷⁹ Tirmizî, Menâkıb: 36.

milletlerin referans gösterimi olabilir. Bu minvalde ilgili ayetler önceki kitapları tasdik (musaddik) ettiğini belirtmekte¹⁰⁸⁰ hatta özellikle bazı Mekki Sûrelerde, “فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ” “Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun!”¹⁰⁸¹ demek sureti ile Ehl-i kitabı, müşrikler karşısında bir çeşit referans mercii olarak konumlandırmaktadır.¹⁰⁸² Zikir ehline sormakla ilgili ayetlerde Kureyşlilerin, melek, peygamber istekleri karşısında Allah’ın (c.c.) daha önce de böyle bir sünnetinin olmadığını ve bunu da kendilerine peygamber gönderilmiş Ehl-i kitaba sorarak iyice öğrenebileceklerini ifade etmektedir.

Sahabenin İsrâiliyata yabancı olmadıklarını şu rivayette görmek mümkündür: “Mücahid, İbn Abbas’tan şöyle rivayet etmektedir: “Benî İsrâil’de kisas vardı fakat diyet yoktu. Allah (c.c.), Hz. Peygamber’e “*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kisas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kisas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin varisi, velisi) tarafından affedilirse aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır.*”¹⁰⁸³ ayetini indirmiştir.

Buradaki “afv”den maksat amden öldürmelerde kişinin diyet almayı kabul etmesidir. “Örfe uygun ve güzellikle ödeme”ye gelince bundan kasıt (mağdur tarafın) örfe uygun miktarda bir diyet istemesi, diğerinin de bunu güzellikle ödemesidir. Ayetin devamındaki “Bu Rabbinizden bir hafifletme ve bir rahmettir.” ibaresi de “Sizden öncekilere farz kılınarlarda olmayan bir hafifletme” demektir. Zira onlara diyet imkânı tanınmamıştır. Ayetin son kısmı olan “Bundan sonra tecavüzde bulunana elim azap vardır.” ibaresinden de diyet almayı kabul etmesine rağmen kan davası güdülerek katili öldüren kimse kastedilmektedir.”¹⁰⁸⁴

Yine başka bir ayette sahabenin nazil olan ayetleri açıklamada İsrâili malumattan etkilendiklerini ortaya koyma açısından güzel bir örnektir ki ayeti kerimede şöyle buyrulmaktadır: “*Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar, size*

¹⁰⁸⁰ Bkz., Bakara: 2/41, 91, 97; Âl-i İmrân: 3/3; Nisâ: 4/47; Mâide: 5/46-48; Altuntaş, “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”, 23.

¹⁰⁸¹ Nahl: 16/43; Enbiyâ: 21/7.

¹⁰⁸² Nihat Uzun, “Sahabenin İsrâiliyat Algısı”, XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 2016, 277-308.

¹⁰⁸³ Bakara: 2/178.

¹⁰⁸⁴ Buhâri, Tefsir: 2/23; Diyat: 8; Nesâi, Kasame: 27/36-37.

*örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşıp) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye âyetlerini insanlara böylece açıklar.”*¹⁰⁸⁵ Bazı sahabiler, Yahudi ve Hristiyan âdetlerinden etkilenmiş olmalı ki Ramazan gecelerinde cinsel münasebetin caiz olmadığını zannetmişlerdir. Bunun yanında sahurun da uykudan önce yeneceğini, yatsı namazı kılınıp uykuya yattıktan sonra uyanıp sahurluk diye bir şey yenilemeyeceğini sananlar vardı. Bundan dolayı sıkıntıya düşüyorlar, sahura kalkmadıkları için de gündüz yoğun açlıktan dolayı bayılabiliyorlardı. Diğer taraftan Ramazan gecelerinde cinsi münasebetin yasak olduğunu zannedenler de bazen nefislerine yenilip kadınlarına yaklaşıyor ve bunu saklıyorlardı. Kur’ân’ın ifadesiyle böylece “وَلَا تُجَادِلْ عَنْ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ” “Kendilerine hıyanet ediyorlar.”¹⁰⁸⁶ yani başkalarına da ifade ettikleri zanlarına ve kanaatlerine gizlice aykırı davranıyorlardı. Kaynaklarda bu konu ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır.¹⁰⁸⁷ İslâm’a mahsus oruç ibadetinin farz kılınmasını takip eden günlerde bu gibi olaylar ve yanlış anlamalar ashab arasında ortaya çıkınca sınırları belirleme ihtiyacı doğduğundan bu ayet nazil olmuştur. Ayete göre oruç gece bitince başlayacak ve ertesi gecenin başlamasına kadar sürecektir. Yani oruç ibadeti gündüze mahsustur, gece bu ibadetin vakti değildir. Güneşin batmasıyla başlayan gece boyunca yemek, içmek, cinsi temas vb. bütün mübah (günah olmayan) şeyler serbesttir.¹⁰⁸⁸

Bunun yanında sahabe, Kur’ân’ın nüzulü esnasında Ehl-i kitabın durumlarını bildiklerinden yüksek bir algıya sahiptirler. Bu durumu Hz. Peygamber ile Hz. Ömer’in şu diyalogunda görmek mümkündür. Şöyle ki bir gün Hz. Ömer elinde Ehl-i kitab’ın kutsal metinleriyle Hz. Peygamber’e rastlamış ve kendisine şu uyarı yapılmıştır: ‘Kur’ân size yetmiyor mu? Allah’a yemin olsun ki Musa (a.s.) hayatta olsaydı bana tabi olurdu. Hz. Ömer, Resûlullah’a “Tevrat’ı öğrenelim mi?” şeklinde sorunca Hz.

¹⁰⁸⁵ Bakara: 2/187.

¹⁰⁸⁶ Nisâ: 4/107.

¹⁰⁸⁷ Buhârî, Tefsîr: 27; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, II, 163-167; Kurtubî, *el-Câmi’li-ahkâmî’l-Kur’ân*, II, 314-315.

¹⁰⁸⁸ Karaman ve Dğr., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I, 285-288.

Peygamber, ‘Nefsim kudret elinde bulunan Allah’a yemin ederim ki ben bu dini size saf (hurafelerden arınmış) bir şekilde getirdim. Ehl-i kitaptan bir şey sormayın, olabilir ki size gerçek söylenir, siz yalanlarsınız veya batıl söylenir siz onu doğrularsınız.’¹⁰⁸⁹

Burada Ehl-i kitap verilerine sürekli olarak bir teyakkuz halinde olunması, bizzat Hz. Peygamber tarafından sahabeye tembihlenmiştir. Sahabenin imanî ve amelî anlamda tam olarak henüz yerleşmeyen fikirlerinin olabileceğinin farkında olan Allah Resûlü, İsrâiliyata mesafeli olunması gerektiğini vurgulamıştır. Bu mesafenin özellikle yeni inşa edilen Müslüman kimliğinin özgünlüğünün korunması için yapıldığını ifade etmekte yarar vardır. Dolayısıyla isrâiliyat mefhumunun sahabe döneminde neşet bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu malumatı sadece Yahudi kültür ve medeniyetinden tefsire aktarılan malzemeler olarak görmek de doğru olmayacaktır. Bu kültürün birikimleri ile birlikte Hristiyan ve diğer kültürlerden İslam’a aktarılan rivayetler olduğunu belirtmekte herhangi bir beis yoktur. Bu açıdan bakıldığında sahabenin mezkûr dinlere mensup din adamlarının veya kutsal metinleri okuyabilen kimselerin görüşlerine başvurdukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁰

Sahabenin başvurduğu bu kaynak diğerlerine oranla ilk nesil için daha az önem taşımaktadır. Tevrat ve İncil’de tahrifler yapılmış olduğu hakkında ayetler¹⁰⁹¹ defaatle Müslümanları uyarmaktadır. Bu anlamda sahabe Kur’ân’da olan herhangi bir mananın anlaşılmasında, ayetlerin Tevrat ve İncil’e tabi kılınmasını asla tasvip etmemiştir. Buna mukabil ilahî metne muhalif olmayan ve inancın temel ilkeleriyle mutabakatlık arz eden hususları da kabul ediyorlardı.¹⁰⁹² Sahabenin, Kur’ân’da detaylı anlatılmayan mevzuları anlamak, bazen de anlatmak durumunda kaldıklarında, Kur’ân ve Hz. Peygamber’den bir şey duymadıkları hususlarda daha detaylı bilgiye sahip olmak istemeleri fitrî bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bu minvalde dönemin Ehl-i kitap bilginleri olan Abdullah b. Selam (ö. 43/663-64) ve Ka’bul Ahbâr (ö. 32/652-53) vb. Yahudi ve Hristiyan olup daha sonra Müslüman olan bilginlere müracaat etmişlerdir.

¹⁰⁸⁹ İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, II, 133.

¹⁰⁹⁰ Demircan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 284; Uzun, “*Sahabenin İsrâiliyat Algısı*”, 33.

¹⁰⁹¹ Âl-i İmrân: 3/71,78; Tevbe: 9/34; Kehf: 18/4-5.

¹⁰⁹² Hüseyin Küçükcalay, *Abdullah b. Mes’ud ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (2. Baskı), Yeni Zamanlar Yay., İstanbul 2013, 153.

Sahabe, özellikle ilim öğrenmeye ve Hz. Peygamber'den duyduklarını bellemeye gayret göstermiştir. Kur'ân'ı tefsir eden bazı durumlarda Nebî'den açıklama yoksa, sahabeden bazı ileri gelenler, Yahudi ve Hristiyanlara başvurma konusunda geri durmamışlardır. Ancak bu tür durumlar cüzi meseleler ve Kur'ân'ın i'caz ve icmalen temas ettiği hususlarla ilgili olmuştur. Bununla birlikte Kitab-ı Mukaddes'ten aktarılan hususlar peyderpey Müslümanların arasında yayılmış ve kullanılmıştır.¹⁰⁹³ Ancak bu konuda sahabenin kimisi titiz davranırken ve duyduğu her şeyi almazken bazısı ise merak ettiği çoğu konuları geçmiş kültürden almış ve nakletmiştir. Bunu yaparken elbette dini tahrif etme gibi bir niyetleri yoktu ama nakledilen haberlerin doğruluğu ve ilmî altyapısı ihmal edilebilmiştir.¹⁰⁹⁴

Netice itibariyle İsrâiliyat denilen merviyat ve haberleri üç kısımda değerlendirmek makul görülmektedir. Bunlardan birincisi sıhhati bilinip ilahî metin ile uyumlu olandır ki bunlar kabul edilir. İkincisi yalan olduğu bilinip ilahî metne muhalif olanlardır ki bunların rivayeti asla kabul edilmez. Üçüncü kısma gelince, Ehl-i kitaptan gelen haberlerin sıhhati bakımından bilemediğimiz ve bunun için de ne kabul ne de reddedebildiklerimizdir.¹⁰⁹⁵ Zaten Kur'ân'ın yorumlanmasında ihtilafların bir kısmı buradan gelmektedir. İlk nesil, kendi aralarındaki samimiyete güvenerek gelen haberlerin doğruluğuna veya yanlışlığına bakmadan kabul etmişlerdir. Ancak sahabe, Hz. Peygamber'den sonra ve özellikle farklı kültürlerin İslam'a dâhil olması sonucu birinci derecede Kur'ân'ı anlatmak ve yorumlamakla sorumlu nesil olmaktadır. Karşılaşılan müphem ayetlerin izahı noktasında ve insan aklının bilinmeyen konulardaki daha fazla teferruat talep etme güdüsü gibi neticeler sonucunda sahabe, Kur'ân'da detaylı anlatılmayan konuları Kur'ân ve sünnette bulamadıkları takdirde önceki kutsal kitaplardan faydalanmak için dönemin mukaddes kitap bilginlerine müracaat etmişlerdir.

Esasen ilk dönem insanlardaki İsrâiliyata olan meyil, sahabeden itibaren İsrâiliyatta takınılan tavırla açıklanabilir. İlk dönemlerde bu tür haber ve rivayetlere karşı ciddi bir muhalefet ortaya konmamıştır. Hatta bunların yayılması için gayet geniş

¹⁰⁹³ Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat Hicri 6. Asrın Başlarına Kadar*, 52.

¹⁰⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz., Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat Hicri 6. Asrın Başlarına Kadar*, 52-62; Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, (1. Baskı), İSAM Yay., İstanbul 2018, 150-151; Uzun, "Sahabenin İsrâiliyat Algısı", 277-308.

¹⁰⁹⁵ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 65; Ulutürk, *Kur'ân'da Ehl-i Kitab*, 59-72.

davranılmıştır. Şöyle ki İslam'ın ilk yıllarında isrâiliyata karşı fazla muhalefetin olmaması ve buna karşın ilgili rivayetlerin nakledilip kaynaklarda kullanılmasını, öncelikli olarak hem Hz. Peygamber'in bizzat uygulamalarıyla hem de “İsrâiloğullarından rivayette bulunulmasında bir sakınca yoktur...”¹⁰⁹⁶ hadisi ile açıklamak mümkündür. Hz. Peygamber, gerek gördüğü zamanlarda içlerinde gayet ilginç konuların anlatıldığı ve çoğunlukla İsrâiloğullarına ait kıssaları ashabına anlatmış ve onların bu kıssaları iyice belleyip sonrakilere aktarmalarını istemiştir.¹⁰⁹⁷ Diğer taraftan Yahudiliğin büyük oranda konjonktür gereği İslam'ı onaylamış görünmesi sebebiyle İslam'a büyük bir tehdit oluşturmayacağı, bunun yanında İslam'ın da Yahudiliği teolojik, hukukî ve ahlakî konularda aştığı şeklindeki özgüvenin varlığı da sahabenin İsrâilî rivayetlerle münasebetini belirlemiştir.¹⁰⁹⁸

Ashabın ilahî kitapta mufassal anlatılmayan konularda Ehl-i kitaba başvurması asla körü körüne olmamıştır. Alınan izahlar İslam'ın temel ilkeleriyle karşılaştırılıp ince elekten geçirildikten sonra Kur'ân ve sünnete muhalif olmayan bazı hususları kabul etmişlerdir. Bu durum asıl itibarıyla nass ile belirlenmiş bir husustur. Ebu Hureyre'den rivayetle: ‘Ehl-i kitap Tevrat’ı İbranice okuyor, Müslümanlar için onu Arapça tefsir ediyorlar.’ Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Ehl-i kitabı ne tasdik edin ne de yalanlayın.’ Bilakis şöyle söyleyin: “أَمَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ” ‘... Biz, bize indirilene de size indirilene de inandık...’¹⁰⁹⁹ şeklinde uyarıldıklarını dile getirmiştir.¹¹⁰⁰ Sahabe, pergel misali bir ayağı Kur'ân'da diğer ayağı önceki semavi kitaplarda olmuştur. Ayeti kerimede bu durum “*Deyin ki: ‘Biz Allah'a, bize indirilene (Kur'ân'a), İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ ve İsa'ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rab'lerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz.*”¹¹⁰¹ şeklinde izah edilerek bize bunu açıkça göstermektedir. Bundan dolayı sahabiler

¹⁰⁹⁶ Ebû Davud, İlim: 11.

¹⁰⁹⁷ Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duyduğu bu kıssalardan birini anlatırken şöyle ifade eder: “Resulullah'ın bir olay anlattığını işittim. Bunu bir veya iki defa –yediye kadar saydı- işitmiş olsaydım (rivayet etmezdim). Fakat onu çok defa işittim.” Burada bahsedilen kıssa, İsrâiloğullarından olup günaha batmış ve zina işlemekten çekinmeyen Kifl adında bir kişi ile ilgilidir. Bkz., Tirmizî, Sıfâtü'l-Kıyâmet, 2496.

¹⁰⁹⁸ Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, 191; Özcan Hıdır, *Yahûdi Kültürü ve Hadisler (İsrâiliyât- Hadis İlişkisi)*, (4. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2018, 31; Öztürk, *Kur'ân ve Yaratılış*, 107.

¹⁰⁹⁹ Ankebût: 26/46.

¹¹⁰⁰ Buhârî, Tefsir: 26; İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, II, 133.

¹¹⁰¹ Bakara: 2/136.

çoğunlukla Kur’ân ve hadislerin kendi anlam daireleri içinde kalmışlar, haricî bilgilere itibar etmemişlerdir.¹¹⁰²

Burada sahabenin amacı İslam’ın bazı hükümlerinin veya başka tavsiyelerinin aynısının ya da bir benzerinin kutsal kitapta olup olmadığını bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in sıfatlarının asıl itibariyle Tevrat’ta bulunduğunu teyit etmek için bazı nakillerde bulunmuşlardır.¹¹⁰³ Örnek vermek gerekirse ayette “*Kendilerine okunan kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmedi mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır.*”¹¹⁰⁴ buyurulmaktadır. Taberî, bu ayetin tefsirinde Ehl-i kitaba ait kitaplardan bazı bölümleri istinsah eden bir grup sahabe hakkında indiğini belirttikten sonra şu nakilde bulunmaktadır. “Müslümanlardan bazıları, Yahudilerden duydukları birtakım sözleri yazdıkları sahifeleri Hz. Peygamber’e getirdiler. Hz. Peygamber, bu sahifelere bir göz attıktan sonra onları yere atarak endişesini şöyle ifade etmiştir: ‘Bir topluluğun ahmaklık ve dalâleti için peygamberlerinin getirmiş olduğundan yüz çevirip başka nebilerin kendi kavmine getirdiklerine rağbet etmeleri yeter.’ Bunun üzerine söz konusu ayet inmiştir.”¹¹⁰⁵

Bu tür rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla sahabe, Ehl-i kitap kültürüne merak duymuş ve bu ilgi bariz şekilde kendini belli etmiştir. Bazı görüşlere göre sahabeden birtakım ileri gelenler, Yahudi ve Hristiyan kültürüne karşı gönüllü bir arayış içerisinde olmuşlardır. Bunların bazıları özellikle Abdullah b. Selam, Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr b. As, Hz. Ali, Selman-ı Farisi, İbn Abbas, Ebû Zer ve Zeyd b. Sabit gibi sahabiler Yahudi kültürünü Müslümanlarla tanıştırmak istemişlerdir.¹¹⁰⁶

Kur’ân’da yer alan önceki milletlere ve dinlere ait bilgilerin sahabe döneminde gerek bu ayetleri anlamada sıkıntı çekenler için gerek sahabenin daha geniş bilgi edinme merakı Ehl-i kitap kültüründen faydalanmayı gerekli kıldığı, böylece bazı hususların veya kelimelerin açıklanmasında Ehl-i kitaptan yararlandığı görülmektedir.

Rivayet edildiğine göre bir gün Abdullah İbn Abbas, Muaviye’nin yanında bulunuyordu. Muaviye, “*حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَاذَا*”, “*Nihayet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir*

¹¹⁰² Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, 149.

¹¹⁰³ Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler (Züht Hadisleri-Literatürü Özelinde)*, 259.

¹¹⁰⁴ Ankebût: 29/51.

¹¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 429.

¹¹⁰⁶ Hıdır, *Yahûdi Kültürü ve Hadisler (İsrâiliyât- Hadis İlişkisi)*, 261.

balçıkta batar (gibi) buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, ‘Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin’ dedik.”¹¹⁰⁷ ayetinde geçen “حَمِيَّة” kelimesini elif ile “حامية” şeklinde okur. Bunun üzerine İbn Abbas, “Hayır o kelime ‘hamie’ şeklinde okunacak” der. Muaviye, Amr b. el-As’a dönerek, “Sen nasıl okuyorsun” diye sorar. O da “Senin gibi okuyorum ey emîre’l-mü’minîn” der. Muaviye daha sonra Ka’bul Ahbâr’a dönerek “Sen Tevrat’ta güneşi nereye batar bulmaktasın” diye sorar. O da “Siz Arapça’yı benden daha iyi bilirsiniz. Ancak Tevrat’ta güneşin çamur içine battığını görürüz” diye cevap verir.¹¹⁰⁸ Sahabe, burada ‘hamie’ kelimesi neliğini ve nasıl okunması gerektiğini tartışırken meseleyi Ka’bul Ahbâr’a götürmüşlerdir. Ka’b da İbn Abbas’ın kıraatini tercih etmiş olacak ki ayeti İbn Abbas’ın kıraatine göre anlamlandırmakta ve Tevrat’tan delil getirmektedir.¹¹⁰⁹

İsrâîlî haberlerle ilgilenme konusunda adı geçen kimi sahabilerden nakledilen rivayetler oldukça ilginçtir. Örneğin, “ن وَالْقَلَمَ وَمَا يَسْطُرُونَ” “*Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun ki sen -rabbinin lütfu sayesinde- asla deli değilsin.*”¹¹¹⁰ ayetinin tefsiri sadedinde Abdullah İbn Abbas’tan şöyle bir rivayet aktarılır: “Yüce Allah’ın ilk yarattığı şey kalemdir. O yaratılınca bütün olacaklar oldu. Sonra buhar yükseltildi, ondan gökler yaratıldı. Sonra “nûn” (balık) yaratıldı. Yer o nûn’un sırtına döşendi, sonra arz hareket etti, derken iyice çalkalandı, bunun üzerine dağlarla sabitleştirildi. Onun için dağlar yere karşı böbürlenir.” Akabinde “nûn ve’l-Kalem” ayetlerini okumuştur.”¹¹¹¹

Abdullah b. Amr, “وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا” “*O gün semayı örten bulutlar (perdeler) açılacak, melekler peş peşe indirilecek.*”¹¹¹² ayeti ile ilgili olarak “Allah, kendisi ile yaratılmışlar arasında yetmiş bin perde olduğu halde zamanı gelince mahşer yerine iner. Nur, zulmet ve su bu perdelerdendir. Allah’ın inmesi anında su öyle

¹¹⁰⁷ Kehf: 18/86.

¹¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XV, 376; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 132-133; Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 69.

¹¹⁰⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 326; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 133; Uzun, “*Sahabenin İsrâîliyat Algısı*”, 283; Şaban Karasakal, *İsrailiyyatın Tefsire Girişi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., Van, 1997, 112-113.

¹¹¹⁰ Kalem: 68/1.

¹¹¹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXIII, 140; Uzun, “*Sahabenin İsrâîliyat Algısı*”, 283.

¹¹¹² Furkan: 25/25.

bir ses çıkarır ki bunun tesiri ile kalpler yerinden oynar.” şeklinde bilgiyi tenkitten geçirmeden aktarmıştır.¹¹¹³

Secde Sûresi 41/9-12 ve A'râf Sûresi 7/54. ayetlerde geçen göklerin ve yerin yaratılışıyla ilgili olarak Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre “Allah (c.c.), toprağı cumartesi günü, dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, mekruhu salı günü, nuru da çarşamba günü yaratmıştır. Perşembe günü hayvanları yaratmış, en son olarak da cuma günü ikindiden sonra Âdem'i yaratmıştır.”¹¹¹⁴

Burada sahabenin Ehl-i kitap kültüründen etkilendiği gerek bazı rivayetlerde gerekse bazı ayetlerde belirtilmiştir. Ayetlerdeki manaları sadece bu anlamda değerlendirmek elbette isabetli olmayabilir ancak sonuç itibariyle çeşitli nasslarda bağlantı kurulmuştur. Tabi burada dikkati çeken durum sahabenin Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırma noktasında Ehl-i kitap kültürüne kayıtsız kalamadığı hatta meraklı olanların bu kültürü araştırıp ilgili bilgileri kullandıkları olmuştur.

Sahabe döneminde örnekleri görülen bu tarihî verilerin sonraki dönemlerde isrâiliyat ile kavramsallaştığı görülmektedir. İsrâiliyat, Hz. Ya'kub'un ikinci adı veya lakabı olan isrâîl kelimesiyle nisbet ismi oluşturan isrâiliyye'nin çoğuludur. Büyük oranda Yahudi, kısmen de Hristiyan kaynaklarından nakledilen “efsane, kıssa, olay veya bilgi” anlamında kullanılmıştır. Ehl-i kitabın dinî kaynaklarını okuyup oradaki bilgileri alıntılamanın caiz olup olmadığı mevzusu, tefsir ilminin ilk mümessilleri olan sahabe tarafından konu edilmiştir.¹¹¹⁵ Ancak daha sonraki dönemlerde İsrâiliyatın alanının genişlediği, bu bilgilere mitolojik unsurların da eklendiği müşahede edilmiştir. Böylece âlimlerin bunu disipline etme adına isrâiliyata dair hangi bilgilerin kullanılabileceği noktasında kriterler belirlemişlerdir.

2.4.2. Aklî Veriler

2.4.2.1. Rey / İçtihat

Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslam topraklarının sabit kalmadığı daha önce belirtilmişti. Sahabe nesli bu fetihlerle birlikte çeşitli beldelere giderek bu beldelere

¹¹¹³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XVII, 437; Uzun, “*Sahabenin İsrâiliyat Algısı*”, 283.

¹¹¹⁴ Müslim, *Sıfatü'l-Kıyâme ve'l-Cennet ve'n-Nar*: 28; Uzun, “*Sahabenin İsrâiliyat Algısı*”, 283.

¹¹¹⁵ İbrahim Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIII, 195-196.

yerleşmişlerdir. Buralarda çeşitli görevleri ifa edip Hz. Peygamber'den aldıkları ahlaki ve ilkeli yaşamı insanlara anlatmışlardır. Onların görevlerinin başında İslam'ı yaymak, Kur'an ve sünnet otoritesinde hüküm vermek gelmiştir. Ancak çok kültürlülüğün getirmiş olduğu ihtiyaç çeşitliliği bazı hükümlerin söz konusu temel kaynaklarda detaylı açıklanmayışı veya bulunmayışı sahabeyi rey'e başvurmaya yöneltmiştir. Teknik olarak ilk başvuru kaynakları Kur'an, ikincisi ise sünnet olan sahabe buralarda açıklayıcı bir çıkış yolu bulamadıklarında Kur'an ve sünnetin temel ilkelerine uygun çözüm yolları aramayı¹¹¹⁶ ihmal etmemişlerdir.

Sahabe dönemine bakıldığında tefsir ve hakkında nass bulunmayan mevzular için istinbat kapısının açılış devridir. Bu dönemde sahabenin ileri gelenlerinden Kur'an ve sünnette mevcut nassların tefsiri ile ilgili birçok görüş sadır olmuştur. Nassların açıklaması olan bu görüşler kendi dönemleri için rey ile anlama veya yorumlama sonraki nesiller için ise önemli bir naklî kaynak sayılmıştır.¹¹¹⁷ Sahabe, tefsir ettiği ayetlerle ilgili herhangi bir rivayet söz konusu değilse kendi birikimi ve muhakeme gücüne göre içtihat yapmıştır. İctihat faaliyeti gelişigüzel değil, hem Arap dilinin kendine has inceliklerini hem de önceki iki temel kaynağın temel prensiplerini dikkate alarak gerçekleştirmiştir.

Kur'an, nazil olduğu Arap dilinin tüm edebî özelliklerini barındırmış ve hakiki manaların yanında mecâzi manaları da ihtiva etmiştir. Bazı yerlerde açık lafızlar kullanıldığı gibi bazı yerlerde ise kinayeli anlatımlar söz konusudur. Hâl böyle olunca sahabe rey ile tefsir yaptığında ilahî metnin bu üslup özelliğinden kendilerini soyutlayamamıştır. Çünkü sahabe Kur'anî bilginin iman konusu olduğunu ancak Kur'an'dan üretilen her bilginin bir yönüyle beşere ait veya o bilginin beşerî boyutu olduğundan imanî konu olmadığının farkındaydılar.¹¹¹⁸

Sahabenin bir anlama yöntemi olarak rey kullanmasının temel motivasyonu Hz. Peygamber'in sahabeyi bizatihi buna yönlendirmesidir ki, Mu'âz b. Cebel rivayeti bunun en güzel örneğidir.¹¹¹⁹ Hâl böyle iken Said b. Cübeyr'den “فَلْيَنْبِرُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ” “Kim Kur'an hakkında bilgisi olmadığı halde söz söylerse” فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ

¹¹¹⁶ Begavî, *Şerhu's-Sünne*, I, 208; Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Musannefî Ehâdisi ve'l Âsârî*, IV, 543.

¹¹¹⁷ Hâllaf, *İslam Teşriî Tarihi*, 23.

¹¹¹⁸ Eren, *Kur'an'ı Anlamada Farklı Yaklaşımlar*, 31.

¹¹¹⁹ Tirmizî, *Ahkâm*: 3; Hâllaf, *İslam Teşriî Tarihi*, 24; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi” 148.

cehennemden yerini hazırlasın."¹¹²⁰ "مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بَرَأِيَهُ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ" "*Kim Kur'ân hakkında kendi rey'i ile söz söyler ise isabet / tuttursa bile hata etmiştir.*"¹¹²¹ şeklindeki rey ile tefsiri yasaklayan Hz. Peygamber'den nakledilen bu rivayetler nasıl anlamlandırılacaktır? Âlimlerin çoğunluğuna göre burada sahabenin tefsirde içtihat etmeleri ve rey ile ayetleri yorumlamalarından kastın, kesin bir delil olmaksızın bu faaliyetin gerçekleştirilmesi veya ilmî olsun olmasın kişinin hevâ ve hevesi doğrultusunda Kur'ân'ı tefsir etmesidir.¹¹²²

Sahabenin bazıları ayetleri tefsir etmede Hz. Ebubekir örneğinde olduğu gibi çekingen¹¹²³ davranmışlardır. Ancak bazı sahabe ise, hakkında Kur'ân ve Hz. Peygamber'den herhangi bir haber olmayan ayetlerde kendi içtihatlarıyla tefsir yapmıştır.¹¹²⁴ Hz. Ömer bir gün minberde şöyle der: "Ey insanlar! Rey (görüş, içtihat) ancak Peygamberden sadır olursa isabetli olur. Çünkü Allah, ona gerçeği göstermiştir. Bizden sadır olan rey / içtihat ise bir zan ve tekellüftür."¹¹²⁵ Bunun üzerine Hz. Ömer'in kâtibi, onun bildirdiği hükmü yazarken "Bu, emirü'l-mü'minin Ömer'e Allah'ın gösterdiği reydir." şeklinde yazınca Hz. Ömer buna itiraz ederek şöyle demiştir: "Böyle yazma! Fakat bu emirü'l-mü'minin Ömer'in reyidir." şeklinde yaz."¹¹²⁶

Sahabe arasında içtihat konusunda temayüz etmiş kişiler bulunmaktadır. Özellikle Raşid halifeler bu anlamda önemli yer tutmuştur. Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Hz. Osman'a biat edeceği zaman öncelikle 'Kitap ve sünnetin hükümleriyle sonra önceki halifeler Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in içtihatlarıyla hareket etmesi konusunda şart koşmuş' kabul görünce de biat etmiştir.¹¹²⁷ Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman'ın önceki halifelerin içtihatlarını taklit etmesini istemiştir. Hatta bu gelenek Hz. Osman'ın şehit

¹¹²⁰ Tirmizî: Tefsir: 1.

¹¹²¹ Tirmizî, Tefsir: 1; Ebu Davud, İlim: 5; Ayrıca bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 92-93; Büyük, "Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet Bağlamında Rey- Tefsir İlişkisi", 663-671.

¹¹²² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, V, 406; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fî Me'âni't-tenzîl*, I, 6; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 61.

¹¹²³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 72; İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fî Usulî't-Tefsir*, 47; İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkûn an Rabbi'l-Âlemin*, I, 43; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 12; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VII, 421; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 4.

¹¹²⁴ Durur, *Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 5.

¹¹²⁵ Ebu Davud, Akdiye: 7; İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkûn an Rabbi'l-Âlemin*, I, 43; Eren, *Bediüzzaman Said Nûrsiden Fikhi Tespitler*, 506.

¹¹²⁶ İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkûn an Rabbi'l-Âlemin*, I, 43; Eren, *Bediüzzaman Said Nûrsiden Fikhi Tespitler*, 506.

¹¹²⁷ Ebubekir Ahmed b. Ali er-Razi el-Cessâs, *el-Fusûl fîl-Usûl*, ys., (2. Baskı), Vuzâretü'l-Evkâf, 1994, IV, 55.

edilmesinden sonra Hz. Ali'ye de uygulanmıştır. Aynı şartı yeni halife Hz. Ali'ye söyleyen Abdurrahman b. Avf şu cevabı almıştır: “Ben kitap, sünnet ve kendi içtihadımla karar veririm.”¹¹²⁸ Sahabenin rey ve içtihadattan hareketle çözdükleri birçok toplumsal tecrübe olduğunu ifade etmek mümkündür.¹¹²⁹

Bu bakımdan sahabe dönemine bakıldığında birçok konuda içtihadattan çıkan kararlar göze çarpmaktadır.¹¹³⁰ İlk halife Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in bu konuda kararları bulunmaktadır. Örneğin, Kur'an'ın cem'i ve istinsahı, zekât vermeyenlere savaş açma kararlılığı, sevad arazilerinin paylaşımı vb. birçok konuda sahabenin önce ihtilaf ettiği sonra içtihatla karara bağladıklarını görmek mümkündür.¹¹³¹

Bu anlamda doğru içtihat kaidelerinin temel esaslarını sahabe atmıştır. Bu temel esaslar sahabenin Kur'an'ı tefsir ederken kendini belli etmektedir. Sahabeden Abdullah İbn Abbas, “*Hani Rabbin, elbette kıyamet gününe kadar onlara azabın en kötüsünü tattıracak kimseleri göndereceğini bildirmişti.*”¹¹³² ayetinin yorumunda şöyle içtihadta bulunmuştur: “Azabın en kötüsü cizyedir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ümmeti kıyamet gününe kadar onları bu şekilde cezalandıracaktır.”¹¹³³ Yine “*Ayetlerimizi yalanlayanlar ve o ayetlere uymayı kibirlerine yediremeyenler var ya, onlara göklerin kapıları açılmaz.*”¹¹³⁴ ayetinin tefsirinde sahabe tarafından şöyle içtihadta bulunulmuştur: “Onların amellerinden hiçbirini Yüce Allah dikkate almayacak ve onlar hakkında da hiç kimsenin duası kabul edilmeyecektir.”¹¹³⁵

Sahabe, çeşitli nedenlerden dolayı bazen Hz. Peygamber'den uzak veya ayrı bulundukları yerlerde bazen de onun huzurunda re'y ile görüşler serdetmiş, fetvalar vermiş ve bazı davalarda hükümler vermişlerdir. Hz. Peygamber, bunları gördüğünde

¹¹²⁸ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-Usûl*, IV, 55.

¹¹²⁹ Geniş bilgi için bkz., Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 479-563; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'an'la İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 144; Karaman, *İslam Hukukunda İctihat*, 52-66.

¹¹³⁰ Örneğin Hucurat Sûresi 11. ayetindeki “*Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; zira onlar kendilerinden daha iyi olabilirler.*” “Alay” etmekle ilgili kısmı Abdullah b. Mes'ûd şöyle içtihat ederek tefsir etmektedir: “Bela söze bağlı kılınmıştır. Bir köpekle alay etsem köpeğe dönüşmekten korkarım.” Bkz., Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 354.

¹¹³¹ Muhammed Hamidullah, “Sahabe Devrinde İctihat,” (çev., Ahmet Yâsin Küçükçitirayakı), *Diyanet İlmî Dergi*, 49, (1), Ankara 2019, 69-81; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 145.

¹¹³² A'râf: 7/167.

¹¹³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, X, 530; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 273; İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III, 448.

¹¹³⁴ A'râf: 7/40.

¹¹³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, X, 182-184; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, III, 452.

hatalı olanları düzeltmiş doğru gördüklerini ise onaylamıştır.¹¹³⁶ Asıl itibariyle bu durum sahabenin Hz. Peygamber'den re'y ile ilgili açık ders aldıklarını göstermektedir.

Sahabe sosyal hayatta karşılaştıkları ahkâm ile ilgili problemleri reyleri ile çözüme kavuşturmak için yoğun akıl yürütmüşlerdir. Mesela Kur'ân'da ayetle sabit bir meselede sahabe günün konjonktürel şartlarını gözeterek farklı içtihatla bulunabilmişlerdir. Bunun en güzel örneği müellefe-i kulûba zekâtta pay verme meselesi olmuştur. Şöyle ki ayette “*Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”¹¹³⁷ buyurulmaktadır. Bu ayette ifade edilen zekât verme adreslerinden biri olan kalpleri İslam'a ısındırılmak istenen kimselere zekât verilmesi, Hz. Ebubekir'in halifeliğinin ilk yıllarında devam etmiştir. Ancak daha sonra Hz. Ömer, Ebubekir'in bu sınıftan iki kişiye yaptığı zekât tahsisini İslamiyet'in yayılıp güçlendiği ve Müslümanların eskiden daha güçlenip kuvvetlendikleri gerekçesiyle kabul etmemiştir.¹¹³⁸ Rivayete göre Temim kabilesinin liderlerinden Uyeyne b. Hısn (ö. 30/650), Hz. Ebubekir'e gelmiş ve Beytül-mâl'a ait verimi düşük bir araziye kendilerine tahsis etmesini istemiştir. Bu teklifi Hz. Ebubekir kabul etmiş ve bir belge düzenleyerek şahitlik etmesi için Hz. Ömer'e göndermiştir. Ellerindeki belge ile Hz. Ömer'e gelen bu kabile reisleri, belgeyi Hz. Ömer'e takdim etmişlerdir. İlgili belgeyi inceleyip okuyan Hz. Ömer, kızarak belgeyi yırtmış ve onlara şöyle demiştir: “Resûlullah, zamanında sizin kalbinizi kazanmaya çalıştı. Çünkü o zaman İslam zayıftı. Fakat şimdi Allah (c.c.), İslam'ı güçlü kıldı. Çalışıp çabalayarak artık kazancınızı gerçekleştirin.”¹¹³⁹ şeklinde re'yine başvurmuştur.

Mâtüridî, müellefe-i kulûba zekat verilmesi ayeti¹¹⁴⁰ bağlamında İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'in müşrik ve münafıklarla hoşgörülü olma, onlarla iyi geçinme gibi bir siyaset uyguladığını ancak İslam güçlendikten sonra bu toleransın uygulanmadığını ifade etmiş ve Hz. Ömer'in müellefe-i kulûbtan zekatı men etmesini

¹¹³⁶ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 332.

¹¹³⁷ Tevbe: 9/60.

¹¹³⁸ Mustafa Öztürk, “Sahabe ve Kur'ân”, *Karadeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2), 2015, 7-36; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 145-146.

¹¹³⁹ İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VI, 1822.

¹¹⁴⁰ Tevbe: 9/60.

“re’y/içtihat yoluyla nesh” “النسخ بالاجتهاد” şeklinde isimlendirip yorumlamıştır.”¹¹⁴¹ Görüldüğü gibi Hz. Peygamber’in halefleri olan sahabe nesli, Müslümanların herhangi bir sorunla karşılaştıklarında kendilerine müracaat edilen ve onların da toplumsal maslahatı gözeterek insanlara rehberlik eden ve ayetlerden de bu doğrultuda yorumlama yapan kimseler olmuştur.¹¹⁴²

Sahabenin ahkâm ile ilgili re’ye olan meyillerini ifade etmek için başka bir örnek olarak ayette “*Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: ‘Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.’ Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir.*”¹¹⁴³ buyurulmaktadır. Hz. Aîşe, bu ayet hakkında (hükmü genel olan bu âyetin özel ve tarihî muhataplarına) şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Hakkında açıklama istenen kadından maksat, yanında bulunduğu adam aynı zamanda velisi ve vârisi olan, sahibi olduğu hurma ve hurmalığa varıncaya kadar her şeyine bu kişiyi ortak eden yetim bir kadındır. Ancak bu adam ne o kadını nikâhlamak istemekte ne de (malına ortak olur endişesiyle) kadının başkasıyla evlenmesine izin vermektedir. Bu şekilde kadıncağızın evlenmesini engellemektedir.”¹¹⁴⁴ Söz konusu âyetin işte böyleleri hakkında nazil olduğunu beyan etmektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında sahabe Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırmada aklî melekelerini güçlü bir şekilde kullanmış, görüş ve düşüncelerini bu anlamda temellendirmişlerdir. Sahabe kendilerine gelen rivayetler ve ayetlerin salt zahiri manalarıyla yetinmemiştir. Bu, Yüce Allah’ın kendilerine vermiş olduğu idrak nimetini kullanma noktasındaki iradeleridir. Elbette sahabe, bunu sınırları belli, ihtiyatlı ve kabiliyetlerince yapmıştır.

Abdullah İbn Ebi Mûleyke, Hz. Aîşe’den mut’a nikâhı ile ilgili şu rivayette bulunmaktadır: “Ben Hz. Aîşe’ye mut’a hakkında sordum. Cevaben şöyle buyurdu: Aramızda Allah’ın kitabı bulunmaktadır. Sonra şu ayeti okudu:¹¹⁴⁵ “*Onlar ki ırzlarını*

¹¹⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, V, 408; Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 147; Fikret Gedikli, “İctihat İle Nesh’in İmkânına Dair”, *EKEV Akademik Dergisi*, 24, (84), 2020, 263-290.

¹¹⁴² Hâllaf, *İslam Teşrîi Tarihi*, 23.

¹¹⁴³ Nisâ: 4/127.

¹¹⁴⁴ Buhârî, Tefsir: 4; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, VII, 543.

¹¹⁴⁵ Nisâbü’rî, *el-Müstedrek âle’s-Sahîhayn*, II, 334.

korurlar. *Ancak eşleri ve ellerinin altında bulunan cariyeleri bunun dışındadır. Onlarla ilişkilerinden dolayı kınanmazlar.*”¹¹⁴⁶

Sahabe, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sağlığında ve vefatından sonra birtakım içtihatlar da bulunmuşlardır. Bu içtihatları gelişigüzel değil belirli bir disiplin çerçevesinde karşılaştıkları sosyal, siyasal, kültürel, epistemolojik ve iktisadî problemleri Kur’ân’dan istinbat ve içtihat ederek çözüme kavuşturmuşlardır. Ayette “*Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz, kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.*”¹¹⁴⁷ buyurulmaktadır. Bu ayet hakkında Hz. Aişe’nin tefsir yaptığı ve bunun neticesinde içtihatla bulunduğu Abdurrahman b. Ebi Bekir (ö. 53/673) tarikiyle bize gelmektedir. Rivayete göre Hz. Ebubekir’in Hz. Aişe’ye “Yolculuk esnasında namazı tamamlayın.” dediğini bildirince Hz. Peygamber’in yolculukta iki rekât namaz kıldığını kendisine söyler. Bunun akabinde Hz. Aişe, kendi içtihadını ortaya koyarak Hz. Peygamber, savaşta bulunduğu için korku gerçeği söz konusu olduğundan namazı iki rekât kılmıştır. Buna mukabil içinde bulunulan durumun ne savaş hâli ne de korku durumu olmadığından tamamlanmasına hükmetmiştir.”¹¹⁴⁸

Sahabe, dönemin bilimsel anlayışına göre kevnî ayetlerin açıklanmasını da kendi kabiliyetlerince izah etmeye çalışmışlardır. Abdullah b. Dinar’dan rivayet edilen bir haberde, bir adam İbn Ömer’e gelir ve “*İnkâr edenler göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?*”¹¹⁴⁹ ayetinin izahı hakkında sorar. O da “Git şu yaşlı adama (Abdullah İbn Abbas’a) sor ve sonra da ne cevap verdiğini bana haber ver.” Bunun üzerine adam İbn Abbas’a gitti ve bu ayet hakkında sordu. O da şöyle dedi: “Evet, gökler bitişik idi, yağmur yağdırmıyordu. Yeryüzü bitişik idi, bitki bitmiyordu. Yüce Allah, yeryüzü halkını yarattığı zaman bunu (gökleri) yağmurla; şunu da (yeryüzünü) bitkilerle donattı. Adam İbn Ömer’e dönüp duyduklarını haber verdi. Bunun üzerine İbn Ömer, “İşte şimdi gerçekten İbn Abbas’a Kur’ân hakkında ilim verilmiş olduğunu bildim.” der (ve devam eder). ‘Çünkü İbni Abbas’ın Kur’ân tefsiri hakkındaki cür’eti /

¹¹⁴⁶ Mü’minûn: 23/5-6.

¹¹⁴⁷ Nisâ: 4/101.

¹¹⁴⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, VII, 409-410; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fi Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, II, 104.

¹¹⁴⁹ Enbiyâ: 21/30.

re'ye olan itimadı beni şaşırtıyor, derdim. Şimdi ise ona Kur'ân hakkında ilim verildiğini gerçekten idrak ettim.' demiştir.¹¹⁵⁰

Başka bir rivayette ise kevnî ayetlerin yorumlanmasında sahabenin çabası kayda değerdir. Mesela İbn Ebi Hatim'in tahrir ettiğine göre, İbn Abbas'ın aklî yorumlamalar ile ayetleri tefsir ettiğini bize göstermektedir. Nitekim *"O, âdetleri üzere hareket eden, güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir."*¹¹⁵¹ Bu ayet hakkında İbn Abbas şöyle der: *"Güneş, yörüngesinde gündüz vakti semada seyreder. Gece olduğu zaman ise yerin altında doğuncaya kadar yine yörüngesinde akar. Ay da aynen böyledir"*¹¹⁵² İbn Abbas, belki de konjonktürel çevreyi gözeterek bu açıklamalarda bulunmuş ya da kendisine isnad edilen bu gibi malumat zamanla anlam kaymalarına uğramıştır. Günümüz bilimsel altyapısı itibariyle bu konuda daha detaylı bilgilere sahip olunmaktadır. Yine başka bir ayetin tefsirinde sahabenin Kur'ân ile olan ilişkileri vücuttaki organla bağlantı kurularak açıklanmıştır: *"Bilin ki Allah, yeryüzünü ölümünden sonra diriltmektedir. Düşünesiniz diye gerçekten size âyetleri açıkladık."*¹¹⁵³ Bu ayet hakkında sahabe, Allah'ın (c.c.) kitabı kalpleri kasavet ve katılıktan sonra yumuşatır, Rabbine yönelterek mutmain kılar ve ölmüş kalpleri ilimle hikmetle diriltir.¹¹⁵⁴ şeklinde yorumlamış ve kalbin sadece kan pompalayan bir organdan ziyade asıl itibariyle nazargah-ı ilahî olduğunu belirtmiştir.

Sahabe ve daha sonraki nesillerin Kur'ân'ın manalarını ortaya çıkarmada rey'e başvurdukları bilinmektedir. Sahabenin zikrettiği görüşlerin her biri için ne merfu bir haber bulunmakta ne de ümmetin icması söz konusudur. Onların Kur'ân'ın ayetlerinden birtakım aslî hükümler çıkarmaları, ayetleri rey ile tefsir ettiklerine delil teşkil etmektedir.¹¹⁵⁵ Çünkü sahabe, bir kısım ayetin tefsirini Hz. Peygamber'den bizzat duyarken bir kısmını ise hiç duymamışlardır. Tam da bu noktada sahabe, anlamını, yorumunu ve izahını duymadığı ayetleri kendi anlayışlarına göre tefsir etmişlerdir.¹¹⁵⁶

Sahabe, muğlâk olan ayetlerin açıklanması noktasında da çaba sarf etmiş ve reye başvurmuştur. Mesela Said b. Cübeyr'in naklettiğine göre muhacirler, Hz. Ömer'e "İbn

¹¹⁵⁰ İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 147.

¹¹⁵¹ İbrahim: 14/33.

¹¹⁵² Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, VII, 211.

¹¹⁵³ Hadîd: 57/17.

¹¹⁵⁴ Tirmizî, Tefsir: 58; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VIII, 58-59.

¹¹⁵⁵ Büyük, "Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet Bağlamında Rey- Tefsir İlişkisi", 647.

¹¹⁵⁶ Büyük, "Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet Bağlamında Rey- Tefsir İlişkisi", 654.

Abbas'a ilgi gösterdiğin gibi niçin bizim çocuklarımıza ilgi göstermiyorsun?" diye sorunca onlara şu cevabı verdi: "O, olgun ve yaşlıların gencidir, çok soru soran bir dili, iyice kavrayan ve akleden bir kalbi vardır." Daha sonra onları bir gün toplantıya davet etti ve İbn Abbas'ın farklı bir kavrayışa sahip olduğunu göstermek için onu da huzura çağırttı. Daha sonra Hz. Ömer, *"Allah'ın yardımı ve fetih (Mekke Fethi) geldiğinde ve insanların bölük bölük Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlama dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir."*¹¹⁵⁷ ayetini okuyarak "Bu ayetler hakkındaki görüşünüz nedir?" diye sordu. Bazıları Yüce Allah (c.c.), bize Mekke'yi fethetmeyi nasip ederse kendisine hamededip ondan mağfiret dilememizi emretti, derken kimileri ise sadece sustu. Bunun üzerine Hz. Ömer, İbn Abbas'a yönelerek "Sen de mi böyle düşünüyorsun?" diye sordu. İbn Abbas, "Hayır" dedi. Hz. Ömer, "Peki bu konudaki görüşün nedir?" diye sorunca İbn Abbas şu cevabı verdi: "Burada söz konusu olan husus Resûlullah'ın ecelidir. Yüce Allah ona, Allah'ın (c.c.) yardımı ve Mekke'nin fethi demek olan fetih geldiği zaman bu senin ecelinin işaretidir." diye bildirdi. Bunun üzerine sen de Rabbini tesbih et ve ondan mağfiret dile! Zira o tövbeleri çokça kabul edendir." diye açıkladı. Akabinde Hz. Ömer cevaptan memnun olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁵⁸ Bu bakımdan sahabenin Kur'an'ı tefsir ederken takip ettikleri metodolojilerindeki re'yin önemi ortaya çıkmaktadır.

Sahabenin Kur'an tefsiri metotlarından belki de en önemlilerinden birisi ayetleri aklî verilerle tefsir etmeleridir. İlk neslin, ayetlerin tefsiri münasebetiyle Kur'an ve sünnette bulamadıkları izahları içtihat ve rey gibi aklî kaynakları kullanarak buldukları görülmektedir. Bunun yanında nazil olan ayetlerin muhatabının kim olduğundan hükmün helallik-haramlık ve mübahlığı hususuna kadar birden fazla görüşlerin olması, sahabenin ayetleri tefsir ederken şahsi görüşlerini, tahminlerini ve Kur'an tefsirine vukufiyetlerini ortaya koyduklarını göstermektedir. Sahabenin Arap olmaları sebebiyle Arap dilinin inceliklerine ve Arap örfüne hâkimdiler. Bu avantajlar sayesinde ayetlerin tefsirinde içtihat metodunu uygulamışlardır. Örneğin, Abdullah İbn Abbas Bakara

¹¹⁵⁷ Nasr: 110/1-3.

¹¹⁵⁸ Buhâri, Meğâzi: 48; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 240. Konu hakkında farklı rivayetler için bkz., Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 690; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmü'l-Kurân*, I, 100.

Sûresi'nde “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا” ayetinde¹¹⁵⁹ geçen “الْأَسْمَاءَ” lafzını “Eşyanın bütün isimleridir.” şeklinde kendi içtihadı/re'yi ile tefsir etmiştir.¹¹⁶⁰

Sahabe, yukarıda verilen örnekte görüldüğü gibi hem kendi içtihadını yapmış hem de Hz. Peygamber döneminde yapılan uygulamanın tarihî arka planından ve ayetin aktüel bağlamından haberdar ederek yanlış anlamaların önüne geçmişlerdir. Belirtmek gerekir ki Kur'ân, hem Hz. Peygamber'e hem de özelde sahabeye genelde bütün insanlığa içtihat yapma alanı bırakmıştır. İlahî metin her probleme bizzat çözüm getirmekten ziyade çözüme yardımcı olmuştur. Esasen “Muvâfakat-ı Ömer”¹¹⁶¹ tabirinin özelde Hz. Ömer'in genelde sahabenin teşrii ruhunu kavrama hususundaki bu özelliğini vurgulama amacı taşıdığı söylenebilir.¹¹⁶²

Sahabe dönemine bakıldığında fikir hürriyeti hakkında vahiy ile belirlenmiş hususlar ve hakkında nass olmayan hususlar şeklinde bir ayırım yapmak mümkündür. Hakkında nass olan mevzularda sahabenin farklı bir fikir beyan etme hakları olmamakla birlikte anlamaya dayalı yorumlar yapabilmişlerdir. Hakkında nass olmayan hususlarda ise istişare ve akıl yürütme gibi prensipler söz konusu olmaktadır.¹¹⁶³

Böylelikle şu sonuca varılmaktadır ki Allah (c.c.), Hz. Peygamber'den sonra sahabenin yolunu şaşırmaması için her zaman faydalanabilecekleri sabiteleri belirlemiş, bunun yanında sosyal hayatın gerekleri doğrultusunda ve bu sabitelerin ışığında yorumlar yapmaları için sahabeye/insanlığa içtihat alanı bırakmıştır.¹¹⁶⁴ Dolayısıyla sahabe bu alanı aktif bir şekilde kullanmıştır. Ancak sahabe, bu içtihatlarını gerçekleştirirken dil, şiir ve dönemin edebî alt yapısına, Arap diline olan vukufiyetleri, soy ve sebab-i nüzul bilgisinin tarihî arka planına, Arapların örf ve adetlerine, Ehl-i kitapla olan itidal münasebetlerine dayanmaktadır. Sahabeden Hz. Ömer “Yol, Allah ve

¹¹⁵⁹ Bakara: 2/31.

¹¹⁶⁰ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 98; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*; I, 130; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 120.

¹¹⁶¹ Geniş bilgi için bkz., Buhârî, *Salât*:32; Müslim, *Fedâilü's-Sahabe*: 24; Fayda, “Ömer”, XXXIV, 44-51.

¹¹⁶² Muhsin Koçak, “Ömer”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 51.

¹¹⁶³ Ali Aksu, “Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstişare, Emri bi'l-Ma'ruf Nehyi Ani'l-Münker ve Muhalefet Kavramları Bağlamında)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (2), 2001, 203-228; Altuntaş, “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”, 22.

¹¹⁶⁴ M. Yüksel, *İlk Dönem İslam Tarihinde İktidar Muhalefet İlişkisi*, 79; Mehmet Sürmeli, *Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân Anlayışı (Tefsir Yöntemi)*, (1. Baskı), MG V Yay., Ankara 2017, 182-183.

Resûlû'nün gösterdiği yoldur. Hatalı bir içtihadı ümmete bir yol hâline getirmeyin.”¹¹⁶⁵ diyerek Müslümanları katı içtihadî anlayışlara karşı uyarmıştır.

Her ne kadar ashab Hz. Peygamber'den işitmedikleri ayetleri kendi birikim ve tecrübeleriyle yorumlamışsa da her bir ayetin manasının ne olduğu konusunda kendilerinden yeterince malumat ne yazık bugüne aktarılmış değildir. Ancak açıktır ki net olarak zikredilmeyen hükümler veya malumat noktasında akıl yürütme yoluyla muradı ilahîyeyi ortaya çıkarmak elbette reye dayalı bir çabanın sonucudur.¹¹⁶⁶

Sonuç olarak denilebilir ki sahabe, Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırma konusunda akıllarını kullanmış, görüş ve düşüncelerini sağlam bir bakışla teyid etmişlerdir. Onlar, zahirî tefsir ile ilgili söylenenlerin nihai nokta olmadığını ayetlerin derin anlam sahasının bulunabileceğini ve geniş bir idrak sonucu kavranılması gereken yönlerinin olduğunun şuuru ile hareket etmişlerdir.

2.4.2.2. Şiirle İstîşad

Araplar, uçsuz bucaksız genişliği, berrak ve mavi seması, büyük mahrumiyetlerle dolu olan çölde çok geniş ve derin bir edebiyat vücuda getirmişlerdir. Araplarda şairane düşünüş, doğuştan/fitrî sahip oldukları bir kabiliyet ise de nazm denen, belirli bir şekil ve kalıp isteyen edebî tür sonradan ortaya çıkmıştır. Belki şiiri önceleri darb-ı meseller kabilinden ezberleyip aralarında kullanmak üzere kısa ibareler şeklinde kurgulamışlardır. Hakimane meseller de bu kabilden olmuştur.¹¹⁶⁷

Hem cahiliye hem de Hz. Peygamber döneminde Arap dili, nesir (hitabet, darb-ı meseller vb.) ve nazımda (şiir mahsulleri) en yüksek dereceye ulaşmış, âdeta altın çağını yaşamıştır. Bunun örnekleri, Arap şiirinin en mükemmel numunelerini temsil eden Mu'allâkat-ı Seb'a'da¹¹⁶⁸ görülmektedir.

Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği Kur'ân'ın büyüleyici nazmından ancak bir şairin bunu söyleyebileceği sonucunu çıkarmış ve ayetlerden¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁵ İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkûn an Rabbi'l-Âlemin*, I, 18; Eren, *Bediüzzaman Said Nursiden Fıkhi Tespitler*, 99.

¹¹⁶⁶ Büyük, “Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet Bağlamında Rey- Tefsir İlişkisi”, 655.

¹¹⁶⁷ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 135.

¹¹⁶⁸ Süleyman Tülücü, “Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzulü Süreci İçinde Arap İleri Gelenleri ile Edib ve Şairlerin Ona Karşı Tavrı ve Taktikleri”, *Kur'ân Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994, 37-50.

¹¹⁶⁹ Yâsîn: 36/69; Saffat: 37/36; Hakkâ: 69/41.

bu itirazlara verilen cevaplar söz konusu toplumun edebî alt yapısını ortaya koymaktadır. İlk nesil, yaşadığı Arap coğrafyasında kendilerini şiirden soyutlamamıştır. Onlar, çocukluklarında ve sosyal hayatlarında şiirin en zirve yaptığı bir çevrede yaşamıştır.¹¹⁷⁰ Sahabenin şiire bakışı genellikle olumlu olmuştur. Çünkü gerek İslam'dan önce gerek İslam'ın gelmesi ile birlikte Arapların en önemli bilgi kaynaklarından biri şiir olmuştur. Bundan dolayı şiir, Kur'ân tefsirinin lügavî düzeyi için de önemli bir kaynak rolü aldığı görülmüştür. Çünkü hemen bütün tarihî temalar nazma dökülmektedir. Onun için tarihî, siyasî, sosyal, kültürel ve filolojik çoğu malzeme bu divanlarda veya şairlerin zihinlerindeki dizelerde saklıydı. Sahabe tarafından Arap'ın divanı¹¹⁷¹ olarak kabul görülen şiir, garip, müphem ve müşkül lafızların izahında önemli bir kaynak olarak görülmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Hz. Peygamber hayattayken bilginin teyit edilme metodu farklı olmasına rağmen onun ahirete irtihalinden sonra bu metot değişmiştir. İslam topraklarının genişlemesi, çeşitli milletlerin İslam'a dâhil olmaları sonucunda Kur'ân'ı anlama gayretleri gerek müspet gerek menfî bir şekilde artmıştır. Hâliyle insanlar, özellikle ayetlerin içinde geçen garip ve müphem lafızların manasını merak etmiştir. Sahabe bu noktada insanların anlama ihtiyaçlarını da karşılamak zorunda kalmıştır. Tam da bu noktada sahabe, ayetleri metodolojik bir şekilde yorumlarken temel kaynak olarak Arap şiirine başvurmayı da ihmal etmemiştir.¹¹⁷²

Kur'ân'ın anlama problemi bu yönde artmış ve Kur'ânî yorum bazı temellendirmelere ihtiyaç duymuştur. Bu noktada Arap şiiri önem kazanmıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki şiirle istişad¹¹⁷³ sahabe döneminde başlamış olup bu konuyla ilgili birçok rivayet ulaşılagelmıştır. Şiirin sahabe tefsirinde kullanılmasının gerekliliği bu anlamda ortaya çıkmıştır. Arap dilini konuşamayanların bazı kelimeler ile ilgili anlama zorluğu yaşamaları, sahabenin kendi lehçelerinde olmayan birtakım

¹¹⁷⁰ Osman Nedim Yektar, "Cahiliye Döneminden Sonra Sahâbe Şiirinin Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, (2) 2015, 223-241.

¹¹⁷¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-bey'ân fi Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsiri's-Sa'lebi*, XVI, 51; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmi'zî't-Tenzil*, II, 609; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 213; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 332; Semîn el-Halebi, *ed-Durru'l-Mes'un fi Ulûmü'l-Kitâbi'l-Meknun*, V, 225; İbrâhim b. Mûsâ Sâtîbî, *el-Muvâfakât*, (thk., Ebu Ubeyde Meşhur İbn Hüseyin Âlî Selman), Dârubnu Affân, ys., 1997, I, 58; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, I, 22.

¹¹⁷² Altuntaş, "Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir", 22; Birişik, "Tefsir", 284.

¹¹⁷³ Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer Muhammed b. el-Hârîzmî ez-Zemahşeri, *Esasu'l-Belağa*, (thk., Muhammed Basil), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 524; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 229; İsmail Durmuş, "İstişad", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXI, 396.

kelimelerin kök anlamları ile ilgili merakları, kelimenin kök anlamının kullanılmasıyla karşılaşmaları gibi sebepler sahabeyi şiirle mezkûr müşkülâtı çözmeye yöneltmiştir.

Dilin üslup ve şekillerini içinde barındıran Arap kelimeleri, sahabein tefsir ilminde kullandığı bir yöntemdir. Söz konusu hitap şekillerine genelde Araplar özelde ise sahabe aşına olmalarına rağmen Kur’ân lafızlarının tefsirinde birbirlerinden farklı seviyede olmuşlardır.¹¹⁷⁴ Kendilerine garip gelen bu lafızların muradı ilahîyeyi anlamada zorluklar ortaya çıkarmıştır. Sahabe, bu problemin çözümünü lafızlara aşına olan kabile lehçelerinde aramıştır.

İbn Abbas, “Kur’ân-ı Kerim’den bilmediklerinizi Arap’ın şiirlerinde araştırın, çünkü şiir Arapların ilim hazinesidir.” demiştir.¹¹⁷⁵ Kur’ân’da garip, müphem lafızların manalarını ortaya çıkarmak için şiirden beslenmek sahabe için asıl itibarıyla bir hazine durumunda olmuştur. Bu itibarla ilk neslin kadim Arap şiirine anlaşılmayan kavramlar için başvurması daima canlı kalmıştır. Yine İbn Abbas, “فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” “Gökleri ve yeri yaratan”¹¹⁷⁶ ayetinde geçen “فطر” “fâtır” kelimesinin ne olduğunu “iki bedevi bir kuyu hakkında tartışarak bana gelinceye kadar bilmiyordum.” demiştir.¹¹⁷⁷ Bunun yanında “فطر” “fâtır” kelimesinin aslı bir şeyi uzunlamasına yarmak¹¹⁷⁸, yoktan var etmek, bir şeyi yapmada ilk olmak, icat etmek gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir.¹¹⁷⁹

Sahabein ayetleri anlarken şiirden yararlandıklarına örnek vermek gerekirse ayette “أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ” “Yoksa onlar (Allah’ın) kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezalandıracağından (emniyete mi girdiler)? Demek ki Rabbin hakikaten çok esirgeyici, çok merhamet edicidir.”¹¹⁸⁰ buyurulmaktadır. Bu ayet hakkında Said b. el-Müseyyeb şöyle demektedir: “Ömer b. el-Hattab, minber üzerinde iken ‘Ey İnsanlar! Yüce Allah’ın “Yahut kendilerini korku içerisinde iken

¹¹⁷⁴ Durur, *Abdullah İbn Abbâs’ın Kur’ân’ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 40; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, 136.

¹¹⁷⁵ İsmail Durmuş, “Şiir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, XXXIX, 2010, 148.

¹¹⁷⁶ Fâtır: 35/1.

¹¹⁷⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, IX, 175; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XVII, Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulümü’l-Kur’ân*, I, 294; 340; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulümü’l-Kur’ân*, II, 4; Durur, *Abdullah İbn Abbâs’ın Kur’ân’ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 40. Rivayetin devamında “onlardan biri diğerine “أنا فطرتها” “Onu ilk ben yaptım” derken diğeri ise, “أنا ابتدأتها” “ilk ben yaptım” şeklinde geçmektedir.

¹¹⁷⁸ Rağıp İsfahani, *Müfredat fî- Ğaribi’l-Kur’ân*, 640.

¹¹⁷⁹ Karaman ve Dğr., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV, 450-451.

¹¹⁸⁰ Nahl: 16/47.

yakalamasından” buyruğu hakkında ne dersiniz?’ Hazır bulunanlar seslerini çıkarmadılar. Üzeyroğullarından bir adam kalkıp şöyle dedi: Bu bizim kullandığımız bir şivedir. Ey müminlerin emiri, burada “korku içerisindeyken” ifadesi “eksiltirken” demektir. Bunun üzerine bir adam kalkıp şöyle dedi: Ey filan, alacağının durumu ne oldu? Bunun üzerine o adam şöyle dedi: Onu eksilttim (tehavvuf) dedi. Adam dönüp Hz. Ömer’e durumu bildirince Hz. Ömer, “Peki Araplar bunu şiirlerinde bu anlamda kullanmışlar mıdır?” deyince; ‘Evet’ dedi. Bizim kabilenin şairi Ebu Kebir el-Huzelî oldukça irileşmiş ve dolmuş hâldeki hörgücü yolculuk sebebiyle eksilen, zayıflayan devesini şu beyitiyle vassfetmektedir:

“تخوف الرحل منها تامكا قردا” “كما تخوف عود النبعة السفن”

“Yolculuk onun üst üste yığılmış ve semirmiş hörgücünü, tıpkı keserlerin kayın dalını eksiltip inceltmeleri gibi eksiltip durdu.”¹¹⁸¹

Bunun üzerine Hz. Ömer, “Ey insanlar, divanınız olan cahiliye şiirini iyi bilmeye bakınız. Çünkü orada kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin manaları vardır.”¹¹⁸² şeklinde buyurarak şiirin ayetlerin anlaşılmasındaki önemine değinmiştir.

Sahabe ayetleri anlamaya çalışırken bazen ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu gibi durumlarda onların kendi anlayışlarını temellendirmek için şiirden destek aldıkları görülmektedir. Sahabeden Hz. Ömer, Abdullah İbn Mes’ûd, Hz. Ali ve Ebu Musa el-Eş’ârî, “وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ” “Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler.”¹¹⁸³ ayetinde geçen “قُرُوءٍ” lafzının hayız anlamında olduğunu şairin,

“يا رَبِّ ذِي صَغْنٍ عَلَيَّ فَارِضٌ” “له قُرُوءٌ كَقُرُوءِ الْحَائِضِ”

¹¹⁸¹ Abdullah İbn Abbas İbn Abdulmuttalib el-Kureysiyî el-Haşîmi & Ebu Abbas, *Ğarîbu'l-Kur'ân fi Şi'ri'l-Arab: Mesâilu Nafiu İbn Ezrak li Abdullah İbn Abbas*, yy., ys., ts., 19; el-Ehdel, *eş-Şi'ru fi Da'vu'l-Şeriatî'l-İslamiyye*, 153; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-bey'ân fi Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, XVI, 51.

¹¹⁸² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-bey'ân fi Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, XVI, 51; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmi'zî't-Tenzil*, II, 608-609; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 213; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, XII, 332; Semîn el-Halebî, *ed-Durrü'l-Mes'un fi Ulûmü'l-Kitâbi'l-Meknûn*, V, 225; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 58; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, I, 22; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 137.

¹¹⁸³ Bakara: 2/228.

“Nice bana (farid) kin güden yaşlı kimseler vardır ki hayızlı (kadı)nın hayzı gibi hayızları vardır.” şiirinden istiṣhat ederken; Hz. Aişe, Zeyd b. Sabit ve İbn Ömer ise “قُرُوءٌ” kelimesinin temizlik anlamında olduğunu A’şa’nın;

“أَفِي كُلِّ عَامٍ أَنْتَ جَائِشٌ غَزَوَةٌ” “تَنْتَدُّ لَأَقْصَاهَا عَزِيمٌ عَزَائِكَا”
 “مُورَثَةٌ مَالًا وَفِي الْحَيِّ رَفْعَةٌ” “لِمَا ضَاعَ فِيهَا مِنْ قُرُوءٍ نِسَائِكَا”

“Sen savaşın meşakkatine her yıl mı tahammül ediyorsun? En uzaktakine kendini teselli etme azmiyle saldırıyorsun. Mal miras bırakarak ve yaşayanlara yücelik vererek. O savaşlarda senin kadınların geçirmiş olduğu temizlik zamanlarına karşılık olarak.”¹¹⁸⁴ beyitlerinden delil getirerek açıklamışlardır. Sahabenin şiirin verilerini güçlü şekilde kullandıklarını görmek mümkündür.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, sahabe bazı ayetlerin kök manaları ile ilgili kendilerine soruların sorulması ve şiirden destek alınması ilk neslin Kur’ân ayetlerini yorumlarken Arap şiirinden yararlandıklarını göstermektedir. es-Süyûtî, el-İtkan adlı eserinde Hariciler’den Nâf’ b. el- Ezrak’ın (ö. 65/685) İbn Abbas’a sorduğu soruları tek tek Arap şiirinden delil getirerek ayetlerde bulunan garip kelimelerin anlamlandırmasını istediğinden bahsetmiştir.¹¹⁸⁵ İbn Abbas, bu sorulara Arap şiirinden delil getirerek şöyle cevap vermiştir:

Nafi, “عَنْ الْيَمِينِ وَعَنْ الشِّمَالِ عَزِيمٌ” “(İnkâr edenlere ne oluyor ki), Sağdan soldan gruplar hâlinde sana doğru (alay etmek için) koşuyorlar?”¹¹⁸⁶ ayetini sorunca İbn Abbas, “العزون” kelimesini “halkalar, bölük bölük” şeklinde anlamlandırmıştır. Bunun üzerine Nafi, Araplar bunu bu şekilde biliyorlar mı diye sormuş? İbn Abbas, şu beyitle bunu teyit etmiştir:

“فَجَاؤَا يَهْرَعُونَ إِلَيْهِ حَتَّى” “يَكُونُوا حَوْلَ مَنْبَرِهِ عَزِيمًا”

¹¹⁸⁴ Meymun İbn Kays, *Divânü A’şâ el-Kebir*, (neşr., Doktor Muhammed Hüseyin), Mektebetü’l-Adab, ys., 91; Muhammed Abdurrahman Şemile el-Ehdel, *eş-Şi’ru fi Da’vu’l-Şeriatü’l-İslamiyye*, Camiâtu’l-İslamiyye, ys.,1977, 152; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, I, 290-291; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmi’i’t-Tenzil*, I, 271; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fi Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, I, 304; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, III, 113; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, II, 440; Şevkânî, *Fethu’l-Kâdir*, I, 270; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fi Tefsiri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, I, 526.

¹¹⁸⁵ AbdulAli & Abdurrahman Adil, *el-Müfessirune mine’s-Sahabeti Cem’ân ve Diraseten Vasfiyyeten*, II, 912.

¹¹⁸⁶ Meâric: 70/37.

“Minberinin etrafını halka halka sarmak için ona koşup geldiler.”¹¹⁸⁷

Yine Nafi’nin, “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ” “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının, ona yaklaşmaya vesile arayın ve onun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.”¹¹⁸⁸ ayetindeki “وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ” “ona yaklaşmaya vesile arayın” anlamını sorması üzerine İbn Abbas, “الْوَسِيلَةَ” kelimesini “الحاجة” “ihtiyaç” şeklinde tefsir etmesi üzerine Nafi, ‘Araplar bunu bu şekilde biliyor mu?’ diye sormuş, İbn Abbas da şu beyiti okumuştur:

“إِنَّ الرِّجَالَ لَهُمُ إِلَيْكَ وَسِيلَةٌ” “إِنْ يَأْخُذُوكَ تَكَلِّي وَتَخْضِي”

“O adamların sana ihtiyacı vardır. Eğer seni yakalarlarsa sürme çek ve kına yak!”¹¹⁸⁹

Abdullah İbn Abbas, “وَقَالُوا رَبَّنَا عَجَلْ لَنَا قِطْنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ” “Onlar, (alaycı bir tavırla), “Rabbimiz! Hesap gününden önce payımıza düşen azabı hemen şimdi ver!” dediler.”¹¹⁹⁰ ayetinde geçen “القط” “ceza/ödül” kelimesini A’sa’nın;

“وَلَا الْمَلِكُ النِّعْمَانُ يَوْمَ لِقَائِهِ” “بِنِعْمَتِهِ يُعْطَى الْقُطُوطُ وَيُطْلَقُ”

“Kral Nu’mân’a rastladığın gün kendi imkânlarıyla ne sana ödül verdi ne de seni serbest bıraktı.”¹¹⁹¹ şiirinden, “وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا” “Zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.”¹¹⁹² ayetinde geçen “النقير” “zerre”¹¹⁹³ kelimesini ise Lebîb’in;

“وَلَيْسَ النَّاسُ بَعْدَكَ فِي نَقِيرٍ” “وَلَيْسُوا غَيْرَ أَصْدَاءِ وَهَامٍ”

“İnsanlar senden sonra Haşerat ve Baykuşlar dışında değerli bir şey değiller.”¹¹⁹⁴ beyitlerinden delil getirerek tefsir etmiştir. Bu verilere baktığımızda

¹¹⁸⁷ İbn Abbas, *Ğarîbu'l-Kur'ân fî Şi'ri'l-Arab: Mesâilu Nafiu İbn Ezrak li Abdullah İbn Abbas*, 28; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-bey'ân fî Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, I, 108; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 68; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, XV, 72.

¹¹⁸⁸ Mâide: 5/35.

¹¹⁸⁹ Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, I, 165; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, X, 290; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, III, 466; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, VI, 159; Hazin, *Lübâbü't-Te'vil fî Me'ânî't-Te'vil*, I, 59; İbn Abbas, *Ğarîbu'l-Kur'ân fî Şi'ri'l-Arab: Mesâilu Nafiu İbn Ezrak li Abdullah İbn Abbas*, 29; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 69; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, III, 73; Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, II, 44; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, III, 293.

¹¹⁹⁰ Sâd: 38/16.

¹¹⁹¹ İbn Kays, *Dîvânü A'sâ el-Kebir*, 252; Bedri, *Tefsiru es-Sahabeti*, 122.

¹¹⁹² Nisâ: 4/124.

¹¹⁹³ Ağacın yeşerdiği, hurma çekirdeği üzerindeki çizgi (zerre) anlamına gelir. Bkz., Bedri, *Tefsiru es-Sahabeti*, 122.

¹¹⁹⁴ Ebu Akil Lebid b. Rebiâ Mâlik b. Ca'fer el-Âmîrî el-Câ'ferî, *Dîvânü Lebid b. Rebiâ el-Âmîrî*, ys., *Dâru'l-Mâ'rife*, 2003, 130; Bedri, *Tefsiru es-Sahabeti*, 123.

sahabenin, şiiri ayetlerin anlaşılması ve yorumlanmasında temel kaynak olarak kullandıklarını müşahade etmek mümkündür.

İlgili dönemde görülmektedir ki ashab, anlamayı kolaylaştırmak için Arap şiirinden yararlanmış ve şiiri tanık göstererek ayetlerin anlaşılması noktasında izahlarda bulunmuşlardır. Sahabenin manası tam anlaşılmayan ayetlerin tefsiri konusunda çeşitli kabilelerden ileri gelenleri çağırır, onlara ayeti/ayetleri okur ve herkese ayetten ne anladıklarını sorarlardı.¹¹⁹⁵ En nihayetinde yapılan yorumlardan en uygun olanını alır ve onunla amel ederlerdi. Bu durum asıl itibarıyla o dönemde henüz derli toplu yazılı bir lügatin bulunmadığı, kabile lehçelerinin ise bir ölçüde lügat görevi gördüğü anlamını ortaya çıkarmaktadır.

2.4.2.3. Dilbilimsel Verilerle İhticac

İlahî metnin nazil olan dilin kendi lisanları ve kullandıkları üslup üzere olması, sahabeye büyük avantaj sağlamaktadır. Onların, anlamadıkları hususları vahye muhatap olan Hz. Peygamber'e sorma yani sorunları birinci elden giderme imkânları bulunmaktadır.¹¹⁹⁶ Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra ilk nesil, ilahî metnin tefsiri konusunda önce ilahî metnin bizzat kendisine başvurdıkları ya da Hz. Peygamber'den öğrendiklerini insanlara aktardıkları görülmektedir. Ancak bu iki kaynaktan naklî veriler bulunmayan konularda rey ile ya da Arap dilinin verilerine göre ayetleri tefsir ettikleri anlaşılmaktadır.¹¹⁹⁷

Her bir sahabinin ilahî metni tamamıyla anladığını ve hepsinin aynı anlama imkânlarına sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü sahabenin hepsi her bir nüzul ortamına şahit olmadığı gibi yaptığı her açıklamada Hz. Peygamber'in yanında bulunmamıştır. Ayrıca ana dillerinin Arapça olması ve toplumun homojen yapısının bozulmamış olması da sahabenin Arapça'yı anlama, dildeki lafızların anlamlarını bilme seviyeleri aynı olmamıştır. Birinin sahip olduğu bilgi ve dilsel verilere doğal olarak bir

¹¹⁹⁵ Ali Özek, "Dirayet Müfessiri İbn Abbas", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, (4), 1986, 67-74.

¹¹⁹⁶ Örneğin Hz. Aişe, Hz. Peygamber'e; "مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ" ayetinde geçen "حَرَجٌ" kelimesinin anlamını sordum. Allah Resulü de kelimenin "darlık" anlamında olduğunu söyledi. Geniş bilgi için bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XVI, 641-642.

¹¹⁹⁷ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 135. Ayrıca bkz., Hasan Yılmaz, "Modern Dönem Kur'ân Yorumunda Dilbilimsel ve Semantik Yöneliş", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2017, 14-30.

diğeri sahip olmayabilmiştir. Bazı sahabilerin dil ve edebiyat konusundaki bilgileri doğal olarak söz konusu dil bilimsel bilgilere sahip olmayanlara göre kendilerine öncelik tanınmasına ve muğlâk kelimelerin anlaşılmasında kendilerine sorular sorulmasına neden olmuştur.¹¹⁹⁸

Genel anlamda tefsir için söz konusu olan bu durum dilbilimle yapılan açıklamalar hakkında da söylenebilir. Sahabenin bazısının bilip bazısının bilmediği kelimelerle ilgili olarak kaynaklarda pek çok örnek zikredilmektedir. Sahabe, Kur’ân ayetlerinde geçen bazı kelimelerin nereden geldiğini anlamadıklarında kendilerinden daha iyi bilen başka bir sahabeye durumu arz ettikleri müşahade edilmektedir. Burada dikkati çeken husus, sahabenin anlamını bilmedikleri kelimeler hakkında kendilerinin birtakım açıklamalar yapmak yerine bilenlere müracaat etmeleridir.¹¹⁹⁹ Muaviye, “ وَذَا ” *“Zünnûn’u da (Yûnus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti.”*¹²⁰⁰ ayetinde geçen “تَقْدِرَ” lafzını anlayamamıştır. Bunun için Abdullah İbn Abbas’a gelerek ona durumunu şöyle arz etmiştir. “Kur’ân deryasının dalgaları arasında boğulacaktım ki çareyi sana gelmekte buldum. Allah’ın bir peygamberi kendisine güç yetirilemeyeceğini düşünür mü?” Bunun akabinde İbn Abbas, bu lafzın “kudret” kelimesinden türemediğini ve “kadr” kelimesinden türediğini belirterek ¹²⁰¹ kelimenin “daraltma ve kısma” anlamında olduğunu ifade etmiştir.¹²⁰²

Sahabe arasında Kur’ân’ın tefsiri konusunda öne çıkan bazı sahabilerin bile kimi lafızların anlamlarını sonradan öğrendikleri bilinmektedir. Bu konuda Abdullah İbn Abbas’ın; “فَاطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” *“Gökleri ve yeri yaratan”*¹²⁰³ ayetinde geçen “فطر” “yapma, yaratma” kelimesiyle ilgili olarak bir su kuyusu konusunda tartışan iki bedevinin yanına gelip onlar birisi biri diğerine “أنا فطرتها” *“Onu ilk ben yaptım”* derken diğeri ise, “أنا ابتدأتها” *“ilk ben yaptım”* demesine kadar göklerin ve yerin fatırının ne

¹¹⁹⁸ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, 136.

¹¹⁹⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, IX, 175; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XVII, 340; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, I, 294; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, II, 4; Durur, *Abdullah İbn Abbâs’ın Kur’ân’ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 40; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, 136.

¹²⁰⁰ Enbiyâ: 21/87.

¹²⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmiẓi’t-Tenzîl*, III, 132; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, VII, 370; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, V, 666.

¹²⁰² Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, VII, 370.

¹²⁰³ Fâtır: 35/1.

anlama geldiğini bilmiyordum.”¹²⁰⁴ sözü bu durumu müşahade ettirmektedir. Yine Abdullah İbn Abbas’ın “حَنَانًا”¹²⁰⁵ “şefkat ve merhamet”, “أَوَّاهٌ”¹²⁰⁶ “kesin bilgi sahibi veya rahim”, “وَالرَّقِيمِ”¹²⁰⁷ “levha, kitap”, “غَسِيلِينَ”¹²⁰⁸ “irin” kelimelerini; Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in “وَفَاكِهَةً وَأَبًّا”¹²⁰⁹ “Meyveler ve çayırılar” ayetinde geçen “أَبًّا” lafzının anlamını bilmedikleri kaynaklarda geçmektedir.¹²¹⁰

Lehçelere dayalı tefsir faaliyetinin de sahabe döneminde başladığını söylemek mümkündür. Bu yöntemin erken dönemde başlamasının sebebi farklı lehçelerden lafızlar içeren ilahî metnin doğru anlamlarına ulaşmak için lehçelerin önemli bir etkiye sahip olduğunun fark edilmesidir. Bundan dolayı sahabenin açıkladıkları bazı kelimelerin ait oldukları lehçelerdeki anlamlarına yeri geldikçe temas ettikleri görülmektedir.¹²¹¹ Özellikle Abdullah İbn Abbas’ın bu lügavî tefsir yönelimine öncülük eden sahabelerden olduğunu görmekteyiz. Kendisinden Kur’ân’dan geçen diğer kabile lehçelerine ait birçok rivayetin varlığı bunu göstermektedir. “وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ” “Ve gaflet içinde oyalanıp duruyorsunuz.”¹²¹² ayetinde geçen “سَامِدُونَ” lafzı hakkında “Yemen lehçesinde oyalanmak, süre istemek, eğlenmek, yüz çevirmek gibi anlamlara geldiği” şeklinde nakledilmektedir.¹²¹³ Yine “كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا” “Bu, kitapta yazılıdır.”¹²¹⁴ ayetinde geçen “مَسْطُورًا” lafzını yazılmış anlamındaki “مَكْتُوبًا” ile tefsir ederek Himyer lehçesinde kitaba “أَسْطُورًا” denildiğini ifade etmiştir.¹²¹⁵

Sahabe, bazen farklı dillerden Arapçaya geçmiş kelimelerin anlamlarını tefsir izahlarında kullanmıştır. Abdullah İbn Abbas, “فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ” “Aslandan ürkip

¹²⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IX, 175; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XVII, 340; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 294; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 4; Durur, *Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 40; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 136.

¹²⁰⁵ Meryem: 19/13.

¹²⁰⁶ Hûd: 11/75.

¹²⁰⁷ Kehf: 18/9.

¹²⁰⁸ Hâkka: 69/36.

¹²⁰⁹ Abese: 80/31.

¹²¹⁰ Bkz., Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 4.

¹²¹¹ İsmail Aydın, “İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü”, *EKEV Akademi Dergisi*, 15, (48), 2011, 117-132.

¹²¹² Necm: 53/61.

¹²¹³ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, IX, 439; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VII, 434; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 106.

¹²¹⁴ İsrâ: 17/58.

¹²¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VII, 72; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 108. “مَكْتُوبًا وَهِيَ لُغَةٌ”. “جَمْعُ رِيَّةٍ يُسَمُّونَ الْكِتَابَ أَسْطُورًا”.

kaçan.”¹²¹⁶ ayetinde geçen “قُسُورَةٍ” kelimesinin Habeşçe’de “aslan” manasına geldiğini¹²¹⁷ “تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ” “Onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar.”¹²¹⁸ ayetinde geçen “سِجِّيلٍ” kelimesinin ise Farsça’da “taş ve çamur” anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹²¹⁹

Kur’ân’daki garip lafızların tefsirine yönelik anlama faaliyetleri dilbilimsel verilerin kullanımı açısından ilk merhale kabul edilmektedir. Kur’ân’ın nüzulü ile başlayan bu anlama ameliyesi Hz. Peygamber’in tefsir etmesiyle başlamış, sahabe neslinin kendi ve farklı kültürlerdeki insanların anlama ihtiyacını giderme faaliyetleri ile de ivme kazanmıştır. Sahabeden Abdullah İbn Abbas’ın, “فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ” “Bunun üzerine Mûsâ esasını yere attı. Bir de baktılar ki apaçık bir yılan!”¹²²⁰ ayetinde geçen “ثُعْبَانٌ” kelimesini “حِيَّةٌ” “yılan” şeklinde yorumladığı, “فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ ثَرَابٌ” “O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır.”¹²²¹ ayetinde geçen “صَفْوَانٍ” kelimesine ise “حَجَرٌ” “taş” manasını vererek garip lafızları izah ettiği görülmektedir.¹²²²

Sahabenin tefsirinin önemli özelliklerinden biri de dil kurallarına ve dildeki üsluba uygun yorum üretmeleridir. Sahabenin bu tarz yorumlarına örnek vermek gerekirse “أَفَعَيَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ” “Düşünseler ya, ilk yaratışta acze düştük mü? Buna rağmen onlar yeni bir yaratma konusunda şüphe içindeler.”¹²²³ ayetini “لَمْ يَعِينَا الْخَلْقُ الْأَوَّلُ” “İlk yaratılış bizi âciz bırakmadı.”¹²²⁴ şeklinde tefsir ettikleri görülmektedir. Burada istifham hemzesini nefiy/olumsuzluk anlamına hamlettikleri müşahede edilmektedir.¹²²⁵

Sahabenin dilbilimsel verilere dayalı izahları bazen bir kelimenin eş anlamlısı şeklinde izahat olmuştur. Abdullah İbn Mes’ûd, “فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا” “O halde gücünüz yettiğince Allah’a saygısızlıktan sakının; dinleyin, itaat edin ve kendi iyiliğinize olmak üzere başkaları için

¹²¹⁶ Müddessir: 74/49.

¹²¹⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, I, 14; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, II, 137.

¹²¹⁸ Fîl: 105/4.

¹²¹⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 634. Kelime manası için bkz., Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, II, 134.

¹²²⁰ A’râf: 7/107.

¹²²¹ Bakara: 2/264.

¹²²² Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, IV, 665.

¹²²³ Kâf: 50/15.

¹²²⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXI, 420.

¹²²⁵ Aydın, “İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü”, 126.

harcayın. Kim nefsinin bencilliğinden korunursa işte kurtuluşa erecekler onlardır.”¹²²⁶ ayetinde geçen “شَحَّ” lafzını tefsir ederken eş anlamlısı olan “بخل” kavramı ile açıklamış ve iki lafız arasındaki anlam nüansını şöyle ifade etmiştir: “شَحَّ” malı haksız yere almaktır. “بخل” ise kişinin hakkı olan mala engel olmasıdır.¹²²⁷

Bu verilerden hareketle sahabe döneminde dilbilim henüz teşekkül etmemekle birlikte tefsirde dilsel izahlara ihtiyaç duyulan sorunlarla karşılaşıldığını söylemek mümkündür. Sahabenin bu sorunlar üzerine yaptıkları dilsel izahlar dilbilimsel verilerin ilk nüvelerini göstermektedir. Bunun yanında bu dönemde dilsel sorunların büyük ölçüde kelimelerin anlamıyla ilgili olduğu görülmektedir. Özellikle kelimelerin cümle içerisindeki yerleri (nahiv/söz dizimi) ve kelimelerin yapılarıyla (sarf/morfoloji) ilgili rivayetlerin olmadığı müşahade edilmektedir.¹²²⁸

2.5. SAHABENİN KUR’ÂN’I YORUMLAMALARINDA İHTİLAFLARININ SEBEPLERİ VE SONUÇLARI

2.5.1. İhtilaf Sebepleri

Sahabe, nazil olan ayetlerin tefsirinin bir kısmını Hz. Peygamber’den öğrenmekle birlikte büyük bir oranını farklı sebeplerle duymamışlardır. Özellikle tefsirini duymadıkları ve te’vile muhtemel ayetleri kendi anlayışlarına göre yorumlamışlardır. Tam da bu noktada ihtilafa düşmüş ve bu ihtilafları yer yer birbiriyle uzlaşmayacak noktalara ulaşmışlardır. Onlar, zaman zaman belirtilen birtakım avantajlara bağlı olarak sonraki nesillere nazaran Kur’ân’a ve içeriğine daha vakıf oldukları müsellemdir. Bunun yanında sahip oldukları vera’, zühd ve imanî sorumluluk onları Allah’ın (c.c.) dini, kitabı ve şeriatına yönelik bilinmeyenleri araştırmaya ve ilahî kelimeler hakkında konuşmaya sevk etmiştir. Ancak gerek insanî öznellikleri gerek bazılarının Kur’ân veya İslam ile geç tanışmaları ile bulundukları farklı sosyo-kültürel çevre onların ayetleri aynı seviyede ve oranda anlamalarını etkilediği de bir gerçektir. Sahabenin ilahî metni tefsir etmede aynı düzeyde ehil kimseler olmadıkları aralarında ayetleri anlamayan ve

¹²²⁶ Teğabün: 64/16.

¹²²⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXII, 529; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, V, 507; Şahin, “Taberî Tefsiri Örneğinde İbn Mes’ûd’un Ayet Açıklamaları”, 340.

¹²²⁸ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, 137.

kendilerine anlatacak kişi veya vasıtalara ihtiyaç duyan kimseler de bulundukları görülmektedir.

Bu ayrışmaların özellikle en temel sebeplerinden biri, genişleyen İslam topraklarındaki farklı inanç ve kültürlerin ayetlerin anlaşılmasındaki etkisidir. Vahyin ilk muhatapları olmalarına, vahyin diline ve bağlamına hâkim olmalarına rağmen sahabenin insan-Allah, insan-insan, kader, cebr, teşbih ve irca gibi spesifik mevzularda yavaş yavaş ayrıştıkları, birbirlerinden farklı görüşler ortaya koydukları görülmektedir. Aslında bu anlayış farklılığının şartların ortaya koyduğu birtakım zorunluluklardan kaynaklandığını ifade etmek gerekmektedir ki, fetihlerle birlikte sahabenin ileri gelenlerinin (kibar-ı sahabe) yeni fetholunan yerlere dağıldıkları, idareci ve eğitici olarak toplumu yönlendirdikleri bilinmektedir. Böylece Medine’de, hakkında nass bulunmayan bir vakıa meydana geldiğinde halifenin Kûfe’de, Basra’da, Şam’da, Mısır’da veya diğer memleketlerde bulunan sahabenin ileri gelenlerini toplaması ve onlardan fikir alması imkân dâhilinde gözükmemektedir. Bundan dolayı hüküm verebilecek sahabenin, bahsi geçen metodolojik sıralamayı kullanarak ya ferdi hareket ederek karar verdiği ya da etrafında bulunan yetkin sahabilerin fikirlerine ve bilgilerine başvurarak sonuca vardığı bilinmektedir. Bunun neticesinde Müslümanların bulundukları her beldeden orada bulunan sahabe sayısınca hakkında nass bulunmayan vakıalarla ya da ayetlerin tefsir ve tebyini ile ilgili görüşler zuhur etmiştir. Sahabenin Kur’ân’ın tefsiri ile ilgili ortaya koydukları farklı yaklaşımlarının temel sebeplerini üç maddede toplamak mümkündür:

1- Kur’ân ve sünnet ahkâmına ait nassların çoğunun kastedilen manaya delalet yönünden kat’i değil zannî olması.

2- Bu dönemde sünnet mecmuası henüz toplanmadığı için müştereken başvurulacak, üzerinde ittifak edilecek bir verinin olmaması.

3- Sahabenin bulunduğu çevrelerin sosyo-kültürel yapısının getirdiği maslahatın farklı olması.¹²²⁹

Bu temel sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan farklı yaklaşımlar doğal olarak kendi döneminin rengini taşımaktadır.¹²³⁰ Vahye muhatap olan ilk nesil arasında inen ayetlere

¹²²⁹ Hâllaf, *İslam Teşrii Tarihi*, 28-29.

bizzat şahitlik edenler veya ayetin hangi gerekçeyle nazil olduğunu bilenler olduğu gibi bunlara dolaylı vakıf olanlar ya da hiç bilgisi olmayanlar da vardır. Böylece sahabeyi ayetlerin tefsiri konusunda bilgi ve birikim olarak iki kategoride ele almak mümkündür. Her iki grubun da Kur'ân'ı anlamak için sarf ettikleri çabalar bu ayrıma bağlı olarak farklılık göstermektedir. Vahyi bizzat müşahade edenlerin Kur'ân'ın, vahiy öncesinde ve sürecinde ne anlama geldiğini bilmeleri yeterli olurken vahye dolaylı muhatap olanların bu durumların yanında Kur'ân'da geçen kelime ve kavramların anlam açısından geçirdikleri evreleri bilmeleri gerektiği¹²³¹ olgusu da bu farklılıkları tetiklemektedir.

Kur'ân-ı Kerim'e muhatap olan insanları yaşadıkları dönem açısından vahye şahit olanlar ve vahye dolaylı muhatap olanlar şeklinde ikiye ayrılabilir.¹²³² Sahabe arasındaki tefsir ihtilaflarına dair şu iki rivayet de sahabenin ihtilafının sebepleri ve hikmetleri veya faydalarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Abdullah İbn Abbas, daha ilk dönemde buna işaret etmiştir: "Ebu Ubeyd'in İbrahim et-Temimi'den (ö. 92/710-11) naklettiğine göre Hz. Ömer bir gün yalnızken kendi kendine 'Peygamberi bir olduğu halde bu ümmet nasıl olur da ihtilafa düşer?' dedi. Abdullah İbn Abbas'ı yanına çağırarak ona bu durumu sordu. İbn Abbas, 'Ey mü'minlerin emiri! Kur'ân bizim içinde bulunduğumuz bir vasata nazil oluyor ve biz onu kavırıyorduk. Bizden sonra nesiller gelecek, bunlara Kur'ân okuyacaklar fakat kimin hakkında nazil olduğunu bilmeyecekler. Bunun sonucunda Kur'ân hakkında kişisel görüşler ortaya çıkacak. Hâl böyle olunca ihtilaflar belirecek ve bu durum onları birbirlerine düşürecek hatta onlar birbirlerini öldüreceklerdir.' dedi. Hz. Ömer, Abdullah İbn Abbas'ın bu cevabına kızarak uzaklaştı. Mevzu üzerinden biraz zaman geçtikten sonra Hz. Ömer bir başına kalmış ve kendi kendine düşünerek Abdullah İbn Abbas'ı yanına çağırarak ona hak vermiştir."¹²³³ Diğer yandan Ömer b. Abdülaziz, sahabenin ihtilafı hakkında şu çıkarımı yapmaktadır: "Hz. Peygamber'in ashabı ihtilaf etmeselerdi bu beni sevindirmezdi.

¹²³⁰ İsmail Çalışkan, "Tefsirde Sahâbe İhtilafları", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 217-242.

¹²³¹ Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE., Ankara 2009, 143.

¹²³² Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, 143.

¹²³³ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, IV, 148; Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 138.

Çünkü onlar ihtilaf etmeseler ruhsat olmazdı.”¹²³⁴ demektedir. Bu bağlamda sahabenin Kur’ân yorumlarında farklı yaklaşımlarının nedenleri çeşitli yönleriyle ele alınacaktır.

2.5.1.1. Kur’ân Metninin Doğasından Kaynaklanan Sebepler

Yüce Allah (c.c.), Kur’ân’ı insanların sorunlarına dair hükümler içermesi bakımından bir asıl yapmıştır. Bu anlamda orada hükümler bazen açıkça zikredilirken bazen delaletler yoluyla bulunmaktadır. Bariz olarak zikredilmeyen her anlam için elbette belli bir çaba gerektirmektedir. Allah (c.c.), ilahî metni hüküm kaynağı kıldığından ve bu hükümlerin de zü-akıl olan insanlar tarafından bilinmesi gerektiğinden mülhem belli bir çaba sarf etmenin kaçınılmaz olduğu açıktır.¹²³⁵ Kur’ân’ın bu çok yönlülüğü, zahirî ve batınî anlamlar içerdiğini göstermektedir. Sahabeden İbn Abbas’tan gelen “Kur’ân zeluldur (boyun eğendir); çok vecihlidir. Onu en güzel, en uygun manayla yorumlayın.”¹²³⁶ rivayeti bunu açıkça ortaya koymaktadır. Yine Hz. Ali, Abdullah İbn Abbas’ı Haricilerle konuşmak üzere görevlendirmiş ve ondan Haricilere karşı Kur’ân’dan delil getirmemesini, Kur’ân’ın zü-vücûh olduğunu, sünnetten delil getirmesini istemiştir.¹²³⁷ Hz. Peygamber’in, İbn Abbas’a Kur’ân’ın te’vilini öğrenmesi için dua etmesi, ilahî metnin zü-vücûh olma özelliğinden kaynaklanmaktadır.¹²³⁸

Sahabe bazen Kur’ân ayetlerindeki bazı lafızlara farklı yorum yaptıkları görülmektedir. Örneğin, “إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلَكُمْ مُدْخَلَ كَرِيمًا” “Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız.”¹²³⁹ ayetindeki “كَبَائِرَ” lafzının ihtiva ettiği günahların neler olduğu noktasında sahabe farklı görüşler ortaya koymuşlardır.¹²⁴⁰ İbn Mes’ûd’dan nakledildiğine göre burada büyük günahlar, şirk koşturmak, Allah’ın (c.c.) rahmetinden ümit kesmek veya onun rahmetinden emin olmaktır. Başka bir rivayette ise

¹²³⁴ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz el-Hüseyni İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1966, I, 68; Eren, *Bedüzzaman Said Nursiden Fıkhi Tespitler*, 186.

¹²³⁵ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 34.

¹²³⁶ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 35; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, 770; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 40.

¹²³⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 145.

¹²³⁸ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 35.

¹²³⁹ Nisâ: 4/31.

¹²⁴⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, III, 295; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 476; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 59; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, V, 159-160; İbni Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 234; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, V, 26.

Nisa Sûresi'nin başından 30. ayetine kadar Allah'ın (c.c.) nehy ettiği günahlardır. Hz. Ali'den nakledilen rivayete göre büyük günahların kapsamı yedidir. Bunlar, şirk koşturmak, Allah'ın (c.c.) haram kıldığı nefsi (kişi/bireyi) öldürmek, muhsana (iffetli/evli) kadınlara iftira atmak, yetim malı yemek, faiz yemek/vermek, savaştan kaçmak ve İslam'a girdikten sonra tekrar cahiliye âdetlerine dönerek onları benimsemektir. İbn Ömer'e göre ise, büyük günahlar dokuz tanedir. Bunlar, Allah'a (c.c.) şirk koşturmak, iffetli kadına iftira atmak, Allah'ın (c.c.) haram kıldığı mü'min bir nefsi (kişi/bireyi) öldürmek, savaştan kaçmak, sihir yapmak, yetim malı yemek, anne-babaya itaatsizlik etmek, faiz alıp vermek ve Beyt-i Haram'da yasak olan şeyleri yapmaktır.¹²⁴¹

Başka bir örnek vermek gerekirse “(Savaş esiri olarak) sahip olduklarınız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı.”¹²⁴² Sahabe bu ayet hakkında farklı görüşler serdetmiştir. Bunlar:

1- Hz. Ali ve İbn Abbas'ın görüşlerine göre bunlar, esir yoluyla alınan cariyeler hariç kocası olan kadınlardır.

2- İbn Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Cabir b. Abdullah, Enes b. Malik ve İbn Abbas'a göre bunlar, satış yoluyla alınan cariyeler hariç kocası olan kadınlardır.

3- Hz. Ömer'e göre bu kadınlardan maksat, meşru yollarla dörde kadar nikâhlananlar hariç bütün iffetli kadınlardır.

4- Ebu Said el-Hüdri'ye göre bu ayet kocası olduğu halde Medine'ye hicret eden kadınlar hakkında inmiştir. Bu kadınlar Medine'ye geldiklerinde Müslümanlar onlarla evleniyorlardı. Daha sonra bu kadınların Mekke'deki kocaları da Medine'ye hicret ettiler. Hâl böyle olunca onlarla evlenilmesi yasaklanmıştır. Ayetten maksat, evlendikleriniz hariç hicret eden (evli) kadınlarla evlenmeyin şeklindedir.¹²⁴³

Yine Ramazan orucuna gücü yetme hususu hakkında sahabe farklı görüşler ortaya koymaktadır. Ayette “...وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ...” “Oruca gücü yetmeyenler ise

¹²⁴¹ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 476; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 248; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, II, 506.

¹²⁴² Nisâ: 4/24.

¹²⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, III, 106; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 469-470; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, II, 479.

bir yoksul doyumu fidye verir."¹²⁴⁴ diye buyurulmaktadır. Sahabe, bu ayet hakkında temelde üç farklı görüş serdetmiştir. Bunlar:

1- Muaz b. Cebel, İbn Ömer, İbn Abbas ve Seleme b. Evka'dan nakledilen rivayete göre, orucun farz kılındığı ilk yıllarda geçerli olup isteyen orucu tutacağı istemeyenin de oruç tutmayacağını bildirerek şöyle devam eder: Tutmayanların da bu günler adedince miskinleri doyuracağını belirten umumi bir anlamı barındırmaktadır. Ancak önceki ayette geçen, *"(O sayılı günler), insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'ân'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır. Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa onu oruçla geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun. Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez. Bu da sayıyı tamamlamanız ve hidayete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir.*"¹²⁴⁵ "Hasta veya yolcular hariç herkesin bu ayda oruç tutması gerektiğini ifade ederek mezkûr durum açıklanmıştır.

2- İbn Abbas'a nispet edilen diğer bir görüşe göre ise bu ayet, oruca güç yetirebilen yaşlı ve âciz kimseler içindir. Onlara oruç tutmama ve tutmadıkları gün adedince miskin doyurma ruhsatı verilmiştir. Ancak siyakındaki Bakara Sûresi'nin 185. ayeti bu ayeti kaldırmıştır. Gençlerin bu ayda oruç tutmakla sorumlu oldukları gibi onlar da oruç tutmakla sorumlu tutulmuştur. Fakat kendilerine ayetin hükmü kaldırılmadan önce oruç tutmadıklarında verilen ruhsat aynen geçerli olacaktır.

3- İbn Ömer ve yine İbn Abbas'a nispet edilen bazı nakillerde bu ayetin hükmü kaldırılmamıştır. Ayetin hükmü kıyamete kadar geçerli olacaktır. Yine ayete göre maksat, sağlığından endişe duyan hamile kadınlar, bebek emziren anneler, oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşlılar ve iyileşmesi ümit edilmeyen hasta kimseleri kapsamaktadır.¹²⁴⁶

Bütün bu verilerden sahabenin Hz. Peygamber hayatta iken ve bu ayetlere herhangi bir izah getirmişken aralarında farklı yorumlar yapmalarının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak ilk nesil olarak adlandırılan ashap ayetlerin sebebi

¹²⁴⁴ Bakara: 2/184.

¹²⁴⁵ Bakara: 2/185.

¹²⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, III, 165,166; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, II, 43; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 238;

nüzullerinden Arap dilinin inceliklerine kadar hem iç hem de dış bağlamın hepsine şahitken nasıl oluyor da aralarında böyle bariz ve telif edilemeyen ihtilaflar çıkmıştır? Yukarıdaki verilere göre bunun temelinde ilahî metnin kendi bünyesindeki ayetlerde yer yer müphemliğin olması kuvvetle muhtemeldir.

2.5.1.1.1. Kelime Kaynaklı Sebepler

Kur’ân-ı Kerim’de bazı lafızların sahabenin bulunduğu ortamda veya çevrede az kullanılması ya da başka dillerden Arapça’ya geçmesi nedeniyle anlaşılmasında zorluk yaşanmaktadır. Bu tür kelimelerin nadir bulunmalarından dolayı lafız veya ayetlerde mücmelliği ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan sahabeden bazıları ilim sahibi olsalar dahi bu garip lafızların anlamlarını bilmedikleri bize rivayet edilmektedir.¹²⁴⁷ Bundan olmalı ki Semin el-Halebî (ö. 756), sahabenin Kur’ân’da geçen bazı kelimeleri bilmedikleri ile ilgili bir mevzudan bahsetmektedir. “Arapların bazıları diğerlerinin anlamayacağı kelimeler kullanırdı. Bu sebeple sahabe, bilmedikleri bazı kelimelerin anlamlarını Hz. Peygamber’e soruyorlardı. Hatta İbn Abbas’ın bir kelimenin anlamını bilmediğine dair birtakım haberler nakledilmiştir.”¹²⁴⁸

Kur’ân ayetlerinde yer alan bazı lafızların sahabe arasında ilahî metnin tefsirinde görüş farklılıklarına sebebiyet vermiştir. Tekvir Sûresi’nde “وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ” “*Andolsun, yöneldiği zaman geceye*”¹²⁴⁹ ayetindeki “عَسْعَسَ” lafzı hem gecenin gelmesini hem de gecenin gitmesini (gündüz) anlamını ifade etmesi ayetten aynı anda birbirinden farklı ve zıt anlamların çıkarılabileceğine işaret etmektedir. Sahabeden Abdullah İbn Abbas, “Dönüp gelen geceye yemin olsun ki” diye izah ederken Hz. Ali “Dönüp giden geceye yemin olsun ki” şeklinde tefsir etmiştir.¹²⁵⁰ Allah’ın (c.c.) burada neyi kastettiği sahabe arasında kelimenin yapısı itibarıyla farklı yorumlara neden olmuştur.

Yine “وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ...” “*Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti) beklerler.*”¹²⁵¹ ayetindeki “ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ” lafzı sahabe arasında kelimenin iki müşterek anlama gelmesinden ötürü farklı yorumlamalara

¹²⁴⁷ Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 294.

¹²⁴⁸ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. Semin el-Halebi, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsiri Eşrâfi'l-Elfâz*, (thk., Muhammed Bâsil Uyuni's-Sevd), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, IV, 22.

¹²⁴⁹ Tekvîr: 81/17.

¹²⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXIV, 159-160.

¹²⁵¹ Bakara: 2/228.

sebebiyet vermiştir. “قُرُوء” kelimesi Arap dilinin müşterek lafızlarından olup hem ‘temizlik’ hem de ‘hayız’ anlamını aynı anda içerisinde barındırmaktadır. Sahabeden İbn Abbas, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah İbn Mes’ûd ve Ebu Musa el-Eş’ârî “قُرُوء” lafzı ile hayız kastedildiğini ifade etmişlerdir.¹²⁵² Bunun yanında Hz. Aişe, İbn Ömer ve Zeyd b. Sabit gibi sahabiler ise kelimenin temizlik anlamına geldiğini belirtmişlerdir.¹²⁵³ Allah’ın (c.c.), aynı anda hem temiz hem de hayız hâlini bu kelime ile kastetmediği açıktır. Arap dilinin inceliklerine vukufiyetleri neticesinde sahabenin burada iki farklı anlam yüklemesi daha sonra iki farklı hükmün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁵⁴ Hikmet-i ilahî gereği insanlara kolaylık için belki de iki anlam da kastedilmektedir. İlahî metnin derin anlamlar içeren bir kitap olduğu daha önce ifade edilmişti. Sahabe de Kur’ân lafızlarının geniş anlamlar içerdiğinden hareketle farklı yorumlar üretmiştir. Bu üretilen anlamların ise Kur’ân’ın temel mantığına aykırı olmamak kaydıyla farklı manalar ortaya çıkarılmak suretiyle hem anlam zenginliği hem de problemlere çözüm ortaya koymuşlardır.

2.5.1.1.2. Gramer Kaynaklı Sebepler

Kur’ân ayetlerinde yer alan bazı Arap dili kuralları, sahabe arasında ilahî metnin tefsirinde görüş farklılıklarına sebebiyet vermiştir. Yemin keffareti olarak bilinen “لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ” *“Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar. Bu durumda yeminin keffareti, ailenize yedirdiğinizin orta hâllisinden on yoksulu doyurmak yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir. Kim (bu imkânı) bulamazsa onun keffareti üç gün oruç tutmaktır. İşte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffareti budur.*

¹²⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 88-95; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 195; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 435; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, IV, 37; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 458, 467; Haşim Öz, “Tefsirde İhtilaf Sebebi Olarak Müşterek Lafızlar: Kur’ Örneği” *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15), 2020, 50-64.

¹²⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 96-97; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, II, 414; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 195; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 435; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, IV, 37; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 458; H. Öz, “Tefsirde İhtilaf Sebebi Olarak Müşterek Lafızlar: Kur’ Örneği” 56.

¹²⁵⁴ Sümeýra Nalbant, *Tefsirde Sahabe İhtilafı Taberî Örneği*, SAMER Yay., Kahramanmaraş 2019, 119; Başar, “Hanım Sahâbelerin Kur’ân’ı Anlama Metodu”, 366.

Yeminlerinizi tutun. Allah, size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki şükredesiniz.”¹²⁵⁵ ayetinde geçen “فَكَفَّارَتُهُ” lafızdaki zamirin mercii hakkında sahabe farklı görüşler ileri sürmüştür.

Hiz. Aişe’ye göre, “فَكَفَّارَتُهُ” lafzındaki zamir “بِمَا” ’ya aittir. Bu bakımdan lağv yemini için keffaret yoktur. İbn Abbas ve Sâid b. Cübeyr’e ise “فَكَفَّارَتُهُ” lafzındaki zamir “بِاللَّعْنِ” ’ye râcidir. Dolayısıyla keffaret gereklidir ve keffaret verildikten sonra sorumluluk kalkmaktadır.¹²⁵⁶

Kur’ân ayetlerindeki gramer kaynaklı yorum farklılığına başka bir örnek vermek gerekirse ayette “وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلْ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا” *“Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: ‘Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.’ Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir.”*¹²⁵⁷ buyurulmaktadır. Bu ayette “وَتَرْغَبُونَ أَنْ” lafzında geçen “رغب” fiili hem “رغب عن” “istememek, yüz çevirmek” hem de “رغب في” “istemek, arzu etmek” şeklinde kullanılabilir. Bundan dolayıdır ki Hiz. Aişe, mezkûr fiilin hazf edilen harficerinin “عن” olduğunu ifade etmiş ve ayeti “Nikâhlanmayı istemediğiniz öksüz ve zavallı kızlar...” şeklinde tefsir ederken İbn Abbas ise “في” harficeri olarak ele almıştır ki ayeti “Nikâhlanmayı istediğiniz öksüz ve zavallı kızlar...” şeklinde yorumlamış ve yorum farklılığı ortaya çıkmıştır.¹²⁵⁸

Sahabenin bazı ayetlerle ilgili yorum farklılıkları gramer kaynaklı olarak da karşılaşılmaktadır. Ayette “هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِيهِ قُلُوا لَهُمْ بِمَا يَفْقَهُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ” *“O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’ân’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah*

¹²⁵⁵ Mâide: 5/89.

¹²⁵⁶ Taberî, Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân, VIII, 618-624; İbni Ebû Hatim, Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm Müsneden ani’r-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbiîn, IV, 1191.

¹²⁵⁷ Nisâ: 4/127.

¹²⁵⁸ Taberî, Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân, VII, 542-543.

bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, 'Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır' derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar."¹²⁵⁹ buyurulmaktadır. Sahabe mezkûr ayette "وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ" "İlimde derinleşmiş olanlar" kısmını ayetin farklı yerlerine atıf yaparak yorumlamışlardır. İbn Ebî Müleyke'nin Hz. Aişe'den yaptığı rivayete göre lafzı yeni bir cümlemin başlangıcı kabul ederek, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındadır derler." şeklinde tefsir etmiştir. Buna mukabil İbn Abbas, "وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ" lafzını isti'naf cümlesi değil de önceki cümleye bağlı bir atıf olarak kabul etmiş ve "Oysa onun te'vilini ancak Allah (c.c.) ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir." şeklinde yorumlamıştır.¹²⁶⁰

Rivayete göre Irak'ın vergisinin geldiği dönemde Hz. Ömer ve kölesi onları karşılamaya çıkarlar. Gelen malların beklenenden fazla olduğunu görünce Hz. Ömer, 'Allah'a hamd olsun.' demiştir. Kölesi ise, 'Allah'a yemin olsun ki bu Allah'ın fazlı ve rahmetindendir.' demiştir. Hz. Ömer, kölesine tepki göstererek, 'Yalan söylüyorsun bu dediğin gibi değildir. Ancak Allah'ın (c.c.), 'De ki: "Ancak Allah'ın lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevinirler. Bu, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır."'¹²⁶¹ ayetindedir. Bu mallar da onların toplayıp yığdıklarındandır.' demiştir."¹²⁶² Bu nakle baktığımızda mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi için bir önceki ayete bakmak gerekmektedir. Ayette "Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur'an) geldi."¹²⁶³ buyurulmaktadır. Hz. Ömer'in kölesi gelen malı bir önceki ayetteki "بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ" Allah'ın fazlı ve rahmeti' lafzına atfederken Hz. Ömer ise bu atfın doğru olmadığını ifade ederek aynı ayetin sonuna "هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ" 'O, bütün toplayıp yığdıklarından daha hayırlıdır' lafzına atfetmiştir. Bu ayetteki fazl ve rahmet önceki ayette mev'iza ve şifanın karşılığıdır. Fazl ve rahmetten kastedilen Kur'an olup dünya metayı değildir.¹²⁶⁴ Söz konusu örneğe bakıldığında sahabe arasında atıftan dolayı ayetten farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Ancak Kur'an dil ve inceliklerine vakıf olan sahabe ayetten kastedilen

¹²⁵⁹ Âl-i İmrân: 3/7.

¹²⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, V, 218-220; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, III, 599.

¹²⁶¹ Yûnus: 10/58.

¹²⁶² İbni Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, VI, 1960; İbni Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, IV, 239.

¹²⁶³ Yûnus: 10/57.

¹²⁶⁴ Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 280.

manayı kolaylıkla anlamıştır. Kur'ân'a bütüncül bakan sahabe nesli, farklı teknikleri kullanarak tefsir çabalarını sürdürmüştür.

2.5.1.1.3. Kıraat Farklılıkları

İlahî hitabın önemli hususlarından biri de çeşitli kıraat vecihleri ile okunabilir olmasıdır. Hz. Peygamber döneminden itibaren Kur'ân öğreniminde ihtisaslaşan kurrâ sahabiler bulunmuş, aralarında Resûlullâh'ın kendilerine Kur'ân okuduğu sahabiler olmuştur. Mescitte sürekli Kur'ân öğrenimi ile meşgul olan ve bu anlamda zihin yoran, ders halkaları bulunan Abdullah İbn Mes'ûd, Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sabit gibi muallimler, daha ilk devirden itibaren Hz. Peygamber'den aldıkları talim üzerine Kur'ân eğitiminin usulünü belirlemişlerdir. Böylece sahabe kıraat ilminin tedris geleneğini başlatmıştır.¹²⁶⁵ Öyle ki sahabe özel Mushafları üzerine ekledikleri tefsir mahiyetindeki notlar şazz kıraat sayılmış¹²⁶⁶ ve yorum farklılıklarına sebebiyet vermiştir.

Burada değinmek gerekir ki Kur'ân talimi sıradan bir iş olmaktan çıkmış ve bir ilim olarak yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlamıştır. Halkın okuması ile kurraların okuması arasında epeyce seviye farkı bulunmuştur. Doğal olarak meslekî açıdan bu işle ilgilenenler ile halkın ihtiyaç duyduğunda okuması arasında söz konusu farkın bulunması normal karşılanmıştır.¹²⁶⁷

Sahabenin bazılarına isnad edilen kıraat vecihlerinin mevcudiyetleri asıl itibariyle onların Kur'ân'a olan vukufiyetlerinin göstergelerinden biridir. Mücahid, İbn Abbas'a sorular sormadan önce İbn Mes'ûd'un kıraatini okusaydım, ona sorduğum meselelerin çoğunda soru sorma ihtiyacı hissetmezdim."¹²⁶⁸ der. Onların özellikle kıraatlerin vecihlerini bizzat Hz. Peygamber'den aldıkları malumdur.¹²⁶⁹ Abdullah İbn Mes'ûd,

¹²⁶⁵ Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 2019, 42-54; Yatkın, *Abdullah İbn Abbâs ve Hadis İlmindeki Yeri*, 45; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, (3. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2013, 422; Ünal, *Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi* (Kıraat İlmi ve Kısa Tarihi), 65-68.

¹²⁶⁶ Mehmet Dağ, "Kıraat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-" *Marife*, 7, (2), 2007, 57-110.

¹²⁶⁷ Dumlu, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*, 25.

¹²⁶⁸ Tirmizî, *Tefsir: II*; İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fî Usulî't-Tefsir*, 44; Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 43.

¹²⁶⁹ Bu hususta Hişam b. Hâkim ile Hz. Ömer arasında Furkân Suresi'nin okuyuşu ile ilgili farklı kıraat ortaya çıkmış ve Hz. Ömer, Hişam'a bunun sebebini sorunca Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisine böyle okuttuğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine ikisi birlikte Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gitmiş ve Resûlullah

“وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَغْلَّ وَمَنْ يَغْلَّ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ” *“Hiçbir peygamber savaşanların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra herkese kazanmış olduğunun karşılığı, kimse haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir.”*¹²⁷⁰ ayetini okuduktan sonra “Bana kimin kıraati üzere okumamı istersiniz. Gerçekten ben Hz. Peygamber’e yetmiş küsur sûre okumuşumdur. Gerçekten Hz. Peygamber’in ashabı bilirler ki ben Allah’ın (c.c.) kitabını onların en iyi bileniyim. Kendimden daha iyi bilen birini bilsem mutlaka ona giderim.”¹²⁷¹ demiştir. Bu ayette geçen “أَنْ يَغْلَّ” kelimesini Abdullah İbn Abbas malum kalıbı ile Abdullah İbn Mes’ûd ise meçhul kalıbı ile okumuştur. Abdullah İbn Abbas’a, İbn Mes’ûd’un bu kelimeyi meçhul kalıbı okuduğu söylendiğinde ‘Peygamber’e ihanet edilmesi de öldürülmek istenmesi de vakidir. Bu bakımdan Peygamber’e nispeti açısından uygun olan, malum okumaktır.’ şeklinde karşılık vermiştir.¹²⁷² Burada “yeğulle” kelimesini sahabeden önemli iki isimden İbn Mes’ûd ve İbn Abbas farklı kalıpları tercih ederek okumaları¹²⁷³ anlam farklılıklarını oluşturması açısından önemlidir.

Sahabe arasında kıraat konusunda mütehassıs olanlar bulunmaktadır. Abdullah İbn Abbas, “النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ...” *“Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de mü'minlerin analarıdır.”*¹²⁷⁴ ayetini, “من انفسهم وهو اب لهم وازواجه” şeklinde okumuştur. Hz. Ömer, bu okuyuşu kabullenmemiş olacak ki, ‘Ey Genç! (ayetteki) bu fazlalığı gider.’ İbn Abbas, ‘Übey İbn Kâ'b'ın Mushafı böyledir.’ demiş ve Übey’in yanına gidip sormuştur. Übey, ‘Ben Kur’ân ile meşgul olurken, sen çarşı pazarlarda alışverişle meşguldün!’ şeklinde yanıt vermiştir.¹²⁷⁵ Burada Übey’in Kur’ân kıraatine olan vukufiyeti anlatılmakla birlikte sahabe arasında farklı anlamaların reelliğini ortaya çıkarmıştır.

Hiz. Ömer, bir gün namazda Hişam b. Hâkim’in (ö. 15/636) “Furkan Sûresi’ni Hiz. Peygamber’in kendisine öğrettiğinden farklı okuduğunu görür ve kızarak hemen

kendilerine, ‘Şüphesiz ki bu Kur’ân yedi harf üzere nazil olmuştur. Onlardan hangisi kolayınıza gelirse onu okuyun’ buyurmuştur. Bkz., Buhârî, Husumat: 4; Müslim, Salatu’l-Müsafirîn: 48.

¹²⁷⁰ Âl-i İmrân: 3/161.

¹²⁷¹ Müslim, Fedâilu’s-Sahabe: 21.

¹²⁷² Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, II, 362.

¹²⁷³ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 133; Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 335.

¹²⁷⁴ Ahzâb: 33/6.

¹²⁷⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, XVII, 66; Başka bir rivayette bu durumu Hiz. Ömer kendisi itiraf etmektedir. Bkz., Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 43.

müdahale etmek ister ancak Hişam b. Hâkim namazdadır. Güçlkle sabreden Hz. Ömer, namaz biter bitmez onun cübbesinden tutup kendisine doğru çeker ve ona yanlış okuduğunu söyler. Ancak bu okuyuş tarzının kendisine Hz. Peygamber tarafından öğretildiğini ifade eden Hişam b. Hâkim ne söylerse Hz. Ömer'i ikna edemez. Daha sonra ikisi birlikte Resûlullâh'a gider ve durumu anlatırlar. Hz. Peygamber hem Hz. Ömer'i hem de Hişam'ı tasdik eder ve Furkan Sûresi'nin bu şekilde nazil olduğunu belirttikten sonra bu sûre yedi harf üzerine nazil olmuştur, bunlardan hangisi kolayınıza gelirse o şekilde okuyun! buyurmuştur.”¹²⁷⁶

Yine sahabenin farklı kıraat okuyuşlarına örnek vermek mümkündür. “حَتَّىٰ إِذَا “*Nihayet* “اَسْتَيْسَرَ الرَّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ” *peygamberler ümitlerini kesecek hâle gelip yalanlandıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi de böylece dilediğimiz kimseler kurtuluşa erdirildi. Azabımız ise, suçlular topluluğundan geri çevrilemez.*”¹²⁷⁷ Hz. Aişe, ayet hakkında yorumda bulunmaktadır. “Sıkıntılar uzayıp da yardım gecikince peygamberler kavimlerinden kendilerini yalancılıkla itham edenlerin iman edeceklerinden ümitlerini kesmişler, inanmış olanların da kendilerini yalanlayacaklarını sanmışlardır. İşte o zaman Allah'ın yardımı gelmiştir.”¹²⁷⁸ Hz. Aişe, burada “قَدْ كُذِّبُوا” ifadesini “şeddeli” okurken İbn Abbas, Said b. Cübeyr ve İbn Mes'ûd ise ayetteki gibi bu ifadeyi “قَدْ كُذِّبُوا” muhaffefe (şeddesiz) şeklinde okumuşlardır.¹²⁷⁹ Böylece farklı vecihlerle okunduğunda anlam farklılığının ortaya çıkacağı söylenebilir. Dolayısıyla “قَدْ كُذِّبُوا” muhaffefe (şeddesiz) okunduğunda peygamberlerin, Allah'ın (c.c.) kendilerine vaad ettikleri şeyin gerçekleşmeyeceğini sanmaları ve kendilerinin yalancı çıkarıldıklarını düşünmeleri gibi bir anlam ortaya çıkarken aynı kelime “قَدْ كُذِّبُوا” şeddeli (müşeddede) okunduğunda ise bu anlam ihtimali zayıflamaktadır.¹²⁸⁰ Burada Hz. Aişe'nin şeddeli kıraati, Abdullah İbn

¹²⁷⁶ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân: 5; Müslim, Salatü'l-Müsafirîn: 48; Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, I, 24; İbn Hibban, Sahihu İbn Hibban, III, 16; Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, I, 81; Zerkeşî, el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân, I, 211; Zürkânî, Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmü'l-Kur'ân, I, 140.

¹²⁷⁷ Yûsuf: 12/110.

¹²⁷⁸ Buhârî, Tefsîr: 6; Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, III, 396.

¹²⁷⁹ Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, III, 394; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, Tenviru'l-Mikbas min Tefsîl İbni Abbas, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 2018, 259.

¹²⁸⁰ Coşkun, Tefsirin İlk Çağları Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri, 398.

Abbas ve diğer bazı sahabilerin ise şeddesiz (tahfif) kıraati tercih ettikleri müşahade edilmektedir.¹²⁸¹

Sahabeden Hz. Aişe başka bir ayette “إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ” “Havârilere ‘Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?’ diye sormuşlardı. O şöyle cevap verdi: ‘Eğer iman etmiş kimseler iseniz Allah’a saygılı olun.’”¹²⁸² geçen “يَسْتَطِيعُ” lafzının kıraatini muhatap kalıbı ile “تَسْتَطِيعُ” şeklinde tercih ederek önceki ayette yer alan ‘havarilerin inanmış kimseler olduğu’ ifadesiyle gerekçelendirmiştir. Ayeti ‘Rabbinden bize gökten bir sofrayı indirmesi hususunda niyazda bulunabilir misin?’ şeklinde anlamlandırmıştır.¹²⁸³ Hz. Ali, Abdullah İbn Abbas ve Sâid b. Cübeyr ise ayette geçen mezkûr lafzı, “يَسْتَطِيعُ” şeklinde okumuşlardır. Bu durumda anlam “Rabbinden bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?” şeklinde ortaya çıkmıştır.¹²⁸⁴ Kıraat vecihlerinin farklı olması anlamaya etki etmiş, yorum farklılıklarını ortaya çıkarmıştır.

Sahabe, kıraat bağlamında hemen her biri münferit mushaf sahibi idi. Hz. Peygamber’den okudukları kıraatlerden tefsir ilaveli mushaflarına yazmışlardır. Bu yazılanlardan bir kısmı mushafa uygun iken bir kısmının da uygun olmadığı bilinmektedir.¹²⁸⁵ Sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Übey b. Kâ’b, Abdullah İbn Mes’ûd, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr, Hz. Aişe, Hz. Hafsa ve Ümmü Seleme gibi önde gelenler, Kur’ân metnini yazılı olarak kendi mushaflarına kaydettikleri gibi Hz. Peygamber’den aldıkları bazı ayetlerin tefsir izahlarını da bu mushafların kenarlarına not düşmüşlerdir.¹²⁸⁶ Bütün bu kıraat farklılıklarının ayetlerin yorumlamalarını etkilediğini göstermektedir. Bunun yanında sahabenin vahyi sözlü ve yazılı olarak korumanın yanında tefsirini de muhafaza altına aldıklarının somut parametrelerindendir.

¹²⁸¹ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 134; Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 247-250.

¹²⁸² Mâide: 5/112.

¹²⁸³ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 365.

¹²⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 364; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 131; Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 287-288.

¹²⁸⁵ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 100; Dağ, “Kıraat İlminde Şâzz Kavramı - Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-”, 57-110.

¹²⁸⁶ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman, *Kitâbü’l-Mesâhif*, (thk., Muhammed b. Abdüh), el-Fârîku’l-Hâdis, Kahire 2002, 76-109; el-A’zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’ân Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, 106-107; Hamidullah, *Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, 41-52. Hz. Peygamber’in burada zikredilen hanımlarının doğrudan kendilerine ait bir Mushaf oluşturmadıklarını, sahip oldukları mushafları Kur’ân’ı ezberleyen ve yazı yazmayı bilen kimselere yazdırdıklarını ifade etmek gerekmektedir. Bkz., Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, 211-216.

2.5.1.2. Kur'ân'ı Yorumlayandan Kaynaklanan Sebepler

2.5.1.2.1. Sahabenin Öznelliği

Sahabe tefsiri ile ilgili bugüne kadar yapılan rivayetler hükmen merfu mertebesinde değerlendirilmiştir. Bunun temel sebebi, bu rivayetlerin hüccet ve delil getirme bakımından değer ifade etmesidir. Sahabe, bir ayetin anlaşılması noktasında Hz. Peygamber'den hakkında herhangi izah getirilmeyen konularda sarf ettikleri açıklamalar çoğu zaman Hz. Peygamber'in sözüne muvafık olmaktadır. Ancak bu sahabenin hepsinin aynı derecede ilim ve fazilet sahibi olduğu anlamına gelmemelidir. Her birinin farklı konularda daha çok ön plana çıktıkları görülmektedir. Nitekim onlardan bazıları âlim, bazıları cesur, bazıları ise hem âlim hem de cesurdu.¹²⁸⁷ Sahabe arasında bazılarının Kur'ân/kıraat konusunda bazılarının tarih konusunda bazılarının miras konusunda bazılarının iktisat konusunda bazılarının Ehl-i kitap kültürü konusunda vs. birikimleri ile ön plana çıktıkları görülmektedir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, Câbiye'de¹²⁸⁸ hutbe verirken “Kur'ân'a dair soru sormak isteyen her kim varsa Übey b. Kâ'b'a gitsin. Ferâiz ile ilgili soru sormak isteyen her kimse Zeyd b. Sâbit'e gitsin. Fıkıha dair soru sormak isteyen her kim varsa Muâz b. Cebel'e gitsin. Mal isteyen her kim de varsa bana gelsin.” demiştir.¹²⁸⁹

Bunun yanında en azından nakil konusunda da sahabenin tamamı aynı konumda değildir. Sahabenin bir kısmı sürekli Hz. Peygamber'in yanında olduğu için ondan daha fazla bilgi elde etmiş, bir kısmı ise çeşitli nedenlerden dolayı ara ara onunla beraber olduklarından dolayı birçok bilgiden haberleri olmamıştır. Bu anlamda bir ayetin tefsiri kendilerine sorulduğunda bazıları yer yer cevap vermekten çekiniyorlardı.¹²⁹⁰ Gerek algı gerek muhakeme gerek hafıza insandan insana değiştiği için sahabenin tefsirle ilgili nakilleri de bu bağlamda farklılık arz etmiştir. Sahabenin yukarıda bahsedilen birtakım

¹²⁸⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 21.

¹²⁸⁸ Câbiye: Şam'da bulunan bir köydür. Hz. Ömer, Câbiye'de sahabenin ileri gelenleri ve Suriye'deki bütün emirlerin katılmasıyla yaptığı bu önemli toplantı “Yevmü'l-Cabiye” ve orada okuduğu “Hutbetü'l-Cabiye” adlı hutbe ile meşhur olmuştur. Bkz., Mustafa Fayda, “Câbiye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1992, VI, 538.

¹²⁸⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, IV, 127; Hâkim Nisâbü'rî, *el-Müstedrek âle's-Sahîhayn*, III, 326; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, V, 505; İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkîn an Rabbi'l-Âlemin*, I, 17; Nûreddin Ali b. Ebibekir Heysemi, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, (thk., Hisamuddin el-Kudsi), Mektebetü'l-Kudsi, Kahire 1994, I, 135; Fayda, “Câbiye”, VI, 538.

¹²⁹⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 21.

sebeplere bağılı olarak ayetleri farklı yorumlamış veya anlamlandırmışlardır. Zaten burada öznellikten kasıt insan fıtratı sonucu oluşan bireysel farklılıklar ve subjektifliktir. Çünkü her fikir sahibinin bilgi birikimi, akli seviyesi, bakış açısı, düşünce yapısı, kapasitesi ve mizacı vb. özellikler farklılık gösterir. Kur'ân'ı anlamadaki görüş ayrılıkları da insanların zihnlerinde Kur'ân'ı yorumlarken mezkûr farklılıklardan kaynaklanan öznelliklerdir.¹²⁹¹

Al-i İmrân Sûresi'nde “Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri mal kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”¹²⁹² buyurulmaktadır. Ayette cimrilerin ahiretteki durumundan bahsedilerek cimrilik ettikleri şeyin ahirette boyunlarına dolanacağı ifade edilmiştir. Ancak bunun nasıl ve ne olarak gerçekleşeceği ile ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Abdullah İbn Mes'ûd bu konuda ‘Bu (cimrilik ettiği şey) yılan olup onun başını galeyayacak ve ona senin cimrilik ettiğin malınım diyecektir.’¹²⁹³ Bu izahın İbn Mes'ûd'un kişisel muhayyilesinin ürünü olduğu açıktır.¹²⁹⁴

Sahabe Kur'ân'ı anlamaya çalışırken fail (yorumlayan/anlamaya çalışan) konumunda iken ilahî metin nesne (yorumlanan/anlaşılmaya çalışılan) bir metin olmaktadır. Bu açıdan özne-nesne ilişkisi farklılık arz edebilir. İnsan fıtratı gereği yaratıcısından gelen mesajdan haberdar olmak ister. Kur'ân'a yönelen insanın / öznenin sahip olduğu insanî vasıflar yapmış olduğu yoruma bir şekilde yansımaktadır. Yorumcunun öznel fikirlerine etki eden bu vasıflar, bazen anlam zenginliğine katkı sağlamakta iken bazen de anlama veya yorumlama ile ilgili derin ihtilafların sebebi olabilmektedir.¹²⁹⁵

Özellikle İbn Haldun'un, “Kur'ân, Arap dili ve Arap dilinin belagati ile nazil olmuştur. O çağlarda Arapların her biri Kur'ân'ı ve onun ayrı ayrı terkiplerini anlıyordu. Kur'ân, Allah'ın birliği vakıa ve hadiselerine uygun şekilde farz olan dinî vazifeleri

¹²⁹¹ Mehmet Ali Fındık, *Mücahid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 2013, 9.

¹²⁹² Âl-i İmrân: 3/180.

¹²⁹³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, VI, 272.

¹²⁹⁴ Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 181.

¹²⁹⁵ Fatih Yitek, “Kur'ân Ayetlerinin Yorumunda Öznellik Sorunu”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, (1), 2016, 163-182.

anlatarak cümle cümle, ayet ayet iniyordu.”¹²⁹⁶ görüşünü Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde herkesin ayetler iner inmez aynı seviyede anladığı şeklinde değerlendirmek akliselime muğayyirdir.¹²⁹⁷ Aynı kültürde ve aynı topraklarda yaşasalar bile insanların edebî, tarihî ve felsefî herhangi bir metne karşı anlama kapasiteleri, bakış açıları, duyuşsal ve bilişsel anlama ve anlamlandırma yetileri elbette farklı olacaktır. Sahabe de içinde bulundukları sosyal, iktisadî ve kültürel faktörlere göre öznellik göstermiştir. Hz. Peygamber, sahabeye Benî Kureyzâ’ya gitmelerini emrettiğinde şöyle buyurmuştur: “Hiç kimse ikindi namazını Benî Kureyzâ dışında kılmasın.” İkinci namazının vaktinin geçmesi belirince, sahabeden bir kısmı yolda ikindi namazını kılarken bir kısmı ise ikindi namazını kılmamış ve Beni Kureyzâ’da kılmıştır. Dolayısıyla bir kısmı, Hz. Peygamber’in sözünü ‘ikindi vakti geçmeden oraya ulaşın’ şeklinde yorumlarken diğer bir kısmı ise ‘her halükârda oraya varmadan ikindi namazını kılmayın’ şeklinde yorumlamışlardır.¹²⁹⁸

Bu rivayete bakıldığında sahabenin engin muhakemesine göre iki farklı anlam ortaya koyduğu görülmektedir. Sahabe içindeki yaş itibarıyla büyük olanlar ile genç olanlar arasında bile anlama ve yorumlaya karşı tutumları ve muhakeme gücü farklılık göstermiştir. Bundan olmalı ki Hz. Peygamber, onları kabiliyetlerine göre belirli konularda otorite olacak şekilde yönlendirmiştir. Zeyd b. Sabit’ten Yahudi yazısını, İbranice ve Süryanice’yi öğrenmesini talep etmiştir. Zeyd, kısa sürede Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Yahudilerle yaptığı yazışmalara tercümanlık yapacak kadar ileri seviyeye gelmiştir.¹²⁹⁹ Hatta Allah Resûlü, sahabeyi yeteneklerine göre farklı branşlara yönlendirmiştir. Onların kabiliyetlerine göre ayrışıklarını ve çeşitli ilimlerde derinleştiklerini şöyle vurgulamıştır: “Kur’ân’ı şu dört kişiden öğreniniz: Abdullah İbn Mes’ûd, Salim (ö. 45/674), Muaz b. Cebel ve Übey b. Kâ’b.”¹³⁰⁰

Sahabenin tefsir ilminde muradı ilahîyeyi sonraki nesillere oranla daha iyi kavramalarında en önemli iki hususun sebep olduğu daha önce ifade edilmişti.

¹²⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 614.

¹²⁹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 60.

¹²⁹⁸ İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, VI, 82.

¹²⁹⁹ Daha geniş bilgi için bkz., İbrahim Kutluay, “Zeyd b. Sabit’e Yahûdî Yazısını / Dilini Öğretme Talimatı Verilmesi ile İlgili Rivayetler Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7, (2), 2009, 129-157; M. Yıldırım, *Asr-ı Saâdet’te Ticaret ve Tüccar Sahabiler*, 46.

¹³⁰⁰ Buhâri, *Menâkıbu'l-Ensar*: 16; Fezâilu'l-Kur’ân: 8; Fezâilu's-Sahabe: 26, 27; Müslim, *Fedailu's-Sahabe*: 22; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur’ân*, I, 244.

Bunlardan ilki, onların sarsılmaz bir imana sahip oldukları¹³⁰¹, ikincisi ise olay ve sebeplere bizzat müşahade edip vakıa-hüküm münasebetini çok iyi kurabilmeleridir. Bu iki önemli hasletle birlikte sahabenin topladığı bilgi, örf ve âdetlere olan vukufiyetleri farklı olabiliyordu. Bu minvalde sahabenin bilgi ve fikrî derecelerindeki farklılık, kimisini bir diğerine nazaran daha âlim olarak ön plana çıkarmaktadır.¹³⁰² Sahabenin her biri Hz. Peygamber'den her şeyi nakletmemiş veya duymamıştır. Dolayısıyla çok bilgi duyanlar daha birikimli ve daha çok bilgi sahibidir. Her biri bu bilgileri değerlendirme beceri ve kabiliyetine sahip olamadıkları için bu bilgileri farklı değerlendirenler, farklı analiz edenler bir adım öne çıkmıştır.

Bu yönüyle sahabenin hepsinin bir bütün olarak Kur'ân'ı, sadece Hz. Peygamber'den işitmekle mücmel ve mufassal olan bazı ayetlerin tamamını anlayabilecekleri durumda olmadıkları¹³⁰³ ortadadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in ahirete irtihali olayı, sahabede önce derin bir sarsıntıya neden olmuş¹³⁰⁴, daha sonra sahabe arasındaki büyükler de birer birer vefat edince gençlerin algılama ve anlama gibi anlayışları, yeni fethedilen yerlerin kültürlerinin etkisiyle farklılaşmış ve hatta imani feyizleri azalmıştır.¹³⁰⁵ Elbette onları Kur'ân'ı anlamada diğer nesillere göre en yetkin ve muktedirleri olarak kabul edilmektedir. Ancak iç problemler, dış etkenler ve bireysel anlayış farklılıkları Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırmada ihtilaflara sebebiyet vermiş, öznel tahlil ve değerlendirmeler ortaya çıkmıştır.

Ayette “مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى” “*Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı.*”¹³⁰⁶ “وَلَقَدْ رَآهُ” “*And olsun ki o, Cebrail'i bir başka inişte daha (aslı suretiyle) görmüştü.*”¹³⁰⁷ buyurulmaktadır. Ebu Hureyre, Necm Sûresi'ndeki 11. ayetin manası için Hz. Peygamber'in gördüğü şeyin Cibril olduğunu ifade ederken¹³⁰⁸ aynı sûrenin 11. ve 13. ayetlerini İbn Abbas, farklı yorum yapmıştır. İbn Abbas, bu iki ayet hakkında Hz.

¹³⁰¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59.

¹³⁰² Sahabenin bazı konulardaki farklılıkları için bkz., Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 21; Baş, “Kur'ân'ı Anlamada Farklı Bir Sima Hz. Ömer”, 313-320.

¹³⁰³ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 292.

¹³⁰⁴ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 189-190; Buhâri, *İsti'zan*, 29; Meğazi, 83; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örnekliğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 205-256, 261-280; Zerrinküb, *İslam Şafağı -İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı-*, 91.

¹³⁰⁵ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, 165; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 33.

¹³⁰⁶ Necm: 53/11.

¹³⁰⁷ Necm: 53/13.

¹³⁰⁸ Müslim, *İman*: 77.

Peygamber'in "Onu (Rabbini) iki kez kalbi ile gördü" demektedir.¹³⁰⁹ "*Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı.*" Yani, Hz. Muhammed Rabbini bizzat gözüyle görmedi. Allah (c.c.), onun kalbine nur verdi, o da kalbinin nuruyla rabbini gördü.¹³¹⁰

Bu yorumların aksine Mesruk'un sahabeden Hz. Aişe'den rivayet ettiğine göre "Üç şey vardır ki her kim onlardan birini söyler ise Allah'ın Resûlü'ne iftira atmış olacağını ve bunların şu şekilde sıralandığını ifade eder: Her kim Muhammed'in Rabbini gördüğünü söylerse, Allah'ın Resûlü'ne büyük iftira etmiş olur.¹³¹¹ (Mesruk) ben yaslanmış durumdaydım. Hemen oturarak şöyle der: Ey mü'minlerin annesi! Bana müsaade et ve acele etme, nitekim Allah (c.c.); "*And olsun Peygamber, onu apaçık ufukta gördü.*"¹³¹² ve "*And olsun ki o, Cebrail'i bir başka inişte daha (aslî suretiyle) görmüştü.*"¹³¹³ şeklinde buyurmadı mı?" dedim. Bunun üzerine mü'minlerin annesi şöyle cevap verdi: "Bu ümmetten bu mevzuyu Hz. Peygamber'e ilk soran benim. Hz. Peygamber, "Ancak o Cibril'dir. Zira ben onu iki defadan başka görmedim. Onu gökten inerken vücudunun büyüklüğünün yeri ve göğü kaplamış halde gördüm." demiştir. Hz. Aişe, Yüce Allah'ın görülmesinin mümkün olmadığını "Sen Allah'ın (c.c.) "*Gözler onu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder.*" O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır."¹³¹⁴ Yine Allah'ın (c.c.); "*Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.*"¹³¹⁵ buyurduğunu duymadın mı?" şeklinde ayetlerden istinbat yaparak Hz. Peygamber'in Allah'ı (c.c.) bizzat görmediği yönünde izah etmiştir.¹³¹⁶

Burada şu önemli hususla karşılaşılmaktadır. Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an'ın hepsini bir bütün olarak tefsir etmiş midir? Eğer tefsir etmişse sahabe neden ilahî metnin bazı ayetlerini farklı yorumlama ihtiyacı hissetmiştir? Çünkü Hz. Peygamber'in söz söylediği yerde sahabenin konu hakkında istisnalar hariç olmak üzere farklı konuşması düşünülemez. Ancak Kur'an'ı baştan sona tefsir edip etmediğini

¹³⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, XXII, 32.

¹³¹⁰ Müslim, İman: 77; Tirmizî, Tefsir: 53.

¹³¹¹ Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojinde Sahabenin Zabtı-*, 54.

¹³¹² Tekvîr: 81/23.

¹³¹³ Necm: 53/13.

¹³¹⁴ En'âm: 6/103.

¹³¹⁵ Şûr'a: 42/51.

¹³¹⁶ Müslim, İman: 76; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, XXII, 29.

tartışmalı bir konu olarak bir tarafa bırakılırsa sahabe ya Resûlullah'tan gelen ne varsa hepsini anlıyor ya da soru sormaktan çekiniyor. Bu iki ihtimale de olumlu cevap verilememektedir. Çünkü sahabe ayetlerin hepsini net bir şekilde anlayamamıştır. Bu durumu Hz. Peygamber'in gönderiliş misyonunda da görmek mümkündür. Örneğin ayette “...İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur’ân’ı indirdik.”¹³¹⁷ şeklinde bu durum ifade edilmektedir.

Sahabenin olaylara müşahedelerinin farklılığı da görüşlerini etkilemiştir. Özellikle şu nakilde Hz. Aişe'nin eleştirildiği görülmektedir. İbn Ömer'in şöyle dediği nakledilmiştir: “Hz. Peygamber, Bedir’de (müşrik ölümlerin topluca gömüldükleri) çukurun başına varıp ‘Rabbinizin size vaat ettiği şeyin gerçek olduğunu gördünüz mü?’ dedikten sonra ‘Onlar şimdi benim dediklerimi işitiyorlar’ buyurdu.” Bu hadise Hz. Aişe’ye haber verilince o, Hz. Peygamber, ancak ‘Onlar şimdi benim söylediklerimin hak olduğunu biliyorlar’ demiştir. Bu bağlamda “وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يُشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ” *“Dirilerle ölümler de bir değildir. Allah dilediğine elbette işittirir; ama sen kabirlerdekilere de işittirecek değilsin!”*¹³¹⁸ ayetini delil getirmiştir.¹³¹⁹ Süheyli (ö. 583/1187), bu sözünden dolayı Hz. Aişe’yi eleştirmiştir. Ona göre “Hz. Aişe orada bulunmamıştır. Başkaları ise orada bulundukları için Hz. Peygamber’in lafzını daha iyi bellemişlerdir. Nitekim onlar, ona ‘Ey Allah’ın Resûlü! Kokmuş, kokuşmuş bir ceset topluluğuna mı sesleniyorsun?’ diye sorunca Hz. Peygamber, ‘Siz benim dediklerimi onlardan daha iyi işitemezsiniz.’ buyurmuştur.”¹³²⁰ Süheyli, sahabeden Hz. Aişe’nin olaya bizzat şahit olmadığını ve Fâtır Sûresi’nin ilgili ayetini yanlış açıkladığını ifade etmektedir. Hatta onun bu eleştirisi Hz. Aişe’nin Kur’ân’a arz uygulamalarına dayanan açıklamalarının tümünün isabetli olmayabileceğini de göstermektedir.¹³²¹

Bu açıdan bakıldığında, Kur’ân’ı anlamalarına yardımcı olan ana kaynakların yanında tali faktörler farklılık arz etmektedir. Bunların sahabede farklılık olarak ortaya çıkması kişisel özelliklerinin bir neticesidir. Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas ve

¹³¹⁷ Nahl: 16/44.

¹³¹⁸ Fâtır: 35/22.

¹³¹⁹ Zerkeşi, *el-İcâbetü Lemma İstedreket Aişetü ala’s-Sahabeti*, 110; Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 179.

¹³²⁰ Zerkeşi, *el-İcâbetü Lemma İstedreket Aişetü ala’s-Sahabeti*, 109.

¹³²¹ Erul, “Hz. Aişe’nin Metin Tenkitinde Kullandığı Yöntem”, *Zerkeşi, Hz. Aişe’nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler İçinde*, 191; Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 179.

H. AiŖe gibi KureyŖ'in önde gelen ailelerine mensup sahabeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Bilal-i HabeŖi, Selman-ı Farisi ve Süheyb-i Rûmi gibi içlerinde Arap olmayanlar da bulunmaktadır.¹³²² Dolayısıyla onlar homojen bir yapıya sahip değillerdi. Hıfz gücü, anlama yeteneği, dalgınlık ve dikkatsizlik gibi nitelikleri onların beŖerî yönleriyle ilgili olup her insanın maruz kalabileceği zaaflardır. Bu bakımdan nasıl her insanın birtakım zabt kusurları varsa aynı Ŗekilde (insan olmalarından dolayı) sahabenin de bazı farklılıkları vardır. Sahabenin hepsinin aynı hıfz (ezber) gücü, anlama kabiliyeti, zekâ ve dikkat anlamında eŖit düzeyde olması mümkün değildir. Bunun yanında kimisinin küçük veya büyük yaŖta bazı olaylara Ŗahitlik etmeleri ya da yaŖlanınca bazı rivayetleri aynen nakledememeleri vb. zihinsel psikolojik sebepler, arızalar ve hastalıklar, bazı rivayetlerin nakli esnasında birtakım anlama ve yorumlama hatalarının ortaya çıkmasına yol açabilir.¹³²³

KureyŖ'in önde gelenleri elbette Arap dilinin inceliklerini ve üslubunu/biçimini, eyyamı Arab'ı, cahiliye Ŗiirini, Arap âdetlerini, geleneklerini ve göreneklerini çok iyi derecede biliyorlardı. Bu etkenler sahabeyi kendi aralarında farklı kılmaktadır. Hâliyle maddî ve manevî etkenlerin Kur'ân yorumunu ve muradı ilahiyeyi anlama marifetleri de çeŖitli olacaktır. H. Peygamber'in etrafında bulunan, onunla birlikte yaŖayan ve herhangi bir Ŗekilde onu görme Ŗerefine nail olan sahabe, ferdî anlamda ilim ve mizaç yönünden birbirinden farklı olmuŖtur.

Konu hakkında belirtilmesi gereken husus ise ilim konusunda herkesin aynı seviyede olmadığıdır. Bu anlamda Allah (c.c.) Ŗöyle buyuruyor: “...*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?...*”¹³²⁴ Ayetteki “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*” cümlesi daha genel olarak ilmin yani doğru bilginin Allah (c.c.) katında mutlak bir değer olduğuna iŖaret etmektedir. Esasen iman da ilim aracılığıyla edinilmektedir. DavranıŖ ve uygulama planında olumlu sonuçlar doğurmayan veya kötülöklere alet edilen bilgi, kıymeti bilinmemiŖ, Ŗükrü eda edilmemiŖ bir nimet olup ayrıca

¹³²² H. Mehmet Soysaldı, “Sahabenin Tefsir AnlayıŖı”, *Diyanet İlmî Dergi*, (Temmuz, Ağustos, Eylül), 2002, 38, (3), 45-56.

¹³²³ Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, 15; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 136.

¹³²⁴ Zümer: 39/9.

sorumluluğu gerektirir. Bir hadiste, sadece basit dünyevî emellere ulaşmayı amaçlayan ve bu suretle bilgisini kötüye kullananlar “*erdemsiz bilginler*” diye anılmıştır.¹³²⁵

Bir kişi Hz. Ali’den bir mesele sormuştur. O da bildiklerini söyledikten sonra soruyu soran cevaba mutmain olmamış ki, ‘Hayır! Ey mü’minlerin emiri! Söylediğiniz gibi değildir. Aksine şöyle şöyledir.’ demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, ‘Evet, senin söylediğin doğru, ben yanıldım.’ buyurmuş ve “...*Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır.*”¹³²⁶ ayetini okumuştur.

Sahabenin bilgi seviyesinin farklı olmasını gösteren en bariz örneklerden biri de Abdullah İbn Abbas’ın hac konusundaki rivayetidir. Hz. Peygamber’in hayatında bir defa hac yapmış olması nedeniyle sahabenin bu hususta oldukça farklı değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Bu noktada Said b. Cübeyr, bu mevzudaki hayretini İbn Abbas’a şöyle aktarmaktadır: “Ey İbn Abbas! Sahabenin hac esnasında Hz. Peygamber’in ihrama girmesi hususunda ihtilaf etmelerine şaşırıyorum!” Bunun üzerine Abdullah İbn Abbas, ‘Bunu insanların içinde en iyi bilen benim. Hz. Peygamber, yalnızca bir kez hac yaptığı için ihtilafa düştüler. O hac yapmak için yola çıktı. Zülhuleyfe’deki mescitte iki rekât namaz kıldı ve ihrama girdi. Namazdan sonra hac için telbiye getirdi. Bir kısım insanlar (ashab) ondan bunu işittiler ve öyle bellediler. Sonra devesine bindi ve devesi yolu tutuncaya kadar telbiye getirdi. Sahabeden bazıları onun eyleminin bu kısmını gördü. Çünkü insanlar bölük bölük geliyorlardı; onlar, ‘Resûlullah, devesine binip yolu doğrultunca telbiye getirmeye başladı’ dediler. Sonra Resûlullah, yoluna devam etti. Beyda Tepesi’ne gelince yeniden telbiye getirmeye başladı. Onun bu telbiyesine yetişenler ise ‘Resûlullâh, ancak Beyda Tepesi’ne çıkınca telbiye getirmeye başladı’ dediler. Oysa ben Allah’a (c.c.) yemin ederim ki, o ihrama mescidinde girdi. Sonra hem devesine binip yolunu doğrulttuğunda hem de Beyda Tepesi’ne çıktığında telbiye getirdi.”¹³²⁷ Sahabenin olaylara maruz kalması ve bilgiye ulaşma imkânı oranında ilmi idrak edebilmişlerdir.

Sahabe arasında ilim ehli olarak bilinen, tanınan ve bu noktada saygınlık kazanmış bireyler bulunmaktadır. Hatta branşlaşmanın başladığı bu rivayette

¹³²⁵ Dârimî, Mukaddime: 29, 34; İslâm’da ilmin yeri ve Müslümanların bilime katkıları konusunda geniş bilgi için bkz., İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 109-114.

¹³²⁶ Yûsuf: 12/76.

¹³²⁷ Ebu Davud, Menâsık: 20; Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtu-*, 44.

görülmektedir. Sahabe içinde ilmî konularda önde gelenler hakkında Tabiîn âlimlerinden Mesruk bir nakilde bulunmaktadır. “Ashab-ı Nebî’nin ilminin şu altı kişide toplandığını gördüm: Ömer, Ali, Übey, Zeyd, Ebu’d-Derda ve Abdullah b. Mes’ûd’dur. Bu altı kişinin ilminin ise şu iki kişide toplandığını gördüm: Ali ve Abdullah.”¹³²⁸ Dolayısıyla sahabenin hepsi aynı derecede âlim değillerdir.

Başka bir tartışma da Abdullah İbn Mes’ûd ile Ebu Musa el-Eş’ari arasında yaşanmıştır. Teyemmüm ile ilgili ayet¹³²⁹ sabit olduğu halde sahabe ayetin uygulanması yani pratik hayata tatbiki noktasında tartışmışlardır. Ebu Musa, Abdullah İbn Mes’ûd’a, “Bir adam cünüp olup bir ay su bulamaz ise namazı ne şekilde eda eder?” diye sormuş, bunun üzerine Abdullah İbn Mes’ûd cevaben “Bir ay da olsa teyemmüm edemez.” der. Ebu Musa, “...Eğer su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (teyemmüm edin).”¹³³⁰ ayetini hatırlatarak bunu nereye koyacağını sorar. Abdullah İbn Mes’ûd ise, ‘Eğer bu ayette onlara ruhsat verilmişse nerede su bulurlarsa hemen toprakla teyemmüm etmeye kalkışırlar.’ Bunun üzerine Ebu Musa, Ammar’ın durumunu duymadın mı? Hz. Peygamber bir ihtiyaç için Ammar’ı göndermiş. O da cünüp olmuş ve su bulamamıştı. Döndüğünde Hz. Peygamber’e toprakta hayvanın yuvarlandığı gibi yuvarlandığını anlatmıştır. Hz. Peygamber ise, ellerini şöyle yapman yeterli olurdu diye ellerini toprağa vurur, sol eliyle sağ eline, avuçlarının dışına ve yüzünü mesh eder.’ Ebu Musa’nın bu rivayeti aktarmasına rağmen Abdullah İbn Mes’ûd ikna olmaz ve Hz. Ömer’in Ammar’ın sözüne kanaat etmediğini görmedin mi? diyerek itirazını sürdürmüştür.”¹³³¹ Burada İbn Mes’ûd’u ayeti farklı anlamaya sevk eden husus, sahabe arasındaki anlayış çeşitliliği olarak görülmektedir.

Bütün bu vakıa-nass ilişkisine bakıldığında sahabenin olaylara vukufiyetleri bile bazen ayetleri farklı yorumlamalarına neden olmuştur. Bu durum sahabenin kendi kişisel kanaatlerinin beşer olmaları hasebiyle farklılıklara ve yorum anlayışlarının çeşitliliğine neden olduğunu göstermektedir.

¹³²⁸ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 267.

¹³²⁹ Mâide: 5/6.

¹³³⁰ Mâide: 5/6.

¹³³¹ Müslim, Hayız: 28.

2.5.1.2.2. Kültür ve Anlayış Farklılıkları

İnsan sosyal bir varlık olması itibarıyla zihnî tasavvuru ve algılayışı, içinde bulunduğu zaman ve mekândaki siyasî, kültürel ve dinî vb. şartların etkisinde kalabilmektedir. Bu bakımdan insan içinde bulunduğu çevreyi şekillendirdiği gibi kendi dışındaki çeşitli faktörler de onun düşüncesini şekillendirmektedir. Denilebilir ki insan, su misali konulduğu kabın şeklini almaktadır. Bu durum insanın düşüncesinin her zaman ve her mevzuda tek tipleşmesini engellemekte ve bunun neticesinde farklı kabullerin meydana gelmesinde önemli rol oynamaktadır.¹³³²

İnsanı şekillendiren etkenlerin başında içinde bulunduğu çevrenin sosyo-kültürel yapısı gelmektedir. İçinde yaşanan çevrenin bireyin zihin dünyasını şekillendirmesi ve en nihayetinde fikir dünyasına, anlama ve anlamlandırma yetisine etkisi göz ardı edilemeyecek kadar aşikârdır. Sahabe dönemine bakıldığında hepsinin aynı işi yapmadıkları gibi aynı dünya görüşüne, aynı anlayış kapasitesine de sahip olmadığı görülmektedir. Bu durum doğal olarak onların Kur'ân-ı Kerim'i farklı anlamalarına da etki ediyordu. Bazısı zahiren ayetlerin ilk anlamlarını anlamaya çalışır, hayatlarına bu çerçevede uygularken bazısı da ayetleri tahlil eder, sorgular, daha sonra kalben mutmain olup ve en nihayetinde pratik hayatına bilfiil uygular.

İlahî metnin, Arap lügatı ve Arab'ın konuşma üslubuna göre nazil olduğunun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kur'ân'ın bütün kelimeleri Arabî'dir. Ancak Arapların diğer dillerden alıp da kendilerine mal ettikleri bazı kelimeler bu genellemenin dışındadır. Bu anlamda ilahî metnin cümle biçimi de Arap üslubuna uygundur. Doğal olarak Araplarda olduğu gibi Kur'ân'da da hakikat, mecaz ve kinaye bulunmaktadır. İslam'a ilk davet edilenler, Araplar olduğu için bunun böyle olmasından¹³³³ doğal ne olabilir? Ayette *“Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*¹³³⁴ buyurulmuştur. Ancak sahabenin çoğunluğu Arap olmalarına rağmen her

¹³³² Büyük, “Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet Bağlamında Rey- Tefsir İlişkisi”, 663-671.

¹³³³ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 291.

¹³³⁴ İbrahim: 14/4.

biri aynı derinlikte Kur'ân'ı anlayamamıştır. Özellikle kültür farklılıkları, ilmî kabiliyet ve anlayış farklılıkları sahabe arasında görüş çeşitliliğine sebebiyet vermiştir.¹³³⁵

Mesela Hz. Ömer'in halifeliği yıllarında Bahreyn'e vali olarak atanan Kudâme b. Maz'un (ö. 36/656) içki içmiştir. Bu görevi esnasında hem ilahî yasağın olması hem de mesleki etiğe uymayan bu hareket, Abd-i Kays kabilesinin reisi Cârûd b. Muallâ tarafından Hz. Ömer'e bildirilmiş ve kendisine had cezası uygulanması istenmiştir. Bu durum üzerine Hz. Ömer, şahit isteyince Ebu Hureyre şahit olarak gösterilmiş ancak Ebu Hureyre de onun içki içtiğini görmediğini fakat sarhoşken kustüğünü gördüğünü belirtmiştir. Hz. Ömer, bu olanlara ve şahitliklere tatmin olmamış, ancak aklını kurcalayan bu mevzuyu araştırmak istemiştir. Ebu Hureyre, Kudâme'nin karısı olan Hind'e sormasını teklif etmiştir. Bunun üzerine halife Kudâme'nin karısı olan Hind'den teyit alınca Kudâme'yi çağırtmış ve had cezası uygulayacağını belirtmiştir. Kudâme ise içki içse bile kendisine had cezasının uygulanmasının ayete göre mümkün olmadığını ifade ederek şu ayeti delil getirmiştir:¹³³⁶ *“İman edip salih ameller işleyenlere; Allah'a karşı gelmekten sakındıkları, iman ettikleri ve salih amel işledikleri, sonra Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iman ettikleri, sonra yine Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur. Allah, iyilik edenleri sever.”*¹³³⁷ Üst düzey bir görevde bulunan bir sahabenin ayetin sebebi nüzulünden habersiz olması beklenemez. Kudâme b. Maz'un, Bedir, Uhud ve Hendek Gazveleri başta olmak üzere Hz. Peygamber'in bulunduğu hemen bütün savaşlara katılmıştır. Yine Hz. Peygamber kendisini, İran kistrâsının valisi Münzir b. Sâvâ'dan toplanan cizyeyi teslim almak üzere elçi olarak Bahreyn'e göndermiştir. Hz. Ömer, bu te'vilin yanlış olduğunu ve had uygulanması gerektiğine hükmetmiştir.¹³³⁸ Sahabeden Kudâme'nin bu ayeti anlamlandırırken kullandığı argüman sübjektiflik arz etmektedir. Çünkü ayette içki yorumu mahal vermeden kesin bir şekilde yasaklanmıştır.

Ayetin sebab-i nüzulü Vahidî'de (ö.468/1076) “Resûlullah'ın sahabesinden bazı kimseler vefat etmişti. Bunlar daha önce içki içerlerdi. Nihayet içki haram edilince bazı

¹³³⁵ Mehmet Zeki Süslü, *Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., Isparta 2009, 75.

¹³³⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, II, 235; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 272; İsmail Hakkı Ünal, “Kudâme b. Maz'un”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, XXVI, 312; Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 289-324.

¹³³⁷ Mâide: 5/93.

¹³³⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 175; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, I, 24; İ. Ünal, “Kudâme b. Maz'un”, XXVI, 313; Çalışkan, “Tefsirde Sahâbe İhtilafları”, 223.

insanlar ‘Arkadaşlarımızın durumu ne olacak, zira onlar içki içtikleri sırada vefat etmişlerdi?’ demişlerdi ki Mâide Sûresi 93. ayet nazil olmuştur.”¹³³⁹ şeklinde geçmektedir. Hâl böyleyken Kudâme’nin ayetin sebebi nüzulü hakkında bilgisinin olması muhtemeldir. Ama öyle anlaşıyor ki içkiye olan bağımlılığına meşruiyet kazandırmak veya insanî zaafın vermiş olduğu duygusal set gibi gerekçelere bağlı olarak ayeti bağlamından kopararak kendi özel durumunu ayetin kapsamına sokmuştur.

Yine başka bir örnek vermek gerekirse Ürve b. Zübeyr, “*Şüphe yok ki, Safa ile Merve, Allah’ın koyduğu nişanlardandır. Her kim Beytullah’ı ziyaret eder veya umre yaparsa onları tavaf etmesinde bir günah yoktur.*”¹³⁴⁰ ayeti hakkındaki görüşünü sorarak “Allah’a (c.c.) yemin olsun ki, Safa ile Merve arasında tavaf (sa’y) yapmayan kimseye günah yoktur” dedim. Hz. Aişe, şöyle cevap verdi: “Ey kız kardeşimin oğlu! Bu konuda durum senin anladığın gibi değil! Eğer ayetin anlamı, senin yorumladığın gibi olsaydı ayetteki ifade, “Onları tavaf (sa’y) etmemenizde günah yoktur” şeklinde olması gerekirdi. Allah (c.c.), bu ayeti ensar hakkında indirmiştir. Onlar, Müslüman olmadan önce, Müşellel bölgesinde tapındıkları Menat putu için hac yapıyorlardı ve Safa ile Merve’yi tavaf etmekten kaçınıyorlardı. Müslüman olduktan sonra bu durumu Hz. Peygamber’e arz ederek, “Ey Allah’ın Resûlü! Biz daha önce Safa ile Merve’yi tavaf etmekten kaçınıyorduk” dediler. Bunun üzerine Allah (c.c.), Bakara Sûresi 158. ayetini indirdi. Resul-i Ekrem de Safa ile Merve arasında sa’y etmeyi bir sünnet olarak ortaya koymuştur. Dolayısıyla hiçbir kimsenin bunu terk etme hakkı yoktur.” Zührî şöyle dedi: ‘Aişe’nin bu sözünü Abdurrahman’ın oğlu Ebubekir’e nakledince o şöyle dedi: “Bu da bir bilgidir ama ben bunu duymadım. Benim ilim sahiplerinden duyduğuma göre, Menat için ihrama giren kişilerin dışında, Safa ile Merve arasında tavaf eden bir grup insan vardı. Allah (c.c.), “Beyt-i Atik’i (Kâbe) tavaf etsinler” ayetini indirip burada Safa ile Merve’yi zikretmeyince, “Ya Resûlallâh! Biz, Safa ile Merve’yi tavaf ederdik. Oysa Allah (c.c.), Kâbe’den söz ettiği halde Safa’dan söz etmemiştir. Safa ile Merve arasında tavaf etsek bize günah olur mu?” diye sordular. Bunun üzerine Allah (c.c.), “*Şüphe yok ki, Safâ ile Merve, Allah’ın (hac ibadeti için) koyduğu alametlerindendir. Her kim Beytullah’ı ziyaret eder veya umre yaparsa onları tavaf*

¹³³⁹ Vahidi, *Esbab-ı Nüzûl*, 221; Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 166.

¹³⁴⁰ Bakara: 2/158.

etmesinde kendisine bir günah yoktur.”¹³⁴¹ ayetini indirdi. Hz. Ebubekir de devamında “Ben, bu ayetin, yukarıda zikredilen her iki grup hakkında nazil olduğunu işittim” demiştir. Allah (c.c.), Kâbe’yi tavaf etme emrini bildiren ayetten sonra, Safâ ile Merve arasını tavaf etmekten bahseden ayeti indirmiştir” demiştir.”¹³⁴²

Allah (c.c.), ayette Safâ ile Merve arasında tavaf etmenin günah olmadığını ifade etmektedir. Bunun neticesinde Ürve b. Zübeyr, bunun mübah olduğu kanaatine varmıştır. Ancak Hz. Aişe, ayette söz konusu fiili işleyenin günah olmadığı bildirildiği için ayetin ne vucubiyet ifade ettiğini ne de etmediğini ifade etmiştir. Durumun mübah olması için o fiili terk edenden günahın kaldırılmış olması gerekir. En nihayetinde ayet hakkında soru soranlar bu fiiliyatın cahiliye zamanında yapıldığını ve İslam’da devam etmeyeceğini düşünmüşlerdir.¹³⁴³ Bu noktada Hz. Aişe’nin, yetiştiği ortam itibariyle Kur’ân hakkındaki derin ve kültürel birikimi dikkat çekmektedir. Ayrıca onun Arap dilinin inceliklerine vakıflığı, keskin ve kıvrak zekâsını kullandığını da görmek mümkündür. Yetiştirdiği ortam onun ayetlerin hükmünü doğru anlamasına vesile olmuştur.

Bir başka örnekte Übey b. Kâ’b’ın Hz. Ömer’e hitaben sarf etmiş olduğu söz sahabe arasındaki rollerin ilmi öğrenmelerinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Übey b. Kâ’b, Hz. Ömer’e, “Sen Medine pazarlarında ticaretle uğraşırken, ben Hz. Peygamber’den bu konuları öğreniyordum”¹³⁴⁴ demek suretiyle Hz. Peygamber ile ilişkisinin boyutlarını göstermiş, onun ilim meclislerinden ayrılmadığını ve ona çok yakın olduğunu beyan etmiştir.¹³⁴⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki sahabeden bazıları, Hz. Peygamber’in sohbetinde bulunmayı her şeyin üstünde tutan insanlardı. Onlardan ziraat ve ticaret vb. işlerle uğraşanlar, meşguliyetlerinden dolayı sohbete katılamadıklarında ise Hz. Peygamber’in tavsiyelerini / tecrübesini öğrenebilmek için nöbetleşe¹³⁴⁶ sohbetlerine katılırlardı. Böylelikle sahabenin kişisel anlayışları ve kültürel birikimleri, onların Kur’ân’a ve onun yorumlamasına olan vukufiyetlerini etkilediğinin ifade edilmesi gerekmektedir.

¹³⁴¹ Bakara: 2/158

¹³⁴² Buhâri, Hac: 79.

¹³⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihî Buhârî*, III, 499.

¹³⁴⁴ M. Zekeriya Kandehlevî, *Hayatu's-Sahabe*, (nşr., Ahmet Meylânî), İslâmî Neşriyat, Konya, ts., II, 72; Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 62.

¹³⁴⁵ Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 62.

¹³⁴⁶ Buhâri, İlim: 27; Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 109.

2.5.1.2.3. Sahabenin Siyasî Görüşlerine Kur'ân'dan Destek Arayışları

İslam ümmetinde sahabe, Hz. Peygamber'in vefatından sonra otorite boşluğu oluşmaması için yoğun gayret sarf etmiştir.¹³⁴⁷ Bununla birlikte ilk siyasî ihtilaf olan devlet başkanlığı (imamet / hilafet) tartışmasında muhaliflerin ilzamı ve muvafıkları ispat etmek için Kur'ân-ı Kerim'den kendilerini desteklemeyi veya aleyhtarlık olabilecek ayetleri ve bu ayetlerden çıkarılan lehteki yorumları kullanmışlardır. Sıffin Savaşı'nda dinin istismar edildiğinin göstergesi bilindiği kadarıyla Şam askerlerinin mızrakların başına Kur'ân Mushaflarını takarak “savaşa son verelim, aramızda Kur'ân hakem olsun” nidalarıdır. Bu durum ilk başta masum görünse de asıl itibariyle Müslümanların üst üste alınan yanlış kararların sonucu içine düştükleri çıkmazın son çırpınışları şeklinde görülmektedir. Eğer savaştan önce bunu isteselerdi belki de savaş olmayacak ve fitne derinleşmeyecekti. Bunun sonucunda binlerce insan hayatından olmayacak, İslam toplumu derin bir bölünme yaşamayacaktı. Kısacası Muaviye taraftarlarının Sıffin Savaşı'nda başvurdukları yöntemin amacı, hilafet ordusunu kandırıp durdurarak savaşa son vermek ve nihayetinde Muaviye'yi muhtemel yenilgiden kurtarmaktı. Sonunda bu hileli yöntem Muaviye'nin lehine, Hz. Ali'nin ise aleyhine işlemiş ve yeni bir süreci başlatmıştır.¹³⁴⁸

Sahabe döneminde yaşanan bu olaylara bakıldığında kutsal metnin siyasî ve askerî emeller için kullanıldığı görülmektedir. Kur'ân'ın bu şekilde kullanılmasının ötesinde doğrudan bazı ayetlerin de kullanıldığı ve bu ayetlerin siyasî amaçlarla içeriklerinin kendi lehlerine çevrildiğinin örnekleri de bulunmaktadır. Bilindiği üzere Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra yerine halife tayin edilen Hz. Ali, biatleri alıp merkezî otoriteyi güçlendirmek istemiştir. Ancak kendi halifeliğine uygun dinî zemin hazırlayan Şam Valisi Muaviye, Hz. Ali'nin halifeliğini tanımayarak onun meşruiyeti ile ilgili çeşitli iddialar ortaya atmıştır. Bunu yaparken kendi meşruiyetini nasstan almayı da ihmal etmemiştir.¹³⁴⁹ Muaviye, Hz. Ali'nin halifeliğinin meşruluğunun olmadığına karşılık halktan destek alabilmek için gerekli propagandalar yapmış ve bu siyasî görüşünü temellendirmek için özellikle İsrâ Sûresi'nin şu ayetini delil getirmiştir: “وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا”

¹³⁴⁷ Hasan, *Siyasî –Dinî –Kültürel- Sosyal İslam Tarihi*, I, 281.

¹³⁴⁸ Özkan, *Dört Halife Dönemi (Siyasî, Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat)*, 114.

¹³⁴⁹ Erten, *Nass-Yorum İlişkisi*, 147.

“*Haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kıyas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir.*”¹³⁵⁰ Muaviye, bu ayeti Hz. Ali ile mücadele ederken sık sık kullanmıştır. Ancak dinî bakımdan Muaviye, Hz. Osman'ın mirasçısı değildir. Zira Hz. Osman'ın daha yakın mirasçıları bulunmaktaydı. Ancak burada yakınlık unsuruna karşı güç unsuru öne çıkarılmaktadır. Böylece Muaviye, Hz. Osman'ın katledilmesini kullanarak, Suriye'deki varlığını iktidara alternatif olarak kullanmayı hedeflemektedir.¹³⁵¹ Bunu yaparken meşruiyetini nasstan almayı bir güven unsuru olarak görmektedir.

Hz. Hasan (ö.49/669), babası Hz. Ali'nin vefatından sonra hilafeti Muaviye'ye teslim edeceği zaman bir hutbe irad etmiştir. Bununla sahabe arasında cereyan eden siyasî olaylarla ilgili tekfirci, ithamcı, tatlilci ve saldırgan bir tavır değil savunmacı, tarafsız ve mutedil bir tavrı¹³⁵² ayetten delil getirerek şöyle demektedir: “Ey insanlar! Muhakkak ki Allah (c.c.) bizim ilkimizle sizleri hidayete erdirdi, sonuncumuzla da sizlerin kanlarını korudu. Şüphesiz ki benim Muaviye ile ihtilafa düşmemdeki durum, kim olursa olsun ikimizden birinin hakkıdır. Bundan dolayı ya o benden daha çok bu işe layıktır ya da bu hak benimdir. Ancak ben Müslümanların maslahatını (sulhunu) gerçekleştirmek ve kanlarını korumak istediğim için Muaviye'yi terk ettim.”¹³⁵³ Bunun ardından şu ayeti okumuştur: “وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّه فِتْنَةٌ لَكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ” “*Bilmem! Belki bu (mühlet) sizin için bir imtihan ve bir vakte kadar yararlanmadır.*”¹³⁵⁴ Akabinde Hz. Hasan ayetten istinbat yaparak şöyle buyurdu: “فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ وَإِنْ أَدْرِي أَقْرَبُ أَمْ” “*Eğer yüz çevirirlerse de ki: (Bana emrolunanı ayırım yapmadan) size eşit olarak bildirdim. Tehdit ettiğiniz şey yakın mı, bilmiyorum.*” “إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا” “*Şüphesiz, Allah sözüün açığa vurulanı da bilir, gizlediğinizi de bilir.*”¹³⁵⁵ Muaviye, bu konuşmadan sonra Hz. Hasan'a otur diyerek onu susturmuştur.¹³⁵⁶ Bu rivayetlere baktığımızda Hz. Peygamber'den sonra Kur'an otoritesi siyasî görüşlerin

¹³⁵⁰ İsrâ: 17/33.

¹³⁵¹ Erten, *Nass -Yorum İlişkisi*, 147.

¹³⁵² Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 135.

¹³⁵³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâye ilâ Sebîli'r-Reşâd 'Alâ Mezhebi's-Selef ve Aşhâbi'l-Hadîs*, (thk., Ahmed Asım Katib), Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut 1981, 376.

¹³⁵⁴ Enbiyâ: 21/111.

¹³⁵⁵ Enbiyâ: 21/109-110.

¹³⁵⁶ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2014, 62-63.

temellendirilmesi için referans olarak kullanılmıştır. Devlet başkanlığı siyasî çizgiden ayrılarak dinî temeller üzerine tesis edilmeye çalışılmıştır. Devlet yönetimini elde etme noktasında güçlü argüman ortaya koyma amacı, sahabeden itibaren siyasî krizler yaşanmasına sebep olmuştur.¹³⁵⁷

Bütün bunlara bakıldığında nüzul sürecinde Kur'ân ve kendisinden ayrı görülmeyen Hz. Peygamber'in tek başına referans olma niteliği vefatından sonra genel olarak Kur'ân'a özelde ise sahabeye atfedilmiştir.

2.5.1.3. Rivayet Kaynaklı Sebepler

Sahabe, ayetlerin yorumlarında genellikle kendi duydukları ve yaşadıkları olayları nakletmektedir. Ayetleri anlama faaliyetlerinde bazı durumlarda başka sahabilerden nakillerde bulunurlarken bazen de Ehl-i kitab ve Hz. Peygamber'den (s.a.s.) temellendirmeler yapmaktadırlar. Ancak Hz. Peygamber'e dayandırdıkları haberlerin ona ait olup olmadığından emin olamadıkları durumlarda “أظنه عن رسول الله” ve/veya “أحسبه عن رسول الله” gibi ifadeler kullanarak naklettikleri rivayetlerin merfû olup olmadıkları hususunda tereddütlerini ifade etmişlerdir.¹³⁵⁸

Sahabenin tefsir nakilleri içerisinde ihtilafa sebebiyet verenlerin başında Hz. Peygamber ile alakalı olanların geldiğini ifade etmek gerekir. Daha önce sahabiler arasında farklı görüşlere yol açan rû'yetullah meselesinin Hz. Peygamber ile ilgili olduğu açıktır.¹³⁵⁹ Kur'ân'ın vermek istediği ilahî mesajın iyi bir şekilde anlaşılması için rivayetler önemli yer tutmaktadır. Sahabe tarafından nüzul sebeplerini bilmeme veya bir ayet hakkında birden fazla sebebi nüzulün olması ayetlerdeki ilahî mefhumun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Mesela, “*Sanma ki yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır.*”¹³⁶⁰ ayeti Mervan b. Hakem'e müphem gelmiştir. Öyle ki o, bu ayet hakkında “Eğer yapılan şeyle sevinip yapmadıklarından dolayı övülmeyi bekleyen herkese azap edilirse hepimize de azap

¹³⁵⁷ Ahmet Akbulut, “Hz. Muhammed Sonra İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4, (2), 2006, 1-10.

¹³⁵⁸ Yûsuf Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, (1. Baskı), Otto Yay., Ankara 2015, 95.

¹³⁵⁹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 380.

¹³⁶⁰ Âl-i İmrân: 3/188.

edilir.” demiştir. Buna karşın Abdullah İbn Abbas ayetin manasının bu olmadığını “Ehl-i kitap hakkında nazil olduğunu ona bildirmiş ve şöyle devam etmiştir: ‘Hz. Peygamber Yahudileri çağırarak onlara bir şey sormuş fakat onlar kendilerine gelen şeyin dışında başka bir şeyi haber vermişlerdir. İşte bunun üzerine bu ayet nazil olmuş ve bu davranışlarından dolayı onları kınamıştır.’”¹³⁶¹

Sahabe ayet yorumlamalarında bazen farklı rivayetleri kaynak alarak tefsir etmişlerdir. Kur’ân’ın tefsirine dair bu yaklaşımları yorum çeşitliliğine vesile olmaktadır. Bu yorumlar tenevvü şeklinde çeşitlilik arz etmektedir. Bir ayet hakkında birden fazla rivayetin olması sahabenin ayetleri farklı yorumlamalarına sebep vermiştir. Çünkü her bir rivayete göre anlam değişebilmektedir. Mesela “وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا” “*Yemin olsun nefes nefese koşanlara*”¹³⁶² ayetinde neyin kast edildiği sahabe tarafından farklı yorumlanmıştır. Abdullah İbn Abbas ayette kastedilenin Hz. Peygamber’in seriyye için gönderdiği atlarla manalandırırken Hz. Ali, Arafat’tan Müzdelife’ye, Müzdelife’den de Mina’ya giden hac develeri hakkında nazil olduğunu ifade etmiştir.”¹³⁶³ Fahreddin Razî (ö.606/1210), “ضَبْحٌ” kelimesinin atın çıkardığı sese denilmesi, develer için de bu sesin ancak mecaz olması ve zorunluluk bulunmadıkça mecaza gidilmemesi gerektiğini ifade ederek ikinci görüşü tercih etmiştir.¹³⁶⁴ Fakat ortaya çıkan farklı yorumlar hüküm farklılığına sebebiyet vermemiştir. Aynı zamanda tezat yorumlama şeklinde de olmadığını ifade etmekte yarar vardır. Sonuç itibariyle farklı rivayetler ayetin iki farklı manada tefsir edilmesine neden olmuştur.

Bir başka örnekte “فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُبِينٍ” “*Göğün bütün insanları kuşatan belirgin bir dumana bürüneceği günü bekle.*”¹³⁶⁵ ayetinin tefsirinde sahabe farklı rivayetler naklederek yorumlamışlardır. Bir görüşe göre ayetteki “duhan” kıyametten önce gelecektir. Diğer bir görüşe göre ise “duhan” Kureys’in başına gelen kılığı anlatmaktadır.¹³⁶⁶ Öyle ki Abdullah İbn Abbas ayeti Hz. Peygamber’den naklettiği “Duman gelir, kâfirlerin nefesi kesilir, mü’minler de nezleye yakalanmış gibi olur.”

¹³⁶¹ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, I, 108.

¹³⁶² Âdiyat: 100/1.

¹³⁶³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, X, 600; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, VI, 323; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXXII, 258; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, XX, 156; Hazin, *Lübâbü’t-Te’vil fi Meâni’t-Te’vil*, IV, 460; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VIII, 445.

¹³⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXXII, 259; Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 302.

¹³⁶⁵ Duhan: 44/10.

¹³⁶⁶ Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 302.

rivayeti ile kıyamet öncesi dumandan bahsetmektedir. Diğer görüşün sahibi Abdullah İbn Mes'ûd, rivayetle ilgili “Bir adamın mescide gelip duhânın kıyamet öncesinde gerçekleşip kâfirlerin nefesini keseceği ve mü'minlerin de gözlerini yaşartacağını” söylemektedir. Bu durum Abdullah İbn Mes'ûd'a aktarılmıştır. Bunun üzerine Abdullah İbn Mes'ûd “Bilen bildiğini söylesin bilmeyen de Allah (c.c.) bilir desin hiç şüphesiz duhân Kureyş içindir.”¹³⁶⁷ şeklinde cevap vermiştir. Sahabe, ayetin yorumunda kendi görüşlerini Hz. Peygamber'e dayandırdıkları haberlerle temellendirmişlerdir.

Bazen sahabe arasında, Hz. Peygamber'in bir konu hakkındaki izahatını duymadığı veya soru sorana uygun bir şekilde Resûlullah'ın cevap vermesi sebebiyle kimi görüş farklılıkları olduğu görülmektedir.¹³⁶⁸ “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” “*Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın huzurunda durun.*”¹³⁶⁹ ayetinde geçen “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى” “orta namaz” lafzından kastın hangi namaz olduğu konusunda sahabe arasında farklı görüşler olmuştur. Sahabiler bu konuda görüşünü Hz. Peygamber'e dayandırmaktadırlar. Hz. Ali, Ebu Hureyre, İbn Mes'ûd, Abdullah b. Ömer ve bazı rivayetlerde Hz. Aişe, Ebu Said el-Hudrî ve İbn Abbas'a göre orta namazdan kasıt ikinci namazdır.¹³⁷⁰ Bu görüşte olanlar Hz. Peygamber'in Ahzab gününde müşrikler aleyhinde söylediği “Allah'ım, onların evlerini de kabirlerini de ateşle doldur! Onlar bizi güne batıncaya kadar orta namazdan alıkoydular.”¹³⁷¹ rivayetini delil getirmektedirler. Buna karşın Zeyd b. Sabit, Usame b. Zeyd ve bazı rivayetlerde Ebu Sâid el-Hudrî burada orta namazdan kastın öğle namazı olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁷² Bu görüşte olanlar ise Zeyd b. Sabit'ten “Resûlullâh günün ortasında, sıcağın en şiddetli olduğu vakitte öğle namazını kılıyordu. Resûlullâh'ın ashabına bundan daha ağır gelen bir namaz yoktu. Bundan sonra ‘Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın huzurunda durun.’”¹³⁷³

¹³⁶⁷ İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, IV, 89-90; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VII, 229; Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 302-303.

¹³⁶⁸ Süslü, *Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları*, 72-73.

¹³⁶⁹ Bakara: 2/238.

¹³⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, IV, 366-380; Hazin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Te'vil*, II, 172.

¹³⁷¹ Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'an*: 43.

¹³⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, IV, 359-362; Hazin, *Lübâbü't-Tev'il fi Meâni't-Tev'il*, I, 173.

¹³⁷³ Bakara: 2/238.

ayeti nazil oldu ve Resûlullâh, ‘Öğle namazının öncesinde iki namaz, sonrasında iki namaz vardır.’ buyurdu.”¹³⁷⁴

Bütün bu veriler incelediğinde sahabenin ayetlere verdikleri yorumların kendilerine gelen rivayetlerle temellendirdikleri görülmektedir. Böylece Hz. Peygamber’den gelen farklı rivayetlerden her bir sahabinin farklı birini esas aldığı müşahade edilmektedir. Sahabe arasındaki kültür ve anlayış farklılıkları da buna eklenince sahabenin Kur’ân tefsirinde farklı kanaate sahip olmalarının kaçınılmaz olduğu aşîkârdır.¹³⁷⁵

2.5.2. İhtilaf Sonuçları: Tenevvü

Daha önceki başlıklarda da bahsedildiği gibi sahabenin belirli nedenlere bağlı olarak ayetleri farklı anlamaları ve yorumlamaları söz konusudur. Bu anlama ve yorum ihtilaflarının biçimsel ve niteliksel farklılıkları dikkati çeker. Bir kısmı birbirini tamamlayan ihtilaflar olduğu gibi bir kısmı da birbirinden bağımsız anlama veya yorumlamalardır. Sahabenin bu ihtilaflarındaki farklı tonlar daha sonraki süreçte birtakım tanımlamalara konu olmuş ve tenevvü ihtilafı olarak değerlendirilmiştir.

Sahabenin ayetleri yorumlamaları sonucunda tenevvü şeklinde sirayet etmesinin birçok sebebi vardır.¹³⁷⁶ Sahabenin tefsir izahlarını iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki müşahedelerine dayalı, ikincisi ise kişisel bilgi ve kavrayışlarına dayalı açıklamalarıdır.¹³⁷⁷ Bunun yanında birçok sahabe künhüne vakıf olmadıkları meselelere ihtiyatlı yaklaşmış, kendilerini ilgilendirmeyen hususlardan uzak durmuşlardır.

Sahabenin bazı özellikleri, yaşadıkları tarihî süreç, sahip oldukları bilgi birikimi ve bunu tabîin nesline aktarma hususu gibi mevzularda tefsir anlayışı noktasında bazı farklılıkların olmasının son derece doğal olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında

¹³⁷⁴ Ebu Davud, Salât: 5.

¹³⁷⁵ Doğan, *Sahabenin Dirayet Tefsiri*, 63.

¹³⁷⁶ İbn Teymiyye, *Mukaddimetu fi Usûli’t-Tefsir*, 11; M. Yaşar, “Sahabe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri”, 467.

¹³⁷⁷ Erten, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, 171-196.

Kur'an'ın tefsiri sahabe dönemi ile başlayıp sonraki dönemlerde belirginleşmeye başlamış olsa da bu farklılıkların aynı türden olmadığı açıktır.¹³⁷⁸

Bütün bunların yanında Kur'an'ın kendi içinde birçok ayetin tenevvü eksenli olması ve çelişkiden uzak olması¹³⁷⁹ da sahabeyi fikir anlamında zengin kılmıştır. Sahabenin ayetlerin tefsirine dair yorumlarının çoğu tenevvü/çeşitlilik ihtilafı kategorisinde değerlendirilmektedir.¹³⁸⁰ Çünkü sahabenin genel itibariyle Kur'an'a parçacı olarak yaklaşmamaları, belli bir düşünceyi ön plana çıkarma gayreti içerisinde olmamaları ve zorlama te'villere başvurmamaları tezat ihtilafını azaltmıştır. Buna ilave olarak sahabe arasındaki tenevvü ihtilafını Kur'an yorumunda zenginlik olarak ifade etmek mümkündür.

Kur'an yorumunun tenevvü ve tezat şeklinde ayrılmasının tarihsel süreçte İbn Teymiyye ile başladığını söylemek mümkündür.¹³⁸¹ İbn Teymiyye'ye göre, tenevvü ihtilafı, aynı müsemmaye işaret eden görüşlerin farklı farklı ibarelerle ifade edilerek genel bir lafzın bazı özelliklerinden hareketle farklı yönlerine işaret edilmesi şeklindedir.¹³⁸² Sahabe arasında Kur'an yorumundaki farklılıkları bu minvalde değerlendirmiştir. Konu burada birkaç örnekle anlatılacaktır.

Ayette, “*Onlar sana indirilene de senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar.*”¹³⁸³ şeklinde ifade edilen muhatabın kim olduğu hususunda İbn Abbas, ‘mü’minler’ derken Abdullah İbn Mes’ûd, Mürre el-Hemedani (ö.116/734) ve İbn Abbas, Ehl-i kitaptan iman eden kimseler olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁸⁴ İki görüşün iman bakımından her ikisini de kapsadığını bildirmekte yarar vardır.

Başka bir örnekte “*يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أُولُوا*” “*O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nail*

¹³⁷⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 104-105.

¹³⁷⁹ Nisâ: 4/82; “*Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*”

¹³⁸⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddimetu fi Usûli't-Tefsir*, 11.

¹³⁸¹ İbn Teymiyye, *Mukaddimetu fi Usûli't-Tefsir*, 11, 54.

¹³⁸² İbn Teymiyye, *Mukaddimetu fi Usûli't-Tefsir*, 11; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, XIII, 333; Şadi Eren, *Tartışılan Âyetler (Günümüz Tefsir Problemleri ve Çözüm Önerileri)*, (1. Baskı), Rağbet Yay., İstanbul 2019, 29; Şadi Eren, “Kur'an'ın Bütünlüğü ve Tefsirde Tenevvü İhtilafı”, *EKEV Akademi Dergisi*, I, (2), 1998, 23-32; Eren, *Bediüzzaman Said Nursi'den Fıkhi Tespitler*, 191.

¹³⁸³ Bakara: 2/4.

¹³⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, I, 251; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, I, 38.

olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar.”¹³⁸⁵ Ayette geçen “الْحَكْمَةُ” lafzı hakkında sahabe birbirini tamamlayıcı ifadelerle tefsir etmişlerdir. Hikmet kelimesi, “nübüvvet”, Kur’ân ve sünnete ittiba etme”, “akıl” ve “din” şeklinde farklı salt anlamsal karşılıklarını vermek suretiyle tefsir etmişlerdir.¹³⁸⁶ Verilen bu anlamlar birbirleriyle çelişen mahiyette olmayıp ayetteki hikmet kavramının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.¹³⁸⁷

Yine Mâide Sûresi’nde geçen “وَمُهَيْمِنًا”¹³⁸⁸ lafzı sahabe tarafından farklı yorumlanmıştır. Abdullah İbn Abbas, “kendisine güvenilen” anlamı vermenin yanında “şahit”, “hâkim” şeklinde yorumlamıştır.¹³⁸⁹ Bütün bu anlamlandırmalar aynı manaya gelmektedir. “المهيمن” kelimesi bu anlamların tamamını içermektedir. Kur’ân, kendinden önceki bütün kitapların emini, şahidi ve hâkimidir. Allah (c.c.), nazil ettiği bu son kitabı, kitapların sonuncusu, mührü, en kapsamlısı, en yücesi ve en mükemmeli kılmıştır. Çünkü Allah (c.c.), Kur’ân’dan önceki kitapların bütün güzelliklerini toplamış, buna ek olarak onu diğer kitaplarda bulunmayan kemalât ile ziyadelendirmiştir. Bundan dolayı onu diğer kitapların tamamına şahit, emin ve hâkim kılmıştır.¹³⁹⁰

Başka bir ayette “(Savaşta) inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun. Nihayet onları çökertip etkisiz hâle getirdiğinizde bağı sıkı bağlayın (sağ kalanlarını esir alın). Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salverin. Savaş sona erinceye kadar hüküm budur. Eğer Allah dileseydi onlardan oç alırdı. Fakat sizi birbirinizle denemek için böyle yapıyor. Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.”¹³⁹¹ buyurulmaktadır. Mezkûr ayet savaş esirlerinin durumu hakkında malumat vermektedir. Sahabeden bazılarına göre bu ayetin Enfâl Sûresi 67. ayet¹³⁹² ve Tevbe Sûresi 5. ayetle¹³⁹³

¹³⁸⁵ Bakara: 2/269.

¹³⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, V, 8-11; İ. Karagöz ve Dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 257; Mehmet Yaşar, “Sahabe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri”, *Hicri Birinci Asırda İslami İlimler- I Kur'ân İlimleri ve Tefsir*, Ensar Yay., İstanbul, 1, 2020, 465-483.

¹³⁸⁷ M. Yaşar, “Sahabe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri”, 466.

¹³⁸⁸ Mâide: 5/48.

¹³⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, VIII, 486-489.

¹³⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, VIII, 486-491; Savut, “Abdullah İbn Abbas’a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler”, 269.

¹³⁹¹ Muhammed: 47/4.

¹³⁹² Enfâl: 8/67; “Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

kaldırıldığını söylerken kimisi ise ayetin hükmünün sabit olduğunu, muhkem olan ayetin hükmünün uygulanması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹³⁹⁴

Hiz. Ali, "...يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ..." "En büyük hac günü"¹³⁹⁵nün neliğini Hiz. Peygamber'e sordum, o da "Kurban Bayramı günüdür." buyurdu."¹³⁹⁶ Hiz. Ömer ise bugünün arefe günü olduğunu söylemiş ve 'Hiç kimse bugünde kesinlikle oruç tutmasın.' demiştir.¹³⁹⁷ Bu anlamlandırmalara bakıldığında sahabenin her birinin ayetler hakkındaki yorumları aynı müsemmaya işaret eden farklılıklardır.

Sahabenin ayetleri anlama ve anlamlandırma noktasındaki yorumlarının tenevvü olarak isimlendirilmesi, sahabenin dinen ve aklen eksik olmasını ifade etmemekle birlikte düşünce ve bilgi derinliklerinin farklı olmasını ifade etmektedir. Onlar, tefrika çıkarma veya dini bozma gibi düşünce ile asla hareket etmemişlerdir. Bu çeşitliliğin asıl itibariyle bir araya getirilemeyen hükümlerin, sebep-i nüzullerin ve farklı yorumların olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹⁸ Bu bakımdan bir şeyin yorumlanması ya isabetlidir ya da değildir. Aynı anda hem isabetli hem de isabetli olmaması mantık kurallarının çelişmezlik ilkesi açısından kabul edilebilir bir durum değildir.¹³⁹⁹ Burada Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı ayetlerin tefsirini yapmamış olması da bazı farklı anlamlandırmaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Ancak sahabe, ihtilaf etmelerine rağmen daima karşı re'ye saygı göstermiş ve karşı tarafın görüşünden dönmesi hususunda onları ilzam etmemişlerdir.¹⁴⁰⁰

Netice itibariyle sahabenin ihtilaflarının çeşitlenmesinde özel ve genel sebepler şöyle ifade edilebilir. Bazıları vahyin başından beri Hiz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte olmuşken bazıları daha sonraları hatta Resûlullah'ın vefatına yakın zamanlarda Müslüman olmuşlardır. Bu nedenle vahyin inişine şahitlikleri ve Hiz. Peygamber'den (s.a.s.) tefsir metotlarını tecrübe etme, görme ve öğrenmede farklı seviyede idiler. Hayat

¹³⁹³ Tevbe: 9/5; "Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."

¹³⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXI, 183-188.

¹³⁹⁵ Tevbe: 9/3.

¹³⁹⁶ İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, VI, 1747.

¹³⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XI, 322; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 294; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, XI, 322; İbni Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, IV, 95.

¹³⁹⁸ Nalbant, *Tefsirde Sahabe İhtilafları Taberî Örneği*, 52.

¹³⁹⁹ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (5. Baskı), Elis Yay., Ankara 2009, 17.

¹⁴⁰⁰ Erten, "Tefsirde Sahabenin Öznelliği", 176.

tecrübeleri, yaşam mücadeleleri, kabileye ve daha sonra da İslam'a güçlü sadakat ve aidiyet duyguları, ticaret ve savaş yetenekleri ve en önemlisi dönemin coğrafi ve sosyo-kültürel ortamının sunmuş olduğu temiz zekâ, sahabeye anlayış ve farklı yorum kabiliyeti kazandırmıştır. Sahabeden her biri Arapların dinî ve sosyal âdetlerini, söz ve ifadelerini, kültürel ve söz sanatlarını (mecaz, deyim, temsil vb.) günlük dilde nerede ve ne için kullandıklarını bilmede aynı seviyede değillerdi. Arapça bilgileri farklı olmakla birlikte bazıları cahiliye şiirini iyi bellerken bazıları bu konularda anlama ve yorumlama fakiriydi. Bütün bu faktörlerin yanında sahabenin Yahudi ve Hristiyanlar hakkındaki malumatı da aynı düzeyde değildi.¹⁴⁰¹ Sıralanan faktörler sahabenin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama kabiliyetlerini etkilemiş ve bazı ayetleri farklı yorumlamalarına sebep olmuştur.

2.6. SAHABENİN KUR'ÂN'I YORUMLAMA BİÇİMLERİ

Sahabenin ilahî metni anlama biçimleri farklılık arz etmiştir. Kur'ân ayetleri kimisi için gayet açık ve anlaşılır olurken kimisi için de anlaşılmaz veya girift bir surette olabilmektedir. Bu bağlamda sahabe anlam ve yorum üretmede iki farklı yaklaşım sergilemişlerdir:

1- Lafızların zahirine ve rivayete öncelik tanıyan ve Hz. Peygamber'in her hareketini harfiyyen taklit etme eğiliminde olan bir yaklaşım. Bu tahayyülün önde gelenleri İbn Ömer, Ebu Hureyre, Ebû Saîd el-Hudri, Enes b. Malik, Ebû Zerr ve Ebu'd-Derda gibi simâlardır.

2- Hz. Peygamber'e ait söz ve davranışların kaynağı, gerekçesi ve maksadının ne olduğunu, onu hangi şart ve ortamda söylediğini, bağlayıcı olup olmadığını anlamaya çalışan yaklaşımdır. Bu tahayyülün önde gelen isimleri ise Hz. Aişe, Hz. Ömer, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs gibi simâlardır.¹⁴⁰² Bunun sonucunda sahabenin yorum biçimlerini literal, fikhî, mevzuî, gâî ve işârî olmak üzere beş grupta incelemek mümkündür.

Bu başlıkta sahabenin anlama faaliyetlerinin ürünleri sırasıyla incelenecektir.

¹⁴⁰¹ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 197-199; Çalışkan, "Tefsirde Sahâbe İhtilafları", 223; Eren, *Bediüzzaman Said Nursi'den Fıkhi Tespitler*, 108-109.

¹⁴⁰² Yatkın, *Abdullah İbn Abbâs ve Hadis İlmindeki Yeri*, 112.

2.6.1. Literal / Lafızcı

Literal denildiğinde ayet manalarının ilk akla gelen ve görünen kısmı kast edilmektedir. Sahabe, bazen Kur’ân ayetlerini salt literal dokusu itibariyle anlamış ve bu çerçevede yorumlamıştır.

Müslümanların oruçla ilgili yemeleri, içmeleri ve eşleriyle birlikte olmalarını helal kılan ayet¹⁴⁰³ nazil olmadan evvel kişinin iftar ettikten sonra yatsı vaktine ulaşmış namazını eda etmenin akabinde veya bundan önce uyuyup uyanana kadar eşi ile cinsel ilişki, yeme ve içme helaldi. Yatsı namazını kıldıktan veya uyuduktan sonra ertesi günün akşamına kadar hiçbir şey yapamazdı. Bu ayetle mezkûr helaller haram kılınmıştır.¹⁴⁰⁴ Buradan hareketle önceleri sahabenin durumu şöyle idi. “Bir kimse oruçlu iken iftar vakti gelince iftarını açmadan uyuyacak olursa artık o gece yemediği gibi ertesi günü de yiyemez, o günün akşam iftar vaktine kadar beklerdi. Kays İbn Sırma el-Ensari (ö. 60/680), oruçlu olduğu bir günde iftar vakti girince hanımına gelerek yiyecek bir şey olup olmadığını sordu. Kadın, ‘Hayır yok! Ancak bekle sana yiyecek bir şeyler arıyayım/yapayım.’ dedi. Kays ise gün boyu çalışan birisi olduğundan beklerken uyuyakaldı. Hanımı gelince baktı ki uyuyor “Eyvah! Mahrum kaldın yiyemeyeceksin” diye iç geçirdi. Çünkü ashaptan biri akşam yemeğinden önce uyursa artık o gece ve ertesi gün güneş batıncaya kadar bir şey yiyip içmesi helal olmazdı. Ertesi gün öğleye doğru Kays, açlıktan baygın düştü ve durumu Hz. Peygamber’e anlattılar. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu:¹⁴⁰⁵ *“Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar, size örtüdürler siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah’ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarıncaya) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar,*

¹⁴⁰³ Bakara: 2/187.

¹⁴⁰⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 97; es-Sevri, *Tefsiru Süfyan es-Sevri*, 57; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 245; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 161; Hazin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Te'vil*, I, 116; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 475; Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, I, 215.

¹⁴⁰⁵ Buhâri, Savm: 15; Tirmizî, Tefsir: 2/2972; Ebu Davud, Savm: 1; Nesâî, Sıyam: 29/4, 147, 148.

Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye âyetlerini insanlara böylece açıklar."¹⁴⁰⁶

Ayetteki “Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar” ibaresi sahabeden Adiy İbn Hatim (67/686) tarafından sadece lafzî olarak anlaşılmış olacak ki biri siyah diğeri beyaz iki köstek bağı aldı. Bir gece bunlara baktı fakat biri diğerinden ayrılmıyordu. Sabah olunca durumu Resûlullâh’a “Yastığımın altına biri siyah diğeri beyaz olmak üzere iki iplik koydum.” diye bildirdi. Hz. Peygamber ona takılarak “Beyaz iplikle siyah iplik senin yastığının altındaysa yastığın çok geniş olmalı.” dedi.¹⁴⁰⁷

Başka bir rivayette ise söz konusu sahabe ayetten anladığını Hz. Peygamber’e “Ey Allah’ın Resûlü! Ayette geçen “Beyaz ipliğin siyah iplikten ayrılması” nedir, bunlar iki iplik değil mi? diye sordum bana; “İki ipliğe baktı isen sen, gerçekten kalın enselisin.” dedi ve şu açıklamayı yaptı: “Hayır iki iplik değil, onun biri gecenin karanlığı, diğeri de gündüzün beyazlığıdır.”¹⁴⁰⁸ Burada sahabeden Adiy İbn Hatim “Beyaz ipliğin siyah iplikten ayrılması” ibaresini olduğu gibi herhangi bir yorumlama ve mecazi bir hüküm koymadan anlamış ve bunun sonucunda yastığının altına biri beyaz diğeri siyah ip koyup gece onları birbirinden ayırt edene kadar sahur yapmıştır. Ayetteki ibareyi motamot çevirip sadece lafızla fiilî duruma aktarmıştır.

Bir başka örnekte “الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ” “*İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.*”¹⁴⁰⁹ diye buyurulmaktadır. Ancak sahabe bu ayeti duyduğunda rivayete göre hayatları boyunca zulümden uzak durmanın kendileri için mümkün olmadığını düşünerek telaşa kapılmışlardır.¹⁴¹⁰ Bunun üzerine Resûlullâh sahabeye müphem gelen ayete açıklık getirmiştir. “Bu sizin düşündüğünüz zulüm değildir. Burada Lokmân’ın (a.s.) oğluna hitaben söylediği “يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ

¹⁴⁰⁶ Bakara: 2/187.

¹⁴⁰⁷ Buhâri, Tefsir: 2; Savm: 16; Müslim, Sıyam: 33/1090; Tirmizî, Tefsir: 2/2974-2975; Ebu Davud, Savm: 17/2349; Nesâî, Sıyam: 29/4, 148; İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 318; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 51; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 273; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, II, 1936; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 162; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 378; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Gelenğinde Nakil Anlayışı*, 59.

¹⁴⁰⁸ Buhâri, Tefsir: 2, 28; Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, 35.

¹⁴⁰⁹ E'nâm: 6/82.

¹⁴¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 191, 235; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, II, 315; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîṭ*, IV, 571; Karaman ve Dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II, 433.

”عَظِيمٌ“ “Sevgili oğlum! Allah’a ortak koşma; çünkü O’na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır.”¹⁴¹¹ mealindeki âyette geçen zulüm kastedilmiştir”¹⁴¹² Burada sahabe ayeti literal anlamış olacak ki endişeye kapılıp Hz. Peygamber’e başvurmuşlardır.

Enes b. Malik’ten rivayet olunan habere göre sahabeden biri “الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَىٰ” “Yüzüstü cehenneme sürüklenecek olanlar var ya işte onlar konumları itibariyle daha kötü, tuttukları yol itibariyle daha sapıktırlar.”¹⁴¹³ ayetinde geçen “الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَىٰ وَجُوهِهِمْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ” “Yüzüstü cehenneme sürüklenecek olanlar var ya” ifadesini Hz. Peygamber’e sormuştur. Hz. Peygamber, “Allah (c.c.), dünyada ayaklar üzerinde yürütürken kıyamette yüzüstü yürütmeye kadir değil mi?”¹⁴¹⁴ şeklinde cevap vermiştir. Dolayısıyla sahabe ahirette insanın yüzüstü sürükleneceğini literal anlamıştır.

Başka bir ayette, “Ey iman edenler! Seslerinizi, Peygamber’in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi Peygamber’e yüksek sesle bağırmayın. Yoksa siz farkına varmadan işledikleriniz boşa gider.”¹⁴¹⁵ buyurulmaktadır. Rivayet olunur ki bu ayet nazil olunca sahabeden Sabit b. Kays, yapı itibariyle yüksek sesle konuştuğundan endişelenmiş ve evine çekilip üzülmüştür. Hatta birkaç gün ortadan kaybolmuştur. Hz. Peygamber nerede olduğunu sorunca oradan biri kendisinin nerede olduğunu bildiğini söylemiştir. Daha sonra kendisine gidildiğinde evinde boynu bükük şekilde oturduğunu görmüştür. Bu durumun nedeni kendisine sorulmuş o da kendisinin sesi yüksek çıktığı için amellerinin boşa gittiğini ve bundan dolayı cehennemlik olduğunu belirtmiştir. Aynı adam Hz. Peygamber’e gelerek durumu olduğu gibi anlatmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Ona git de ki: Sen cehennem ehli değil cennet ehlisin.”¹⁴¹⁶ diye buyurmuştur. Sahabi yapısı itibariyle tiz sesli olduğundan bu

¹⁴¹¹ Lokmân: 31/13.

¹⁴¹² Buhâri, Enbiyâ: 41; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, I, 191, 235; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fi Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, II, 315; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhît*, IV, 571; Karaman ve Dğr., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II, 433.

¹⁴¹³ Furkân: 25/34.

¹⁴¹⁴ Buhâri, Tefsir: 25; Müslim, İman: 52; Nesâî, Tefsir: 387; İbn Kesir, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azim*, VI, 100.

¹⁴¹⁵ Hucurat: 49/2.

¹⁴¹⁶ Buhâri, Tefsir: 49; Nesâî, Tefsir: 50-1, 240-3; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XXI, 339-340; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, V, 326; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, XVI, 304; Neseffî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, III, 347; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VII, 341-343; Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur’ân ve Müslümanlar*, 159.

ayeti kişisel algılamış ve sadece kendisine ihtarda bulunduğunu zannetmiştir. Burada hem ayeti literal değerlendirmiş hem de doğuştan verilen bir yetinin kusur olduğu yanlışına düşmüştür. Başka bir rivayete göre bu ayetler inince Hz. Ebubekir, Hz. Peygamber ile ancak sırdaş olan birinin konuştuğu şekilde alçak sesle konuşmaya başlamış¹⁴¹⁷, aynı şekilde Hz. Ömer de Hz. Peygamber ile sırdaşı gibi konuşmaya başlamıştır. Hatta söylediklerini Hz. Peygamber'e duyuramaz ve Resûlullah da ona ne dediğini sormak durumunda kalmıştır.¹⁴¹⁸

Sahabeden Abdullah İbn Abbas ve İbn Ömer “...Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir.”¹⁴¹⁹ ayeti hakkında şöyle rivayet etmişler: “Hz. Peygamber'in “hantem” (yeşil çömlek), “nakîr” (ağaçtan oyulmuş şarap fıçısı), “dübbâ” (su kabağı), “müzeffet” (ziftle sıvanmış) veya “mukayyer” denilen içki kaplarının kullanılmasını yasakladığına şahitlik ettik.” Daha sonra “Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir.” ayetini okumuştur.¹⁴²⁰

Lafızcı yorumlama sahabenin bilgi birikimine göre değişiklik arz etmekle birlikte bazen yorum üretmede önde gelen sahabilerde de görülmektedir. Farklı analizleriyle ön plana çıkan Hz. Ömer de bazen literal yorumlamalar yapmıştır. Halifeliği sırasında insanın iştahını açmayan, yenilmesi zor olan yiyecekleri tercih etmesi, yamalı elbiseler giymesi nedeniyle kendisine “Bunlardan daha uygun yiyecek alsanız olmaz mı? diye sorulduğunda onların dünya hayatında tüketilecek iyiliklerimden olmasından korkarım. Allah (c.c.), “İnkâr edenler ateşe sunuldukları gün, (Onlara şöyle denir:) ‘Dünyadaki hayatınızda güzelliklerinizi bitirdiniz, onların zevkini sürdünüz. Bugün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı alçaltıcı bir azapla cezalandırılacaksınız.’”¹⁴²¹ buyurmuştur. İsteseydim elbette en güzel yemekleri yiyeniniz ve en güzel elbise giyeniniz olurum. Ancak ben güzel nimetleri ahiret

¹⁴¹⁷ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, V, 326; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil*, IV, 352; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 347; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VII, 341; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VII, 548.

¹⁴¹⁸ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, V, 326; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil*, IV, 352; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, XIX, 356; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 347; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim* VII, 341; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VII, 548.

¹⁴¹⁹ Haşr: 59/7.

¹⁴²⁰ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *Sünenü Nesâî*, (Abdulfettah Ebu Ğudde), *Mektebetü'l-Matbuâi'l-İslamiyyeti*, Halep 1986, VIII, 308.

¹⁴²¹ Ahkâf: 46/20.

hayatına bırakmak istiyorum.”¹⁴²² şeklinde ayetten temellendirme yaparak görüşünü desteklemiştir.

Ayetin siyakına bakıldığında muradın dünya hayatına razı olup ahirete aldırış etmeyen kâfirler hakkında nazil olduğu fark edilmektedir.¹⁴²³ Ayette söz edilen hususlar mü'minlerin niteliklerine uymamaktadır. Mü'min, dünya nimetlerinden faydalanması nedeniyle kınanmaz. Yüce Allah ayette “*De ki: ‘Allah’ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kılmış?’ De ki: ‘Bunlar, dünya hayatında mü'minler içindir. Kıyamet gününde ise yalnız onlara özgüdür. İşte bilen bir topluluk için âyetleri, ayrı ayrı açıklıyoruz.*”¹⁴²⁴ buyurarak bu konuda açıklık getirmektedir. Ancak Hz. Ömer’in israfın önlenmesi için ayeti mutlak olarak anladığı, en nihayetinde mü'min olsun kâfir olsun fark etmeksizin herkese kapsatılarak literâl / lafzî yorumladığı görülmektedir.¹⁴²⁵

Kur’ân’ın ayetlerini literal olarak anlayan, tefsirde meşhur olan ve ehli rey ile bilinen sahabe İbn Mes’ûd’un yorumunu da zikretmekte fayda vardır. “*الْجَوَارِي الْكُنَّسُ*” “*Yörüngelerinde akıp giderek doğan ve batan yıldızlara*”¹⁴²⁶ ayetini “vahşi sığır” olarak tefsir etmiştir.¹⁴²⁷ Sahabe, burada kıyamet sahnelerinin anlatıldığı bağlamda geçen lafzî literal anlamış ve bu kelimede neyin kastedildiğini açıklama ihtiyacı hissetmemiştir.¹⁴²⁸

Sahabe arasında ayetleri zahiri / lafzî anlamak onların sadece kültürel seviyesinden veya anlama kabiliyetinden kaynaklanmadığını ifade etmekte fayda mülahaza ediyoruz. Mesela Hz. Ali, Kur’ân’ı anlama ve anlamlandırmada temayüz etmiş bir isim olmasına rağmen abdest ayetindeki her namaz için farziyeti konusunda hassas davranmış ve her namaz için ayrı ayrı abdest almıştır. İkrime’den bize gelen haber bunu göstermektedir.¹⁴²⁹ Ancak Hz. Ali, bu ayeti literal anlamış olacak ki böyle duygusal bir bağ kurarak ibadetini yerine getirmiştir. Sahabeden diğer bir kesim abdestleri bozulmadıkça her bir abdestle birçok vakit eda etmişlerdir.

¹⁴²² Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi’t-Tenzîl*, IV, 305; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ġayb*, XXVIII, 23; Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, III, 314; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VII, 262.

¹⁴²³ Ali Galip Gezgîn, *Özgün Bir Kur’ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, Rağbet Yay., İstanbul 2009, 198.

¹⁴²⁴ Â’râf: 7/32.

¹⁴²⁵ Gezgîn, *Özgün Bir Kur’ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, 199.

¹⁴²⁶ Tekvîr: 81/16.

¹⁴²⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 155; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 237.

¹⁴²⁸ Şahin, “Taberî Tefsiri Örneğinde İbn Mes’ûd’un Ayet Açıklamaları”, 348.

¹⁴²⁹ Hz. Ali’nin, vakti giren her namaz için abdest aldığı ve abdestten sonra Mâide Sûresi 6. ayetini okuduğu ifade edilmektedir. Bkz., Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, VIII, 157.

Kendi lisanlarıyla nazil olan ayetleri zahirî anlamak, sahabenin ilk aklına gelen yorum biçimi olarak karşılaşılmaktadır. Sebeplerin hem şahitleri hem de failleri olan sahabe, Kur'ân'ı tefsir ederken bazen ayetten ilk anladıklarıyla amel etmişlerdir. Bazen de endişeye kapılıp hemen Hz. Peygamber'e başvurmuşlardır. Bütün bu veriler gösteriyor ki sahabe Kur'ân'ı literal bir şekilde anlama ve yorumlama yoluna gitse de bunu anlama ve idrakten soyutlanarak yapmadıkları, anlama ve idrak üzere bir okumayı öne çıkarttıkları¹⁴³⁰ anlaşılmaktadır.

2.6.2. Fıkḥî / Ahkâm

Kur'ân ayetleri içerisinde sosyal hayata dair birtakım ilkeler vardır. Sosyal hayatın dinamizmine bağlı olarak toplum sürekli gelişmekte ve değişmekte olduğu için bazı olguların bu ilkeler üzerinden temellendirilmesi ve hükme bağlanması zorunluluğu söz konusudur. Sahabe dönemi nüzul dönemine çok yakın olsa da bu dönem içerisinde farklı örfe sahip grupların veya coğrafyaların ortaya çıkan sorunlarına Kur'ânî çözümler bulma sadedinde bazı ahkâm ayetlerin fıkḥî gayelerle yorumlandığı görülmektedir. Bu bakımdan sahabe fıkḥî anlayışa sahip bir şekilde ayetleri yorumlamışlardır. Ayetlerdeki hükümleri nasıl yorumladıklarına dair örnekler vermenin yerinde olacağı düşünülmektedir. Ayet-i kerimede *“Eğer bir kadın, kocasının kendisine kötü davranmasından yahut yüz çevirmesinden endişe ederse uzlaşarak aralarını düzeltmelerinde ikisine de bir günah yoktur. Uzlaşmak daha hayırlıdır...”*¹⁴³¹ buyurulmaktadır. Hz. Aişe, bu ayetle ilgili şu çıkarımı yapmaktadır. *“(Kadın) Bir erkekle birlikte. Kadının onunla beraberliği sürüp ve çocukları da varken erkek onu istemez. Kadın da erkeğin kendisinden ayrılmasını istemez. Ona ‘Sen bana karşı (cinsel sorumluluğundan) serbestsin.’ der.”*¹⁴³²

Başka bir ayet-i kerimede *“Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız (onları değil) size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip*

¹⁴³⁰ Ünal, “Kur'ân'ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbe Tilaveti Biçimleri”, 106.

¹⁴³¹ Nisâ: 4/128.

¹⁴³² Buhâri, Tefsir: 4; Müslim, Tefsir: 13; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XI, 235; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 403; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 379.

olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur.”¹⁴³³ buyurulmaktadır. Urve b. Zübeyr, bu ayetin tefsiri hakkında Hz. Aişe’ye sorunca şu cevabı almıştır: “Ey kız kardeşimin oğlu! Yetim kız, velisinin baskısı altında bulunan kızdır. Ona malında ortak olur. Malı ve güzelliği hoşuna gider. Velisi mehrinde adalet göstermeksizin ve başkasının verdiğini de vermeksizin onunla evlenmek ister. Onların adaletini yerine getirmediğe ve mehirlerini âdet olan en yüksek miktara yükseltmediğe yetim kızları nikâhlamaları yasaklandı.”¹⁴³⁴ Bunların dışında hoşlarına giden kadınlardan nikâhlamaları emredildi.’ Hz. Aişe, “*Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: ‘Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.’* Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir.”¹⁴³⁵ ayetini okuyarak yukarıdaki ayetten dolayı bu ayetin indiğini belirtmiştir.¹⁴³⁶

Ayetlerdeki farka bakıldığında Hz. Aişe ‘yetim kızı’ iki ayrı ayet içinde tanımlamaktadır. İlkinde velisi kendisini beğenmekte fakat az bir mehirle nikâhlamayı ve malına da sahip olmayı arzulamaktadır. Allah Teâlâ, mehri en yükseğe çıkarmadıkça böyle bir evliliği yasaklamaktadır. İkincisinde velisi yetim kıza talip değildir. Fakat velayet dolayısıyla elinde bulunan malı da kaybetmek istemediğinden yetim kızın evlenmesine engel olmaktadır. Allah Teâlâ bundan da nehyeder. Her iki durumda da adaletli davranmayı emretmektedir. Böylece Nisâ Sûresi 3. ayette yetime adaletli davranmak, mehrini hakkıyla vermek, aynı sûrenin 127. ayetinde ise yetimin yazılmış hakları, evlenmesine engel olarak malını gasp etmemek şeklinde tefsir edilerek hüküm konulmuştur.¹⁴³⁷

Hz. Peygamber’in “Cahiliye döneminde uğursuzluğun, kadında, evde ve binekte olduğu söylenirdi.”¹⁴³⁸ dediği rivayet edilmiştir. Hz. Aişe, bunu duyduğunda “*Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki biz onu yaratmadan önce bir kitapta (Levh-i Mahfuz’da) yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah’a*

¹⁴³³ Nisâ: 4/3.

¹⁴³⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, VI, 358-359.

¹⁴³⁵ Nisâ: 4/127.

¹⁴³⁶ Buhârî, Tefsir: 4; Müslim, Tefsir: 6; İbn Ebi Hatim, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, III, 857, IV, 1076; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, V, 11; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, II, 183, 376.

¹⁴³⁷ Nûrdane Güler, *Sahih-i Müslim’de Kur’ân Atıflı Rivayetler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2012, 39.

¹⁴³⁸ Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek Alâ Sahihayn*, II, 521.

göre kolaydır.”¹⁴³⁹ ayetini okumuştur. Yine Abdullah İbn Ebi Müleyke rivayet etmiştir ki “Abdullah İbn Abbas ve Abdullah İbn Ömer, ölümlerin üzerine ağlama konusunda münazara etmişler. İkisi bu konuyu mü’minlerin annesi Hz. Aişe’ye getirmiştir. Bunun üzerine Hz. Aişe “Allah’a yemin olsun ki Hz. Peygamber birinin ağlaması ile ölünün azap göreceğini söylememiştir. Ancak Resûlullâh şöyle demiştir: ‘Allah (c.c.) katında kâfirin ailesinin (yakınlarının) ağlaması, onun (kâfirin) azabını şiddetli kılıyor.’”¹⁴⁴⁰ Diye cevap vermiş ve ardından şu ayeti okumuştur: “أَلَا تَرَوْا زُرَّةً وَزُرَّ أُخْرَىٰ” *“Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez.”*¹⁴⁴¹ Hz. Aişe, “Veled-i zinaya annesinin, babasının günahından hiçbir şey yoktur.”¹⁴⁴² rivayetini de bazı ayetlerden¹⁴⁴³ hareketle suçun şahsiliği noktasında ayetten hüküm üreterek karar vermiştir.

Hac’da sa’y yapmanın hükmü ile ilgili olarak ayet-i kerimde “*Şüphesiz, Safâ ile Merve Allah’ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâ’be’yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse bunda bir günah yoktur...*”¹⁴⁴⁴ şeklinde buyurulmaktadır. Sahabe, Hz. Aişe’ye, Safâ ile Merve arasında sa’y edilmediğinde herhangi bir günahın olmadığını ifade edip yukarıdaki ayeti delil gösterirler. “*Şüphesiz, Safâ ile Merve Allah’ın (dininin) nişanelerindendir.*” Buna cevaben Hz. Aişe “Safâ ile Merve arasında sa’y yapmayanın haccı ve umresini Allah (c.c.) kabul buyurmaz. Buna karşın dediğiniz şekilde olsaydı o zaman ayette, ‘Onları tavaf etmemekte herhangi bir günah yoktur.’ şeklinde beyanda bulunurdu. (Devam ederek) bu ayetin niçin nazil olduğunu biliyor musun? Cahiliye devrinde ensar, deniz kenarında bulunan iki puta telbiye¹⁴⁴⁵ getirirlerdi. Bunlara İsâf ile Nâile denilirdi. Sonra Mekke’ye geldiklerinde Safâ ile Merve arasında sa’y yapar, tıraş olurlardı. İslamiyetle birlikte cahiliye

¹⁴³⁹ Hadîd: 57/22.

¹⁴⁴⁰ Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek Alâ Sahihayn*, I, 537.

¹⁴⁴¹ Necm: 53/38.

¹⁴⁴² Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek Alâ Sahihayn*, IV, 112.

¹⁴⁴³ İsra: 17/15; Fâtır: 35/18; Zümer: 39/7; Necm: 53/38.

¹⁴⁴⁴ Bakara: 2/158.

¹⁴⁴⁵ “Çağrıda bulunana cevap vermek, bir davete icabet etmek” anlamındaki telbiye fıkıh terimi olarak hac veya umre niyetiyle ihrama giren kimsenin aşağıdaki sözleri söylemesini ifade eder: “Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk. Lebbeyk, lâ şerîke leke lebbeyk. İnne’l-hamde ve’n-ni’mete leke ve’l-mülk, lâ şerîke lek” (Rabbim! Davetine sözüm ve özümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim! Senin davetine icabet boynumun borcudur. Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim; hamd senin, nimet senin, mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur). Bkz., Salim Öğüt, “Telbiye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, XXXX, 2011, 396.

devrinden kalan sa'y'ı Safâ ile Merve arasında yapmaktan çekindiler. Bundan sonra Allah (c.c.), bu ayeti indirdi.”¹⁴⁴⁶ diye söylemiştir.

Sahabenin ayetlerden çıkardıkları hükümsel tefsire başka bir örnek vermek gerekirse Tevbe Sûresi nazil olduktan sonra Hz. Ali ve Hz. Ebubekir müşriklere ayetteki hükümleri tebliğ etmişlerdir. Bu sûreden çıkardıkları hükümleri, İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, Berae Sûresi'ni hacda tebliğ etmeleri için Hz. Ali ve Hz. Ebubekir'i görevlendirmiştir. Bayram (teşrik) günlerinde bu görevi ifa eden Hz. Ali orada bulunan müşriklere Tevbe Sûresi'nin ayetlerinden çıkarım yaparak ve özellikle bazı fikhî hususları vurgulayarak şöyle seslenmiştir: 1- Allah ve Resûl'ünün bütün müşrikler ile hiçbir bağı yoktur / beridir.¹⁴⁴⁷ 2- Yeryüzünde dört ay daha dolaşın.¹⁴⁴⁸ 3- Bu yıldan sonra Kâbe'ye müşrik yaklaşmayacak.¹⁴⁴⁹ 4- Kimse Kâbe'yi çıplak tavaf etmeyecek. 5- Mü'min olmayan cennete giremeyecek. 6- Verilen söz mutlaka tutulacaktır.”¹⁴⁵⁰ Burada ifade etmek gerekir ki maddeleştirmeyi Hz. Peygamber yapmamış, sureyi okuyan sahabe sûreden hükümler üreterek yorum yapmışlardır. Müşrikler, Allah'ın kendilerine daha yakın olduğunu ifade etmelerine karşılık sahabe bunun zannettikleri gibi olmadığını, müşriklerin hac etmelerine kimsenin karşı çıkmadığı ancak bu ayetlerle bu durumun yasaklandığı ve buna dört ay süre verildiği, Kâbe'nin çıplak tavaf edilmesinin yasaklandığı, yine müşriklerin zannettiği gibi cennete müşrikler değil de ancak mü'minlerin gireceği ifade edilmiştir.

Sahabe, bu sûrenin ayetlerinden çeşitli hükümler çıkarıp müşriklere tebliğ yapmışlardır. Böylece Kur'ân'dan anladıkları fikhî hükümleri ortaya koyarak Hz. Peygamber'in dediklerini yerine getirmişlerdir. Bu bakımdan sahabenin ayetleri tefsir etmeleri ve akabinde hüküm istinbat etmeleri, onların yeni sosyal hayata intibakları açısından önemlidir.

¹⁴⁴⁶ Müslim, Hac: 43.

¹⁴⁴⁷ Tevbe: 9/3.

¹⁴⁴⁸ Tevbe: 9/2.

¹⁴⁴⁹ Tevbe: 9/28.

¹⁴⁵⁰ Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, IV, 122-126; Karaman ve Dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II, 186; Tirmizî, Tefsir: 9.

2.6.3. Mevzuî / Konulu

Mevzuî tefsir, Kur'ân'ın bütününe veya ondaki herhangi bir meseleyi araştırma konusu yaparak aynı amaç ve hedef üzere detaylı araştırmak ve ayetleri nüzul kronolojisine göre incelemek suretiyle Kur'ân'ın bütüncül bakış açısını tespit ve tahlil etmek şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁴⁵¹ Her ne kadar konulu tefsir metodu yeni bir metot olarak görülse de asıl itibarıyla sahabe döneminde bunun temel nüvelerini bulmak mümkündür.

Sahabe, kendilerine sorulan spesifik konularda Kur'ân'ın bütüncül bakış açısını göz önüne alarak konuları cevaplıyorlardı. Nitekim *“And olsun ki, o, Cebrail'i bir başka inişte daha (aslî suretiyle) görmüştü. Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında. Me'va cenneti onun (Sidre'nin) yanındadır. O zaman Sidre'yi kaplayan kaplamıştı.”*¹⁴⁵² ayeti hakkında Mesruk, Hz. Aişe'ye gelerek *“Ey mü'minlerin annesi! Muhammed, rabbini gördü mü?”* diye sorar. Bunun üzerine Hz. Aişe şaşkınlıkla *“Sübhanallah! Söylediğin şeyden dolayı tüylerim diken diken oldu. Her kim sana Muhammed rabbini gördüğünü söylediyse yalan söylemiştir.”* der. Ardından şu ayetleri zikreder: *“Gözler onu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder.”* *“O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”*¹⁴⁵³ *“Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*¹⁴⁵⁴ Bu ayetleri sıraladıktan sonra akabinde şu ayetlerle devam etmektedir: *“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz, Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”*¹⁴⁵⁵ *“Kim sana Muhammed'in, vahiyden bir şey gizlediğini haber ederse yalan söylemiştir.”* diyerek şu ayeti okur: *“Ey Peygamber!*

¹⁴⁵¹ Ahmet b. Abdullah Zehrani, *et-Tefsiru'l-Mevdû'i li'l-Kur'ân-ı Kerim ve Nemazici Minhu*, İslam Üniversitesi, Medine 1993, 16; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 182; Fethullah Sâid Abdussettar, *el-Medhelu ile't-Tefsiri'l-Mevzuî*, Daru't-Tevzi' ve'n-Neşri'l-İslami, Kahire 1991, 17; Şehmus Demir & Hasan Yılmaz, *“Kur'ân'ı Konu, Kavram ve Sure Tefsirine Metodik Bir Yaklaşım”*, *EKEV Akademi Dergisi*, 7, (14), 2003, 113-124. Ayrıca bakz., Hasan Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası (Tematik ve Sistemik Bir İnceleme)*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara, 2008, 11-123.

¹⁴⁵² Necm: 53/12-16.

¹⁴⁵³ En'âm: 6/103.

¹⁴⁵⁴ Şûrâ: 42/51.

¹⁴⁵⁵ Lokmân: 31/34.

Rabbinden sana indirileni tebliğ et."¹⁴⁵⁶ dedikten sonra "Fakat o, Cebrail'i kendi suretinde iki kere gördü."¹⁴⁵⁷ şeklinde ifade etmiştir.

Hiz. Aişe, Hiz. Peygamber'in Rabbini gördüğü hususu ile ilgili meseleyi izah etmek için Kur'an'ın çeşitli ayetlerinden aynı mevzuyu açıklayan dört ayet sıralaması hem Kur'an'a vukufiyetini göstermektedir hem de mevzû yorum, yani Kur'an'ın bütüncül bakış açısını ortaya koymaktadır. Sahabeden gelen ayeti açıklama metodolojileri ile ayetlerin yorumlarını içeren bazı rivayetler, farklı sûrelerden aynı konuları ihtiva eden ayetleri topluca zikredip akabinde ilgili ayetlere ilişkin yorumlamalar yaptıklarını göstermektedir. Yine böylece sahabenin Kur'an'ı bir bütün olarak ele aldıklarını göstermekle birlikte bir konuyu ihtiva eden ayetleri peş peşe delil getirmekle konulu/mevzûi yorumlama yaptıkları sonucuna varılmaktadır. Dönemin epistemolojik alt yapısı nedeniyle sahabenin ayetleri yorumlamalarındaki etki de göz ardı edilmemelidir.

2.6.4. Gâî / Makâsidi

Sahabe, nasslarda bulundukları konumda veya çevrelerde halkın maslahatını gözeterek hükümler vermiş ve ayetlerin derunî manalarını ortaya çıkarmada maharetli davranmışlardır. Dış etkenlerle (fetihlerle) birlikte İslam'ın güçlenmesi neticesinde ortaya çıkan yeni problem ve olaylar karşısında sahabiler, "maslahat" prensibini gözeterek ayetlerde yeni yorumlar ortaya koymuşlardır. Sahabe bazen Kur'an'ın söylediği sözden çok söylemek istediği veya kastettiği hususu esas almış, lafızdan ziyade amacı/gayeyi ilke edinmişlerdir. Ancak başta Abdullah İbn Mes'ûd, Abdullah İbn Abbas, Hiz. Ömer ve Hiz. Ali gibi bu konuda uzman denilebilecek sahabiler, ayetlerin anlamları ve kastettikleri manalar üzerine derin düşünmüşler, ayetlerde nelerin murat edildiğini anlamaya çalışmışlardır.

Asıl itibariyle Kur'an-ı Kerim, içinde barındırdığı bütün beyanat ve hükümleriyle bir amaca ve bir hedefe mebnidir. Bunun yanında Allah (c.c.), yarattığı her şeyin bir gayeye binaen olduğunu ayetlerinde¹⁴⁵⁸ açıkça ifade etmektedir. Sahabenin ise

¹⁴⁵⁶ Mâide: 5/67.

¹⁴⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, XXII, 31; Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 60.

¹⁴⁵⁸ Bkz., Enbiyâ: 21/16; Mü'minun: 23/15; Zâriyât: 51/56; Hadîd: 57/25.

Kur'ân'ın gâî tefsirine verdikleri önemin buradan geldiğini söylemek gerekir. Onlar, büsbütün Kur'ân'ı içselleştirmiş bir nesil olarak bilinmektedirler. Sahabenin gâî yorumu nassa ters düşmediği gibi esasen nassa dayanmakta iç bağlam (cotext)¹⁴⁵⁹ ve dış bağlam (context)¹⁴⁶⁰ gibi anlamı kolaylaştıran, toplumun maslahatını, devrin şartlarını, zamanı ve zemini, maksat ve zarureti¹⁴⁶¹ göz önünde bulunduran prensipleri içermektedir. Sahabe, özellikle değişen şartlara binaen yeni çıkan durumlara göre geçmiş uygulamalardan ziyade illet ve maksatları esas almış, maslahat ve toplumun zaruretlerinden¹⁴⁶² mülhem gâî yorum yaptıklarını görmek mümkündür. Nitekim zekât konusunda müellefe-i kulûb meselesinin bu cihetten değerlendirilmesi mümkündür.

Müellefe-i kulûb, gönülleri İslam'a ısındırılması istenilen kimselere verilen ad olarak bilinmektedir.¹⁴⁶³ Bu kimselere ayette belirtildiği gibi zekâtan pay vererek kalpleri İslam'a ısındırılmak istenen¹⁴⁶⁴ grup olarak zekâtan payları ayette şöyle tahsis edilmiştir. Ayette, “*Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”¹⁴⁶⁵ buyurulmaktadır. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra özellikle bu gruba zekât verilip verilmeyeceği hususu sahabe arasında tartışılır olmuştur. Bunun tarihî arka planı ise şu olay gösterilmektedir. “Rivayete göre Temim Kabilesi'nin liderlerinden Akra' b. Hâbis (ö. 33/653-54) ile Fezâre Kabilesi liderlerinden Uyeyne b. Hısn, Hz. Ebubekir'e gelmiş ve Beytu'l-Mal'a ait verimi düşük bir araziye kendilerine tahsis etmesini istemişlerdir. Bu teklifi Hz. Ebubekir kabul etmiş ve bir belge düzenleyerek şahitlik etmesi için onları Hz. Ömer'e göndermiştir. Elleriindeki belge ile Hz. Ömer'e gelen bu kabile reisleri, belgeyi Hz. Ömer'e takdim etmişlerdir. İlgili belgeyi inceleyip okuyan Hz. Ömer, kızarak belgeyi yırtmış ve şöyle demiştir: “Resûlullâh, zamanında sizin kalbinizi kazanmaya çalıştı. Çünkü o zaman İslam zayıftı. Fakat şimdi Allah (c.c.),

¹⁴⁵⁹ Metin İçi Bağlam (cotext): Bir metinde dil birimlerinin anlamlarını, değerlerini belirleyen dilbilimsel örgünün bütünüdür. Bkz., Akşit, Çeviri: *Dillerin Dili*, 111.

¹⁴⁶⁰ Metin Dışı Bağlam (Context): Bir metinde, gönderici ile alıcının dil, toplumsal, kültürel, ruhsal tepkilerine ilişkin ortak iletişimsel verilerin bütünüdür. Bkz., Akşit, Çeviri: *Dillerin Dili*, 111.

¹⁴⁶¹ Baş, “Kur'ân'ı Anlamada Farklı Bir Sima Hz. Ömer”, 321.

¹⁴⁶² Gezgin, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, 204.

¹⁴⁶³ Cengiz Kellek, “Müellefe-i Kulûb”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXI, 475.

¹⁴⁶⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 159.

¹⁴⁶⁵ Tevbe: 9/60.

İslam'ı güçlü kıldı. Çalışıp çabalayarak artık kazancınızı gerçekleştirin.”¹⁴⁶⁶ diyerek ayete, dönemin zaruretine göre yorumda bulunmuştur. Araziyi isteyen kabile liderleri daha sonra dönemin halifesi Hz. Ebubekir'e gitmiş ve sitemli bir üslupla “Halife sen misin yoksa Ömer mi?” diye sormuşlardır. Hz. Ebubekir ise buna gayet rahat bir tavırla “İsterse odur” şeklinde cevap vermiştir. Daha sonraki dönemlerde Hz. Ebubekir'in bu tavrı ve sahabenin sükûtu neticesinde bu konuda icma oluştuğunun göstergesi olarak ifade edilmiştir.¹⁴⁶⁷

Sahabenin müellefe-i kulûba zekât verilmesinin ayetle sabit olmasına rağmen kesmeleri, ahkâmın değişim alanının oldukça genişletilmesi hususuna dayanak oluşturmuştur. Öyle ki sahabenin bu tavrı nassa rağmen maslahatın gözetilmesi sonucu hükmün dönemsel değişebileceği savına kaynak teşkil etmiştir.¹⁴⁶⁸ İfade etmek gerekir ki sahabenin bu tavrı derunî bir bakış açısının yanında makâsîdî bir okumadır. Müslümanların menfaatini sağlayacak veya zararını ortadan kaldıracak bir bakış açısıyla yorumu zamana ve mekâna hapsetmeksizin konjonktürel çevreyi göz önüne alarak yapmışlardır.

Olağanüstü durumlarda hırsızlıkla ilgili had cezasını uygulamama hususunda sahabenin gâî yorumlama yaptıklarını görmek mümkündür. Hırsızlık nedeniyle İslam'dan önce el kesme cezası uygulandığı gibi İslam dini de hırsızın elinin kesilmesini emretmiştir. Hz. Peygamber, bu cezayı uygulamış, ondan sonra sahabe de aynı uygulamayı sürdürmüştür.¹⁴⁶⁹ Bunun Kur'ânî temeline bakıldığında “*Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”¹⁴⁷⁰ ayeti görülmektedir. Ayetle Yüce Allah (c.c.), hırsızlık suçunun cezai sorumluluğunu beyan etmiştir. Ancak sahabe ayetteki gâî maksadı gözeterek ve “zaruretler haramı mübah kılar” kaidesi gereği olağanüstü durumlarda bu müeyyidenin uygulanmasını askıya almışlardır. Bunu ise tarihî arka planla temellendirmişlerdir. “Hâtıb b. Ebî Belte'â'nın

¹⁴⁶⁶ Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân, XI, 522; İbn Ebi Hatim, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim, VI, 1822; Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân, III, 160-161; Semerkandî, Tefsîr-i Semerkandî, II, 68.

¹⁴⁶⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, IV, 2575-2576; Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 298.

¹⁴⁶⁸ Saffet Köse, “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, (7), 2006, 13-50; Şaban Şimşek, *Kur'ân'ı Kur'ân'la Anlamak*, (1. Baskı), Barış Kitap, Ankara 2020, 191-199; Erdal, *Hz. Ömer'in Tefsir Rivayetleri*, 62-67.

¹⁴⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII.

¹⁴⁷⁰ Mâide: 5/38.

köleleri Müzeyne Kabilesi'nden birinin develerini kesmişlerdir. Durum Hz. Ömer'e intikal edince Hz. Ömer onların cezalandırılması hükmünü vermiştir. Daha sonra Hâtıb'ın köleleri aç bıraktığını tespit etmiş ve had cezasını uygulamaktan 'Allah'a yemin olsun ki eğer ben sizin onları (köleleri) çokça çalıştırarak haram olan şeyleri yemenin helal hâle geldiği ölçüde aç bıraktığınızı tespit etmemiş olsaydım kesinlikle onlara had cezası uygulardım." demiştir. Akabinde bu suça sebep olan Hatıb'ı, dört yüz dirhem olan devenin karşılığında sekiz yüz dirhem ceza ödemeye mahkûm etmiştir.¹⁴⁷¹ diyerek vazgeçmiştir.

Hz. Ömer döneminde Müslümanların maslahatı için nassta var olan hüküm duruma ve ahvale göre uygulanmamıştır. Kadisiye Savaşı'ndan sonra Arapların Ehl-i kitaptan olan kadınlarla evlenmeleri yasaklanmıştır. Bu kararın temel gerekçesi, Müslüman Arapların Ehl-i kitaptan olan kadınların çekiciliğine kapılarak onları Arap kadınlarına tercih etmeleri endişesi olmuştur. Hz. Ömer, bu öngörülü kararıyla Müslümanların fetihlerle birlikte dış kültürlerin etkisinde kalmalarını engellemeyi hedeflemiş olması yatmaktadır.¹⁴⁷²

Bu bakımdan Ehl-i kitap kadınlarıyla evliliği sahabe maslahattan dolayı gâî olarak yorumlamış ve askıya almıştır. Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında Müslüman bir bireyin Ehl-i kitap kadınlarla evlenmesi "*Mü'min kadınlardan iffetli olanlarla daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir.*"¹⁴⁷³ ayetiyle sabit kılınmıştır. Bunun yanında Kur'an, evliliğin yasak olduğu kimseleri de "*İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Allah'a ortak koşan kadın hoşunuza gitse de mü'min bir cariye Allah'a ortak koşan bir kadından daha hayırlıdır. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle kadınlarınızı evlendirmeyin. Allah'a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de iman eden bir köle, Allah'a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır.*"¹⁴⁷⁴ diye açıklamaktadır. Sahabenin ayetleri gâî olarak yorumlamalarını teşkil eden Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenme hususu ile ilgili olarak şöyle bir nakil rivayet edilir: "Talha b. Ubeydullah Yahudi, Huzeyfe b. Yemân ise

¹⁴⁷¹ İbn Kayyim Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvâkkûn an Rabbi'l-Âlemin*, III, 10-11; Öztürk, "Sahabe Neslinin Kur'anla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", 144.

¹⁴⁷² Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 42.

¹⁴⁷³ Mâide: 5/5.

¹⁴⁷⁴ Bakara: 2/221.

Hristiyan bir kadın ile evlenmiştir. Hz. Ömer, bazı sahabenin bu hâline sinirlenmiş ve onları cezalandırmak istemiştir. Bu durum üzerine ilgili sahabiler: ‘Ey mü’minlerin emiri, sen sinirlenme gerekirse biz onları boşarız.’ demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, ‘Allah’a (c.c.) yemin olsun ki eğer onları boşamak helal olsaydı onlarla evlenmek de helal olurdu. Ben onları hor ve hakir bir şekilde elinizden çekip alacağım.’ demiştir.”¹⁴⁷⁵ Buradan hareketle sahabe, ayetlerdeki hükümlerin gayelerine bakarak toplumun maslahatını gözetmişlerdir. Ayetin hükmünü kabul etmekle birlikte def’i mefâsid için men ettikleri¹⁴⁷⁶ şeklinde bir sonuca varmak mümkündür. Sahabenin yaptığı yorumlara bakıldığında sadece maslahata dayalı ayeti dışarıda bırakan ya da ayete muhalif bir yaklaşımlarının olmadığını görmek mümkündür. Çünkü onlar çeşitli gerekçelerle ayetleri anlamlandırmışlardır.

Yine sahabenin ganimetlerin pay edilmesinde farklı bir düzenleme getirmesinin arka planındaki temel saik, toplumun maslahatı olmuştur. Özellikle Hz. Ömer’in fethedilen toprakların savaşa katılanlar arasında paylaştırılmasından imtina ettiği bilinen bir vakıadır. Bu konuda Hz. Ali ve Muaz b. Cebel gibi fakih sahabilerin de Hz. Ömer’e görüş bildirmeleri sonucunda savaşa katılanlara fethedilen yerlerdeki ganimetlerin dağıtımını durdurmuştur.¹⁴⁷⁷ Sahabe, fethedilen yerdeki feyler hakkında nasıl bir tasarrufta bulunması gerektiği hususunda farklı bir yorum yapmıştır. Özellikle Hz. Ömer, sahabe ile istişarede bulunmuş ve iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Sahabenin bir kısmı Hz. Peygamber’in Hayber’de yaptığı gibi ganimetlerin beşte birini alıp geri kalanının savaşa katılanlar arasında paylaştırılması görüşünde birleşirken diğer bir kısmı ise, elde edilen ganimetlerin dağıtılmayıp bütün tebaanın yararına kullanılmasını istemişlerdir. Hz. Ömer de, “*Allah’ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey’ olarak verdikleri, Allah’a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçın. Allah’a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.*”¹⁴⁷⁸ ayetini delil getirerek feylerin vakıf olarak

¹⁴⁷⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, III, 714; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, I, 281.

¹⁴⁷⁶ M. Öztürk, “Hz. Ömer’in İçtihatlarının Fikhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar”, 87; Erdal, *Hz. Ömer’in Tefsir Rivayetleri*, 79-81.

¹⁴⁷⁷ Ebubekir Sifil, *Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet*, (3. Baskı), Rihle Kitap, İstanbul 2010, 273.

¹⁴⁷⁸ Haşr: 59/7.

dağıtılmasına karar vermiştir.¹⁴⁷⁹ İlk nesildeki ayetleri tefsir etme gayeleri teorik mülahazalar ve düşünceler değil¹⁴⁸⁰ bilakis o günkü toplumun konjonktürel şartlarının getirdiği toplumsal ve iktisadi maslahat olmuştur.

Sahabe arasında servette zekât dışında da hakkın varlığından söz eden sahabiler çıkmıştır. Nitekim Ebû Zer el-Gıfârî “*Ey iman edenler! Bilin ki yahudi din bilginlerinin ve hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele! O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak: İşte yalnız kendiniz için toplayıp sakladıklarınız; tadın şimdi biriktirip sakladıklarınızı!*”¹⁴⁸¹ ayetleri hakkında “normal geçim imkanlarından elde edilen mallar hariç diğer fazla biriktirilen malın caiz olmadığını savunmuştur. Hatta bu konuda Muaviye ile ters düşmüş ve dönemin halifesi olan Hz. Osman’a şikâyet edilmiştir.¹⁴⁸² Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Zer’in bu görüşünü şu ihtimale yormaktadır: “Kenz ile ilgi ayet, Müslümanların gerçekten maddi sıkıntı içinde oldukları, Muhacirlerin büyük maddi sıkıntı çektikleri Hz. Peygamber’in (s.a.s.) söz konusu maddi sıkıntıları karşılayamadığı bir dönemde nazil olmuş olmalıdır. Çünkü beytu’l mal sahabilerin ihtiyaçlarını o zaman karşılayamıyordu. Dolayısıyla Müslümanların bu kadar maddi olarak sıkıntı çektileri bir dönemde ihtiyaç fazlası malın stoklanması bu ayet ile yasaklanmıştır. Müslümanlar, bu maddi sıkıntıdan kurtulduktan sonra sadece zekâtlarını ödemekle sorumlu tutulmuşlardır.”¹⁴⁸³

Sahabe başka bağlamda inmiş bazı ayetleri lafzen anladıkları kadarıyla yorumlamıştır. Ayette “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz, Allah size karşı çok merhametlidir.*”¹⁴⁸⁴ buyurulmaktadır. Hz. Peygamber döneminde düşmanı yerinde etkisiz hâle getirerek Medine üzerine saldırma planından vazgeçirmek için düzenlenen seriyyelerden Zâtüsselâsil komutanı olan Amr b. Âs, son derece soğuk bir gecede ihtilam olmuş ve soğuktan helak olacağından korktuğu için

¹⁴⁷⁹ Ebu Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 35; Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Bağdâdî, *el-Harâcu Snâatu'l-Kitâbe*, Dâru'l-Reşid, Bağdat 1981, 206-207; İbni Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 96.

¹⁴⁸⁰ M. Öztürk, “Hz. Ömer’in İçtihatlarının Fıkhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar”, 89.

¹⁴⁸¹ Tevbe: 9/34-35.

¹⁴⁸² İbni Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 123-126.

¹⁴⁸³ Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, VIII, 125-128.

¹⁴⁸⁴ Nisâ: 4/29.

gusül abdesti almamıştır. Teyemmüm alarak sabah namazını sahabe ile birlikte kılmıştır. Daha sonra bu durumu Hz. Peygamber'e söyleyince cünüp olduğu halde neden gusül abdesti almadan namazı kıldığı kendisine sorulmuştur. Bunun üzerine Amr b. Âs, şöyle cevap vermiştir: “Ben Allah'ın (c.c.) şöyle buyurduğunu duydum: “ وَلَا تَقْتُلُوا ” “*Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.*” Bu cevap üzerine Hz. Peygamber gülmüş ve bir şey dememiştir.¹⁴⁸⁵

Söz konusu ayet, ticaret ahlakı ile ilgili ihtarda bulunması yani başkasının malını haksız yere yemek suretiyle Allah (c.c.) katında büyük bir cezayı hak ettiği, cehenneme girdirileceği için manen kendisini katletmiş anlamındadır. Çünkü İslam'da hiç kimse hata ve unutmadan dolayı sorumlu değildir.¹⁴⁸⁶ Hatta büyük günahlardan sakınılırsa Allah (c.c.), kişinin küçük günahlarını da affedeceğini vaat etmiştir.¹⁴⁸⁷ Ancak küçük günahta bile bile ısrar edilirse büyük günaha, büyük günahlarda ısrar ise küfre götürdüğünden küfür de ebedî kalmak suretiyle cehenneme götürür.¹⁴⁸⁸ O halde büyük ve küçük günahlarda ısrar ederek kendinizi henüz hayattayken öldürmeyin!¹⁴⁸⁹ “Kendi kendinizi öldürmeyin” ifadesi bir önceki ayetin devamı veya kendi başına apayrı bir ayet de olabilir. İlk ihtimal haksız yere başkalarının mallarını alanlar kendi sonlarını hazırlamaktadır. İkincisi ise birbirinizi öldürmeyin veya intihar etmeyin anlamına gelmektedir.¹⁴⁹⁰ Bütün bunlara bakıldığında kapsam alanı ticaretle ilgili olan bu ayeti sahabeden Amr b. As'ın, karşılaştığı sıkıntıya çare yaptığı ve ayeti tamamen bulunduğu bağlamın dışında bir okuyuşla anlamlandırdığı görülmektedir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in olayı duyduğu zaman Amr b. As'a verdiği tepki yani takdir ve tasvibi önemlidir. Bu durum Kur'an'ı rey ile tefsir etmeyi yasaklayan rivayetlerin¹⁴⁹¹ aksine

¹⁴⁸⁵ Ebu Davud: Tâhâret: 126; İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, III, 928; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil*, I, 502; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, II, 42; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, V, 157; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, III, 611; İbnî Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 236; Durur, *Abdullah İbn Abbâs'ın Kur'an'ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri*, 40.

¹⁴⁸⁶ Bakara: 2/286.

¹⁴⁸⁷ Nisâ: 4/31.

¹⁴⁸⁸ Bakara: 2/81.

¹⁴⁸⁹ Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak, Kur'an-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2008, III, 291.

¹⁴⁹⁰ Ebü'l-A'lâ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, (trc., Muhammed Han Kayani), İnsan Yay., İstanbul, ts., I, 353.

¹⁴⁹¹ Tirmizî, Tefsir: 1.

sahabenin rey ile tefsir yaptığına ve Hz. Peygamber'in buna ses çıkarmadığına bir işaret¹⁴⁹² olarak kabul edilmelidir.

2.6.5. İşârî / Tasavvufi

Sahabeden aktarılacak bugüne gelen bazı rivayetlerden ilk neslin sûre veya ayetlerden işârî yorumlar yaptıkları görülmektedir.¹⁴⁹³ Ebu Nuaym, Muhammed İbn Kâ'b el-Kurâzi'nin İbn Abbas'tan şu rivayeti aktarmaktadır: "İbn Abbas, muhacir sahabilerden bir topluluk arasında oturuyordu. Kadir gecesinden bahsedildi. Herkes kendi kabiliyetine göre bir yorum yaptı. Hz. Ömer şöyle dedi: 'Ey İbn Abbas! Sana ne oldu da konuşmuyorsun? Konuş, çocukluğun sana engel olmasın.' Bunun üzerine İbn Abbas şöyle cevap verdi: 'Ey mü'minlerin emiri! Allah tektir, teki sever. Dünya günleri yedi üzerine dönerli yaptı. Zira insanı yedi aşamadan yarattı. Rızıklarını yediden yarattı. Üstümüzde yedi gök yarattı. Altımızda yedi yer yarattı. Mesâniden yedi ayet indirdi. Kitabında yedi akraba ile evlenmeyi yasakladı.¹⁴⁹⁴ Mirası yediye taksim etti. Yedi organımız üzerine secde etmeyi emretti. Allah'ın Resûlü Kâbe'yi yedi kez tavaf etmeyi emretti. Safâ ile Merve arasında yedi defa sa'y ederek koştu. Şeytanı yedi defa taşıdı. Kadir gecesinin de Ramazan'ın son yedisinde olduğunu gösterdi.' Bunun üzerine Hz. Ömer, hayret ederek şöyle dedi: 'Bunda bana henüz başının kemikleri düzelmemiş olan bu çocuktan başka kimse muvafakat etmedi. (Ey İnsanlar) bu hususta bana İbn Abbas gibi kim cevap verebilir?'"¹⁴⁹⁵

Bir başka örnekte Said b. Cübeyr'in naklettiğine göre muhacirler, Hz. Ömer'in Abdullah İbn Abbas'a gösterdiği ilgiyi kendi çocuklarına göstermediği için yakınmışlardır. Hz. Ömer ise İbn Abbas'ın olgun ve yaşlıların genci, çok soru soran bir dili, iyice kavrayan ve akleden bir kalbi olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra bir toplantı düzenleyerek kendisini eleştirenleri de buraya davet etmiş ve İbn Abbas'ın farklı bir kavrayışa sahip olduğunu göstermek için onu da huzura çağırtmıştır. Akabinde Hz. Ömer; "*Allah'ın yardımı ve fetih (Mekke Fethi) geldiğinde ve insanların bölük bölük*

¹⁴⁹² Bünyamin Erul, "İlk Dönem Kur'ân Okumaları", *VII. Kur'ân Sempozyumu*, (15-16 Mayıs), Kayseri 2004, 23-40.

¹⁴⁹³ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., ysz., 1974, 36.

¹⁴⁹⁴ Nisâ: 4/22-23.

¹⁴⁹⁵ Ebû Nuaym Ahmet b. Abdullah el-İsfehani, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Matbaatü'l-Seadati bi Cevâri'l-Muhafazati, Mısır 1974, I, 317; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 236; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 37.

Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlama dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir."¹⁴⁹⁶ ayetini okuyarak "Bu ayetler hakkındaki görüşünüz nedir?" diye sordu. Bazıları, Yüce Allah (c.c.), bize Mekke'yi fethetmeyi nasip ederse kendisine hamd edip ondan mağfiret dilememizi emretti derken kimileri ise sadece sustu. Bunun üzerine Hz. Ömer, İbn Abbas'a yönelerek "Sen de mi böyle düşünüyorsun?" diye sordu. İbn Abbas: "Hayır" dedi. Hz. Ömer, "Peki bu konudaki görüşün nedir? diye sorunca İbn Abbas şu cevabı verdi: "Burada söz konusu olan husus Resûlullâh'ın ecelidir. Yüce Allah ona, Allah'ın (c.c.) yardımını ve Mekke'nin Fethi demek olan fetih geldiği zaman bu senin ecelinin işaretidir." diye bildirdi. Bunun üzerine sen de Rabbini tesbih et ve ondan mağfiret dile! Zira o tövbeleri çokça kabul edendir." diye açıkladı. Akabinde Hz. Ömer, cevaptan memnun bir şekilde ekledi: 'Benim de ona dair bildiklerim senin bildiklerinden farklı değildir.'"¹⁴⁹⁷ Bunun yanında Nasr Sûresi nazil olduğunda Hz. Ömer'in ağladığını ve "Kemal zevâlin delilidir." şeklinde üzüntüsünü dile getirdiği rivayet edilmiştir.¹⁴⁹⁸

İlk neslin bazı ayet yorumları, işâri yorum yaptıklarını göstermektedir. Hz. Ali'ye atfedilen bir sözde şöyle denilmektedir: "Yakîn dört dala ayrılır. Zekâ görüşü, hikmet ve te'vili, ibret öğütü ve öncekilerin sünneti. Fitnatı gören hikmeti anlar. Hikmeti anlayan ibreti bilir. İbreti bilen ise öncekilerin sünneti üzeredir..."¹⁴⁹⁹ Sahabeden Übey b. Kâ'b, "Onun nurunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir..."¹⁵⁰⁰ ayeti hakkında "Mü'minin nurunun misali" şeklinde tefsir ederek şöyle demektedir: "Mü'minin kalbi, içinde lamba olan bir fenerdir. Sözü nur, ameli nurdur. Nur içinde hareket eder." ardından şu ayetle devam eder: "Yahut dalga, üstünde yine dalga, onun üstünde de bulutla (kara bulut gibi bir dalga ile) kaplı büyük bir denizdeki karanlıklar gibidir; birbiri üzerinde karanlıklar! Neredeyse elini çıkarsa onu göremeyecek. Allah, bir kimseye ışık vermezse onun aydınlıktan asla nasibi yoktur."¹⁵⁰¹ sonra ayetini de "Münafığın kalbidir. Onun sözü karanlık, ameli karanlıktır. Karanlık

¹⁴⁹⁶ Nasr: 110/1-3.

¹⁴⁹⁷ Buhâri, Meğâzi: 48, Tefsir: 4; Süyûtî, *el-İtkan fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 240.

¹⁴⁹⁸ Neseffî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 690; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 100.

¹⁴⁹⁹ Muhammed b. Ali b. Atiyetü'l-Haris Ebû Talib el-Mekki, *Ķûtü'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Maĥbûb ve Vaşfi Tarîki'l-Mürîd ilâ Maĥâmi't-Tevhîd*, (thk., Asım İbrahim el-Kiyali), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 207.

¹⁵⁰⁰ Nûr: 24/35.

¹⁵⁰¹ Nûr: 24/40.

içinde hareket eder.” diyerek işâri yorumlama yapmıştır.¹⁵⁰² Bu rivayet ve yorumlardan anlaşılmaktadır ki keskin zekâlı sahabiler iş’ârî mahiyette tefsir yapmışlardır. İlahî metinde kendilerine muğlâk ve müphem gelen kısımları bazı sembolik ifadelerle açıklamışlardır.

Herkese verilmeyen, bazı özel şahıslara bahşedilmiş olan gizli bilgilerin varlığına dair sahabeden bazı rivayetler bulunmaktadır. Abdullah İbn Abbas, “هُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ، “وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَنْزِلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا” “Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah’tır. Allah’ın gücünün her şeye yettiğini ve yine Allah’ın ilminin her şeyi kuşattığını bilesiniz diye O’nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir.”¹⁵⁰³ ayeti hakkında “Bu ayetin tefsirini size söylesem küfre düşersiniz. Küfre düşmeniz ise bunu yalanlamanız olurdu.”¹⁵⁰⁴ demiştir.

Görüldüğü gibi sahabe, ayetleri yer yer temsili bir şekilde yorumlamaktadır. İşâri tefsirin büyük bir bölümü bu kabil analogilerden oluşmaktadır. Temsili/sembolik yorumların sahabe döneminde başladığını söylemek mümkündür.¹⁵⁰⁵ Bu bakımdan sahabenin Kur’ân’ı tefsir ederken takip ettikleri metodolojilerindeki işâri yorumun nüveleri ortaya çıkmaktadır. Bu anlama ve yorumlama biçimi daha sonraki süreçte tefsir geleneğinde iş’ârî tefsir olarak yerini almıştır. Böylece et-Tüsterî (ö. 283/896), *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azim* (*Tefsîrû’t-Tüsterî*), Sülemî (ö. 412/1021), *Hakâiku’t-Tefsîr*, Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâifu’l-İşârât* gibi bu alanla ilgili tefsirler yazılmıştır.¹⁵⁰⁶

¹⁵⁰² Ebû Talib el-Mekki, *Kütü’l-Kulûb fî Mu’âmeleti’l-Mahbûb ve Vaşfi Tarihi’l-Mürîd ilâ Maḥâmi’t-Tevhîd*, I, 206.

¹⁵⁰³ Talâk: 65/12.

¹⁵⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXIII, 78; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VIII, 178; M. Zeki Süslü, *Tasavvufî Tefsir Metodu ve Bâtînî Te’vil Geleneğiyle Mukayesesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., Isparta 2017, 32.

¹⁵⁰⁵ Mahmut Ay, “İşâri Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 2011, 103-148.

¹⁵⁰⁶ Süleyman Uludağ, “İşâri Tefsir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIII, 424-428.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAHABE TEFSİRİNİN EPİSTEMOLOJİK DEĞERİ VE TEFSİR GELENEĞİNDEKİ YERİ

3.1. SAHABE TEFSİRİNİN NİCELİĞİ

Sahabe, “Kur’ân’ı bir bütün şeklinde tefsir etmiş midir?” sorusu çalışma konusu açısından önem arz etmektedir. Genel yaklaşıma göre sahabe döneminde Kur’ân-ı Kerim baştan sona tefsir edilmemiştir. Ancak bugüne kadar gelen bazı rivayetlere göre sahabenin büyükleri Kur’ân’ı ihtiyaçları kadar, sahabenin küçüklerinin ise Kur’ân’ı gelişen toplumsal ihtiyaçlar neticesinde daha fazla tefsir ettikleri görülmektedir. Arap olmayanların (mevâlî) İslam topraklarına katılmasıyla birlikte ilahî metin hakkında derin sorgulamaları ve anlama gayretleri olmuştur. Hâl böyleyken sahabenin kendi ihtiyacı dışında da ayetleri anlamlandırmak gibi bir zaruretleri doğmuştur.¹⁵⁰⁷ Onlar, Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonra kendilerine sorumluluk yüklenmiş öncü kuşaklardı. Çünkü Kur’ân ile ilk muhatap olan, Kur’ân’ı ilk okuyan ve onu Hz. Peygamber’den sonra ilk tefsir eden nesil sahabedir.¹⁵⁰⁸

Hz. Peygamber’in ashabından yaşça büyük olanların (kibar-ı sahabe) rivayetleri az (mukillûn) olmuştur. Onlar tefsir ve rivayet konusunda kendilerine ihtiyaç duyulmadan önce ahirete irtihal etmişlerdir. Daha genç olanlar ise (siğar-ı sahabe), hem tefsir hem de rivayet bakımından çok olan (müksirûn) sahabilerdir. Çünkü onlar uzun süre hayatta kalmış ve Müslümanlar, Kur’ân’ı anlama ve rivayetler konusunda kendilerinden istifade etmişlerdir. Hz. Peygamber’in vefatından önce ve sonra birçok sahabe gelmiş geçmiştir ki anlama faaliyeti olarak kendilerinden hiçbir rivayet nakledilmemektedir. Hatta bu konuda ihtiyaç duyulmamış sahabiler de bulunmaktadır.¹⁵⁰⁹

Sahabe, bildikleri ayetleri anlatmakla yetinmemiş, bilmedikleri mevzular üzerine de kafa yormuşlardır. İslam sınırları özellikle dört halife döneminde Arabistan Yarımadasını aşarak Bizans, İran ve Afrika’nın içlerine kadar ilerlemiştir. Sahabe, bu

¹⁵⁰⁷ Duman, “Kur’ân’ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafı”, 298.

¹⁵⁰⁸ Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, 35.

¹⁵⁰⁹ Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, 30-31.

topraklara seyahat ederek Hz. Peygamber'den aldıkları metodoloji ile buralarda İslam'ı anlatmışlardır. Sahabe tefsir ile ilgili faaliyetlerde büyük ölçüde Hz. Peygamber'den (s.a.s.) ve birbirlerinden öğrenmişlerdir.¹⁵¹⁰ Buna göre Kur'an'ın nazil olduğu dönemden uzaklaştıkça fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi neticesinde karşılaşılan yeni şartlar, coğrafyalar, sosyal, siyasî ve dinî mevzular, Arap olmayanların (mevâlî) ihtiyaçlarına cevap verebilme çabaları, dinin fonksiyonelliğini icra etme çabası ayetleri yorumlamaya yönelttiği gibi sahabeyi Kur'an'ı tefsir etmeye de yöneltmiştir.¹⁵¹¹

Sahabeden birçoğunun kendilerine ait bir nüshalarının olması, vahyi birebir takip ettiklerini, nüshalarının kenarlarına kısa notlar düşmeleri ise tefsir faaliyeti içerisinde olduklarını göstermektedir.¹⁵¹² Bunun yanında tefsir ders halkalarında bazen İbn Abbas'ın görüşüne karşı farklı düşüncelerin ortaya çıktığı ve zaman zaman öğrencilerinin İbn Abbas'a muhalefet ettiğini dile getiren Fuat Sezgin (ö. 2018), zikredilen farklı görüş ve düşüncelerin ders esnasında bulunan Abdullah İbn Abbas'ın öğrencileri tarafından kayıt altına alındığını belirtmektedir. Bu kapsamda Sezgin, tefsir faaliyetlerinin hicrî ilk asırlarda hızlı bir şekilde gelişim gösterdiğini ifade ederken bu gelişmenin arka planında Abdullah İbn Abbas ve talebelerinin yaptığı tefsir çalışmaları/mütalaaları neticesinde yürütüldüğünün altını çizmektedir.¹⁵¹³ İbn Abbas, Kur'an'ın hemen hemen her ayeti hakkında fikir beyan etmiştir.¹⁵¹⁴

Kıbarı sahabeden ziyade yaş itibarıyla küçük sahabe (siğarı sahabe) Kur'an'ın tefsir edilmesi hususunda daha cesur davranmış ve hatta hemen her ayet hakkında yorum yapmışlardır. Sahabeden tefsir eseri sahibi olan Abdullah İbn Abbas'ın tabiînden talebesi olan Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), kanalıyla eserinin belirli şahıslar tarafından nakledildiği dile getirilmektedir.¹⁵¹⁵ Yine Mücâhid, tefsir alanında otoriter olan İbn Abbas'a Kur'an-ı Kerim'i üç kez arz ettiğini ve her ayetin üzerinde durarak söz konusu

¹⁵¹⁰ Hacı Önen, "Sahabe ve Tâbiîn Tefsirlerinin Önemi ve Bağlayıcılığı", *Tefsirde Rivayet Eksenli Okumaların Kritiği*, Mardin Artuklu Üniveristesi Yay., Mardin 2021, 141.

¹⁵¹¹ Bedri, *Tefsiru es-Sahabeti*, 20-23; Ahmet Gül, "Sahâbe Tefsirinde Dil Olgusu", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'an ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 197-210.

¹⁵¹² Bayraktutan, *Kırâatlerde Müdrec Kavramı (Kavramın Kırâatlerde Kullanılıp Kullanılmamasının Mantığına Dair)*, 40-47; Tütün, "Hz. Aişe ve Kur'an Tefsiri (Taberî Örneği)", 381-400.

¹⁵¹³ M. Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, (trc., Mahmud Fehmi Hicâzi ve Dğr.), Riyad, Câmîiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye, 1991, I, 60; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 44.

¹⁵¹⁴ Ata, "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı", 1669.

¹⁵¹⁵ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 34.

ayetlerin nerede ve nasıl indiğini kendisine sorarak öğrendiğini bize aktarmaktadır.¹⁵¹⁶ Abdullah İbn Abbas ve Mücahid'in yazılı birer tefsir sahibi oldukları şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ulaşmıştır. Ancak muhteva ve ravilere intikal neliği tartışmalı bir konu olarak durmaktadır.¹⁵¹⁷

Yine Abdullah İbn Abbas'ın tefsirine dönersek Sezgin, bu tefsiri bizzat İbn Abbas'ın yazdığını ve bu çalışmanın direkt Ali b. Ebû Talha'ya ulaştığını da dile getirmektedir.¹⁵¹⁸ Bununla birlikte Said b. Cübeyr'in Abdullah İbn Abbas'ın imla ettirdiği rivayetleri yazdığına dair beyanı¹⁵¹⁹ da sahabenin Kur'ân tefsirine ilişkin faaliyetlerin kayıt altına alındığına dair veriler sunmaktadır.¹⁵²⁰ Elbette tefsirde yazılı rivayetin yanında zaman zaman sözlü rivayet de olmuştur. Ancak bunun hadis geleneğindeki gibi sistematik olarak tefsir rivayet geleneğinde de kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Hatta hadis rivayet geleneğinde kullanılan yöntemlerin (edâ, tahammül usulünün) tefsir rivayet geleneğinde işitilmediği görülmektedir.¹⁵²¹

Sahabe ile tabiûnun önde gelen simalarının Kur'ân yorum ve anlama etkileşimi asıl itibariyle sahabenin Kur'ân'ı baştan sona tefsir ettiğinin temel parametrelerini sunmaktadır. Çünkü tabiûn nesli, Kur'ân'ın baştan sona tefsirini sahabenin ileri gelenlerinden öğrendiklerini dile getirmektedir. Mesela Said b. Cübeyr'in “çoğu kez İbn Abbas'a gelir, ondan öğrendiklerimi sahifeme yazardım. Sahifem dolunca takunyalarım, o da dolunca avuçlarıma yazardım.” dediği rivayet edilmektedir.¹⁵²² Yine Ebû'l-Aliye'nin Hz. Ömer'e Kur'ân'ı üç defa okuduğu zikredilmiştir.¹⁵²³ Bu açıklamalar Kur'ân'ın sahabe döneminde tamamının tefsir edilebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca mevâlîye mensup tabiûndan birçok âlimin sahabeden tefsiri öğrenmiş olmaları da bu kanıyı desteklemektedir. Mevâlînin dili ve dil mantığının farklı

¹⁵¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 100; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 450; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 19.

¹⁵¹⁷ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (7. Baskı), Otto Yay., Ankara 2019, 149; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 44.

¹⁵¹⁸ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, I, 66.

¹⁵¹⁹ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 268; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 29.

¹⁵²⁰ Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 29.

¹⁵²¹ Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 36.

¹⁵²² İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 268; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 335; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 29.

¹⁵²³ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 208.

olması nedeniyle sahabeden ders alırken ayrıntıya girdikleri söylenebilir. Kabul edilmelidir ki insan bilmediğini ayrıntılı bir şekilde öğrenmeye meyillidir.¹⁵²⁴

Fazl b. Meymun'un, Mücahid b. Cebr'in İbn Abbas'a, 'Kur'an'ı tam otuz kez arz ettim'¹⁵²⁵ ifadesi sahabe ile tabiîn arasındaki tefsir faaliyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Başka bir rivayette ise Mücahid b. Cebr, Fatiha Sûresi'nden mushafın sonuna (Nasr Sûresi'ne) kadar İbn Abbas'a üç defa arz ettiğini ve her ayette durup ona soru sorduğunu aktarmaktadır. Kimi rivayetlerde ise on dokuz kez Kur'an'ı İbn Abbas'a arz ettiğini ve mütalaa / tefsir ederek okuduklarını aktarmaktadır.¹⁵²⁶ Abdullah İbn Abbas'ın seçkin öğrencilerinden olan İkrime'den nakledildiğine göre "iki levha arasında bulunan her şeyi tefsir ettiğini ve bununla ilgili malumatı Abdullah İbn Abbas'tan aldığını" dile getirmektedir.¹⁵²⁷

Taberî de İbn Ebi Müleyke'den senedi ile birlikte bir rivayette bulunmaktadır. "Mücahid'i Kur'an tefsiri hakkında elinde levhalar olduğu halde İbn Abbas'a soru sorarken gördüm. Abdullah İbn Abbas, ona yaz diyordu. Bu şekilde Mücahid b. Cebr Kur'an'ın tamamının tefsiri hakkında kendisine soru sordu."¹⁵²⁸ Söz konusu "iki levha" hususundan kasıt Kur'an'ın mushaf halindeki şekline yönelik bir atfı içermekle birlikte sistemli ve düzenli bir dersin konusu olarak tefsir faaliyetlerinin ilahî metnin bizzat üzerinde yapıldığına da işarette bulunmaktadır.¹⁵²⁹ Yine Taberî, Mesruk'tan "Abdullah İbn Mes'ûd, bize Kur'an'dan bir sûre okur, sonra onun hakkında hadis söyler ve gün boyunca onu tefsir ederdi."¹⁵³⁰ şeklinde rivayet etmektedir. Abdullah İbn Mes'ûd, Kur'an tefsiri sahasında önemli bir mevkiye sahiptir. Onun hakkındaki bu sözler, sahabenin Kur'an-ı Kerim'i yorumlamasında gösterdiği çabayı ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. Sahabede, Kur'an'dan azami derecede istifade etme arzusu vardı.¹⁵³¹ Bütün bunlar sahabenin Kur'an'ı tefsir etmelerini gerekli kılmaktadır. Zaten Abdullah İbn Mes'ûd ve Abdullah İbn Abbas gibi önde gelen müfessir sahabilerin Hz.

¹⁵²⁴ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 198.

¹⁵²⁵ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 19.

¹⁵²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II, 42; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 119.

¹⁵²⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'an*, II, 377.

¹⁵²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I, 85; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, I, 19.

¹⁵²⁹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 120.

¹⁵³⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I, 75.

¹⁵³¹ H. Aydın, *Sebeb-i Nüzûl Bağlamında Sahabeye Atıfta Bulunan Ayetlerin Tahlili ve Değerlendirmesi*, 10; Şahin, "Taberî Tefsiri Örneğinde Abdullah İbn Mes'ud'un Ayet Açıklamaları", 229-354.

Peygamber'den intikal eden yorumları kullanarak Kur'ân'ın tamamına yakınıni tefsir ettikleri kaynaklarda geçmektedir.¹⁵³²

Sahabe çeşitli ortamlarda Kur'ân üzerine yaptıkları müzakereler sonucunda ayetleri tefsir etmişlerdir. Burada şu soru akla gelmektedir: Sahabenin Kur'ân'ın tümünü tefsir ettiği var sayılırsa, neden elimizde o dönemden kalma yazma bir metin bulunmamaktadır? Cevaben şunu söylemek lazım gelir ki o dönemde Arap toplumunda yazılı kültürden çok sözlü kültüre / geleneğe önem veriliyordu. Tabiatıyla Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra sözlü geleneğin hâkim olduğu bir atmosferde tefsir ilmi gibi yazma ürünü olan bir faaliyetin içine faal olarak hemen girmelerini beklemek aklen mümkün değildir.¹⁵³³

Vahyin ilk muhatapları olan sahabenin bilgilerini bizzat Hz. Peygamber'den almaları, onların zihinlerinde berraklık ve dillerine fesahat vermiştir.¹⁵³⁴ Bunun yanında Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı beyan etme vazifesinin¹⁵³⁵ verilmesi ve bu beyanın ilk muhataplarının da sahabe olması onları ilahî metni anlamaya sevk etmiştir. Başka bir deyişle Kur'ân'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber, ikinci müfessiri ise sahabe olmuştur. Bundandır ki sahabe, Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra farklı beldelere dağılmış, oralarda ilahî hitabı, İslam ile yeni tanışmış farklı kültürdeki insanlara anlatmıştır. Ancak genel itibariyle “Sahabe döneminde Kur'ân'ın bir bütün olarak tefsir edilmediği, onlar vahyin nüzul ortamında yetiştikleri için Kur'ân'dan sadece kendilerine muğlâk olan kısımları tefsir etmişlerdir.” anlayışı yeteri kadar veri sağlamamaktadır. Çünkü yaşça küçük sahabe (siğarı sahabe) Kur'ân'ı kendileri için tefsir ettikleri gibi İslam ile yeni hemhâl olan insanlara da anlatma gibi ulvi bir misyonları bulunmaktadır. Bu anlayışta olmalarından dolayıdır ki hicret ettikleri yerlerde Kur'ân halkaları oluşturmuş, öğrenciler yetiştirmişlerdir. Daha sonra sahabenin tedrisatında yetişen bu talebeler farklı ekollere, sahabenin görüşlerinden beslenerek öncülük etmişlerdir.

Sahabenin Kur'ân'ı bir bütün şekilde tefsir edebildiğini gösteren diğer bir faktör ise Kur'ân ile Mushaf ayırımıdır. Bu iki kavram arasında önemli ölçüde fark

¹⁵³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 75; Birişik, “Tefsir”, 283-284.

¹⁵³³ Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 155.

¹⁵³⁴ Hamit Abdüssettâr, “Sahabe Tefsiri Üzerine”, (trc., Ömer Dumlu), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), 1992, 359-374.

¹⁵³⁵ Nahl: 16/44; “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik.”

bulunmaktadır. Kur'ân, Hz. Muhammed (s.a.s.) ve tüm mü'minlerin, münafıkların ve müşriklerin ferdî, ailevî, toplumsal, inanç, ibadet, muamelat, savaş ve barış vb. gibi durumlarını konu edinen ve nazil olan ayetlerin genel adıdır. Mushaf ise Hz. Peygamber'in peygamberliği sürecinde kendisine nazil olan ayetlerin nüzul süreci ve kronolojisi dikkate alınmadan bir kitap olacak şekilde toplanmış hâlidir. İkisi arasındaki farka baktığımızda Kur'ân, tarihî realite ile birlikteyken Mushaf nüzul tarihinden soyutlanmıştır. Mushafı okuyan bir kişi metinde geçen olaylar, şahıslar, yer ve zaman hakkında bağlantı kuramamaktadır. Bu durum netice itibariyle mushafı anlaşılma problemi ile karşı karşıya getirmektedir. Hâl böyleyken Kur'ân, bizzat kendi nüzul tarihi içinde anlaşılma problemi ile karşılaşmamıştır. Anlayan/sahabe ile metin/hitap bir ve aynı bağlam içindedir. Nihayetinde Kur'ân'ın anlaşılma problemi yok iken mushafın anlaşılma problemi hep olmuş ve olacaktır.¹⁵³⁶ Bu bakımdan sahabe, Kur'ân ile muhatap iken fetihlerle birlikte İslam'la yeni tanışan farklı kültürlere mensup insanlar yazılı metin ile doğrudan muhatap olmuşlardır. Sahabe döneminde Kur'ân'ın tefsiri böyle bir ihtiyaçtan doğan makul ve zorunlu bir topyekûn anlatımın sonucudur. Çünkü yeni mensuplar bağlamdan habersiz idiler ve aralarında sadece sahabe bu bağlama hâkim idi. Zaten insanların Kur'ân'a bakışı, mushafa bakış şeklinde değişmiş böylece sahabenin çok iyi takip ettiği vahiy süreci daha sonra gelen insanlar tarafından yeterince algılanamamıştır.¹⁵³⁷

Sahabenin vahyin ortamına şahitlik ettikleri, ayetlerin hangi olay ve kişiler hakkında nazil olduğunu bildikleri için bütün ayetlerin tefsirini Hz. Peygamber'e sormamış olsalar da daha sonra fetihlerle birlikte yeni Müslümanlar için Kur'ân'ın bir bütünü tefsir ettikleri söylenebilir. Ayrıca mevâliye mensup tabiûndan birçok âlimin sahabeden tefsiri öğrenmiş olmaları da bunu destekler mahiyettedir. Nitekim mevâlinin dili ve dil mantığının farklı olması sebebiyle sahabeden ders aldıkları ve özellikle Kur'ân'ın tefsiri konusunda istekli oldukları zikredilen rivayetlerden anlaşılmaktadır.¹⁵³⁸

¹⁵³⁶ Keleş, "Mushaf- Kur'ân Ayırımında Siyerin Rolü ve Mushaf'ı Kur'ân Olarak Okumanın İmkânı", 13-14.

¹⁵³⁷ Türcan, *Kur'ân'da Ahiret İnancı*, 37.

¹⁵³⁸ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 212.

3.2. SAHABE TEFSİRİNİN BİLGİ VE KAYNAK DEĞERİ

Sahabenin genel olarak İslam dininin temel ilkeleri, özel olarak ise Kur'ân yorumu olarak söyledikleri sözleri değerli kılan husus, vahyin indiği ortamda bilfiil yaşamış olmaları, vahyin bizzat muhatabı olmaları, yaptıkları nakillerin sünnet olma ihtimali veya Hz. Peygamber'den duyan birinden duyma ihtimalleridir.¹⁵³⁹ Elbette Kur'ân'ı tefsir etmede öncelikli merci ilahî metnin bizzat kendisine aittir. Vahiy, aktif olduğu zaman Hz. Peygamber'in, bazen gelen sorular karşısında suskun kaldığı ve vahiyden cevap beklediği bilinmektedir. Bunun yanında önemli ölçüde Hz. Peygamber'in de sahabeye müphem, müşkil ve müteşabih hususları açıkladığı görülmektedir.¹⁵⁴⁰ Ancak onun ahirete irtihalinden sonra bizzat kendisinin yetiştirdiği nesil olan sahabenin, bu görevi devraldığını daha önce de ifade edilmiştir. Çünkü sahabilerin çoğu, Hz. Peygamber ile bir arada yaşamış, onun talim ve terbiyesi neticesinde cahiliye dönemi âdet ve geleneklerinden uzaklaşıp İslam'ın ahlak ve hükümleriyle yetişmişlerdir. Kur'ân'ın nazil olduğu konjonktürel atmosferi ve ortamın ahvalini çok iyi tanımaları, birçok ayetin sebebi nüzulüne şahitlik etmeleri ve en nihayetinde ayetlerdeki derin hikmet ve manalarını kavramada gerekli olan maddî ve manevî amillere sahip ilk nesil olmaları elbette bu anlam dünyaları çalışma için önemli verilerdir.¹⁵⁴¹ Bu bakımdan tefsir kaynağı noktasında sahabe kavli ve metodolojisi yabana atılamayacak kadar önemlidir. Evet, kabul edilmelidir ki onlar ilim ve idrak bakımından birbirinden farklı karakterlere ve özgün kişiliklere sahiptirler. Ancak çoğunluğunun halis Arap olmaları, kendi lügat ve üsluplarıyla nazil olan ilahî metni anlamalarına mühim bir sebep teşkil etmektedir. Buna rağmen anlayamadıkları hususları ise daha önce birçok örnekte¹⁵⁴² belirtildiği gibi Kur'ân'ın tebliği ve tebyini noktasında tek otorite olan Hz. Peygamber'e soruyorlardı. Daha birçok örnekte¹⁵⁴³ sahabenin Kur'ân'ı anlamak için başvurduğu otorite göz ardı edilemeyecek kadar kıymetli bir kaynaktır. Onlardan biri ayetlerden herhangi biri hakkında müphemlik yaşadıklarında Hz. Peygamber'e başvurur ve buradan gerekli doyurucu bilgiyi alır,

¹⁵³⁹ Nalbant, *Tefsirde Sahabe İhtilafı Taberî Örneği*, 70-71.

¹⁵⁴⁰ Sevgi Tütün, "Hz. Aişe ve Kur'ân Tefsiri (Taberî Örneği)", 388-394.

¹⁵⁴¹ Mehmet Soysaldı, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2001, 191.

¹⁵⁴² Bkz., Tirmizî, Tefsir: 38; İbni Ebû Hatim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, VI, 1747, X, 3250; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII, 680; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, XV, 254; Hazin, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Te'vil*, IV, 57; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, VII, 86-87.

¹⁵⁴³ Bkz., En'âm: 6/82; Yûnus: 10/64; İsrâ: 17/79.

kendinden sonrakilere aktarırlardı. Bu durum sahabenin geçtiği nebevî terbiyeyi bize göstermektedir ki bu da onların yorumlarını önemli kılmaktadır.

Kaynaklarda verilen bilgilere göre Ehl-i sünnet sahabenin büyüğünü, küçüğünü ve aralarında çıkan savaşlara katılan ve katılmayanların tümünü ittifakla âdil kabul etmektedir.¹⁵⁴⁴ Asıl itibarıyla âlimleri bu kanıya sevk eden husus, sahabenin çoğunun dinî yaşayışlarında samimi ve inançlarında sarsılmaz bir imana sahip olmaları¹⁵⁴⁵, Hz. Peygamber'den sonra kitap ve sünnetin emirlerini en iyi yaşayan kimseler olmaları, İslam'ı tebliğ ve insanları irşad görevini yüklenmiş olmalarıdır. Bu misyonun ne onlardan önce ne de onlardan sonra başka bir toplumda görülmediği aşîkardır. Bunun yanında İslam tarihinde üstlendikleri rol ve icra ettikleri hizmetler de bunu göstermektedir.¹⁵⁴⁶ Gerek Hz. Peygamber¹⁵⁴⁷ gerek Kur'an¹⁵⁴⁸, sahabenin adalet sahibi kimseler olduklarını ve onlara dil uzatılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yanında sahabenin adaletle ilgili bir probleminin olmadığı ancak zabt ile ilgili bazı eksikliklerinin olabileceği görüşleri de mevcuttur.¹⁵⁴⁹

3.2.1. Sahabe Tefsirinin Kaynak Değeri ve Temel Etmenleri

Hiz. Peygamber'den sonra Kur'an-ı Kerim'i en iyi anlayan ve yorumlayan sahabelidir.¹⁵⁵⁰ Bunun yanında ilk neslin adaleti Kur'an'ın bazı ayetlerinden hareketle kayıtlaması ve hadisle ifade edildiğinden¹⁵⁵¹ sahabe, ravi olarak büyük günahlardan uzak, âdil¹⁵⁵² ve güvenilir (sika) olarak kabul edilmiştir. Bu keyfiyetten şüphe duyulması halinde dinin bazı esasları da şaibeli duruma düşebilir.¹⁵⁵³ Sahabe tefsirinin âlimler tarafından hükmen merfu¹⁵⁵⁴ olarak kabul edilmesi, onun doğrudan ayetin tefsirine yönelik rivayetler olması ve nüzul ortamı göz önüne alınarak tefsir edilmiş

¹⁵⁴⁴ Benli, "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı", 421.

¹⁵⁴⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59.

¹⁵⁴⁶ Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, 75.

¹⁵⁴⁷ Bkz., Buhârî, *Fezâilu'l-Sahabe*: 1; Müslim: *Fezâilu'l-Sahabe*: 24.

¹⁵⁴⁸ İlgili ayetler için bkz., Âl-i İmrân: 3/110; Bakara: 2/143; Fetih: 48/18, 29; Sebe': 34/6; Tevbe: 9/100; Enfâl: 8/64; Haşır: 59/9.

¹⁵⁴⁹ Enbiyâ Yıldırım, *Hadis Problemleri*, (3. Baskı), Rağbet Yay., İstanbul 2007, 47-89; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 101.

¹⁵⁵⁰ Cemâleddin el-Kâsîmî, *Kur'an'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (çev., Sezai Özel), (3. Baskı), İz Yay., İstanbul 2018, 23-24.

¹⁵⁵¹ Abdullah Aydın, "Adâlet", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1988, I, 344.

¹⁵⁵² Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 117-118.

¹⁵⁵³ Yavuz Köktaş, *Hadis ve Yorum*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2011, 113.

¹⁵⁵⁴ Hiz. Peygamber'e kadar ulaşan, ona isnad edilen söz, fiil ve takrirlerden ibaret bütün hadislere denilmektedir. Bkz., Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 132.

olmasındandır. Ancak rey, içtihat veya diğer tali kaynaklar ile tefsir edilmişse o zaman sahabe tefsirini ittifakla mevkuf hadis¹⁵⁵⁵ kabul etmişlerdir. Çünkü sahabenin yaşayışları, tecrübeleri ve birikimleri Kur'ân'ın anlaşılması için önemli yere sahiptir. Nasıl ki Hz. Peygamber olmadan Kur'ân'ı anlamak mümkün değilse, aynı şekilde sahabe olmadan da Hz. Peygamber'i anlamak imkânsızdır.¹⁵⁵⁶

Yine ilahî metnin yorumlanmasında başvurulması gereken üçüncü önemli kaynak ise Hz. Peygamber'in talim ve terbiyesinden geçmiş öncü kuşak olarak adlandırılan sahabedir. Onları Kur'ân tefsirinde otoriter kılan Resûlullâh'ın tedrisatından geçmenin yanında vahyin nüzulüne bizzat şahitlik etmeleri, Arap dilinin üslup/biçemine, örf-âdetlerine olan vukufiyetleri ve vahiy-vakıa ilişkisine canlı tanıklık etmeleri yatmaktadır. Vahyin tespiti, korunması ve anlaşılması için Hz. Peygamber tarafından yürütülen faaliyetlere bilfiil katılmışlardır. Kur'ân'ın nazil olduğu zaman ve mekânda yaşadıklarından coğrafyadaki sosyal ve hukuksal şartları iyi bilmektedirler. Aynı zamanda onların bir kısmı üstün idrak gücüne sahiptirler.¹⁵⁵⁷ Dolayısıyla çoğu, Kur'ân'ın maksat ve gayesini anlayabiliyor ve temel ilkelerini kavrayabiliyorlardı.

İmam Mâlik (ö. 179/795), sahabe kavlini geniş anlamıyla sünnet kategorisinde değerlendirmiştir. Rivayet edilen bir hadisle sahabe kavli çeliştiğinde sahabinin görüşünü de bir rivayet kabul ederek güçlü bulduğunu almıştır. Bir konuda sahabe görüşünü tercih etmesi re'yi sünnete tercih ettiği anlamına gelmeyip sahabe fetvası da esas itibarıyla sünnete dayandığından bir bakıma daha güçlü sünnetin diğerine tercihi söz konusu kabul edilmiştir. Onun istinbat metodunda sahabe görüşlerinin önemli bir yeri olmuştur.¹⁵⁵⁸

İmam Şâfiî (ö. 204/ 820), bu konuda Mısır öncesi dönemde Mâlik'in görüşlerine paralel bir yaklaşıma sahipken yeni dönemde son derece temkinli bir tavır ortaya koymuş, hadis bulunması halinde hüküm tesisi için sahabe kavline ihtiyaç duymamıştır. Hatta Mâlik'in hadislere gösterdiği özenin sahabe uygulamalarının bulunduğu bazı durumlarda zayıflamasını eleştiri konusu yapması, onun sahabe kavlini kabul etmediği

¹⁵⁵⁵ Sahabilerden rivayet edilen sözler ve fiillere denilmektedir. Bkz., Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 225.

¹⁵⁵⁶ Çap, "Hz. Peygamber'in Sahabeyi Sonraki Nesillere Model Olarak Hazırlaması", 326; Alkahlwaji, "Sahabe Görüşlerinin Farklılığı ve Bu Farklılığa İlişkin Meseleler", 256.

¹⁵⁵⁷ Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 57.

¹⁵⁵⁸ Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, XXVII, 511.

şeklinde algılanmıştır.¹⁵⁵⁹ Ancak Şâfiî'nin eleştirisi, bir konuda hadis bulunduğu halde başkasının görüşüne yönelme ile ilgili olmuştur.¹⁵⁶⁰ Çünkü ona göre sahabe, Allah'tan korktuklarından ve fazilet sahibi olduklarından dolayı hakikate dönmekten çekinmezler. Onun için onların sözleri muteberdir. Eğer imamların sözleri bulunmaz ise dinde emanet makamında bulunan Resûlullâh'ın ashabının sözleri alınmalıdır. Ashaba tabi olmak bizim için onlardan sonra gelenlere tabi olmaktan daha evladır.¹⁵⁶¹ Bu sözler Şâfiî'nin sahabe kavlini benimseyip aldığını göstermektedir.

Nüzul ortamını ve bu atmosferde meydana gelen olaylar ile Kur'ân ayetleri arasındaki irtibatı en iyi bilen ve hâkim olan sahabe, dinin iman, ahlak ve hukuk alanlarında getirdiği temel prensipleri, yönlendirmeleri ve yorumlanmasında Kur'ân orijinli bakmaları hiç şüphesiz onları mümtaz bir konuma getirmiştir. Bunun yanında sahabenin Hz. Peygamber ile birlikte olmaları ve Kur'ân'ın ete kemiğe bürünmüş şekli olan Nebî'nin yaşayışına tanıklık etmeleri, elbette onları farklı kılmış ve ulema sahabenin amelini sünnet olarak değerlendirmiştir. Şâtıbî (ö. 790/1388), sahabenin amelini sünnet olarak değerlendirmiş ve bu ameli gerektiren hükmün kitap ve sünnette bulunup veya bulunmamasının bu yargıyı değiştiremeyeceğini ifade etmiştir. Onlar, ya bize naklolunmadığı halde kendilerine sabit olan bir sünnetle ya da kendileri veya halifelerin icma ettiği bir içtihatla yapmışlardır. Sahabenin bir konuda fikir birliğine varması icma kabul edildiği gibi halifelerin ameli de yine icmanın hakikatine dayanmaktadır.¹⁵⁶² Yine İbn Kesir (ö. 774), bu konuda şunları ifade etmiştir: “Herhangi bir ayetin tefsirini Kur'ân ve sünnette bulamadığımızda sahabenin görüşüne müracaat ederiz. Onlar ayetlerle ilgili durumları ve karineleri müşahede yoluyla bilen, ilimleri sahih, amelleri salim kimselerdir. Bilhassa Hulefa-i Raşidîn ve sahabenin önde gelenleri / seçkin olanları Kur'ân tefsirinde güvenilir kimselerdir.”¹⁵⁶³

Kur'ân'ı anlamak ve Allah'ın (c.c.) muradını beşerî takat ölçüsünde tespit etmek için, Hz. Peygamber ve sahabeden gelen rivayetleri ilk önce dikkate almak gerekmektedir. Bunu yaparken elbette gelişigüzel bir şekilde her rivayeti tartışmasız kabul etmek yerine daha ihtiyatlı davranmak, sağlıklı bir metot geliştirme açısından

¹⁵⁵⁹ Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2010, XXXVIII, 229.

¹⁵⁶⁰ Aybakan, “Şâfiî”, 229.

¹⁵⁶¹ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Şafî*, (trc., Osman Keskiöğlu), DİB Yay., Ankara 1987, 295.

¹⁵⁶² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, 290.

¹⁵⁶³ İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 9; Kattan, *Mebahis fi Ulûmü'l-Kur'ân*, 341.

daha makul olacaktır. Erken dönem tefsir otoritelerinin bir tefsir metodu olarak rivayetleri/nakli değerlendiren hukuk ve itikadî ilgilendirmeyen alanlarda pek titiz davranmadıkları görülmektedir. Ancak bu metodoloji bir eksiklik veya kusur olarak nitelendirilmemelidir. Çünkü erken dönem müfessirleri için iki seçenek söz konusudur. İlki rivayetlerin isnad ve metin sorunlarına rağmen değerlendirip tefsirlere alınması; ikincisi ise problemleri ön plana alarak rivayetlerin tefsir eserlerinde kullanılmamış olmasıdır.¹⁵⁶⁴

Sahabe sözünün hüccet olduğunu kabul edenler, kıyasa uygun ve aykırı bulunması arasında fark gözetmeyerek her durumda sahabe kavlinin hüccet olacağını ileri sürmüşlerdir. İmam Mâlik, kadim görüşünde Şâfiî, bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel (241/855), İshak b. Rahûye (ö. 238/853) gibi müctehit imamlar ile Ebû Saîd el Berdaî (ö. 317/930), Cessâs (ö. 370/981), Serahsî (ö. 571/1176) ve Pezdevî'nin (ö. 482/ 1089) dâhil olduğu Hanefî usulcülerinin büyük çoğunluğu ve Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) bu görüştedir.¹⁵⁶⁵ Bu gruptaki âlimler daha çok sahabenin faziletini ayet¹⁵⁶⁶ ve hadisleri¹⁵⁶⁷ delil getirmektedir. Bununla birlikte aklî gerekçelendirmeye de başvurmuşlardır. Şöyle ki sahabe sözünün içtihat, Hz. Peygamber'den duyma da (semâ, tevkîf) olabilir. Dolayısıyla tevkîfî sözün hüccet olduğu ve buna uymanın gerekliliği herkes tarafından kabul edilmektedir. Sahabenin sözünün tevkîfî olmayıp içtihat olduğu varsayıldığında da onların içtihatlarının sonra gelen âlimlerin içtihatlarından üstün olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü onlar daha önce ifade edildiği gibi vahyin nüzulüne şahit olmuş, karîne-i hâlleri öğrenmiş, te'vili tecrübe etmiş ve Hz. Peygamber'in muradına vakıf olmuşlardır.¹⁵⁶⁸

Sahabe neslinin Kur'ân'ı diğer bütün Müslüman nesillerden daha iyi anlayıp analiz ettikleri kuşkusuzdur. İfade etmek gerekir ki sahabeye nispet edilen tefsir rivayetlerinin tümü sübut açısından mevsuk değildir. Ancak burada anlatmaya çalıştığımız mevzu söz konusu merviyatın mevsukiyeti olmayıp sahabenin tefsirdeki otoritesidir. Diğer taraftan sahabe nesline ait olan tefsir kabilindeki rivayetlerin fazla yekûn tutmadığı bilinmektedir. Bu durum özellikle sahabenin Kur'ânla olan ilişkisinin

¹⁵⁶⁴ Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri – İbn Ebi Hatim (ö. 326/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*-, 164.

¹⁵⁶⁵ H. Yunus Apaydın, "Sahâbî Kavli", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 502.

¹⁵⁶⁶ Âl-i İmrân: 3/110; Tevbe: 9/100.

¹⁵⁶⁷ Buhâri, Fezâî'l: 1; Tirmizî, İlim: 16, Menâkıb: 16.

¹⁵⁶⁸ Apaydın, "Sahâbî Kavli", 502.

diğer bütün Müslüman nesillerden farklı olduğunu göstermektedir. Kur’ân, onlar için Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinde kaim olan ilahî bir hitap idi.¹⁵⁶⁹ Bu bakımdan sahabenin tefsirinin bağlayıcılığını sağlayan temel birkaç amilden bahsetmek gereklidir.

3.2.1.1. Vahyin Nüzulüne Şahitlik Etmeleri

Sahabenin vahiy ortamında yaşadığı malumdur. Ancak tüm sahabenin vahyin tüm unsurlarına hâkim olduğunu veya vahyin hangi olguya, hangi amaca bağlı olarak indiğini bilmesi imkân dâhilinde değildir. Çünkü sahabe içerisinde doğrudan bu alanla uğraşanlar yani meselenin ilmî boyutuyla ilgilenenler olduğu gibi sıradan yaşam süren bir kesimin de olduğu görülmektedir. Bu nedenle sahabenin vahye şahitlik etmesi ifadesi kullanıldığında tüm sahabenin böyle bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmamalıdır.

Sahabeye göre ilahî hitap sadece yazılmış olan veya okunup anlaşılması gereken bir metin değil aynı zamanda güne ve gündeme müdahil olan Allah’ın kalamı olarak algılanmıştır.¹⁵⁷⁰ Kur’ân’daki “يَسْأَلُونَكَ عَنْ...” “Sana şundan soruyorlar.” kalıbındaki ayetler¹⁵⁷¹ de bunun bariz kanıtıdır. Sahabe, Hz. Peygamber ile birliktelikleri neticesinde birçok ayetin nüzulüne ve nüzul ortamına¹⁵⁷² şahitlik etmişlerdir. Bu gözleme örnek olarak Havle bint Sa’lebe’yi zikretmek mümkündür. Rivayete göre “Kocası Evs tarafından kendisine zihar¹⁵⁷³ yapılınca Hz. Peygamber’e gelir ve şöyle der: ‘Ben genç iken Evs benim ile evlendi, yaşımla ilerleyince beni annesi saydı, küçük çocuklarım var, eğer onları onun ailesine bırakırsam zayı olurlar, bakamazlar. Onları yanıma alsam o zaman da aç kalırlar.’ dedi. Hz. Peygamber şikâyeti dinledi ve şöyle buyurdu: ‘Senin durumun ile ilgili söyleyebileceğim bir şey yok.’ Havle bint Sa’lebe, bunun üzerine ‘Ya Resûlallâh! O talaktan bahsetmedi, o çocuklarımla babasıdır.’ dedi. Bunun üzerine yine Resûlullâh: ‘Sen kocana haram oldun.’ buyurdu. Bunun üzerine Havle, ‘İhtiyacımı ve içimden geçenleri Allah’a (c.c.) arz ediyorum.’ diye yakardı. Hz.

¹⁵⁶⁹ Öztürk, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, 155-156.

¹⁵⁷⁰ Öztürk, *Kur’ân’ı Kendi Tarihinde Okumak Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*, 19.

¹⁵⁷¹ Bakara: 2/186, 189, 215, 217, 219, 220, 222; Nisâ: 4/126, 176; Mâide: 5/4; A’raf: 7/187; Enfâl: 8/1.

¹⁵⁷² Raşid Abdulmun’im er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbâs el-Musemmâ bi-Sahîfetu Ali b. Ebi Talha ‘an İbn Abbâs fî tefsîri ‘l-Kur’âni ‘l-Kerim*, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Beyrut 1991, 159; Tiyek, *Kur’ân’ı Anlamada Bağlamlın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 173-180.

¹⁵⁷³ “Sırt, arka, yüzey” gibi anlamları bulunan “zahr” kelimesiyle ilişkili olan “zihâr” terimi kocanın, kendisine haram kılmak maksadıyla karısını veya karısının baş, yüz, sırt gibi bütünü ifade eden bir bölümünü evlenmesi dinen yasak olan yakını (mahrem) bir kadına benzetmesi demektir. Bkz., Ahmet Yaman, “Zihar”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2013, XXXIV, 387.

Peygamber sen kocana haram oldun dedikçe, Havle, Allah’a (c.c.) ihtiyacını arz ediyor içini döküyordu. Nitekim Yüce Allah şu ayeti indirdi:

“Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyetle bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) işitmekteydi. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”¹⁵⁷⁴ Hz. Aişe bu durumu şöyle nakletmektedir: “Vahiy nazil olduğunda Hz. Peygamber’de uykuya benzer bir hâl belirdi. Vahiy kesildikten sonra Resûlullâh nazil olan bu ayetleri okudu.”¹⁵⁷⁵

Rivayetlerden anlaşıldığına göre sahabe vahyin nüzulüne bizzat müşahade etmiş ve ayetlerin hangi anlam ve bağlamda geldiğine şahitlik etmişlerdir. Vahiy-olgu ilişkisini bizzat gözlemleri veya gözlemleyenlerle birlikte olmaları tefsir özelinde onlara özel birtakım nitelikler kazandırmıştır. Kur’ân, sahabe için olmuş bitmiş bir nesneden (obje) ziyade yaşayan bir süreç olarak algılanmıştır. Bu bakımdan sahabenin Kur’ân tasavvurları nass-olgu ilişkisi bulunan ilahî bir hitaptır. Başka bir ifade ile Kur’ân, her bir sahabinin yaşadığı canlı bir olaydır.¹⁵⁷⁶ Öyle ki bazı sahabiler küçük yaşlarından itibaren vahiyle iç içe olmuşlardır. Bundan mülhem Hz. Peygamber’in etrafında olan sahabe de onu pür dikkat dinliyor ve ağzından çıkacak hadiseleri öğrenebilmek ve yaptığı hareketleri izleyebilmek için büyük gayret sarf ediyordu. Diğer yandan bu metodun sonucunda öğrendiklerini arkadaşlarına naklederek Hz. Peygamber’den gördüklerini tebliğ ediyorlardı. Böylece onlar, kendilerine yegâne rol model olarak gördükleri Hz. Peygamber’in emir ve isteklerini yerine getiriyor¹⁵⁷⁷, karşılaştıkları girift vakıa ve problemlere bu kavrayışla bilgi üretiyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla sahabe, Kur’ân’ın nazil oluşunu, hayatlarındaki olaylar veya dönemlerle irtibat kurmaları hangi ayetin neden, niçin, nerede, ne zaman indiğini bilmeleri ve en nihayetinde ayetin muhtevasını kavramaları kolaylaşmış, anlama problemi ile karşılaşmamışlardır.

Yine nazil olan ayetler daha inmekte iken sahabe hemen belliyor ve ayeti anlamaya gayret ediyordu. Übey b. Kâ’b, bu özelliği ile daima iftihar eder ve şöyle

¹⁵⁷⁴ Mücâdele: 58/1.

¹⁵⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXII, 447; İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 30; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VI, 165. Sahabenin Hz. Peygamber’e gelen vahye bizzat şahitlikleri için bkz., Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, VI,126; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, V, 386; İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 262; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VIII, 316.

¹⁵⁷⁶ Ali Galip Gezin, “Kur’ân’ın Metinsel Niteliği”, *Dini Araştırmalar*, 9, (27), 2007, 79-108.

¹⁵⁷⁷ Yatkın, *Abdullah İbn Abbâs ve Hadis İlmindeki Yeri*, 16.

derdi: “Şüphesiz ki ben Kur’ân’ı, Cibril’den alan zattan (Hz. Muhammed) taze iken aldım.”¹⁵⁷⁸ Bundan olmalı ki Übey hem ayetleri iyi anlamlandırmış hem de Müslümanların önde gelen müfessirlerinden biri olmuştur. Sahabeyi Kur’ân yorumunda seçkin kılan, onlara ilmî yeterlilik veren en önemli amil hiç şüphesiz ki Hz. Peygamber ile bir arada olmaları ve bunun sonucunda Kur’ân’ın vahyediliş esnasındaki hemen bütün olaylara tanıklık etmeleridir. Kur’ân, Cibril’den Hz. Peygamber’e aktarılıp henüz onun ağzından çıktığı anda vahye tanıklık etmiş ve âdeti ayetleri yaşayarak müşahede etmişlerdir.¹⁵⁷⁹

Sahabeden Adiy b. Hatim, boynunda altından bir haçla Hz. Peygamber’e gelir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.), ondan boynundaki haç olan kolyeyi (putu) atmasını ister. Sonra şu ayeti okur: “*(Yahudiler) Allah’ı bırakıp, hahamlarını; (Hristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih’i rab edindiler. Oysa bunlar da ancak, bir olan Allah’a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. Ondan başka hiçbir ilah yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.*”¹⁵⁸⁰ Akabinde şöyle beyanda bulunur: “Onlar, bunlara ibadet etmemekle birlikte bilginler bir şeyi helal kıldıklarında onu helal, bir şeyi haram kıldıklarında ise onu haram kabul ediyorlardı.”¹⁵⁸¹ Hz. Peygamber’in bu uyarısı nüzul ortamına şahitlik eden sahabeye sahih bir ilim, mükemmel bir anlayış ve sahih bir amel kazandırdığı aşikârdır.¹⁵⁸²

Sahabe, vahyin nüzulüne bizzat tanıklık ederken onu bütün ayrıntılarıyla bellemiş ve sonrakilere aktarmayı önemsemişlerdir. Bu çaba sonra gelenlerin vahyin nüzul şekillerine vakıf olmalarını sağlamıştır. Hz. Ömer, nazil olan vahiy ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “Hz. Peygamber’e bir gün vahiy nazil olduğunda, yüzünün çevresinde arı vızıltısı gibi bir ses işitildi. Akabinde kibleye döndü, ellerini kaldırarak şöyle dedi: ‘Allah’ım! Bize arttır, bizden eksiltme, bize ikram et, bizi hakir kılma. Bize ver, bizi mahrum etme. Başkalarını bize tercih etme. Bizden hoşnut ol ve bizi hoşnut kıl. Sonra şöyle devam etti; bana on ayet nazil oldu ki, her kim onları yerine getirirse cennete girer.” buyurdu ve on ayeti bitirinceye kadar, “*Müminler gerçekten felah*

¹⁵⁷⁸ Muhammed b. Ahmed, Zehebi, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm*, (thk., Ömer Abdusselam ed-Tedmiri), (2. Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-Arabiyyi, Beyrut 1993, III, 193.

¹⁵⁷⁹ Karakuş, *Übey b. Kâ’b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 66.

¹⁵⁸⁰ Tevbe: 9/31.

¹⁵⁸¹ Tirmizî, Tefsir: 9.

¹⁵⁸² Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 78.

bulmuşlardır...”¹⁵⁸³ ayetlerini okudu.¹⁵⁸⁴ Sahabenin vahyin nüzulüne şahitlik etmeleri, sonraki nesillerde onların Kur’ân yorumları ve anlama tasavvurları tefsirin bağlayıcı zeminini oluşturmuştur.

3.2.1.2. Vahyin İndiği Ortama Hâkim Olmaları

Kur’ân-ı Kerim, her gün her saat yeni bir hadiseye sahne olan yirmi üç yıllık bir zaman dilimi içerisinde, son derece dinamik olgusal bir bağlamda ve ihtiyaç hâsıl oldukça tencimen (parça parça) vahyedilmiştir. İlk muhataplara gerek şifahî gerek yazılı olarak aktarılmış bir hitap¹⁵⁸⁵ olduğu göz önünde bulundurulduğunda ilk nesilden gelen anlama faaliyetleri önem arz etmektedir. Bu bakımdan dönemin konjonktürel durumuna ancak ilk nesil vakıftır. Bu durumu bizzat iliklerine kadar yaşayarak bilen hiç şüphesiz ilk nesildir. Sahabe, ayetlerdeki vakıa boyutlarına dikkat etmekte ve nazil olan zemini iyi tahlil etmektedir. Kur’ân’daki ayetlerin nerede, niçin ve kim(ler) hakkında indiğini tespit etmenin kolay olmadığı açıktır.¹⁵⁸⁶ Ancak önümüzde döneme şahitlik eden sahabe gibi bir nesilden bize rivayetler miras kalmıştır. Bundan olmalı ki Kur’ân’ın nüzul ortamını yaşayan, cahiliyenin sosyo-kültürel kodlarına, cahiliye şiirine aşina olan sahabe, ayetleri daha kolay ve doğru anlamıştır.¹⁵⁸⁷

Rivayet olunur ki Emevi halifesi Mervan kapıcısına; “Ey Râfî! İbn Abbas’a git ve ona de ki: ‘Eğer bizden herkes, ettiği ile sevinmesinden ve yapmadığı şeyle de övülmekten hoşlanmasından ötürü azap görecekse (biz) toptan hep azaba maruz kalacağız, demektir.’ Bunun üzerine İbn Abbas, ‘Bu ayetten size ne? (Zira) o ayet, Ehl-i kitap hakkında inmiştir.’ Akabinde Âl-i İmrân Sûresi’ndeki şu ayetleri okudu: “*Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘Onu (Kitab’ı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz’ diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler. Yaptıkları bu alışveriş ne kadar kötüdür.*” “*Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin,*

¹⁵⁸³ Mü’minûn: 23/1-10.

¹⁵⁸⁴ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, IV, 45; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi’t-Tenzil*, III, 207; Kurtubî, *el-Câmî ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XV, 6; İbn Kesir, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azim*, V, 401.

¹⁵⁸⁵ Mustafa Öztürk, *Kur’ân Dili ve Retoriği*, (4. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, 52.

¹⁵⁸⁶ Öztürk, *Kur’ân Dili ve Retoriği*, 53.

¹⁵⁸⁷ Erul, “İlk Dönem Kur’ân Okumaları”, 23-40; Tan, *Kur’ân’ı Anlamada Câhiliyeyi Bilmek (Dış Bağlamın Önemi)*, 13-193; Tan, *Kur’ân-ı Kerim’de Müşrik Dindarlığı (Şekil-Mana Bağlamında)*, 26-27; Baş, “Kur’ân’ı Anlamada Farklı Bir Sima Hz. Ömer”, 316.

sakin azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”¹⁵⁸⁸ Sözlere devam eden İbn Abbas, konu hakkında ‘Resûlullâh, onlara bir hususu sordu, gerçeği gizleyip değişik şekilde yanlış cevap verdiler. Üstelik kendilerine sorduğu mevzuya verdikleri cevap nedeniyle övülmeyi / medhedilmeyi beklediklerini de belli ettiler. (Bunun yanında) sorulan şeyi ona gizlemiş olmalarına sevindiler.”¹⁵⁸⁹ diye izah etmektedir.

Sahabe, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yaşamına bizzat tanıklık etmiş, bu süre zarfında anlayamadıkları ayetlerin izahını bu şahitliklerinden hareketle anladıkları görülmektedir. Hz. Ömer’in ribâ ayetini Hz. Peygamber’in tefsir etmeden vefat ettiğini belirtmesi¹⁵⁹⁰, Resûlullâh’tan ayetlerin izahlarını öğrendiklerinin en önemli göstergelerindendir. Örneğin, “*O topluluk yakında (Bedir’de) bozguna uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacaklardır.*”¹⁵⁹¹ ayetinde geçen “الْجَمْعُ” “topluluktan” kimlerin kastedildiğini sahabeden Hz. Ömer anlayamamıştır. Bu ayetin tefsirini Bedir Savaşı’nın (2/624) olduğu gün, Hz. Peygamber’in dilinden dökülenlere şahitlik etmesiyle anlamıştır. Bu durumu “Bedir Savaşı’nda Hz. Peygamber’i kılıcını çekmiş ve savaştığı esnada ‘Topluluk yakında dağıtılacak ve onlar arkalarını dönüp kaçacaklar.’ derken duydum ve bu ayetin tefsirini o zaman anladım.”¹⁵⁹² diye nakletmiştir.

Kur’ân’ın nüzulü sırasında ortam faktörlerinin gözetilmesi, yerel motiflerin kullanılması¹⁵⁹³, onun ilk nazil olduğu toplumun tahayyül dünyalarına hitap etmesi, sahabenin anlama faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. İlahî metin bu şekilde bir metot kullanarak yerel motiflerle genel motifleri iç içe sarmal olarak kullanmıştır. Örneğin bir taraftan yeminler, yedi, yetmiş, yedi yüz rakamlarına; cennet ve cehennem tasvirlerine Arapların iyilik, güzellik, kötülük ve çirkinlik algılarına muhtevasında yer verirken diğer taraftan şarap, en değerli yemekler, meyveler ve en güzel kadınlar gibi argümanlar

¹⁵⁸⁸ Âl-i İmrân: 3/187-188.

¹⁵⁸⁹ Buhâri, Tefsir: 3.

¹⁵⁹⁰ İbn Mâce, Ticârât: 58; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 353; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 548; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, II, 104. Ayrıca başkalarından benzer rivayetler için bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 94-95.

¹⁵⁹¹ Kamer: 54/45.

¹⁵⁹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXII, 157; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, IV, 145; Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, IX, 170; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, V, 220; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, V, 446; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 33; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 376; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, 213-214.

¹⁵⁹³ Geniş bilgi için bkz., İbn Kayyim Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh İla Bilâdi'l-Efrâh*, 1-418; Öztürk, “Kur’ân’ın ‘Cennet’ Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler”, 145-162.

kullanmıştır.¹⁵⁹⁴ Sahabe, bu dualizmi kullanarak anlama faaliyetlerini sürdürmüş ve tefsir ameliyesini ilahî metnin sunmuş olduğu yerel veriler üzerinden yürütmüşlerdir.

Burada sahabenin bazılarının ayetin nüzul ortamını iyi bir şekilde bildikleri müşahede edilmektedir. Vahyin ve nazil olan çevrenin tanıklığı onları ayetleri anlamaya yöneltmiş ve bunun yanında Allah (c.c.) yolunda cihat etmişlerdir. Sahabe, vahyin nazil olduğu ortamda yaşamının ve hâkim olmanın imkânlarını çok iyi kullanmışlardır.

3.2.1.3. Kur'ân'ın Dil İnceliklerine Vukufiyetleri

Kur'ân, Kureys lehçesi ile indirilmiştir. Bununla birlikte diğer Arap kabilelerinin kullandığı lafızları da yer yer kullanmış, âdeta Arap dilini kucaklamıştır. Kur'ân, i'caz ve fesahatinin gereği olarak diğer kabileleri dışlamayarak en fasih ve müktezayi hâli en güzel ifade edecek lafızları seçtiği görülmektedir. Bu durumun onun doğru anlaşılması için dikkate alınması gereken bir husus olduğu sahabe tarafından bilinmektedir. Onların çoğu Arap dilinin inceliklerine hâkim kimselerdi. Hatta sahabe, Kur'ân'ın bu iç bağlam denilen mevzusuna vakıf olmayan veya gözden kaçırın sahabileri uyarır onlara gerekli açıklamaları yaparlardı.

İlahî metin, Hz. Peygamber'e Arapça olarak nazil olmuştur. Onu iyi anlamak için özellikle Arap dilinin bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Allah (c.c.), bu kitabı ilk Arap toplumuna doğrudan anlayabilmeleri için Arap dili ile göndermiştir. Hatta bu durumu ayetlerde *"Bu, bilen bir toplum için Arapça bir Kur'ân olarak âyetleri genişçe açıklanmış bir kitaptır."*¹⁵⁹⁵ şeklinde buyurarak Arap dili ile Kur'ân'ın gönderiliş hedefinden bahsedilmektedir.

Dilin kullanım, üslup, edebî vb. kullanımları vardır ve bazen aynı dili konuşan insanların bile bunları anlama imkânı olmayabilir. Dilin edebî yönleri ile alakalı daha çok okumuş kesim veya bu alanla ilgilenenler daha iyi bilir. Sahabenin hayatına bakıldığında onlardan bazılarının Kur'ân'ın dil ve inceliklerine hâkim olduklarını görmek mümkündür.¹⁵⁹⁶ Hicret ettikleri yerlerde insanların Kur'ân ayetlerini yanlış anlama ve okumalarını hemen düzeltiyor ve gerekli önlemler alıyorlardı. Özellikle Hz.

¹⁵⁹⁴ Tiyek, *Kur'ân'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, 42.

¹⁵⁹⁵ Fussilet: 41/3. Benzer ayetler için bkz., Yûsuf: 12/2; Şuarâ: 26/193-195; Zuhurf: 43/3.

¹⁵⁹⁶ Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 16.

Peygamber döneminde olmayan dilsel birtakım tartışmaların bu dönemde başladığı ve bu sorunları sahabe dile vukufiyeti ile çözdüğü görülmektedir.

Rivayet edilmektedir ki bir bedevî Medine'ye gelerek şöyle demiştir: “Muhammed’in üzerine indirilen Kur’ân’dan bazı yerleri kim bana okuyup öğretebilir? Orada bulunan bir adam Tevbe Sûresi’ni öğretmek isterken sûrede geçen, “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” *“Allah ve Resûlü’nün müşriklerle hiçbir bağı yoktur / berîdir.”*¹⁵⁹⁷ ayetini “Allah, müşriklerden ve Resûlü’nden berîdir.” şeklinde okumuştur. Bunun üzerine bedevi, “Allah, Resûlü’nden uzaklaştı mı? Eğer Allah, Resûlü’nden uzaklaştıysa ben de uzaklaşıyorum” demiştir. Mezkûr olay Hz. Ömer’e intikal eder, onu çağırarak şöyle der: “Ey bedevi! Sen Allah Resûlü’nden uzak olduğunu mu açıkladın?” Bedevî cevaben, “Ey mü’minlerin emiri! Ben Medine’ye geldim, Kur’ân bilmediğim için bana kim Kur’ân öğretir, diye etrafa sordum? Bu kişi bana Tevbe Sûresi’ni bu şekilde okudu. Ben de eğer Allah (c.c.), Resûlü’nden uzaklaştıysa ben de uzaklaşıyorum dedim.” şeklinde kendini savunur. Hz. Ömer, “Bu ayet böyle değildir. Ancak şöyledir: ‘Muhakkak Allah (c.c.) ve Resûlü, müşriklerden hiçbir bağı yoktur berîdir/uzaktır.’ şeklinde bu hatayı düzeltmiştir. Bedevî, bunun üzerine “Allah’a yemin olsun ki ben de Allah ve Resûlü’nün berî/ uzak olduklarından berîyim uzağım.” demiştir. Bu olay üzerine Hz. Ömer, dil bilgisini bilmeyenlerin başkalarına Kur’ân öğretmelerini yasaklamış ve Ebû'l-Esved’e nahiv ilminin esaslarını koymasını emretmiştir.”¹⁵⁹⁸

Sahabe ilahî metni ilmî bir metin veya hafife alınacak türden bir beşerî eser olarak kabul etmemektedir. Onların en mahir oldukları alanın hiç şüphesiz ki edebiyat ve şiir olduğunu söylemek gerekir. Bu bakımdan dilde zirvede olduklarını ve dilin hemen bütün zevklerini bildiklerini belirtmek gerekir.¹⁵⁹⁹ Onların dile olan vukufiyetleri, sahip oldukları aklî melekelerin derinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sahabenin önemli isimleri daha doğrusu Kur’ân ile hemhâl olanları, ayetlerdeki birtakım dilsel belirlemeler yaptıkları görülmektedir. Onlar belirlemelerini salt dilsel

¹⁵⁹⁷ Tevbe: 9/3.

¹⁵⁹⁸ Burhâneddin Ebu'l-Hasan İbrahim b. Ömer Bikâî, *Nazmü'd-Durer fî Tenâsübi'l-âyâti ve's-Süver*, Dâru'l-Kutubi'l-İslami, Kahire, ts., VIII, 374. Bazı kaynaklarda Hz. Ali döneminde Kur’ân kelimelerinin / seslerinin yanlış telaffuzu ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu problemi ortadan kaldırmak için Hz. Ali, Ebû Esved ed-Düeli’yi Kur’ân seslerinin doğru telaffuz edilebilmesi için Kur’ân’ı harekeleme işi ile görevlendirmiştir. Böylece i'râbu'l-Kur’ân ilmine dair ilk girişim gerçekleşmiştir. Geniş bilgi için bkz., Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, I, 407; Salih, *Mebâhisu fî Ulûmü'l-Kur’ân*, 91-92.

¹⁵⁹⁹ Gül, “Sahâbe Tefsirinde Dil Olgusu”, 200.

açıklamalar üzerinden değil ayetlerin bağlamını ve tarihini dikkate alarak yaptıklarından tefsir için önemli kaynak mesabesindedir. Übey b. Kâ'b'ın Kur'ân kelimeleriyle ilgili olarak söylemiş olduğu şu söz onların bu konulardaki maharetlerini göstermeye yeterlidir: “Kur'ân'da sözü geçen her “رياح” rahmet her “ريح” ise azaptır.”¹⁶⁰⁰ Kur'ân'daki bu kelimeler incelendiğinde açıkça görülecektir ki “riyah” olarak geçen bütün kelimeler rahmet; “rih” olarak geçen bütün kelimeler ise azap anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁰¹ Yine Abdullah İbn Abbas, “Kur'ân'da yer alan bütün “رجز” ‘ricz’ kelimeleri ‘azap’ anlamına gelirken¹⁶⁰², bütün tesbih kelimeleri ‘salât’ (namaz), bütün sultan lafızları ‘hüccet’ (delil, kanıt) anlamına gelmektedir.”¹⁶⁰³ demiştir. Sahabenin bu tespitleri göstermektedir ki insanların henüz onun amelî safhalarıyla ilgilendiği bir dönemde onların araştırmacı bir bakış açısıyla Kur'ân'ı tetkik ettikleri ve Kur'ân kelimeleri üzerinde analitik ve sistematik çalıştıklarını ortaya koymaktadır.¹⁶⁰⁴

Sahabenin, bazı garip lafızları müteradifleri veya yakın anlamlarıyla veyahut kelimenin cümle içerisindeki bağlamına dikkat ederek¹⁶⁰⁵ açıkladıkları görülmektedir. Abdullah İbn Abbas, “اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ” “*Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah'tır.*”¹⁶⁰⁶ ayetinde geçen “يَعْمَهُونَ” kelimesini “ısrarla sürdürürler” anlamındaki “يَتَمَادُونَ” lafzı ile açıklamıştır.¹⁶⁰⁷ Yine “وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ” “*Onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; zira bu büyük bir günahdır.*”¹⁶⁰⁸ ayetinde geçen “حُوبًا كَبِيرًا” lafzını ise “büyük günah” anlamına gelen “إِثْمًا عَظِيمًا” kelimesi ile açıklamıştır.¹⁶⁰⁹ Ayette geçen “حُوب” kelimesinin ise Habeşçe'den geldiğini ifade etmiştir.¹⁶¹⁰

Bu açıdan tahlil edildiğinde sahabenin birçoğu, Arap tarihinde belki de Arapça'ya iyi hâkim olan nesil olarak karşılaşılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi ilahî metin nazil olduğu dönemde Arap dili zirvesini yaşamaktaydı. Araplar mezkûr dönemde

¹⁶⁰⁰ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, IV, 148; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I, 396; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 356.

¹⁶⁰¹ Riyah kelimesi Kur'ân'da 9 sûrede 10 kez geçerken; rih kelimesi ise 17 sûrede 18 kez geçmektedir. Bkz., Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 326.

¹⁶⁰² Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 161.

¹⁶⁰³ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 162.

¹⁶⁰⁴ Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 71.

¹⁶⁰⁵ Gül, “Sahâbe Tefsirinde Dil Olgusu”, 202.

¹⁶⁰⁶ Bakara: 2/15.

¹⁶⁰⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 6.

¹⁶⁰⁸ Nisa: 4/2.

¹⁶⁰⁹ İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 208; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 8.

¹⁶¹⁰ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 132.

dil, edebiyat ve belagat alanlarında ileri seviyede oldukları gibi edebî sanatları kullanma maharetleri bakımından da zirvede idiler. İlahi metin sahabenin ana dili olan Arapça ile nazil olması ve sahabenin Arap diline vakıf olmaları doğal olarak Kur'ân'ı anlamalarını¹⁶¹¹ olumlu yönde etkiliyordu.

3.2.2. Meşhur Müfessir Sahabiler ve Sosyal Hayatları

Kaynaklarda sahabenin tefsirde temayüz etmiş birçok isim zikredilmektedir. Bu sahabilerin tamamı tefsirle alakalı olarak daha sonraki süreçte tefsir geleneğine önemli bilgiler aktarmışlardır. Bunların tamamı olmasa da ön plana çıkanlarla alakalı olarak birtakım bilgiler ve tefsir geleneğindeki konumları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Özellikle bunları “Dört halife (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali), Abdullah İbn Mes'ûd, Abdullah İbn Abbâs, Übey İbn Kâ'b, Zeyb b. Sâbit, Ebu Musa el-Eşr'âri ve Abdullah İbn Zübeyr” şeklinde sıralamak¹⁶¹² mümkündür. Bu bölümde konunun hacmi aşılacağı için hepsinden bahsedilmeyecektir. Sadece tefsirde temayüz etmiş birkaç sahabe kısaca değinilecektir.

Sahabe arasında önde gelen meşhur Kur'ân müfessirlerinden biri hiç şüphesiz ki Ömer b. el-Hattâb olarak kendini göstermektedir. Tam ismi, Ömer b. el-Hattab b. Nüfeyl b. Abduluzza b. Riyah b. Abdullah b. Kurt b. Riza b. Adiy b. Ka'b b. Lühey b. Galib el-Kureyşi el-Adevi'dir.¹⁶¹³ Fil vakasından on üç yıl sonra doğan Hz. Ömer, Kureyş kabilesinin Adiy koluna mensuptur.¹⁶¹⁴ Cahiliye'de sefaret (elçilik) görevi onda idi. Bi'set döneminde Müslümanlara karşı çok şiddetli davranmıştır. Akabinde Müslüman olmuş ve müminler için büyük bir fetih ve sıkıntıdan kurtuluş vesilesi olmuştur.¹⁶¹⁵

Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte babasının develerini güttüğü¹⁶¹⁶, iyi ata bindiği, silah (kılıç) kullandığı ve pehlivan yapılı olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında şiire meraklı olduğu, güzel hitabet sahibi

¹⁶¹¹ Doğan, *Sahabenin Dirayet Tefsiri*, 43.

¹⁶¹² Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 233; Altuntaş, “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”, 17-26.

¹⁶¹³ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, II, 654; İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 64; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, 89.

¹⁶¹⁴ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, 89.

¹⁶¹⁵ İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 64; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, 89.

¹⁶¹⁶ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti li İbn Şebbe*, II, 656.

olduğu, okuma yazma bildiği, ensâb bilgisi öğrendiği, ticaret yaptığı ve bu maksatla Suriye, Irak ve Mısır'a gittiği rivayet edilmektedir.¹⁶¹⁷ Bütün bu birikimlerini Müslüman olduktan sonra Kur'ân'ın anlaşılması için yer yer sarf etmiştir.

Hiz. Ömer'in Kur'ân'ın anlaşılması noktasında önemli bir figür olduğunu belirtmekte fayda vardır. Kur'ân'ı anlamak için onun ayetleri yorumlaması veya herhangi bir meselede öngörüsü ile ortaya attığı öneri veya istek doğrultusunda nazil olan ayetlerin varlığı bunu göstermektedir. Öyle ki bu durumu tevsik mahiyetinde Hiz. Peygamber, "Allah (c.c.), hakikati Ömer'in diline ve kalbine uygun indirdi." buyurmuştur.¹⁶¹⁸

Sahabe arasında tefsirde temayüz etmiş diğer bir sahabi de Abdullah İbn Mes'ûd'dur.¹⁶¹⁹ İslamiyetten önce doğmasına karşın doğduğu zamanla alakalı net herhangi bir bilgi mevcut değildir. Onunla ilgili hemen bütün malumat İslamiyet'i kabul etmesinden sonraya aittir.¹⁶²⁰ Bu durum diğer birçok sahabi için de geçerlidir. Özellikle sahabe arasından gerek siyasi gerek başka yönleriyle tanınmamış olanların hayatı âdeta karanlıklara gömülmüş, erişilmesi güç hatta yer yer imkânsız bir geçmiştir.¹⁶²¹

Abdullah İbn Mes'ûd, ilimle meşgul olarak ders halkaları kurmuş ve bildiklerini öğretme gayreti içinde olmuştur. Öyle ki Hiz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen ridde olaylarında Medine'nin savunulması ve stratejik noktaların korunması amacıyla Hiz. Ebubekir tarafından seçilenler arasında o da yer almıştır.¹⁶²² Hiz. Ömer'in halifeliği zamanında Kufe'ye öğretmen olarak vazifelendirilmiş, halifenin vefatı ile birlikte tekrar Medine'ye dönmüştür. Hiz. Osman zamanında tekrar Kufe'ye görevlendirilmiştir. Halife onu tekrar görevinden almış ve Medine'ye dönmesini istemiştir. Ancak Kufe halkı onu koruyacaklarının teminatını verseler de Abdullah İbn Mes'ûd, fitneden çekindiği için halifenin emrine itaat ederek geri dönmüştür.¹⁶²³

¹⁶¹⁷ Fayda, "Ömer", 44.

¹⁶¹⁸ Tirmizî, Menâkıb: 17; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşraf*, X, 297; İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*, XV, 318; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, I, 127, III, 338; Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 11; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 128.

¹⁶¹⁹ Müslim, *Menahecü'l Müfessirin et-Tefsiru fi Asri es-Sahabeti*, 85-129.

¹⁶²⁰ Küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ud ve Tefsir İlmindeki Yeri*, 8.

¹⁶²¹ Küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ud ve Tefsir İlmindeki Yeri*, 8.

¹⁶²² Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ud", I, 115.

¹⁶²³ İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 159-160.

Abdullah İbn Mes'ûd, Kur'ân'ın anlaşılması için azami gayret ve özen gösteren sahabilerden biridir. O bir kavlinde şöyle demektedir: “Bizden biri on ayet öğrendiği zaman hem bunların anlamını öğrenip hem de bunlarla amel etmeden başka ayetleri öğrenmeye geçmezdi.”¹⁶²⁴ Onun bu tavrı Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırmada gösterdiği önem ve çaba açısından önemlidir. Bunun yanında Allah'ın (c.c.) kitabına vukufiyetini de şu cümlelerle dile getirmektedir: “Yemin ederim ki Allah'ın kitabında, nerede nazil olduğunu bilmediğim bir sûre ve kimin hakkında indiğini bilmediğim bir âyet yoktur. Bununla birlikte Allah'ın (c.c.) kitabını benden daha iyi bilen ve ulaşılabilir birinin var olduğunu bilsem hemen ayağına gider, ondan faydalanırdım.”¹⁶²⁵ Abdullah İbn Mes'ûd'u tefsirde mümeyyiz kılan etkenlerden biri de Hz. Peygamber'in bizzat ağzından 70 civarında sûre öğrenmiş olması ve Allah Resûlü'nün son arzasına şahit olmasıdır.¹⁶²⁶

Sonuç olarak denilebilir ki Abdullah İbn Mes'ûd, sahabe arasında Kur'ân'a vakıf olan, muhkem, müteşabih, helal-haram, kıssaları, mesel ve ayetlerin sebebi nüzullerini en iyi bilenlerdendir. İlahî kelamı okuduğunda helallerini helal, haramlarını haram kabul etmiştir. Bu meyanda Allah'ın (c.c.) kitabına vakıf, Hz. Peygamber'in sünnetini iyi bilen ve en nihayetinde dinde fakih olarak bilinmektedir.

Sahabe arasında Kur'ân'ı anlama ve yorumlama noktasında önde gelen sahabilerden biri de Übey b. Kâ'b'tır.¹⁶²⁷ Kendisi Allah'ın kitabını tefsir etmekle meşhur olmuş, Hazrec kabilesine mensup ensarın büyüklerindendir. Hakkında “Ebu'l-Munzir” ve “Ebu't-Tufeyl” lakapları kullanılmıştır. Sosyal hayatta gayet aktif olan Übey b. Kâ'b, ikinci akabe biatına, Bedir Savaşı'na ve diğer birçok savaşa katılanlardandır.¹⁶²⁸ Pek çok sahabe gibi onun da doğumu ve ilk dönemle ilgili hayatı hakkında yeterli bilgilere ulaşılammaktadır. Bununla birlikte hayatı bir bütün olarak incelendiğinde Medine (Yesrib)'te doğduğu ve orada büyüdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü

¹⁶²⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, I, 22; Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 293; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân* IV, 202; Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirin*, I, 78; Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, 142; Gürman, “Medineli Kadın Sahabe ve Tâbiünün Tefsire Katkıları”, 80.

¹⁶²⁵ Buhâri, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*: 8; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 75; er-Râmehürmüzi, *el-Muhaddişü'l-fâsil Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, 549; Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd, I, 117.

¹⁶²⁶ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 260.

¹⁶²⁷ Müslim, *Menahecü'l Müfessirin et-Tefsiru fî Asri es-Sahabeti*, 129-164.

¹⁶²⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 431; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî, *Tehzibu't-Tehzîb*, Dâiretu'l-Muârefi'l-Nizamiyeti, Hindistan 2005, I, 187; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 127.

onun Medine'deki iki büyük kabileden biri olan Hazrec kabilesinin Neccaroğulları koluna mensup olduğu söylenmektedir.¹⁶²⁹

Hiz. Peygamber, Medine'ye geldiğı zaman Übey b. Kâ'b ona vahiy kâtipliğı yapan ilk kişi olmuştur. Übey b. Kâ'b, Allah Resûlü tarafından 'Übey, Müslümanların efendisidir.'¹⁶³⁰ diye övülmüştür. Onun vefatı ile ilgili birçok görüş olmakla birlikte bazıları Hiz. Osman'ın hilafetinde vefat ettiğini belirtmektedir. Ancak genel görüş, Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde dâr-ı bekâya irtihal ettiğidir.¹⁶³¹

Übey b. Kâ'b, Hiz. Peygamber tarafından birçok kez övülmüştür. 'İlim sana mübarek olsun Ebu'l-Munzir!' Yine şöyle buyurmuştur: 'Muhakkak ki Allah (c.c.) bana, senin Kur'ân okumanı emretmiştir.'¹⁶³² Bunu duyan Übey b. Kâ'b ağlamıştır. Kıraat konusunda sahabe arasında otorite olan Übey b. Kâ'b, özellikle kendisinin 'Kur'ân'ı dört kişiden öğrenin' lütfuna muhatap olmuştur. Bunlar 'Abdullah İbn Mes'ûd, Ebi Huzeyfe'nin azatlısı Salim, Übey b. Kâ'b ve Muaz b. Cebel'dir.¹⁶³³ Bununla beraber Übey b. Kâ'b, Kur'ân'ın ilk hafızlarındandır. Enes b. Malik'in 'Hiz. Peygamber döneminde hepsi ensardan olan dört kişi Kur'ân'ı ezberlemiştir: 'Übey, Muaz b. Cebel, Ebu Zeyd ve Zeyd b. Sabit'tir.'¹⁶³⁴ şeklindeki nakli de bunu göstermektedir.

Übey b. Kâ'b'ın vahiy kâtipliğı yapması, hıfz ve kitabet yoluyla ilahî metni bellemesi ve eski Yahudi âlimlerinden olması neticesinde Tevrat'a vakıf olması, onu Kur'ân'ın yorumlanması noktasında sahabe arasında önemli bir şahsiyet kılmıştır. Hatta bu fırsattandır ki Kur'ân hakkında birçok şeyi Hiz. Peygamber'e sorup öğrenmiştir. Yine aynı fırsattan kaynaklı nazil olan ayetlerin nüzul sebeplerini, nasih ve mensuh olanları en ince detayına kadar bilmektedir. Bu bakımdan sahabe arasında tefsir otoritesi olarak kabul edilmiştir.

¹⁶²⁹ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, I, 168; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İzzettin İbnü'l-Esir, *el-Lübâ fi Tehzibi'l-Ensâb*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts., I, 263; Karakuş, *Übey b. Kâ'b İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, 17.

¹⁶³⁰ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 187; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 127.

¹⁶³¹ İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 432; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 188; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 127.

¹⁶³² İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 431.

¹⁶³³ Müslim, *Fedâilu's-Sahabe*: 23.

¹⁶³⁴ Müslim, *Fedâilu's-Sahabe*: 23.

Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada sahabe arasında öne çıkmış sahabilerden birinin de Ali b. Ebi Tâlib olduğu görülmektedir.¹⁶³⁵ Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve aynı zamanda damadı olan Hz. Ali, küçük yaştan itibaren onun yanında yetişmiş önemli bir müfessirdir. Hayatında hiç puta tapmayan bir muvahhid olan Hz. Ali, ilk Müslüman erkek olarak bilinmektedir.¹⁶³⁶ Tam adı Ebu'l-Hasen Ali İbn Ebi Talib İbn Abdulmuttalib el-Kureyşi el-Haşimi'dir.¹⁶³⁷ Hicretten yaklaşık yirmi iki yıl önce (M. 600) Mekke'de doğmuştur. Babası Hz. Peygamber'in amcası Ebu Talib, annesi ise Fatıma bint Esed b. Haşim olarak bilinmektedir. Ebu Talib'in en küçük oğlu olan Hz. Ali, Mekke'de ortaya çıkan kıtlıkla birlikte Hz. Peygamber, amcasının yükünü azaltmak için onu yanına almış ve hicrete kadar Resûlullâh'ın yanında büyümüştür.¹⁶³⁸

Hz. Ali, hüküm ve fetva vermedeki maharetine Allah'ın kitabını öğrenmeyi ve ayetlerini anlamayı eklemiştir. Böylece Kur'ân'ın kimler ve hangi mevzular hakkında indiğini ve te'vilini bilme konusunda sahabe arasında seçkin bir konuma yükselmiştir. Öyle ki o bu konudaki vukufiyetini ifade etmek için "Bana sorunuz, Allah'a yemin ederim ki bana bir şey hakkında soru sorana mutlaka cevap veririm. Allah'ın kitabından bana sorun. Allah'a yemin ederim ki hangi ayetin gece mi, gündüz mü, ovada mı dağda mı indiğini bilirim."¹⁶³⁹ şeklinde ifade etmiştir.¹⁶⁴⁰ Yine Hz. Ali, Kur'ân'a olan vukufiyetini belirtirken "Allah'a yemin ederim ki inen bütün ayetlerin ne hakkında ve nerede indiğini bilirim. Şüphesiz, Rabbim bana iyice akleden bir kalp ve çok soru soran bir dil bahşetmiştir."¹⁶⁴¹ ifadelerini kullanmaktadır.

Hz. Ali'ye göre Kur'ân okunduğu zaman şunlara dikkat edilmelidir:

1- Allah'ın kitabı var güçle okunmalıdır. 2- Tefekkür, huşû ile O'nun rızası dilenerek okunmalıdır. 3- Dârb-ı mesellere dikkat edilmelidir. 4- Nasihatle ilgili ayetler okunduğunda orada durulup gözler yaşarmalı ve münasip dualar edilmelidir. 5-Derece ve nimet bahsi geçildiğinde de Dâru'l-Hulud istenmelidir.¹⁶⁴²

¹⁶³⁵ Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 80.

¹⁶³⁶ İbnü Hacer, *el-İsâbe*, 81; Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 80.

¹⁶³⁷ Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, I, 80.

¹⁶³⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, "Ali", *DİA*, Türkiye Diyanet Yay., İstanbul 1989, II, 371.

¹⁶³⁹ "سلونو فوالله لا تسالوني عن شيء الا اخبرتكم وسالونعن كتاب الله فوالله ما من اية الا وانا اعلم ابلييل نزلت ام بنهار ام في سهل ام في جبل"

¹⁶⁴⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 125; Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", 41.

¹⁶⁴¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 125.

¹⁶⁴² Musa Celali Gecit, *Mecmuâ'ti'l-Kesâid (Şerhu Divan-ı İmam Ali)*, Sembol Yay., İstanbul 2005, 384-386.

Hiz. Ali, Kur'ân okuduğu zaman Yüce Allah (c.c.) ile diyalog kurarcasına tilavet ederdi.¹⁶⁴³ Hucr b. Kays el-Mederi, onun hakkında şöyle demiştir: “Ali b. Ebi Talib'in yanında geceledim. Kendisi gece namazı kılmaktaydı. ‘Söyleyin öyleyse (rahimlere) döktüğünüz meni nedir? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa yaratan biz miyiz?’¹⁶⁴⁴ ayetlerini okudu, sonra ‘Elbette sen (yarattın) Ya Rabbi!’ dedi. Akabinde ‘Şimdi bana ektiğimizi haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa bitiren biz miyiz?’¹⁶⁴⁵ Ayetlerini okudu ve akabinde üç defa ‘Elbette sen (bitirdin) Ya Rabbi!’ dedi. Sonra ‘Ya içtiğiniz suya ne dersiniz? Buluttan onu siz mi indiriyorsunuz yoksa indiren biz miyiz?’¹⁶⁴⁶ ayetlerini okudu ve sonra da tekrar üç defa ‘Elbette sen (indirdin) Ya Rabbi!’ dedi. Bundan sonra ‘Söyleyin şimdi bana, tutuşturmakta olduğunuz ateşi, onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan biz miyiz?’¹⁶⁴⁷ ayetlerini okudu ve peşinden tekrar üç defa ‘Elbette sen (yarattın) Ya Rabbi!’ dedi’’¹⁶⁴⁸ Hiz. Ali, aktif bir şekilde Allah'ın kitabı ile hemhâl olmuş ve Kur'ân'ı sadece lafızlardan ibaret görmemiştir. Hiz. Ali'nin Kur'ân yorumundaki otoritesini İbn Abbas şöyle ifade etmiştir: “Kur'ân'ın tefsiri ile ilgili olarak öğrendiğim bir şey varsa o da Ali b. Ebi Talib'dendir.”¹⁶⁴⁹

Sahabe içinde öne çıkan diğer önemli müfessir Abdullah İbn Abbâs'tır.¹⁶⁵⁰ İbn Abbas diye meşhur olan Abdullah, hicretten üç yıl önce Müslümanlar müşriklerin boykotu altındayken Mekke'de doğmuştur. Hiz. Peygamber vefat ettiğinde kendisinin on üç yaşlarında olduğu söylenmektedir.¹⁶⁵¹ Abdullah İbn Abbas'ın anlatımına göre Hiz. Peygamber ve Müslümanlar boykot altındayken babası Resûlullâh'a gelerek şöyle demiştir: “Ya Muhammed! Öyle zannediyorum ki hanımım Ümmü Fadl hamile kalmıştır.” Bunun akabinde Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Dilerim ki Allah (c.c.), onun doğuracağı çocuk vesilesiyle gözlerinizi aydınlık kılar, yüzünüzü ağartır.”¹⁶⁵² Çocuk (Abdullah) doğar doğmaz babası onu Hiz. Peygamber'in yanına getirir ve Allah

¹⁶⁴³ Gecit, *Tefsir İlminde Hiz. Ali Katkısı, Yorumu ve Pratik Hayatına Yansıması*, 9.

¹⁶⁴⁴ Vâkıa: 56/58-59.

¹⁶⁴⁵ Vâkıa: 56/63-64.

¹⁶⁴⁶ Vâkıa: 56/68-69.

¹⁶⁴⁷ Vâkıa: 56/71-72.

¹⁶⁴⁸ Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VIII, 23-24.

¹⁶⁴⁹ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 18; Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, 38.

¹⁶⁵⁰ Müslim, *Menahecü'l Müfessirin et-Tefsiru fi Asri es-Sahabeti*, 48-84.

¹⁶⁵¹ Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (thk., İhsan Abbas), Dâru's-Sadr, Beyrut, ts., III, 62; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 332.

¹⁶⁵² İbni Kesir, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, VIII, 295.

Resûlü onu kucağına alarak “Allah’ım, onu dinde fakih kıl, ona kitabını te’vilini öğret”¹⁶⁵³ şeklinde kendisine dua etmiştir.

Abdullah İbn Abbas, hicretten muaf bırakılan müstaz’af¹⁶⁵⁴ olan annesiyle Mekke’de kalır, bir süre sonra onunla birlikte Medine’ye göçtüğü şeklinde rivayet olmakla birlikte babası Abbas ile birlikte fetih yılında (630) hicret ettiği noktasında rivayetler bulunmaktadır. Ancak bunlara rağmen İbn Abbas, Hz. Peygamber’in fiilî, kavli ve takrirî sünnetini öğrenmek için onun yanında kalır. Bunu kolaylaştıran önemli amillerden biri de Hz. Peygamber’in eşlerinden olan Meymune (ö. 51/671) teyzesi olduğundan bazı gecelerde bizzat Hz. Peygamber’in evinde konuk edilirdi.¹⁶⁵⁵ Bundan dolayı Hz. Peygamber’in sevgisini, ona olan bağlılığı ve samimi hizmetleri vesilesiyle kazanmış ve “Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona kitabı öğret” şeklindeki duasına mazhar olmuştur.

İbn Abbas, sahabe arasında hayatını eğitim ve öğretimle geçirmiş şahsiyetlerden biridir. İlim ve bilgisinin derinliği onun, sahabenin bulunduğu ortamda yüksek bir düzey, kazanmasına vesile olmuştur. Öyle ki bilgisinin derinliği ve çokluğunu ifade etmek için hem sahabe hem tabiîn tarafından yüksek düzeyde bilgi sahibi olan ve ilmi geniş anlamlarına gelen “Habr” ve “el-Bahr” vasfı ile nitelendirilmiştir.¹⁶⁵⁶ Hatta bununla da yetinilmemiş, ilminin derinliğinden mütevellit “Tercümânü’l-Kur’ân”, Rabbâniyyü’l-Ümme” ve “Hibrü’l-Ümme” lakapları da verilmiştir.¹⁶⁵⁷ Ancak kendisinden bolca gelen rivayetler, haberlerin senet ve metinlerinde dikkatli olunması gerektiği izlenimini vermiştir. İbn Abbas’tan gelen rivayetlerin tarikleri şöyledir:

1. Muâviye İbn Salah→Ali İbn Ebî Talha→İbn Abbas tariki: Bu senet İbn Abbas’tan gelen en sağlam tarik olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁵⁸

¹⁶⁵³ Buhâri, İlim: 17; Vudu: 10; Ahmet b. Şu’ayb Nesâî, *Fedâilü’s-Sahabe*, Dâru’l- Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1985, I, 23; İbn Halikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, III, 62; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’l-Nihâye*, VIII, 295; Zehebi, *Tezkiretu’l-Huffaz*, I, 33.

¹⁶⁵⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de toplum içerisinde ezilen, küçük görülen veya kendilerini öyle hisseden ya da sayılarının azlığı ve güçsüzlükleri sebebiyle etkisiz kalan kimseler için kullanılan bir tabirdir. Bkz., Bekir Topaloğlu, “Müstekbir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXVI, 139.

¹⁶⁵⁵ İsmail Lütfi Çakan & Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1988, I, 76.

¹⁶⁵⁶ Zehebi, *et-Tefsiru ve’l-Müfessirun*, I, 61.

¹⁶⁵⁷ Nesâî, *Fedâilü’s-Sahabe*, I, 23.

¹⁶⁵⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 342.

2. Kays İbn Müslim→Atâ İbnu's-Sâib→Said İbn Cübeyr→İbn Abbas tariki: Bu sened Buhâri ve Müslim'in şartlarına göre sahihtir.

3. İbn İshak→Muhammed İbn Ebi Muhammed→İkrime→Said İbn Cübeyr→İbn Abbas tariki: Bu iyi bir tariktir. Bu sened ile gelen rivayetlerin isnadı hasendir.

4. Büyük Süddi→Ebu Malik ve Ebu Salih→İbn Abbas tariki: Bu tarikteki görüşler hakkında âlimler ittifak halinde değillerdir.

5. Abdülmelik İbn Cüreyc→İbn Abbas tariki: Bu tarikin ciddi bir araştırmaya ihtiyacı vardır.

6. Dahhak İbn Müzahim el-Hilali→İbn Abbas tariki: Razı olunan bir tarik olarak görülmemektedir.

7. Atiyye el-Avfi→İbn Abbas tariki: Bu tarik de rıza gösterilen bir tarik değildir.

8. Mukatil İbn Süleyman el-Ezdi el-Horasani tariki: İmam Şafi'nin tefsir noktasından 'Bütün insanlar ona muhtaçtır.' şeklinde onu övse de âlimler onu zayıf kabul etmişlerdir.

9. Muhammed İbnu's-Saib el-Kelbi→Ebu Salih→ İbn Abbas tariki: Bu tarik isnadların en zayıfıdır.¹⁶⁵⁹

İbn Abbas'a bu kadar isnad dayandırılmasının temel nedenlerinden biri, onun Hz. Peygamber'in bizzat evinden geliyor olması gösterilmektedir. Hâl böyle olunca onun adına rivayet uydurmak başkalarının adına isnad etmekten daha güçlü ve daha fazla güven getirmekteydi. Diğer bir husus ise Abbasi halifelerinin onun soyundan geliyor olmasıdır. Bazı art niyetliler siyasî erke dalkavukluk etmiş ve bu sayede onlara yaklaşmış olabilirler.¹⁶⁶⁰

3.3. SAHABE TEFSİRİNİN TEFSİR GELENEĞİNDEKİ YERİ

İlahî metnin tebliğ, tebyin ve tatbik vazifesi Hz. Peygamber tarafından icra edilmiştir. Bundandır ki Kur'ân-ı Kerim'in ilk tefsirini bizzat kendisi yaparken ikinci müfessiri hiç şüphesiz Hz. Peygamber'dir. Ancak Resûlullâh'ın ahirete irtihalinden sonra ilahî hitabın anlaşılması için en önemli rolü vahyin nüzulüne şahit olan sahabe

¹⁶⁵⁹ Geniş bilgi için bkz., Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, 71-74.

¹⁶⁶⁰ Zehebi, *et-Tefsiru ve'l-Müfessirun*, 75.

üstlenmektedir. Öyle ki Kur'ân'ın anlaşılmasında üçüncü sırada sahabeyi göstermek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber¹⁶⁶¹ ve Kur'ân-ı Kerim¹⁶⁶², sahabeyi sonraki nesillere rol model olmaları için belli bir disiplin içinde eğitmiştir. Bu önemli misyonlarından olmalıdır ki sahabenin tefsir anlayışı ve Kur'ân tasavvuru sonraki nesiller için ayetlerin izahında kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak sahabenin ayetleri izahlarındaki rolleri ve bu konudaki otoriteleri onlar hakkında benimsenen görüşlere göre farklılık arz etmiştir. Bu bağlamda sonraki süreçte ortaya çıkan ekoller sahabe tefsirinin bağlayıcılığı bakımından farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.

Bu başlıkta Şia, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in sahabe tefsirine bakışları ele alınacaktır.

3.3.1. Şia

Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra sahabenin sosyal hayata intibakları zorlaşmış ve büyük sarsıntı geçirmişlerdir.¹⁶⁶³ Onlar, hayatın içinde herhangi bir problemle karşılaştıklarında destek alacakları ve en güvendikleri merci artık aralarında bulunmuyordu. Daha sonra sahabenin aralarında çıkan bazı siyasî olaylar farklı görüşlerin oluşmasının temelini atmıştır. Bu olaylar neticesinde ortaya çıkan düşünce biçimlerinden biri şia olmuştur. Bu mezhebin inanç sisteminin temelini imamet oluşturmaktadır. Hiç şüphesiz benimsedikleri bu anlayış onların sahabe hakkındaki görüşlerini de belirlemiştir. Bu bakımdan Kur'ân'ın anlaşılması için en öncelikli kaynak yine ilahî metnin kendisiyle birlikte Hz. Peygamber ve Ehl-i beyt imamları gelmektedir.

Şia, kendilerinin imam olarak kabul ettiği sahabeleri yüceltirken, bir kısmını özellikle imam olarak kabul ettikleri sahabenin hakkını yediklerine inandıkları sahabeleri de çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Şia'ın kimi sahabe hakkındaki olumsuz duyusal fikirleri, onları sahabe tefsirinin kaynak olamayacağı tavrına sürüklerken sahabeyi öven ayetleri de bağlamından kopararak imamlar ve onların velayetleri ile ilişkilendirmişlerdir. Bunun yanında sahabeyi ikaz eden ayetleri veya içinde kâfir, münafık gibi olumsuz sıfatların kullanıldığı lafızları da sahabeden sevmedikleri

¹⁶⁶¹ Buhâri, Savm: 15; Meğazi: 79; Tefsiru'l-Sûreti Berâe: 17, 18, 19; Müslim, Tevbe: 53.

¹⁶⁶² İlgili ayetler için bkz., Bakara: 2/187; Müzzemmil: 73/20; Tevbe: 9/25-26, 118; Enfâl: 8/65-66.

¹⁶⁶³ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 189-190; Buhâri, İsti'zan: 29; Meğazi: 83; Arslan, Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü, 205-256, 261-280; Zerrînkûb, *İslam Şafağı -İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı-*, 91.

kimselerle ilişkilendirmişlerdir.¹⁶⁶⁴ Kur'ân'ın yorumlanmasında takip etikleri metot bakımından öncelikli kaynak Hz. Peygamber ile beraber imamların da önemli bir kaynak olarak görülmesi Şia'nın benimsediği bir görüştür. Şia âlimlerine göre en büyük müfessir Hz. Peygamber iken ikinci en büyük müfessir hiç şüphesiz Hz. Ali ve onun evladı yani imamlardır.¹⁶⁶⁵

Şîa'ya göre Hz. Peygamber, Ehl-i beyt'in öneminden birçok yerde ve mekânda bahsetmektedir. İlahî metin ile birlikte onlara tutunmanın elzem olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in şu haberidir: “Ben size iki emanet bırakıyorum. Bunlara sarıldığınız/tutunduğunuz müddetçe kesinlikle dalaletle düşmezsiniz. Bunların ilki Allah'ın kitabı, diğeri ise benim Ehl-i beytimdir.”¹⁶⁶⁶ Şîa, bu hadiste geçen Ehl-i beytten kastın imamlar olduğunu belirtmiş ve Hz. Peygamber'den sonra ümmetin her konuda onlara tutunmasının gerekli olduğunu dile getirmişlerdir. Hâl böyle olunca Şîî tefsirin ana kaynağı olarak Kur'ân, Hz. Peygamber ve imamlar olmuştur.¹⁶⁶⁷

İmamiyye Şiası'nın bazı sahabe hakkındaki olumsuz tavırları, ayetleri farklı yorumlamalarına sebebiyet vermiştir. Özellikle Hz. Ebubekir hakkında inen ayetleri sadece birkaç ayetle sınırlandırmamışlardır. Onun hakkında nazil olan ayetlerin tefsirinde adını zikretmeyip farklı zem edici sıfatlarla onu kastetmişlerdir. Şîî müfessir Kummi'ye (ö. 290/903) göre, “ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا ” “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir.”¹⁶⁶⁸ ayetinde geçen “insan” lafzı ile “fulan” kastedilmektedir ki bu lafızdan kasıt Hz. Ebubekir olarak bilinmektedir.¹⁶⁶⁹

Başka bir örnek vermek gerekirse;

¹⁶⁶⁴ Gülüzar Küçük, *Şia'nın Sahabe Anlayışının Kur'an Tefsirlerine Yansıması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Trabzon 2020, 8.

¹⁶⁶⁵ Öztürk, *Tefsirin Hâlleri*, 255: Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2012, 19.

¹⁶⁶⁶ Müslim, Fezâilu's-Sahabe: 36; Tirmizî, Menâkıb: 31.

¹⁶⁶⁷ Küçük, *Şia'nın Sahabe Anlayışının Kur'ân Tefsirlerine Yansıması*, 10.

1668 Ahzâb: 33/72

¹⁶⁶⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr el-Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, (1. Baskı), Müessesetü'l-İmam'ul-Mehdi, vs., 2014, III, 40.

“فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى” “Sizi alevler saçan ateşe karşı uyardım. O ateşe, ancak yalanlayıp yüz çeviren en bedbaht kimse girer.”¹⁶⁷⁰ ayetlerinde yer alan “الْأَشْقَى” lafzı ile “fulan” kastedilmiştir.¹⁶⁷¹ Dikkat çeken husus Ehl-i sünnet tefsirinde “Eşka” lafzı Ebû Cehil (ö. 2/ 624) ve Ümeyye b. Halef (ö. 2/ 624) gibi müşriklere karşılık gelen bu sıfatın¹⁶⁷² Şia tarafından isim belirtilmeden Hz. Ebubekir için kullanılmasıdır.¹⁶⁷³ Şia’nın Hz. Ebubekir’i cerh etmek için ileri sürdüğü rivayetlerin onun kıskançlığı, korkaklığı, savaşlardaki durumu, ilmî yetersizliği, pişmanlığı ve akıbeti ile ilgili hususlar olduğunu görmek mümkündür.¹⁶⁷⁴ Yine Hz. Ebubekir hakkında birincisi/el-evvel, fulân, habter, zureyk, siddîk, sanemâ kureyş, cibt, fahşa, ebü’l-fasîl, ebü’ş-şürûr, ebü’n-naks, lât, abdüluzzâ gibi lakaplar kullanmışlardır.¹⁶⁷⁵

Buradan hareketle Şia’nın sahabeye karşı olumsuz olan tavrını, ayetleri yorumlarken siyasî görüşlerinin tesirini görmek mümkündür. Dönemin siyaset anlayışı ve iktidar konusundaki tavrına bakıldığında ehliyet ve liyakat yerine aşiret ve irsiyet esaslarına bağlı yapılanmaların söz konusu olduğunu görmek mümkündür.¹⁶⁷⁶

Yine sahabeden Hz. Ömer için farklı i’tablar yapmışlardır. Özellikle Hz. Ali’nin her konuda daha donanımlı olduğunu öne çıkarmak için Hz. Ömer’in zekâsında kusur bulunduğunu ifade etmişlerdir. Öyle ki sünni kaynaklarda geçen Hz. Ömer’in Bakara Sûresi’ni on iki yılda öğrendiğine dair haberler¹⁶⁷⁷ ile ilgili “Kur’ân’ın tamamını öğrenseydi yüz otuz yıldan fazlası gerekecekti” gibi ifadelerle onun zekâsında problem olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁶⁷⁸

¹⁶⁷⁰ Leyl: 92/14-16.

¹⁶⁷¹ Kummî, *Tefsiru’l-Kummî*, III, 366.

¹⁶⁷² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, IV, 723; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, VI, 254; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXXI, 186; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, XXII, 329, XX, 87; Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, III, 652; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhît*, X, 494.

¹⁶⁷³ Şia’nın Hz. Ebubekir hakkında indirildiğini iddia ettikleri diğer bazı ayetler şöyledir: Tevbe: 9/25; Fâtır: 35/19; Zümer: 39/8, 29, 32; Hadîd: 57/23; Feccr: 89/4; Tin: 95/4-5. Bkz., Küçük, *Şia’nın Sahabe Anlayışının Kur’ân Tefsirlerine Yansıması*, 43.

¹⁶⁷⁴ Abdullah Demir, *İmâmiyye Şîası’nda Sahâbe Tasavvuru*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2022, 405-412.

¹⁶⁷⁵ Demir, *İmâmiyye Şîası’nda Sahâbe Tasavvuru*, 413-420.

¹⁶⁷⁶ Gecit, *Sahabe Döneminde Siyaset*, 200.

¹⁶⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, I, 69; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, I, 54.

¹⁶⁷⁸ Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî, *el-Ğadir fi’l-Kitab ve’s-Sünne ve’l-Edeb*, Müessesetü’l-Alemî, Beyrut 1993, VI, 235-236.

Kalem Sûresi “وَلَا تُطْعِ هَمَازٍ مَشَاءٍ بِنَمِيمٍ مَّنَاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ عُثْلٍ بَعْدَ ذَلِكَ رَنِيمٍ أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ” “*Yemin edip duran, aşâğılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme.*”¹⁶⁷⁹ ayetinde geçen “حَلَّافٍ” (çok yemin eden) lafzından maksadın es-sani (ikinci yani Hz. Ömer) olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸⁰

Şia’nın ilk dönem müfessirlerinden Kummî, tefsirinde sahabeden Hz. Ömer’e şeytan sıfatını yakıştırmak hakkında olumsuz bir algı oluşturmaya çalışmıştır. Bunu yaparken Kur’ân ayetlerinden kendince deliller getirmiştir. Şöyle ki “*O gün zalim kimse, (çaresizlik içinde) ellerini ısırp şöyle diyecektir: ‘Ne olurdu ben de peygamberle beraber aynı yolu tutsaydım! Yazıklar olsun bana, keşke falanı dost edinmeseydim! And olsun, Kur’ân bana geldikten sonra beni ondan o saptırdı. Zaten şeytan insanı yardımcısız bırakıverir.*”¹⁶⁸¹ ayetleri ile ilgili “Birinci (Hz. Ebubekir) o gün ‘Keşke Resûlullâh ile birlikte Hz. Ali’yi dost edinseydim de ikinci (yani Hz. Ömer) dost edinmeseydim.’ der. Şeytan (yani Hz. Ömer) insanı yüzüstü bırakıp rezil rüsva eder.”¹⁶⁸² Onun Hudeybiye Antlaşması’ndaki tavrı, Huneyn Savaşı, Kırtas Olayı, halife seçimi, Üsâme ordusuna katılamaması başta olmak üzere halife olduktan sonraki birçok uygulamalarından dolayı Şia tarafından ağır tenkitlere maruz kalmıştır.¹⁶⁸³ Bunun yanında Hz. Ömer’i cerh etmek için ruma’, ikinci/es-sânî, sâmirî, el-uzzâ, hâman, el-fusûk, suhâk’ın oğlu, züfer, bu ümmetin firavunu, bu ümmetin nemrudu, mennâ’un li’l-hayr, hallaf-ı mehin, el-edlem ve’d-delâm, şinbevey, gunder, zureyk, tağut, münker, veled-i zina, şeytan, fulan, habter, ebü’ş-şürûr gibi lakaplar kullanmışlardır.¹⁶⁸⁴

Şia, sahabeden sadece ilk iki halifeyi sert bir şekilde tenkit etmemiş, onların kızları olan Hz. Aişe ve Hz. Hafsa hakkında da ayetlerden olumsuz yorumlar çıkarmışlardır. Özellikle İslam tarihinde yerini koruyan ifk hadisesi için Hz. Aişe’yi eleştirmişlerdir. Bu hadise İslam kaynaklarında geçmektedir. “Hz. Peygamber, Benî Müstalik gazvesinden dönerken bir yerde konaklamıştır. Hz. Aişe, bir ihtiyacını gidermek için içinde bulunduğu mahmilden çıkmış ve dönerken gerdanlığını

¹⁶⁷⁹ Kalem: 68/10-14.

¹⁶⁸⁰ Kummî, *Tefsiru’l-Kummî*, III, 294.

¹⁶⁸¹ Furkân: 25/27-29.

¹⁶⁸² Kummî, *Tefsiru’l-Kummî*, II, 324.

¹⁶⁸³ Demir, *İmâmîyye Şîası’nda Sahâbe Tasavvuru*, 420.

¹⁶⁸⁴ Demir, *İmâmîyye Şîası’nda Sahâbe Tasavvuru*, 443-454.

unuttuğunu fark etmiştir. Ordu bulunduğu karargâhtan ayrılmış, Hz. Aişe'nin yerinden ayrıldığı fark edilememiştir. Mü'minlerin annesi geri döndüğünde ordunun hareket ettiğini fark etmiş ve kendisini fark edip geri dönerler umuduyla karargâhta beklemiştir. Bu esnada ordunun artçılarından Safvân b. Muattal, görevi gereği konaklanan yerden geçerken Hz. Aişe'yi görmüş ve orduya yetiştirmiştir. Bu durumun duyulmasıyla birlikte özellikle münafıkların başı Abdullah b. Übey b. Selûl'ün öncülük ettiği dedikodularla Müslümanlar arasında huzursuzluk çıkmıştır. Kısa sürede bu dedikodu Hz. Peygamber ve Hz. Aişe tarafından duyulmuştur. Bu duruma çok üzülen Hz. Aişe, bu üzüntüden dolayı hastalanmıştır. Akabinde vahiy gelmiş¹⁶⁸⁵ ve Nur Sûresi 11-21. ayetlerde Allah (c.c.), Hz. Aişe'nin mezkûr iftiradan uzak/berî olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸⁶

Şîî tefsirlerde ise bu durum farklı sebab-i nüzul ile aktarılmaktadır. Onlara göre bu ayetlerin Maria ve ona iftira atan Aişe ile ilgili nazil olduğunu belirtmişlerdir. Akabinde şu rivayeti nakletmektedirler: “Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat ettiği zaman çok üzülmüştür. Aişe, ‘Seni hüznülendiren nedir? Doğrusu İbrahim Cureyh'in oğlu idi’ dedi. Bunu duyan Hz. Peygamber, Ali'yi çağırdı ve ona Cureyh'i öldürmesini emretti. Ali de kılıcı ile Cureyh'i öldürmeye gitti. O esnada Kıptî Cureyh hurma bahçesinde idi. Ali bahçe kapısını çaldı ve Cureyh, kapıyı açmak için yöneldi ancak Ali'nin yüzündeki kızgınlığı fark edince kapıyı açmadı. Bunun üzerine Ali, duvardan atlayarak bahçeye girdi ve Cureyh'i yakalamaya çalıştı. O esnada Cureyh, hurma ağacına tırmandı ve Ali peşine gitti. Tam yakalayacaktı ki Cureyh, ağaçtan atladı ve o sırada onun avret mahalli görüldü. Bu durum Ali'yi şaşırttı, çünkü o ne erkek ne de bayan (hünsa) idi. Bunun üzerine Ali hemen Hz. Peygambere gitti ve durumu anlattı. Allah Resûlü de Ehl-i beytten bu belayı def eden Allah'a hamd etti.”¹⁶⁸⁷

Bu rivayet ve bakış açılarına dikkat edildiğinde Şîî müfessirler sahabe arasında saygın konumda olanların bir kısmını kendi siyasî veya dinî fikirlerinin meşruiyeti için karalama yoluna başvurmuşlardır. Bunu yaparken ayetlerin yorumlarını bağlamından kopararak inançları gereği fikirlerini ortaya koymuşlardır. Şia, sahabe kavli yerine

¹⁶⁸⁵ Nûr: 24/11-21.

¹⁶⁸⁶ Geniş bilgi için bkz., İbn Hişam, *İslam Tarihi*, III, 408-411; Buhârî, Mağazi: 35; Şehadet: 15; Tefsir, (Nûr): 6; Fayda, “İfk”, XXI, 507-509; ¹⁶⁸⁶ Ayrıca bkz., Taberî, *Tarih*, 211-219; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, VI, 140-143; Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahâbe Örneklğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, 65-76.

¹⁶⁸⁷ Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, II, 305-306.

imamların sözlerini öne çıkarmışlardır. Onlara göre imamlardan gelen haberler de birincil kaynak hükmünde olduğundan onlara başvurulmadan ilahî metin anlaşılamaz. Çünkü Hz. Peygamber'den sonra en yetkin merci hiç şüphesiz imamlardır. Bundandır ki Kur'ân'ın yorumlanmasında en iyi Ehl-i beyt isabet etmektedir. Sahabe ise adalet sahibi değillerdir. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra birçok kişi irtidat etmiş, saf ve temiz hâllerini koruyamamışlardır. Bu açıdan onların sonraki nesillere aktardıkları verilere güven sarsılmıştır.¹⁶⁸⁸

Muğîre b. Said, Nahl Sûresi'nin 90. ayetinde¹⁶⁸⁹ geçen adaletten Hz. Ali'nin, ihsandan Hz. Fatıma'nın, akrabadan Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın; fahşâdan Hz. Ebubekir'in münkerden Hz. Ömer'in ve bağiden Hz. Osman'ın kastedildiğini ifade etmiştir.¹⁶⁹⁰ Ayrıca o, *"Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir."*¹⁶⁹¹ ayetinde geçen emanetten kastın Hz. Ali'nin hilafet hakkı, zalim ve çok cahildir, lafızlarından kastın Hz. Ebubekir, *"Tıpkı şeytanın durumu gibi: Hani o insana 'İnkâr et' der; o inkâr edince de 'Bilesin ki benim seninle ilgim yok, ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım' der."*¹⁶⁹² ayetindeki şeytandan kastın ise Hz. Ömer olduğunu ifade etmektedir. Yine kendisi, mabudunu organları olan ve kalbinden nur fışkıran nurdan bir insana benzeterek teşbihe düşmüştür.¹⁶⁹³

Sahabenin dinî konularda sonraki nesillere ışık tutmasının yanında kendi dönemlerinde yaşanan bazı siyasi olaylar içinde olmaları veya bu olaylara kaynaklık etmeleri, Ehl-i sünnet ve Şia tarafından kabul edilmektedir. Ancak Şia, aktarılan bilgilerin tarih yazarlarının Ehl-i beyt ve Şia düşmanı olduklarından Emevi ve Abbasilerin istekleri doğrultusunda yazdıklarını ifade etmektedirler. Bundan dolayı sahabeden bize aktarılan haberler tarih içinde tahrif olmuştur. Zaten onlara göre âdil birkaç sahabe dışında kalan kişilerin rivayet ettikleri haberlerin bir değeri de yoktur.¹⁶⁹⁴

¹⁶⁸⁸ Küçük, *Şia'nın Sahabe Anlayışının Kur'ân Tefsirlerine Yansıması*, 89.

¹⁶⁸⁹ Nahl: 16/90; *"Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alınız diye size böyle öğüt veriyor."*

¹⁶⁹⁰ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, VII, 476.

¹⁶⁹¹ Ahzâb: 33/72.

¹⁶⁹² Haşr: 59/16.

¹⁶⁹³ Yılmaz, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, 268.

¹⁶⁹⁴ Kandemir, "Hadis", XV, 40; Nigar Bacak, *İmamiyye Şiası'nda Sahabe Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2009, 19.

Netice itibariyle onların sahabe tefsirinde bağlayıcı gördükleri kısım Ehl-i beyte mensup sahabilerin veya onlarla birlikte olanların aktardıkları ve aktarılan bilginin mezhebin ilkelerini desteklemesidir. Onlar için diğer sahabenin tefsirle ilgili aktarımlarını ise asla kabul etmedikleri, kendileri için bu veriler bir bilgi değerinin ötesinde tarihsel bir değer de ifade etmediği ve bağlayıcı olmadığı şeklindedir.

3.3.2. Mu'tezile

Mu'tezile mezhebi, II. (VIII.) yüzyılın başlarında büyük günah işleyen kişi hakkında Hariciler ile Mürcie'nin ileri sürdüğü görüşlere karşı Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) farklı bir teori ileri sürmesiyle Basra'da ortaya çıkmıştır.¹⁶⁹⁵ Müslümanlar arasındaki ihtilaflar, fikirlerinin oluşumunda başat rol oynamıştır. Müslümanların içinde bulundukları sosyal, kültürel ve siyasî şartlar başta imamet meselesi, Allah'ın sıfatları, insanın iradî fiilleri, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı gibi fikrî / itikadî tartışmaları gündeme getirmiştir. Daha sonra fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasına farklı din ve inançlara mensup insanların dâhil olması sonucu ve bunların İslam'a yönelttikleri ciddi itirazlara cevap verme zarureti de bu fikrin teşekkül etmesine sebebiyet vermiştir.¹⁶⁹⁶ Mu'tezile, itikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik tanıyan, tevhit, adalet, vaad ve vaîd, el-menzile beyne'l-menziyeteyn ve emri bi'l-ma'ruf prensiplerini (usûl-i hamse) gibi temel esasları olarak kabul eden fikrî bir oluşumdur.¹⁶⁹⁷

Mu'tezile'nin sahabenin Kur'ân ayetlerine getirdiği yorumları anlayabilmek için öncelikle onların sahabeye bakışlarını ortaya koymak gerekmektedir. Mu'tezile'nin sahabeye bakışları hadisçilerden farklı olup usulcülere yakındır. Bu konudaki görüşleri Ehl-i sünnetle aynı minvalde seyretmektedir.¹⁶⁹⁸ Bu bakımdan Mutezile, sahabeyi Hz. Peygamber ile uzun bir süre beraber olarak onun sohbetinde bulunmuş, en nihayetinde ona ittiba etmiş kimseler olarak tarif etmiştir.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁵ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2020, XXXI, 391-392.

¹⁶⁹⁶ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 198.

¹⁶⁹⁷ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 195.

¹⁶⁹⁸ Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu -Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, 220.

¹⁶⁹⁹ Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Ali b. Ebi'l-Ferec el-Hasan el-Basrî, *el-Mu'temedu fi Usûli'l-fikh*, (nşr., Halil Meys), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, II, 172.

Basrî'ye (ö. 659/1261) göre nasıl ki bir âlimin yanında uzun süre bulunmayan ya da bulunup da ondan ilim almayan kimsenin onun ashabından sayılmayacağı açıktır. Aynı şekilde Hz. Peygamber ile uzun süre birlikteliği olmayan ve bu beraberlik esnasında ondan istifade etmeyi amaçlamayan kimse de sahabi sayılamaz. Buna örnek olarak da Hz. Peygamber'e gelen heyetleri belirtir.¹⁷⁰⁰

Mu'tezile'nin sahabenin adaleti hakkındaki görüşleri özet olarak şöyle ifade edilmektedir: “Fıskı zahir olanlar hariç sahabenin tamamı âdildir. Muaviye ve destekçileri örneğinde olduğu gibi büyük günah işleyip tövbe etmeyen sahabiler adalet vasfını kaybetmişlerdir.”¹⁷⁰¹ Diğer gruplardan Hariciler, Cemel Savaşı'nda haklı taraf olan Hz. Ali'ye karşı savaşan Hz. Aişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın küfre girdiklerini ve Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin karşısında savaşan Muaviye b. Ebi Süfyan'ı ve beraberindekilerin kâfir olduklarını belirtmişlerdir. Hatta Hz. Ali'nin de haklı olmasına rağmen daha sonra hakemliği kabul ettiği için küfre girdiğini iddia etmiştir.¹⁷⁰² Burada Mürcie ise sahabenin olaylara/savaşlara katılanların durumu hakkında verilecek hükmü erteleyip Allah'a (c.c.) bırakılmasının daha makul olacağını ifade etmiştir.¹⁷⁰³

Vâsıl b. Atâ, özellikle fitne döneminin başlamasından sonra zuhur eden olaylarda yer alan sahabiler hususuna farklı yaklaşmıştır. Cemel ve Sıffin Savaşı'na katılan taraflardan birinin mutlak surette hata işlediğini ve fasık olduğunu bildirmiştir. Ancak bu tarafın hangisi olduğu bilinemediği için her iki tarafın da şahitliklerinin kabulü noktasında kusurlu olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁰⁴

Yine Vâsıl b. Atâ'nın Şia'nın sahabe ile ilgili olumsuz ithamlarını bazı ayetleri delil getirerek savuşturmaya çalıştığı bildirilmektedir. Onun sahabeyi öven “*O ağacın altında sana bağlılık sözü verdikleri sırada o müminlerden Allah razı olmuştur; gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur ve güven vermiş, pek yakın bir fetihle*

¹⁷⁰⁰ Basrî, *el-Mu'temedu fi Usûli'l-fıkh*, II, 172; Hüseyin Hansu, “Mutezilede Sahabe Algısı”, *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe (Sahabe Kimliği ve Algısı)*, Ensar Yay., Sakarya 2013, 488-507.

¹⁷⁰¹ Hansu, “Mutezilede Sahabe Algısı”, 490.

¹⁷⁰² Ali Muhammed el-Sallâbî, *Fikru'l-Havârici ve's-Şiâti fi Mizani Ehli Sünneti ve'l-Cemâti*, Dârübnü Hazm, Kahire 2008, 62; Mehmet Efendioğlu, “Mu'tezile'nin Sahabeye Dayandığı İddiasının Tahlili”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 8, (1), 2015, 7-21.

¹⁷⁰³ Efendioğlu, “Mu'tezile'nin Sahabeye Dayandığı İddiasının Tahlili”, 13.

¹⁷⁰⁴ Şehristâni, *el-Milel ve Nihal*, I, 49.

ödüllendirmiştir. ”¹⁷⁰⁵ ayeti ile Haşr Sûresi’nin “(Bu gelirler) Allah’ın lütuf ve rızasının peşine düşerek Allah’a ve resulüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir. Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarır, işte kurtuluşa erecekler onlardır. ”¹⁷⁰⁶ ayetlerini referans olarak kullandığı rivayet edilmektedir.¹⁷⁰⁷

İslam’ın en hayırlı nesli olan sahabeyi ümmet için hüccet olarak gören Mu’tezile âlimleri, sahabeyi eleştirmeyi dini eleştirmek şeklinde görmüşlerdir. Bundan dolayı ilk dönemlerden itibaren konuyla ilgili pek çok reddiye yazmışlardır.¹⁷⁰⁸ Onlara göre esas itibariyle Kur’ân ve sünneti açıktan eleştirmeyi göze alamayan ve cesaret edemeyen bazı gruplar -ki bunların başında Şiilik ve Rafizilik gelmekte- dini bize nakleden sahabeyi itibardan düşürmek istemişlerdir.¹⁷⁰⁹

3.3.3. Ehl-i Sünnet

Ehl-i sünnet, siyasî ve itikadî yönleriyle Haricilik, Şia, Kaderiyye ve Mu’tezile gibi aykırı grupların zuhurundan sonra ortaya çıkmıştır. Bu yapının oluşması ve İslam ümmetinin büyük çoğunluğunu ifade etmek üzere Ehl-i sünnet ve’l-Cemaat isminin kullanılmasında uzun bir süreç yaşanmıştır. Öncelikle Hz. Osman’ın şehit edilmesi, Hz. Ali dönemindeki Cemel ve Sıffin savaşları, Hakem olayı gibi siyasî olaylar ile Hariciler, Şia, Cebriyye, Kaderiyye, Mu’tezile gibi siyasî / itikadî farklı gruplaşmaların ortaya çıkması, bunların İslam toplumunu derinden etkilemeler ve bunlara karşı Müslümanlar

¹⁷⁰⁵ Fetih: 48/18; Ali b. Hüseyin el-Müsâ el-Alevi Şerif el-Murteza, *Tefsîru’ş-Şerif el-Murtezâ el-Müsemma Nefâisu’t-Te’vil*, (thk., Müctebâ Ahmed el-Musevî), Şirketu’l-Alemiyye li’l-Matbuât, Beyrut 2008, III, 359.

¹⁷⁰⁶ Haşr: 59/8-9.

¹⁷⁰⁷ Şerif el-Murteza, *Tefsîru’ş-Şerif el-Murtezâ el-Müsemma Nefâisu’t-Te’vil*, III, 380.

¹⁷⁰⁸ Geniş bilgi için bkz., Niyazi Kahveci, “Şia ve Mutezile’nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, 8, (23), 2005, 69-92; Ayşe Sağlam, “Kâdî Abdülcebbâr’ın (ö. 415/1025) Tesbîti Delâilî’n-Nübüvve Adlı Eserinde Sahabe Müdafaası”, 8. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III*, (24-27 Nisan), Malatya 2019, 97-107.

¹⁷⁰⁹ Hansu, “Mutezilede Sahabe Algısı”, 503.

arasında bir tepki meydana getirmiştir. Sonradan Ehl-i sünnet adını alacak olan ana temayülün yavaş yavaş oluşmasını sağlamıştır.¹⁷¹⁰

İfade etmek gerekir ki Ehl-i sünnetin sonradan oluştuğu hususu yanlış anlaşılmalıdır. Ehl-i sünnet, diğer aykırı fırka ve gruplar gibi ana gövdeden ayrılan bir yapı değil aksine Hz. Peygamber ve sahabe döneminden beri var olan ve Müslüman halk tabanında yaygın olan İslami ruh, inanç ve tutumların gelişen olaylarla birlikte sistemleştirilmesi hareketi olarak bilinmektedir.¹⁷¹¹

Ehl-i sünnetin temel görüşleri olarak kabul edilen ilkeler arasında sahabenin görüşlerine de yer verdiklerini görmek mümkündür. Sahabenin hiçbirinden uzaklaşmadıkları, onların birini diğerinden tefrik etmedikleri ve Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin efdaliyetini kabul ettikleri belirtilmektedir.¹⁷¹²

Sahabenin tefsir metinleri, hadis, siyer ve meğazi ilimlerinde senedin ilk halkasını oluşturmaları sebebiyle söz konusu malzemenin mevsukiyetinin tespit edilmesinde güvenilirlik büyük önem arz etmektedir. Hâl böyleyken sünni muhaddisler, ravilerin sahabeye karşı tutum ve davranışlarında hassasiyet göstermişler ve en nihayetinde ravinin adalet vasfını tespit etmişlerdir. Bu minvalde sahabe hakkında ta'n, teberri ve tekfir gibi durumları da göz önünde bulundurmuşlardır. İlk nesil hakkında bu tür duyuşsal tavırlar galiz boyutlarına göre derecelendirilmiş hatta sahabenin ileri gelenleri hakkında yalan ve tekfirden bulunanların rivayetlerini kabul etmemişlerdir.¹⁷¹³ Örneğin, Buhâri ve Müslim, ehl-i bid'at'ın hadislerini kabul etmesi nedeniyle Hz. Ali'nin katili İbn Mülcem'e (ö. 40/661) mersiyesi olan İmran b. Hitân es-Sedûsi (ö. 84/703) adlı raviden hadis almayı içine sindirememiş ve bu mevzuyu uzun uzun tartışmışlardır.¹⁷¹⁴

Sahabenin kavli Hz. Peygamber'den aldıkları tedrisatın meyveleri dahası ilhamların eseri olarak görülmektedir. Sahabe keyfî olarak sözler söylememiştir. Sırf İslam kaynağından gelen ışıklar olarak görülmelidir. Çünkü onlar, İslam pınarının

¹⁷¹⁰ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 223.

¹⁷¹¹ Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 223-224.

¹⁷¹² Benli, "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı", 405.

¹⁷¹³ Mehmet Hayri Kırbasoğlu, "Ashâbü'l-Hâdisin Akaid Edebiyatı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, (5), 1987, 79-89.

¹⁷¹⁴ Geniş bilgi için bkz., Mehmed Said Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhâri ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 10, (1-2-3-4), 1997, 1-29; Benli, "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı", 411.

çıkışını ve akışını en iyi bilen kimselerdir. Bu bakımdan sahabeye uyanlar “İslâm’ı ilk önce kabul eden muhacirler ve ensar ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O’ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır.”¹⁷¹⁵ ayetinin ifade ettiği zümreye dâhil olan kimselerdir.¹⁷¹⁶

Ehl-i sünnete göre sahabenin hepsine bir bütün olarak muhabbet beslemek, hiçbirini ayırmadan hepsine güvenmek Kur’ân ve Hz. Peygamber’in emri gereğidir. Bu durum netice itibariyle sahabenin adaletini ortaya çıkarmaktadır. Hâl böyleyken adalet dindarlık, sıdk, itikat sabitliği ve güzel ahlak demektir. Ehl-i sünnet, sahabenin bütün bu vasıfları taşıdığı noktasında müttetiklerdir.¹⁷¹⁷ Bununla birlikte sahabeye karşı menfi tavır sergileyenlere yönelik bir duyarlılığa sahip olduklarını, sahabe hakkındaki tekfir, ta’n ve teberri vb. duyuşsal tutumlardan dalâlete, fiska ve küfürle nitelemesine dönük tavırları zemmettikleri görülmektedir.¹⁷¹⁸

İmam Mâtürîdî, “فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ كُنْتُمْ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتُمْ فَطَّاءً غَلِيظَ الْقُلُوبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ” “Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah’tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi artık Allah’a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”¹⁷¹⁹ ayetindeki “لَهُمْ وَشَاوَرُهُمْ فِي الْأَمْرِ” “İş konusunda onlarla müşavere (istişare) et” ibaresinde sahabeye ittiba etmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Özellikle Hz. Peygamber’in nass olan mevzularda onlarla istişare etmenin söz konusu olmayacağını belirtirken sahabenin Allah (c.c.) katındaki mertebelerinden, akıllarının faziletli ve zekâlarının tercih edilmesini sebep göstererek Hz. Peygamber’in sahabe ile istişare etmesinin gerekliliğinden bahsetmektedir. Allah’ın (c.c.) peygamberine istişareyi emredip sonra istişareden çıkan kararlara uymamak caiz olmayacağından onların hak görüş üzerine olduğunu belirtmektedir. Akabinde sahabenin icmânın hak olduğunu ve Hz. Peygamber dâhil herkesin gereğini yapması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak

¹⁷¹⁵ Tevbe: 9/100.

¹⁷¹⁶ Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı”, 416; Ebu Zehra, İslam Hukuk Metodolojisi, 187-188.

¹⁷¹⁷ Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı”, 421.

¹⁷¹⁸ Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı”, 439.

¹⁷¹⁹ Âl-i İmrân: 3/159.

istişare emrinin her işte değil Hz. Peygamber istediği zaman ve özellikle de savaş vb. mevzularda olduğunu da söylemekten de geri durmamaktadır.¹⁷²⁰

Yine İmam Mâtürîdî, başka bir yerde ise sahabeyi taklit etmeyi zorunlu görmektedir. O, Tevbe Sûresi'nin 100. ayetinin tefsirinde şunları ifade etmektedir: “Sahabe bütün emeklerini, gayretlerini, mallarını Hz. Peygamber'in tebliğine harcamış, ona hizmet etme yarışında birbirlerinden farkları yoktur. Bu ayette sahabeyi taklit etme ve onlara ittiba, iktida etmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Allah (c.c.), ensar ve muhacirine tabi olanları övmüş ve onların tamamından razı olduğunu bildirmiştir. Bundandır ki ayet (Allahu a'lem) sahabeyi taklit etmenin gerekliliğine işaret etmekte ve onlara iktida / uymak ise vacipliğini ortaya koymaktadır. Sahabe bir haber bildirdiğinde, onunla amel etmek vacip olup terk etmeye mahal yoktur.”¹⁷²¹ Bu ayetin tefsiri hakkında Süleyman Ateş “Bu ayet Hz. Peygamber'e Müslümanlarla (sahabe ile) istişare etmesini, bir şeye karar verince de Allah'a dayanıp azimle sonuca gitmesini emretmektedir.”¹⁷²² şeklinde açıklama yapmaktadır.

Sahabenin, Hz. Peygamberle birlikte yaşamaları, onları tefsirde otorite hâline getirmiştir. Hatta sahabenin Kur'ân'ı açıklama ve yorumlamalarıyla ilgili rivayetler genel itibariyle mevkuf kategorisinde değerlendirilmektedir. Bununla birlikte sahabeden gelen merviyatın nüzul sebepleriyle ilgili olması halinde merfu, yani Allah Resûlü'ne ait gibi kabul edilmiştir. Bu nitelikte olduğuna hükmedilen sahabe kavillerinin reddedilmesi caiz görülmemiştir.

Ancak burada mevkuf kategorisindeki rivayetlere iki türlü yaklaşım söz konusudur. Bunlardan ilki, sahabeden mevkuf olarak nakledilen bir rivayeti kabul etmek zorunlu değildir. Sahabilerin ayeti/ayetleri kendi re'yelerine göre yorumlamış olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla re'y/ictihat isabetli olabileceği gibi isabetsiz de olabilmektedir. İkinci husus ise, mevkuf rivayetlerde sahabenin Hz. Peygamber'den işitmiş olma ihtimali söz konusu olabilmektedir. Herhangi bir sahabe ayeti/ayetleri kendi re'yi ile tefsir etmiş olsa bile bu tefsirin doğru ve isabetli olma ihtimali kuvvetle

¹⁷²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 516; Nûri Tuğlu, “İmam Maturidi'de Sahabe Anlayışı”, IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu, (Hanefilik- Maturidilik), (05-07 Mayıs), 1, 2017, 408-4015.

¹⁷²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 459-460; İbrahim Bayram, “İmam Mâtürîdî'nin Sahâbe Tasavvuru”, *Kader*, 21, (2), 2023, 655-685.

¹⁷²² Ateş, *Kur'ân-ı Kerim Tefsiri*, I, 510.

muhtemeldir. Sahabe nesli nüzul döneminde yaşamış, nüzul vasatına tanıklık etmiştir. Hâliyle Kur'ân'ı en iyi bilen nesil olmaları kadar doğal bir durum söz konusu olamaz. Bu tartışmanın son maddesini İbn Teymiyye ve İbn Kesir gibi selef ulemasının benimsedikleri bilinmekle birlikte daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle sahabe nesli vahyin hem şahidi hem de faili olarak sonraki nesillere dinin sahih bir şekilde ulaştırılmasındaki misyonlarından dolayı önemli bir tarihî kesiti kapsamaktadır. Bu bakımdan onların Kur'ân anlayışları ve bu anlayışlarının tarihî arka planı günümüz Kur'ân yorumlayıcıları için en önemli veridir.

3.4. SAHABENİN ULÛMÜ'L-KUR'ÂN'A KAYNAK TEŞKİL EDEN AÇIKLAMALARI

Ulûmü'l-Kur'ân teribinin terim anlamıyla ilk defa ne zaman ortaya çıktığı, bu başlığı taşıyan ilk eserin hangisi olduğu hususu belli değildir. Zürkânî (ö. 1367/1948), Ulûmü'l-Kur'ân'dan söz ederken bu fenni, Kur'ân'a dair önceden yaygınlaşan farklı ilimleri topluca ifade etmek üzere ve kendisine sonradan ihtiyaç duyulan âdeti bir "fihrist" anlamında kullanılmaktadır. Bu teribin terim anlamının VII. (XIII.) yüzyılda oluştuğu kabul edilse de ona göre bu alandaki ilk eser Ali b. İbrahim b. Sâid el-Havfi'nin (ö. 430/1038) "*el-Burhan fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eseridir.¹⁷²³

Bu ilmin oluşumu açısından Kur'ân ilimleri içerisinde hangisinin önceliğinin olduğu da bakış açısına göre değişiklik arz ettiğinden açık değildir. İlahî metnin sözlü iletilen, nevi şahsına münhasır bir okuma usulüne sahip olması açısından ilk ilmî kıraat olması gerektiği söylenebilir. Fakat okuma, anlama ile aynı anda gerçekleştiği için tefsir ilminin de bir önceliğinin bulunduğunu öne sürmek mümkündür.¹⁷²⁴

Kur'ân ilimleri tedvin tarihine bakıldığında ilahî metnin ayet ve sûrelerinin dağınık bir şekilden kurtarılıp iki kapak arasına girmesi ve mushaf hâlini almasıyla buna dair ilimlerin neşet etmeye başladığını söylemek mümkündür. Özellikle Hz. Osman'ın 25-30 (646-651) yılları arasında girişimiyle tamamlanan Kur'ân'ın istinsahı resmü'l-mushaf ilminin doğuşuna kaynaklık ettiği görülmektedir.¹⁷²⁵ Daha sonraki yıllarda

¹⁷²³ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 33-35; Abdülhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXII, 133.

¹⁷²⁴ Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", 134.

¹⁷²⁵ Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", 134.

yapılan harekeleme ve noktalama faaliyeti sonucunda bu ilim gelişmiş, Kur'ân ayetlerinin çeşitli gruplara ayrılması ve bunların arasına muhtelif işaretlerin konulmasıyla tamamlanmıştır.¹⁷²⁶

Sahabeden gelen bazı rivayetlerde mezkûr dönemde henüz teşekkül etmemiş ulûmü'l-Kur'ân'a kaynak olacak açıklamalar mevcuttur. Bu beyanlardan vahyin mahiyeti ve geliş formları, Hurufu Mukattaa, Esbabu nüzul, Mekkî-Medenî, Nasih ve Mensuh, Müteşâbihhü'l-Kur'ân, Garibü'l-Kur'ân, Umum-Husus ve Mücmel-Mübeyyen mevzuları yer almaktadır. Bu konularda vahye bizzat şahitlik etmeleri ve Hz. Peygamber ile birlikte yaşamaları nedeniyle sahabe neslinden gelen malumat özel bir anlam ifade etmektedir. Bu ilmin köklerini Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ve sahabe dönemine kadar götürmek mümkündür. Terminolojiyi ilk kullanan ise sahabeden Muâz b. Cebel olarak ifade edilmektedir. “Ona göre, Kur'ân ilmi (Ulûmü'l-Kur'ân), üç cüzden oluşmaktadır: 1-Helal olana tabi ol! 2-Haram olandan uzaklaş! 3- Anlamakta zorlandığın müteşabihi bilene havale et!”¹⁷²⁷

Hız. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra sahabe, alışık olduğu açıklama metodu ile Kur'ân yorumunu tanzim ve tertip etme desteğinden mahrum kalmıştır. Genel olarak bu dönemde Kur'ân'a yönelik çalışmalar, sosyal hayatın rutin akışı içerisinde gerçekleşmiştir. Sahabenin Kur'ân'ı anlama dinamikleri, İslam'ın siyasî, sosyo-kültürel, epistemolojik ve iktisadi gelişimi ile eş zamanlı olarak faaliyet göstermiştir.¹⁷²⁸ Bu bakımdan Kur'ân ilimlerine yönelik ilk müktesebatın sahabe tarafından teşkil edildiğini söylemek mümkündür.¹⁷²⁹ Onlar, Kur'ân'ın anlaşılması için metodolojik bir yönetime sahip olunması gerektiği şuurunda hareket ettikleri görülmektedir. Kur'ân'ın kültürel değişimin en önemli amili olduğu dikkate alındığında, yazılı kültüre dayalı ilk ürünlerin ilahî metin ve tefsir faaliyetlerine dayalı hususlarda ortaya çıkması, doğal bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun söz konusu şekilde gerçekleşmesindeki temel dinamik mushafın yazılı kültür için somut bir zemin teşkil ediyor olmasından gelmektedir. Özellikle ulûmü'l-Kur'ân kapsamına girebilecek

¹⁷²⁶ Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, 134.

¹⁷²⁷ Ebû Şücâ' Şirûye b. Şehredâr b. Şirûye ed-Deylemî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitab*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, III, 41; Ahmet Gül, “Sahabenin Ulûmü'l-Kur'ân'daki Yeri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 4, (2), Ekim 2020, 397-419.

¹⁷²⁸ Hekim Atay, “Tarihî Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1), 2019, 123-146.

¹⁷²⁹ Atay, “Tarihî Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü”, 131.

birçok konunun mushaf merkezli olarak sahabe döneminde ortaya çıktığı görülmektedir. Bundan mühlhem bazı sahabenin Kur'ân ile ilgili birçok hususu mushaflarına yazılı halde almaları¹⁷³⁰, bu mevzuya örnek teşkil etmektedir. Öyle ki ulûmü'l-Kur'ân'a örnek teşkil edebilecek çalışmaların kıraat, nasih mensuh ve vücuh nezair gibi konuların olması, mushaf merkezli çalışmalar olduğu göze çarpmaktadır.¹⁷³¹ Özellikle erken dönem ulûmü'l-Kur'ân edebiyatının yazılı ve özgün bir karaktere sahip olması, tefsirin kendine ait bir rivayet geleneğinin varlığını destekler mahiyettedir.¹⁷³²

Bu başlık altında sahabenin Kur'ân ilimlerine kaynak teşkil eden görüşlerinin ulûmü'l-Kur'ân disiplinleri çerçevesinde ele alınması planlanmaktadır.

3.4.1. Vahyin Mahiyeti ve Geliş Şekilleri

Sözlükte “hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek, ilham etmek” anlamına gelen vahiy terim olarak “Allah’ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi demektir.”¹⁷³³ Vahiy kavramı Kur'ân-ı Kerim’de yetmişden fazla fiil kalıbının yanında altı yerde “vahy” şeklinde geçmektedir. Ayetlerin çoğunda Allah’a, bunun dışında şeytana ve yardımcılara nispet edilmektedir. Allah’a izafe edilen vahyetme fiili peygamberlerin¹⁷³⁴ yanında Hz. Musa’nın annesinde¹⁷³⁵ olduğu gibi insanlara¹⁷³⁶, meleklerle¹⁷³⁷, arılara¹⁷³⁸, yer küresine ve göklere yöneliktir. Şeytanlara atfedilen vahiy sözlük anlamında ve şeytanın kendi dostları olan insanlara ve cinlere, peygamberlerle mü’minlerin düşmanlık etmeleri için gizlice telkinde bulunmasını ifade etmektedir.¹⁷³⁹

Vahyin neliği konusunda ulema farklı görüşler sedretmiştir. Bazılarına göre vahiy, Allah’a (c.c.) ait ilahî zatta mevcut manaların lafza dökülmüş şeklidir. Kimileri için ise vahyin soyut bir cevher olan insandaki nefsî natikanın faal akılla manevi ilişki kurması

¹⁷³⁰ Bkz., Bayraktutan, *Kırâatlerde Müdrec Kavramı (Kavramın Kırâatlerde Kullanılıp Kullanılmamasının Mantığına Dair)*, 1-122.

¹⁷³¹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 396.

¹⁷³² Türkan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 31.

¹⁷³³ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XV, 381-382; Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 440-443.

¹⁷³⁴ Nisa: 4/163.

¹⁷³⁵ Tâhâ: 20/38-40.

¹⁷³⁶ Mâide: 5/111.

¹⁷³⁷ Enfâl: 8/12.

¹⁷³⁸ Nahl: 16/68.

¹⁷³⁹ Yavuz, “Vahiy”, 440.

veya insanın bedeninin baskısından kurtularak nefsinin günah kirlerinden temizleyip rabbine yönelmesi sonucu, Allah'ın hükümlerine ilişkin bir nurun zuhur etmesidir.¹⁷⁴⁰

Vahyin geliş formları farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Haris b. Hişam Hz. Peygamber'e vahyin kendisine nasıl geldiğini sormuş ve Resûlullâh şöyle cevap vermiştir. “Vahiy bana bazen zil sesi gibi gelir ki bu bana gelen vahyin en ağır olanıdır. Bazen de melek (Cebrail) insan şeklinde bana görünür, benimle konuşur ve ben ne dediğini anlarım.” Hz. Aişe, bu konuda şöyle demiştir: “Çok soğuk bir günde Hz. Peygamber'e vahyin geldiğini gördüm. Cebrail oradan ayrıldığı zaman Resûlullâh'ın alnından ter boşalıyordu.”¹⁷⁴¹ Başka bir rivayette vahyin geliş şeklinin sadık rüyalar şeklinde olduğu ifade edilmektedir. Hz. Aişe'nin bu konudaki şu nakli önemlidir. “Hz. Peygamber'e gelen ilk vahiy sadık rüyalar şeklinde olmuştur. Resûlullâh'ın gördüğü her rüya sabahın aydınlığı gibi doğru çıkmıştır. Sonra ona yalnızlık sevdirdi ki günlerce Hira'da tek başına kalıp ibadet etmiştir. Daha sonra aynı yerdeyken (Hira Mağarası) ona hak (vahiy) gelmiştir.”¹⁷⁴²

Bazı rivayetlerde vahiy metaforik bir şekilde anlatılmaktadır. Ebu Musa el-Eş'ari'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah'ın (c.c.) benimle gönderdiği hidayet ve ilim, farklı yapılarıdaki topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu yüzeyinde tutar. Bu sudan insanlar yararlanıp hem kendileri içerler hem de hayvanlarını sularlar ve ziraat yaparlar. Diğer bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. Ona da yağmur düşer ama o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah'ın (c.c.) dinini inceden inceye kavrayan, Allah'ın (c.c.) beni kendisiyle gönderdiğinden hidayet ve ilimden faydalanan, öğrenen ve öğreten kimse ile bunları duyduğu zaman kibrinden başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah'ın (c.c.) hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir.”¹⁷⁴³

Burada metaforik bir anlatımla toprağın suya olan ihtiyacı ile insanın vahye olan ihtiyacı bir tutularak vahiy ile insanlığa lütfedilen bilginin, beşerin kalbini ve ruhunu

¹⁷⁴⁰ Yavuz, “Vahiy”, 440.

¹⁷⁴¹ Buhâri, Bed'u'l-Vahy: 1; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 91; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 93.

¹⁷⁴² Buhâri, Bed'u'l-Vahy: 1

¹⁷⁴³ Buhâri, İlim: 20.

beslediği ifade edilmiştir. Mümbit bir toprağın üretkenliği gibi vahiy de sürekli insanlığın zihnini yenileyerek ufkunu genişletmiş¹⁷⁴⁴ ve insanı verimli kılmıştır.

3.4.2. Lafızla İlgili İlimler

3.4.2.1. Müphem Lafızlar

Müphem kelimesi sözlük itibariyle algılanması ve anlaşılması zor olan şey, kendisiyle ne kastedildiği açık ve belirli olmayan söz anlamına gelmektedir.¹⁷⁴⁵

Tefsir terminolojisinde ise “İnsan, melek ve cin gibi varlıkların yahut bir topluluk veya kabilenin, Kur’ân’da açık bir şekilde değil de ismi işaretler, ismi mevsuller, zamirler, cins isimleri, belirsiz zaman zarfları ve belirsiz mekân isimleriyle çeşitli maksatlarla¹⁷⁴⁶ zikredilmesi demektir.”¹⁷⁴⁷ Bunun yanında bazıları da duyu veya akıl alanına girmekle birlikte algılanması ve anlaşılması zor olan her şeye müphem denildiğini belirtmektedir.

Süyûtî’nin beyanına göre Mübhematu’l-Kur’ân ilminin kaynağı salt nakildir. Bu konuda kişilerin kendi görüşlerine yer yoktur. Bu hususta sadece Hz. Peygamber’e ve ashaba başvurulması gerekmektedir.¹⁷⁴⁸ Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bu konuda dayandırılan haberlerin sayıca az, sahabeye isnad edilenlerin ise sayısı çoktur.¹⁷⁴⁹ Ancak sahabenin müphematla ilgili yaptığı açıklamaları, özellikle kendi bilgi ve birikimlerine göre yaptıkları görülmektedir.

¹⁷⁴⁴ Komisyon, *Hadislerle İslam*, I, 397.

¹⁷⁴⁵ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, I, 280; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 149; Müphem hakkında daha geniş malumat için bkz., Hüseyin Yaşar, *Kur’ân’da Müphem Âyetler (Müphemâtu’l-Kur’ân)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 1992.

¹⁷⁴⁶ 1- İfade zenginliği sağlamak.

2- Kendisinden söz edilen şahsı yüceltmek.

3- Hoşa gitmeyen bir vasıfla muhatabı tahkir etmek.

4- Fail meşhur olduğu için açıklama cihetine gitmemek.

5- Müphemini belli olmasında herhangi bir faydanın söz konusu olmaması. Bkz., Demirci, *Tefsir Usûlü*, 150-151.

¹⁷⁴⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, IV, 95; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 186; Geniş bilgi için bkz., Halis Albayrak, “Müphemâtu’l-Kur’ân İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”, *AÜİF Dergisi*, Ankara, 32, 1992, 155-182.

¹⁷⁴⁸ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, IV, 95; Mehmet Salmazzem, “Kur’ândaki Mübhemâtın İdeolojik Yorumu: Kummî Örneği”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 2021, 204-211.

¹⁷⁴⁹ Albayrak, “Müphemâtu’l-Kur’ân İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”, 162.

Mesela Kevser Sûresi 1. âyetinde, “إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ” “*Şüphesiz biz sana Kevser’i verdik.*”¹⁷⁵⁰ buyurulmuştur. Ebu Übeyde, bu ayetteki ‘kevser’in neliği hakkında Hz. Aişe’ye sorarak “Kevser, Allah’ın (c.c.) Peygamberine verdiği bir nehirdir. Onun iki tarafı içi boş incidir. Onun kapları yıldızlar adedince dir.”¹⁷⁵¹ cevabını alır.

Abdullah İbn Abbas ve çoğu sahabe Kevser Sûresi 2. âyetindeki, “إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ” “*Doğrusu sana buğz eden, soyu kesik olanın ta kendisidir.*”¹⁷⁵² ayette Allah (c.c.), Hz. Peygamber’e soyu kesik (ebter / güdük) diyen As b. Vâil’i¹⁷⁵³ Resûlullâh’a isnad ettiği sıfatla aşağılamak için “هُوَ” zamiri ile zikretmiştir.

Kur’ân’da bazı müphemlerden bir kısmının ne olduğu tarihsel veriler çerçevesinde net olarak bilinebilmektedir. Örneğin “عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى” “*Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü.*”¹⁷⁵⁴ ayetindeki âmâ Abdullah İbn Ümmi Mektum’dur. Başka bir ayetteki “أَلَمْ تَرَى كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ” “*Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi?*”¹⁷⁵⁵ ashab-ı fil’den kasıt Ebrehe ve ordusudur.¹⁷⁵⁶

Diğer bir ayette “Onların yalvardıkları bu varlıklar, ‘hangimiz daha yakın olacağız’ diye Rablerine vesile ararlar. Onun rahmetini umarlar, azabından korkarlar. Çünkü Rabbinin azabı gerçekten korkunçtur.”¹⁷⁵⁷ buyurularak kendilerine dua edilenlerden bahsedilmiştir. Ayetin baş tarafı ile ilgili farklı manalar verilmiş, kendilerine dua edilen varlıkların kimler olduğu noktasında müphemlik ortaya çıkmıştır. Bu varlıkların mahiyeti hakkındaki bilinemezlik Abdullah İbn Mes’ûd’dan yapılan şu rivayetle vuzuha kavuşmuştur. İbn Mes’ûd, şöyle demektedir: ‘İnsanlardan bir grup cinlerden bir gruba ibadet ediyordu. Bu cin grubu Müslüman oldular. Cinlerden olan bu topluluk Müslüman olmalarına rağmen, onlara ibadet edenler, durumlarında aynı kaldılar.’¹⁷⁵⁸

¹⁷⁵⁰ Kevser: 108/1.

¹⁷⁵¹ Buhâri, Tefsir: 108.

¹⁷⁵² Kevser: 108/2.

¹⁷⁵³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 697; Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, VI, 356; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 222; Firûzâbâdî, *Tenviru’l-Mikbas min Tefsiri İbni Abbas*, 660; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VIII, 477.

¹⁷⁵⁴ Abese: 80/1-2.

¹⁷⁵⁵ Fil: 105/1.

¹⁷⁵⁶ İ. Karagöz ve Dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 499.

¹⁷⁵⁷ İsrâ: 17/57.

¹⁷⁵⁸ Buhâri, Tefsir: 17; Müslim, Tefsir: 29.

Sahabe, o günün şartlarında ulûmü'l-Kur'ân olarak adlandırılmasa da bu ilmin temel nüvelerini oluşturan bilgilerin ilk örneklerini vermektedir. Kur'ân ilimlerinin ilk örneklerini bu nesilde görmek mümkündür. Müphemat anlamında yine bir örnek vermek gerekirse “Onlar yaralandıktan sonra Allah'ın ve Peygamberinin davetine uyan kimselerdir. Onlardan güzel davranıp iyilik edenlere ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara büyük bir mükâfat vardır.”¹⁷⁵⁹ ayetinde geçen kimselerden kastın Hz. Ebubekir ve Zübeyr b. Avvâm¹⁷⁶⁰ olduğu zikredilmiştir.

Bakara Sûresi “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun.”¹⁷⁶¹ ayetinde yer alan “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ” “orta namaz” lafzında hangi namazın kastedildiği hakkında sahabe farklı yorumlar ortaya koymaktadır. Sahabeden Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ebu Hureyre ve Ebu Sâid el-Hudri bu namazın ikinci namazı olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁷⁶² İbn Ömer ve Zeyd b. Sabit'e göre, “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ” “orta namaz”dan kastın öğle namazı olduğu şeklindedir.¹⁷⁶³ Kubeyza İbn Zi'b'ten (ö. 159/776) gelen rivayete göre bu namaz akşam namazıdır.¹⁷⁶⁴ İbn Abbas ve Musa el-Eş'âri ve Cabir b. Abdullah'ın ise, namazın sabah namazı olduğu yönünde yorumları bulunmaktadır.¹⁷⁶⁵ Bunların haricinde İbn Ömer, “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ” “orta namaz”dan kastın beş vakit namazdan hangi vakit namazı olduğu hususunda herhangi bir bilğimiz bulunmamaktadır.¹⁷⁶⁶ demiştir. “Orta namaz” ifadesinin Hafsa'nın mushafında “وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ صَلَاةُ الْعَصْرِ” şeklinde geçtiği görülmektedir.¹⁷⁶⁷

Sahabeden gelen bütün bu görüşler incelendiğinde görülecektir ki mezkûr konuda Hz. Peygamber'den gelen net bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı ayette garip ve müphem kalan kısmı sahabe kendi re'yi ile tefsir etmiştir. Hâl böyleyken İbn Ömer'in kanaatini belirttiği ancak söz konusu mevzunun net bilinemeyeceğidir.

¹⁷⁵⁹ Âl-i İmrân: 3/172.

¹⁷⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, VI, 243; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, IV, 277; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 147.

¹⁷⁶¹ Bakara: 2/238.

¹⁷⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 342-358.

¹⁷⁶³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 359.

¹⁷⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 367.

¹⁷⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 368-371.

¹⁷⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, IV, 371.

¹⁷⁶⁷ Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 200.

Yüce Allah'ın (c.c.), “الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ” “*Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız Allah onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.*”¹⁷⁶⁸ buyurduğu ayetinde geçen “فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ” lafzı, Tavus (ö. 106/725) İbn Abbas'a sormuştur. İbn Abbas da “cima etmek için kadına tarizde bulunmak, yani çıtlatmaktır” demiştir.¹⁷⁶⁹

Burada sahabenin indirilen ayetlerin arka planındaki olayı bildikleri, ayetlerin nüzulüne şahitlik ettiklerinden dolayı bazen onlar için müphemlik kolaylıkla çözülebildikleri görülmektedir. Ayrıca diğer taraftan onların, Kur'an'daki müphemleri önemsediklerini ve öğrenmek için çaba harcadıklarını görmek mümkündür.

3.4.2.2. Garîbü'l-Kur'an

Garîb kelimesi sözlükte “yurdundan uzak kalan, tek ve nadir olan, bilinmeyen, müphem ve kapalı olan” gibi anlamlara gelir. Kur'an'da Kureyş lehçesi dışında bulunan kelimeler ile Arapça'nın dışında başka dillerden gelen yabancı kelimeler Garîbü'l-Kur'an'ın çerçevesini oluşturmaktadır.¹⁷⁷⁰ Sahabeden bize gelen nakillere bakıldığında Kur'an'da bu kelimelerin varlığı kabul edilebilir, şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim “Güneş dürülüp karardığında” ayetindeki “كُورَتْ” lafzı için Hz. Ömer, Farsça'dan geldiğini ifade etmiştir. Zira Farsçada âmâyâ kör denir. Kelime, kör edildiği zaman manasındadır.”¹⁷⁷¹

Abdullah İbn Mes'ûd, “وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا” “*De ki; hak geldi bâtil yıkılıp gitti! Zaten bâtil yıkılmaya mahkûmdur.*”¹⁷⁷² ayetindeki “لَحَقُّ” lafzını “müşriklere açılan savaş”; “الباطل” lafzını ise “şirk” olarak tefsir etmektedir.¹⁷⁷³ Yine

¹⁷⁶⁸ Bakara: 2/197.

¹⁷⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, III, 458; Fîrûzâbâdî, *Tenviru'l-Mikbas min Tefsiri İbni Abbas*, 34.

¹⁷⁷⁰ Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 161; İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'an”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 379.

¹⁷⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 63.

¹⁷⁷² İsrâ: 17/81.

¹⁷⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, XV, 61.

“السحت”¹⁷⁷⁴ lafzının ne anlama geldiğini sorana “rüştettir” şeklinde yanıt vermektedir. Akabinde hükmünün sorulmasını ise “küfürdür” şeklinde yorumladığı görülmektedir.¹⁷⁷⁵ Yine; “فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا”¹⁷⁷⁶ “Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse onun da göğsünü göğsü çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.”¹⁷⁷⁶ ayetindeki “حَرَجًا” kelimesinin aynel fiilini nasb ile okurken sahabenin bir kısmı da cer ile okumuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Kinane oğulları kabilesinin Müdlîc boyundan birini çağırın, onu aramızda hakem yapalım.” der. Söz konusu kabileye mensup biri gelince Hz. Ömer, “Ey genç sizde “حَرَجًا” ne anlama gelmektedir?” diye sorar. Bunun üzerine kabileye mensup adam şöyle cevap verir: “Ağaçların arasında bulunan ne koyunun ne vahşi hayvanın ne de başka bir şeyin kendisine ulaşabildiği ağaçtır.” Hz. Ömer, “İşte münafığın kalbi de böyledir. Hayır, namına hiçbir şey ona ulaşamaz.” der.”¹⁷⁷⁷

Başka bir örnek vermek gerekirse sahabe, “قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَانَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ”¹⁷⁷⁸ “De ki: ‘(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur.’ Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma. İkisi ortası bir yol tut.”¹⁷⁷⁸ ayetinde geçen (بِصَلَاتِكَ) kelimesi ile ilgili farklı görüşler beyan etmişlerdir. Abdullah İbn Abbas ve Hz. Aişe, bu lafzın lügat anlamındaki gibi dua etmek manasında olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁷⁷⁹ Başka bir rivayette ise bunun teşehhüt olduğunu beyan eden sahabe, “Namazda iken teşehhüt diye okunan duadır.” demiştir.

H. Peygamber devrinde sahabe bilmedikleri garib lafızları Allah Resûlü'ne sorarak öğrenirlerdi. Fakat bazen sahabenin Arapça olmayan lafızlar hakkında daha

¹⁷⁷⁴ Mâide: 5/42.

¹⁷⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, VIII, 430.

¹⁷⁷⁶ En'âm: 6/125.

¹⁷⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, IX, 544-545; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, II, 486; Râzî, *Me'âtili'l-Ğayb*, XIII, 142; Semîn el-Halebî, *ed-Durrü'l-Mes'un fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknun*, V, 144. İbn Atiyye ve İbn Kesîr'deki nakillerde “Kâfir” lafzı yerine “Münafık” lafzı kullanılmıştır. Bkz., İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, II, 343; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, III, 301; Kurtubî'de de yukarıdaki rivayete benzer bir rivayetin olduğu ifade edilir. Bkz., Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, VII, 81. Hz. Ömer, kâfirin kalbini kimsenin giremediği ağaçlığa benzeterek teşbih yapmıştır. Bkz., Semîn el-Halebî, *ed-Durrü'l-Mes'un fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknun*, V, 144.

¹⁷⁷⁸ İsrâ: 17/110.

¹⁷⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, XV, 126.

farklı algılamaları olmuştur. Hz. Ömer'in Abese Sûresi'nde geçen “وَفَاكِهَةً وَأَبًّا” “*Meyveler ve çayırılar*”¹⁷⁸⁰ ayetini okurken “قد علمنا ما الفاكهة ، فما الاب؟” “Bunların hepsini biliyoruz. Fakat ‘Ebben’ nedir?” şeklinde sormuştur.¹⁷⁸¹ Sahabeden bazılarının bu kelimenin manasını bilmediği ve bu kelimenin değişik lehçelerde farklı anlamda kullanılan bir kelime olması itibarıyla ihtilafa sebep olduğu kaynaklarda görülür.¹⁷⁸² Örneğin “أَبًّا” “ebben” kelimesinin yedi ayrı manaya geldiği tespit edilmiştir. Bunlar arasında hayvanların yediği fakat insanların yemediği ot, saman, yeryüzündeki her türlü bitki, yaş meyve, kuru meyve gibi anlamları bulunmaktadır.¹⁷⁸³ İbn Abbas ise “وَأَبًّا” lafzını bir rivayette “yaş meyve” diğer bir rivayette ise “insanlar hariç canlıların yediği nebat” olarak açıklamıştır.¹⁷⁸⁴

Sahabe, Kur'an ayetlerinin içinden bazı lafızların yaşanılan çevrede az kullanılması nedeniyle tefsir etmede ve anlamada zorluklar yaşamışlardır. Abdullah İbn Abbas ayette “رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا” “*Ey Rabbimiz! Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver.*”¹⁷⁸⁵ geçen “افْتَحْ” lafzı anlamamış ve bir kadının yanına gelip kocasının kendisine söylediği “Hadi gel seninle muhakeme olalım.” cümlesinden sonra bu lafzı anladığını ifade etmiştir.¹⁷⁸⁶ İbn Abbas başka bir ayette “قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ” “*De ki: Rabbimiz hepimizi bir araya getirecek, sonra aramızda adaletle hükmünü verecektir. Haklıyı haksızdan en iyi ayıran ve her şeyi bilen O'dur.*”¹⁷⁸⁷ geçen aynı lafzın (فتح) anlamını iki bedevinin hasımlaşması sırasındaki ifadelerinden öğrenmiştir. Mezkûr ayetteki “fettah” lafzı hükmeden anlamındadır.¹⁷⁸⁸ Yine benzer bir örnekte Abdullah İbn Abbas ayette “إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ” “*O, asla Rabbine dönmeyeceğini sanırdı.*”¹⁷⁸⁹ geçen “يَحُورَ” lafzının manasını bedevi bir kadının kızına seslenmesi

¹⁷⁸⁰ Abese: 80/31.

¹⁷⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, XXIV, 120; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 12-13.

¹⁷⁸² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, 59; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'an*, I, 295 – 296.

¹⁷⁸³ İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 12-13; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'an*, II, 4; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 59.

¹⁷⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, XXIV, 121; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 12, VIII, 325; Osman Bayraktutan & Nihat Demirkol, “Sahabe ve Tabiîn Döneminde Kur'anî Bazı Kavramlara Yapılan Yorumlara Dair Değerlendirmeler (Garîbu'l-Kur'an İlmi Bağlamında)”, *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, (30 Kasım 2018), 181-193.

¹⁷⁸⁵ Â'râf: 7/89.

¹⁷⁸⁶ Semerkandî, *Tefsîr-i Semerkandî*, I, 533.

¹⁷⁸⁷ Sebe': 34/26.

¹⁷⁸⁸ Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsiri Eşrâfi'l-Elfâz*, III, 193.

¹⁷⁸⁹ İnşikâk: 84/14.

esnasında anlamıştır. Nakledilen rivayete göre kadın kızına “Hûri! Hûri!” şeklinde yani “أرجعي” diye seslenmiştir.¹⁷⁹⁰

Bütün bu malumata bakıldığında sahabe, Kur’ân’da garip yani yabancı kelimelerin olduğunu kabul etmiş ve hatta kelimelerin menşei ile ilgili malumata sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Bu durum bize sahabenin garip kelimelerin anlamlarına vukufiyetlerinin iyi olduğunu göstermektedir. Mezkûr konularla ilgili gelen rivayetler aynı zamanda sahabenin Arap dilinin inceliklerini de bildiklerini ortaya koymaktadır. Garîbü’l-Kur’ân’ı en doğru anlayan nesil hiç şüphesiz sahabe neslidir.

3.4.2.3. Umûm - Husûs

Kur’ân’ın ilk muhatapları olan sahabe, ilahî muradın kendini ifşa edebilmesini ve kavranmasını sağlayan hemen bütün vasıtalara ya doğrudan muhataptı ya da bu vasıtaları yakinen bilmektedir. Bu temel vasıtalar, vahyin üzerine indiği hususi ve umumi sebeplere hâkimiyetlerini sağlamaktadır. Hz. Peygamber hayattayken bazı ayetlerin hükmünün umumi olup olmadığını ona soruyorlardı. Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonra ise kendilerine sorulan soruları cevaplamak kaydıyla ayetlerin hükümlerini söylüyorlardı. Söz konusu hükmün umum mu husus mu ifade ettiğini açıkça zikrediyorlardı. Yezid İbn Ziyad’dan rivayet olduğuna göre “İki adam *“Ve sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: ‘Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.’”*¹⁷⁹¹ ayetindeki “وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا” lafzının Ehl-i kitabı mı yoksa Hz. Muhammed’in ümmetini mi kastettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konuyu Abdullah İbn Mes’ûd’a sormuşlardır. İbn Mes’ûd, Ehl-i kitabın kastedildiği yanıtını vermiş ve burada umum olan durum Ehl-i kitap ile tahsis edilmiştir.”¹⁷⁹²

Başka bir örnekte, sahabe bazı ayetlerin umum-husus ifade ettiklerini nesih kelimesiyle ifade etmişlerdir. Sahabe, “*Şairlere ise haddi aşan azgınlar uyarlar.*”¹⁷⁹³ ayetinin ardından gelen “*Ancak iman edip salih amel işleyen, Allah’ı çok anan ve haksızlığa uğratıldıktan sonra öçlerini alanlar başka. Zulmedenler hangi akıbete uğrayacaklarını göreceklerdir.*”¹⁷⁹⁴ ayetiyle neshedildiğini ifade etmiştir. Özellikle

¹⁷⁹⁰ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân fî Tefsiri l-Kur’ân: Tefsirü’s-Sa’lebi*, X, 160.

¹⁷⁹¹ İsrâ: 17/85.

¹⁷⁹² Süyûtî, *ed-Durru l-Mensûr fî t-Tefsiri l-Me’sûr*, V, 332.

¹⁷⁹³ Şuarâ: 26/224.

¹⁷⁹⁴ Şuarâ: 26/27.

Abdullah İbn Abbas'tan gelen yoruma göre bu sûrenin 224. ayetinden sonra gelen 227. ayet ile tahsis edilmiştir.¹⁷⁹⁵ Burada sahabe Kur'ân ilimlerinin hem kaynağını hem de birbiriyle olan bağlantılarını göstermektedir.

Sahabe, Kur'ân yorumlarında da ayetlerin umumunu dikkate aldıkları aksi bir karine olmadığı sürece tahsise gitmeyip umum tahayyülle hareket ettiklerini gösteren veriler mevcuttur.¹⁷⁹⁶ Zikredilen şu ayet bu durumun yansımalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Rivayete göre, *“İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.”*¹⁷⁹⁷ Rivayete göre bu âyet nazil olduğunda ashab, hayat boyunca zulümden uzak durmanın kendileri için mümkün olmadığını düşünerek telaşa kapılmışlardır. Ayet-i kerimede *“...Ey oğlum! Allah'a ortak koşma çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir zulümdür.”*¹⁷⁹⁸ buyurulmuştur.¹⁷⁹⁹ Görüldüğü üzere sahabe, burada ayetteki “zulüm” lafzını âm olarak değerlendirmiş ve tahsise gitmemiştir. Zira sahabenin kaygıları da bunu göstermektedir. Ancak Hz. Peygamber'in ayetin umum olmadığını ifade ettikten sonra ifadenin âm olmadığı anlaşılmıştır.¹⁸⁰⁰

3.4.2.4. Mücmel - Mübeyyen

Mücmel, manaya delaleti açık olmayan lafızlar¹⁸⁰¹ ve “ayrıntısı çıkarılmamış hesap, tafsilatlı olarak açıklanmamış söz, müphem, kapalı” olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁰² Sahabe, Kur'ân'daki bazı meselelerin kendilerine kapalı kaldığını (mücmel) kabul etmiş fakat bunların anlaşılması için çaba sarf etmişlerdir. Mübeyyen ise “açıklanmış” anlamına gelen usûl terminolojisinde hükme te'vil ve tahsis ihtimali taşımayacak derecede açık bir şekilde delalet eden lafzı ifade etmektedir.¹⁸⁰³

¹⁷⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XVII, 679; Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed b. İsmail el- Murâdi en-Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, (thk., Muhammed Abdüsselam Muhammed), Mektebetü'l-Fellâh, Kuveyt 1988, 608; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadî İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihü'l-Kur'ân (Nâsihu'l-Kur'ân ve'l-Mensuhehu)*, (thk., Ebu Abdullah Amili Selefî b. Münir Âli Zehvî), (3. Baskı), Şerekehu Ebnau Şerifi'l-Ensari, Beyrut 2001, 178.

¹⁷⁹⁶ Şinkıtî, *Edvâ'ü'l-Beyan fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, III, 336.

¹⁷⁹⁷ En'âm: 6/82.

¹⁷⁹⁸ Lokmân: 31/13.

¹⁷⁹⁹ Buhârî, *Enbiyâ*: 42; Müslim, *İman*: 56; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 9, 368; Eren, 9.

¹⁸⁰⁰ Mehmet Yaşar, “Sahâbe Tefsirinde Umum - Husus”, *Kur'ân ve Dil İlimleri*, Ankara 2021, 479-497.

¹⁸⁰¹ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, III, 59.

¹⁸⁰² Ferhat Koca, “Mücmel”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2020, XXXI, 451.

¹⁸⁰³ Ferhat Koca, “Müfesser”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2020, XXXI, 497.

Hiz. Ali “...Kâbe’ye ulaşacak bir hedy (kurbanlık) olmak üzere...”¹⁸⁰⁴ mücmel olan bu ayeti mübeyyen olan ayetlerle açıklamıştır. Nakledildiğine göre bir adam ‘Kâbe’ye ulaşacak bir hedy’den (kurbanlık) sormuştu. Hiz. Ali ona, ‘Sekiz çiftten biridir.’ diye cevap vermiştir. Fakat adamın hâlâ şüphe içinde olduğunu gördü ve adama ‘Sen Kur’ân’ı okuyor musun?’ dedi. Adam, ‘Evet’ dedi. Hiz. Ali bunun üzerine, ‘Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin. İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanlar dışındaki ‘en’âm’ denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır. Şüphesiz Allah dilediği gibi hükmeder.’¹⁸⁰⁵ ayetini duydun mu? diye sordu. Adam, ‘Evet’ dedi. Bunun üzerine Hiz. Ali, Allah’ın (c.c.), ‘Allah’ın ismini kendilerini rızıklandığı dört ayaklı hayvanların üzerine kesecekleri zaman ansınlar...’¹⁸⁰⁶ ayetini işittin mi? diye sordu. Adam ‘Evet’ dedi. Bunun akabinde Hiz. Ali, Allah’ın (c.c.), ‘Hayvanlardan (çeşit çeşit yarattı) kimi yük taşır, kiminin yününden döşek yapılır. Allah’ın size verdiği rızıktan yiyin ve şeytanın adımlarına uymayın...’¹⁸⁰⁷ ayetini işittin mi?’ diye sordu. Adam, ‘Evet’ dedi. Hiz. Ali, ‘Allah’, (dişi ve erkek olarak) sekiz eş yarattı. Koyundan iki, keçiden iki... De ki: O, bunların erkeklerini mi, dişilerini mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerinde bulunan yavruları mı haram etti? Eğer doğru iseniz bana söyleyin ve deveden iki, sığırdan iki...’¹⁸⁰⁸ ayetlerini işittin mi? diye sordu. Adam, ‘Evet’ dedi. Devamla Hiz. Ali, ‘Ey mü’minler! İhramlyken av hayvanı öldürmeyin. Kim ihramlyken bilerek bir av hayvanı öldürürse işlemiş olduğu suçun vebalini tatması için içinizden iki âdil kişinin vurulan av hayvanının dengi olduğuna karar verecekleri bir kurbanlığa ceza olarak Kâbe’ye ulaştırması...’¹⁸⁰⁹ ayetini işittin mi? diye adama sordu. Adam, ‘Evet’ deyince Hiz. Ali, ‘O halde ben bir ceylan öldürürsem bana ne gerekir?’ şeklinde adama sorunca ‘bir koyun’ cevabını almıştır. Ardından Hiz. Ali, ‘Kâbe’ye ulaşacak bir kurbanlık mı?’ dedi. Adam, ‘Evet’ dedi. Hiz. Ali, ‘Şüphesiz işittiğin gibi Allah (c.c.), bunu ‘بالغ لكعبة’ ‘Kâbe’ye ulaştırın’ şeklinde isimlendirmiştir.’¹⁸¹⁰ dedi.

¹⁸⁰⁴ Mâide: 5/95.

¹⁸⁰⁵ Mâide: 5/1.

¹⁸⁰⁶ Hac: 22/34.

¹⁸⁰⁷ En’âm: 6/142.

¹⁸⁰⁸ En’âm: 6/143-144.

¹⁸⁰⁹ Mâide: 5/95.

¹⁸¹⁰ Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, III, 192-193; Gecit, *Tefsir İlminde Hiz. Ali Katkısı, Yorumu ve Pratik Hayatına Yansıması*, 26.

Bütün bu diyaloglardan anlaşılmaktadır ki sahabe, adama mücmel gelen bir ayeti çok sayıda mübeyyen ayetle örneklendirerek açıklamıştır. Sahabenin bazen bizzat mücmel olarak zikretmediği ancak söylemlerinden kendilerine mücmel geldiğini düşündüğümüz nakiller mevcuttur. Abdullah İbn Abbas ve Hz. Ömer'den nakledildiğine göre “Kur’ân’ın en son nazil olan ayetinin ribâ ayeti¹⁸¹¹ olduğu ifade edilmiştir.”¹⁸¹² “Hatta devamla biz ribâ’nın ne olduğunu sormadan Hz. Peygamber ahirete irtihal etti.”¹⁸¹³ Bundandır ki faizi ve faiz şüphesi olan şeyleri terk ediniz” şeklinde ihtarda bulunmuştur.¹⁸¹⁴ Sahabenin bu yorumlarıyla ribâ ayetinin mücmel olduğu anlaşılmaktadır. Tabiidir ki bu lafız umumiliği kastedip mübeyyen olsaydı, sahabe bu yorumları yapma gereği duymazlardı. Sahabenin Kur’ân’ın temasına olan vukufiyetleri sebebiyle bu hususları açığa çıkarmada mahir davranmışlardır. Kendi aralarında oluşturdukları ilim meclislerinde ayetleri anlamada Kur’ân orijinli baktıklarını göstermektedirler.

Yine İbn Abbas, bazı mücmel ayetleri sünnet ile açıklamıştır. Örneğin ona göre “İyilik yapanları küçük kusurları hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanları ise daha güzeliyle ödüllendirecektir.”¹⁸¹⁵ ayetinde geçen “الَّذِينَ” “küçük günahlar” ifadesini en güzel açıklayan şu rivayettir: “Allah, Âdemoğlunun zinadan nasibini yazmıştır. Bu kesinlikle gerçekleşir. Gözün zinası bakıştır. Konuşmanın zinası konuşmadır. Nefis arzular ve temenni eder, (bu arzu) ya onaylanır ya da reddedilir.”¹⁸¹⁶ Hz. Peygamber bu sözü ile ayetin muradını yansıtip yansıtmadığı zanni delalettir. Bu durum bize sahabeden Abdullah İbn Abbas’ın söz konusu hadis ile Necm Sûresi’nin 32. ayeti ile irtibat kurarak anlamaya çalışması, sahabenin ilmî derinliklerinin nüvelerini göstermektedir.¹⁸¹⁷

¹⁸¹¹ Bakara: 2/275.

¹⁸¹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, V, 66; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 104; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, I, 376-377; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 101.

¹⁸¹³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, V, 66; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 104; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, I, 376-377; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 549; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, II, 104; Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, I, 340.

¹⁸¹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, V, 66; Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, II, 104; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 549.

¹⁸¹⁵ Necm: 53/32.

¹⁸¹⁶ Buhâri, *İsti'zân*: 11.

¹⁸¹⁷ Mehmet Yaşar, “İbn Abbas’ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine”, *Tasavvur, Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 8, (2), 2022, 1499-1539.

Netice itibariyle sahabe, Kur'ân ayetlerini aynı seviyede anlamamıştır. Ancak içlerinden bazıları derin tahayyüller geliştirebilmiş ve sonraki nesillere Kur'ân ilimlerinde kaynak teşkil edecek malumat nakletmişlerdir. Esasen bu verileri daha da önemli kılan ilahî hitabın nüzulüne kare kare şahit olan sahabenin olayların bizzat failleri olmasıdır. Bunun yanında Hz. Peygamber'in talim ve terbiyesinden geçmeleri ise anlamının pratik yönü açısından önemlidir. Verilen örneklerden anlaşılmaktadır ki sahabe, ayetleri yorumlarken Kur'ân'a bir bütün olarak bakmışlar, konu ile ilgili diğer ayetleri inceleyerek ve aralarındaki münasebeti tespit ve tahlil ettikten sonra tefsir ameliyesini gerçekleştirmişlerdir.

3.4.3. Anlamla İlgili İlimler

3.4.3.1. Müteşâbihü'l-Kur'ân

Müteşâbih, sözlük anlamı itibariyle iki şeyin birbirine benzemesi manasını ifade eden “teşâbüh” mastarından türemiş ismi fail (etken)'dir.¹⁸¹⁸ Teşâbüh de eş-şibhu, eş-şebehu ya da eş-şebîhu mastarlarından türetilmiş tefâül vezninde bir kelimedir. Aynı kökten gelen müşâbehet de iki şeyin birbirine benzemesi anlamını ifade etmektedir.¹⁸¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), bu kavramları “Teşbih ve müşâbehet birbirine benzeyen iki şeyden birinin asıl olmayan ve nâkıs, diğerinin ise mana yönünden mükemmel olduğunu göstermektedir. Teşâbuh ise iki tarafta aynı kuvvette eşit olurlar. Yani teşâbuhta ortaya çıkan benzerlik her iki taraf arasında asıl ve mana yönüyle eş değerdir. Hâliyle bu benzerlik ortaya çıkan manaların birini diğerine tercih etmeyi zorlaştırmakta ve hatta imkânsız hâle getirmektedir.”¹⁸²⁰ şeklinde ifade etmektedir. Müteşâbih tabirinin birçok anlam ihtimali olup bu anlamlardan birini tayin edebilmek için harici bir delile ihtiyaç duyulan ayetler için kullanılmaktadır. Terim olarak bakıldığında manaları bilinmeyen yahut herhangi bir sebepten ötürü anlamlarında kapalılık bulunan ya da birden çok manaya ihtimali olup bu manalardan birisini tercih etmede zorluk söz konusu olan ayet, kelime ya da harflere denir.¹⁸²¹

¹⁸¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXII, 204.

¹⁸¹⁹ Rağıp İsfahani, *Müfredat fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, 443-445; Muhsin Demirci, *Kur'ân Müteşâbihleri Üzerine*, (1. Baskı), Birleşik Yay., İstanbul 1996, 36.

¹⁸²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II, 1036-1037.

¹⁸²¹ Demirci, *Kur'ân Müteşâbihleri Üzerine*, 38.

Müteşabihin menşesinde şârinin muradının gizliliği bahis konusu olduğuna göre bu gizlilik bazen lafızda bazen manada bazen de her ikisinde birden olur.¹⁸²² Sahabe dönemine bakıldığında rahatlıkla denilebilir ki onlar garibi, müteşabihi ile Kur'ân'dakilerin hepsini anlamakta aynı seviyede değillerdi. Bu konuda elbette bazıları diğerlerinden daha üstündü.¹⁸²³ Anlayışlarının aynı seviyede olmaması ve zihnî yapılarının farklılığından dolayı Kur'ân ayetlerini anlamaları da farklı olmuştur. Bazıları Kur'ân ayetleri üzerinde düşünmeyi ve bu ayetlerin inceliklerini ortaya çıkarmayı kendilerine bir görev addetmiştir. Bu konuda öne çıkan isimlerden biri olan Abdullah İbn Abbas, önemli bir örnektir. Hz. Peygamber (s.a.s.), ona “Allah’ım, ona kitabı öğret ve onu dinde mütehasıs kıl!”¹⁸²⁴ diye dua etmiştir. Kaynaklardan elde edilen verilerden görüldüğü kadarıyla sahabe, Kur'ân ayetleri hakkında temelsiz mesnetsiz konuşmamışlardır.

Abdullah İbn Abbas’ın Kur'ân ayetlerini anlama ve anlaşılması noktasında tabi tuttuğu sınıflandırmayı bu konuda göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ona göre Kur'ân ayetleri anlaşılması bakımından dört grupta ele alınmaktadır. Bunlardan ilki anlamlarını herkesin kolayca bileceği helal haramlardan bahseden ayetlerdir. İkincisi sadece Arapların künhüne vakıf olabilecekleri ayetlerdir. Üçüncüsü âlimlerin bilebilecekleri ayetlerdir. Dördüncüsü ise müteşabih olan ayetlerdir ki bunların bilgisi sadece Allah’a (c.c.) aittir. İşte bu gruba giren ayetler hakkında söz söyleyenler yalancılardır.¹⁸²⁵

Sahabe, müteşabihleri kullanarak toplum içinde fitne çıkarmak isteyen insanlara karşı gerekli tedbirleri almakta hiç tereddüt etmemişlerdir. Hz. Ömer, döneminde Sâbîğ b. İsl adında bir adam müteşabih ayetler hakkında insanlara sorular sormuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, onu yanına çağırarak uyarmış hatta onu cezalandırmıştır. Bununla da kalmayıp onu Basra’ya sürgün etmiş ve o dönem valilik yapan Ebu Musa el-Eş’âri’ye mezkûr şahsın kimse ile görüşmemesi noktasında talimat vermiştir.¹⁸²⁶ Mezkûr olay

¹⁸²² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 130.

¹⁸²³ Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 16; Mehmet Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, (5. Baskı), Kitap Dünyası Yay., Konya 2012, 19.

¹⁸²⁴ Buhâri: İlim: 17; Vudu: 10.

¹⁸²⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 74; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 14, II, 8; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, IV, 216; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 22; Doğan, *Sahabenin Dirayet Tefsiri*, 45; Savut, “Abdullah İbn Abbas’a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler”, 261; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 99.

¹⁸²⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, III, 8.

şöyle gelişmiştir. “Sâbiğ b. Isl, Medine’ye gelmiş ve müteşabihatla ilgili halka sorular sormuştur. Müteşabih ayetlerle ilgili olarak halka soru sorup kafaları karıştırdı konu halife Hz. Ömer’e intikal etmiştir. Sâbiğ, Hz. Ömer’in huzuruna gelmiş ve şöyle demiştir: ‘Ey müminlerin emiri! Bana ‘وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا’ *Tozutup savuranları*’¹⁸²⁷ söyle’ demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, ‘Onlar rüzgârlardır. Bunu Hz. Peygamber’den işitmeseydim söylemezdim.’ Bunun üzerine Sâbiğ, Bana ‘فَالْمُقْسِمَاتِ أَمْرًا’ *işi ayıranları*’¹⁸²⁸ hakkında söyle’ deyince Hz. Ömer, ‘Bunlar meleklerdir. Şayet bunu Hz. Peygamber’den işitmiş olmasaydım söylemezdim.’ Bu cevabın akabinde Sâbiğ, ‘Bana ‘فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا’ *Kolayca süzülenleri*’¹⁸²⁹ söyle’ demiştir. Hz. Ömer, ‘Onlar gemilerdir. Şayet bunu Hz. Peygamber’den işitmiş olmasaydım söylemezdim.’ demiş¹⁸³⁰ ve onu cezalandırmıştır.”¹⁸³¹

Yine müteşabih ile ilgili olarak sahabe, Taha Sûresi’nin “الرَّحْمَانُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى” *“Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”*¹⁸³² ayetinde geçen “اسْتَوَى” kelimesi hakkında teslimiyetçi bir tavır takınmıştır. Hz. Ali, “İstivâ meçhul değildir, keyfiyeti akıl dışıdır. Buna inanmak vaciptir, soru sormak ise bidattir.”¹⁸³³ şeklinde bir izahta bulunarak müteşabihle ilgili asıl kastedilen mananın ancak Yüce Allah tarafından bilinebileceğini ve te’vilinin uygun olmadığını ifade etmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki sahabe ayetler hakkında tekellüf (aşırı) yorumları kabul etmemiş, bu gibi konulara dalmayı yasaklamışlardır. Kimi rivayetlerde sahabenin müteşabih ayetlerin peşine takılanların eleştirildiğine dair veriler bulunmaktadır.¹⁸³⁴

Ancak sahabe, bazı karinelerle açıklanabilecek aklın ve ilmin sınırları çerçevesinde ayetler hakkında fikir yürütmüşlerdir. Müteşabihin sınırlarını iyi bir şekilde ortaya koymuşlardır. İlk etapta anlaşılmayan her ayeti de müteşabih saymamışlardır. Allah’ın (c.c.) has kıldıgı ilkeler ile onun zat, sıfat ve isimlerinin

¹⁸²⁷ Zâriyât: 51/1.

¹⁸²⁸ Zâriyât: 51/4.

¹⁸²⁹ Zâriyât: 51/3.

¹⁸³⁰ İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VII, 386; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 8.

¹⁸³¹ İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VII, 386; Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 107.

¹⁸³² Tâhâ: 20/5.

¹⁸³³ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 254; Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, III, 358; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, III, 473; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 15; Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfan fi Ulûmü’l-Kur’ân*, II, 288. Bazı rivayetlerde İbn Enes bunu ifade etmektedir. Bkz., İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, XIV, 414.

¹⁸³⁴ Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü’t-Tefsir ve Kavâ’idüh*, (5. Baskı), Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2008, 237.

mahiyeti ve bunların çağrışımları ile ilgili derin tartışmalara girmemiş, tam bir teslimiyetle onlara inanmışlardır.¹⁸³⁵ Hatta müteşabih mevzulara sünnetle mukabele edilmesi önemsenmiştir. Rivayet olunmaktadır ki Hz. Ömer, “Bir kavim gelecek ve Kur’ân’ın müteşâbihatı ile sizinle tartışmaya gireceklerdir. Siz onlara sünnetle mukabele edin. Çünkü sünnete vakıf olanlar, Allah’ın (c.c.) kitabını daha iyi bilenlerdir.” demiştir.¹⁸³⁶

Yine müteşabihin ilim sahipleri tarafından bilinip bilinmeyeceği hususunda ayeti kerimde atıf veya istinaf cümlesi olma ihtimali nedeniyle sahabe arasında tartışmalara neden olmuştur. Ayette “*O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’ân’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, ‘Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır’ derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.*”¹⁸³⁷ buyurulmaktadır. Ayette geçen “وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” “İlimde derinleşenler” ibaresini sahabeden Hz. Aişe şöyle izah etmektedir: “İbn Ebî Muleyke’den Hz. Aişe, bana şöyle dedi: “İlimde derinleşenler onun (Kur’ân’ın) muhkemine ve müteşabihine iman edenlerdir ve Allah’tan başka kimse onun te’vilini bilmez. Onlar da onu te’vil etmediler (te’vilini bilmediler).”¹⁸³⁸ Burada “te’vil kelimesine tefsir manası verildiğinde ve “vav” harfi istinaf kabul edildiğinde ayetin manası “Müteşabihi Allah’tan başka kimsenin bilmeyeceği” şeklinde olacaktır. Ancak “vav” harfi atıf olarak alındığında, o zaman ayetin manası “müteşabihi ancak Allah (c.c.) ve âlimlerin bileceği” şeklinde olacaktır.”¹⁸³⁹

Yüce Allah’ın yeryüzünü yaratıp sonra semaya yöneldiğini (istivâ) ve orayı yedi sema halinde düzenlediğini¹⁸⁴⁰ ifade eden “*Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O’dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir.*”¹⁸⁴¹ ayetin tefsiri hakkında Abdullah İbn Mes’ûd şunları ifade etmiştir: “Allah Teâla, hiçbir şey yaratmamışken Arş’ı su üzerinde idi.

¹⁸³⁵ Fatih Kesler, *Kur’ân-ı Kerim’de Muhkem ve Müteşâbih*, Osmanlı Yay., İstanbul 1996, 49-50.

¹⁸³⁶ Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, I, 240; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, 327; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 8.

¹⁸³⁷ Âl-i İmrân: 3/7.

¹⁸³⁸ Buhâri, Tefsir: 209; Müslim, İlim: 2053; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, V, 218.

¹⁸³⁹ Karataş, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, 300.

¹⁸⁴⁰ Coşkun, *Tefsirinin İlk Çağları Kur’ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 458.

¹⁸⁴¹ Bakara: 2/29.

Mahlukatı yaratmak istediği zaman sudan bir duman çıkardı. Bu duman suyun üzerini kapladı ve yükseldi (fe-semâ aleyhi), bu yüzden onu ‘semâ’ diye isimlendirdi. Sonra suyun bir kısmını kuruttu ve onu tek bir yer hâline getirdi. Akabinde onu ayırdı ve iki gün içerisinde pazar ve pazartesi günü, yedi yer yaptı. Yeri balığın üzerinde yarattı. Balık, Yüce Allah’ın Kur’ân’da, “*Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun ki sen -rabbinin lütfu sayesinde- asla deli değilsin.*”¹⁸⁴² ayetinde zikrettiği Nûn’dur. İstediklerini ve yaratma işini bitirince Yüce Allah Arş’a istiva etti.”¹⁸⁴³

Bu verilerden anlaşılacağı üzere sahabe, daha sonra sistematik hâle gelecek müteşabih mevzular ile ilgili olarak çeşitli yorumlar yapmıştır. Sahabenin müteşabih konusu ile ilgili olarak bazılarının ihtiyatlı davrandıkları (daha çok kibar-ı sahabe) bazılarının ise bu mevzuları daha detaylı anlamak ve anlatmak için te’vile başvurdukları görülmektedir.

3.4.3.2. Hurûf-u Mukattaa

Bazı sûrelerin başında bulunan bazen basit bazen de birkaç harfin birleşimi sonucu meydana gelen rumuzlardır. Bu kesik harflere hurufu mukattaa denilmiştir.¹⁸⁴⁴ Kur’ân-ı Kerim’in 114 sûresinin 29’unda bu hece harfleri bulunmaktadır: Bu mukattaa harflerin müteşabihattan olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁴⁵ İlahî metne bakıldığında hurûfu mukattaa denilen hece harflerinin dağılımı şöyledir:

Kur’ân-ı Kerim’in 7 sûresinde حم; 6 sûresinde الم; 5 sûresinde الر; 2 sûresinde طسم; 1’er sûresinde كهيصص, المر, الم, ص, طه, يس,¹⁸⁴⁶ طس; 3 sûrede de ص, ق, ن şeklinde tek harfler yer almaktadır. İslamiyetin ilk dönemlerinden beri bu harfleri anlama çabaları hep dinamik olmuştur. Çalışmada sahabenin bu konu hakkındaki yorumlarına değinilmektedir. Abdullah İbn Mes’ûd, “Hurûfu mukattaa tefsir edilemeyecek kadar gizli sırlardandır.”¹⁸⁴⁷ Abdullah İbn Abbas’tan nakledilen bir görüşe göre ise bu harfler

¹⁸⁴² Kalem: 68/1.

¹⁸⁴³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, I, 462; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, I, 256.

¹⁸⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 134; M. Zeki Duman & Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, 401.

¹⁸⁴⁵ İ. Karagöz ve Dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 270.

¹⁸⁴⁶ Abdullah İbn Abbas’a göre, Tay Kabilesi’nin lügatında bunun manası “Ey İnsan!” demektir. bkz., Neseffî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, III, 95.

¹⁸⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’ân*, I, 237.

Allah Teâlâ'nın kendileriyle yemin ettiği isimlerindendir. Allah Teâlâ, bunlarla yemin ederek sûreyi başlatmaktadır.¹⁸⁴⁸ şeklinde konuyu aktarmaktadır.

Yine Abdullah İbn Abbas ve Saîd b. Cübeyr, “الم” kelimesinin¹⁸⁴⁹ “Ben Allah’ım” anlamına geldiğini sembolik olarak ifade edildiğini beyan etmişlerdir.¹⁸⁵⁰ Bu harfler, isim ve fiillerden kısaltılmış mukattaa harfleridir. Her birinin kendine göre manası vardır. Birinin manası, diğerine benzememektedir. Mesela “Elif, Lam, Mim’in manası “Ben her şeyi en iyi bilen Allah’ım” demektir. Burada Elif “Ben”, Lam “Allah”, Mim “İyi bilirim.” manalarına gelmektedir. Bu görüş, Abdullah İbn Abbas ve Abdullah İbn Mes’ûd’dan nakledilmiştir.¹⁸⁵¹

Sahabe, Kur’ân’da geçen bazı müteşabih kavramları bile açıkladıkları görülmektedir. Bu minvalde İbn Abbas, “الم” hece harfini “Elif-lâm-mîm” hecesinin manasını “أَنَا اللَّهُ أَعْلَمُ” “Ben Allah’ım, en iyi bilirim.”; “المص” “Elif-lâm-mîm-sâd” hece harfini “أَنَا اللَّهُ أَفْصَلُ” “Ben Allah’ım, her şeye hükmederim.”¹⁸⁵²; “الر” “Elif-lâm-râ” hece harfini “أَنَا اللَّهُ أَرَى” “Ben Allah’ım, her şeyi görürüm.” şeklinde yorumlamıştır.¹⁸⁵³

Saîd b Cübeyr, “الر” “Elif-lâm-râ”, “حم” “Hâ-mîm ve “ن” “nûn” harflerinin Allah’ın “ن، حم، الر” “er-Rahmân” isminin birbirinden ayrılmış hâli olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında İbn Abbas, “الر” elif’in Allah’ın birliğine, evveline, ahirine, ezeli oluşuna ve ebediliğine, lâm’ın onun latif oluşuna, mîm’in onun Melik’liğine işaret şeklinde her bir harfin sembolik değerini tefsir etmiştir. Yine Saîd b. Cübeyr şöyle devam etmektedir: “كهيعص” “Kâf- yâ- ayn- sâd” hece harflerini Allah’ın (c.c.) kendini yüceltmesi şeklinde yorumlar. Bunların Allah’ın isimlerine işaret ettiğini, “kâf” harfinin “el-Kâfi” ismini; “hâ” harfinin “el-Hâdî” ismini; “ayn” harfinin “el-Âlim” ismini ve

¹⁸⁴⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I, 207; Sâbûnî, *Safvetu’t-Tefâsîr*, II, 285.

¹⁸⁴⁹ Abdullah İbn Abbas, “Yüce Allah bu harflerle adına yemin etmektedir.” derken Abdullah İbn Mes’ûd, “Bu Allah’ın en yüce ismidir.” demektedir. Geniş bilgi için bkz., Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, I, 35.

¹⁸⁵⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I, 207; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Veciz fî Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, I, 82; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, XIX, 91; Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 111.

¹⁸⁵¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I, 208.

¹⁸⁵² Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, I, 554.

¹⁸⁵³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 253; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, I, 174, III, 117; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 24; Demirci, *Kur’ân Müteşabihleri Üzerine*, 72.

“sâd” harfinin ise es-Samed” ismini ifade ettiğini belirtmiştir.” “كَبِيرٌ هَادٍ أَمِينٌ عَزِيزٌ صَادِقٌ” şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁵⁴

Hiz. Ali, hurûfu mukattaa denilen hece harfleri üzerinde diğler sahabiler gibi düşünmüş ve onları yorumlayarak kendi kanaatine göre onların hangi manaya gelebileceğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Hece harflerini bir araya getirerek İsmi Azam’ın da bu harfler arasında gizlendiği kanaatine sahip olmuştur. Eban b. Tağlib’in rivayetine göre bu harfler ‘Lâ ilahe illallah’ cümlesinin tefsiridir. Zira kâf yirmiye, hâ elliye, yâ ona, ayn yetmiş, sâd doksana eşittir. Aynı şekilde ‘Lâ ilahe illallah’ cümlesinin sayısı da buna eşittir.¹⁸⁵⁵ şeklinde izah etmiştir.

3.4.4. Tarih İçerikli İlimler

3.4.4.1. Esbâb-ı Nüzul

Sahabe, ayetlerin sebeb-i nüzulünü bilmede mümtaz bir konuma sahiptir. Onlar hem olayların şahidi hem de olayların faili olan kimseler olarak bizzat bu ilmin doğuşuna vesile olmuşlardır.¹⁸⁵⁶ Sebeb-i nüzulün akılla bilinmeyeceği hususu hakkında sahabenin nakilleri önem arz etmektedir. Sahabenin ayetlerin nazil sebeplerine vukufiyetleri kendi ağızlarından öğrenilmektedir. Hiz. Ali, Kur’ân ayetlerinin iniş neliğine olan vukufiyetini şöyle ifade etmektedir: “Allah’a yemin olsun ki hiçbir ayet yoktur ki ne hakkında, nerede nazil olduğunu bilmemiş olayım. Şurası gerçektir ki Rabbim bana idrak edici bir kalp ve çok soru soran bir dil bahşetmiştir.”¹⁸⁵⁷ “Bana Allah’ın kitabından sorun! Vallahi hiçbir ayet yoktur ki, gece mi gündüz mü, ovada mı dağda mı nazil olduğunu bilmiş olmayayım.”¹⁸⁵⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki sahabe, ayetlerin nüzul sebebine olan vukufiyetleri neticesinde Kur’ân’ın anlaşılmasındaki yetkinlikleri ve Allah’ın muradını anlayabilmeleri noktasında derin ve köklü bir ilmî alt yapıya sahiptir.

¹⁸⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, II, 253; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 25.

¹⁸⁵⁵ Mâverdi, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, III, 353.

¹⁸⁵⁶ Serinsu, *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, 68-69; A. Gül, “Sahabenin Ulûmü’l-Kur’ân’daki Yeri”, 406; Serinsu, *Sa’lebe Kıssası Esbâb-ı Nüzûl’e Yeni Bir Yaklaşım*, 11-12.

¹⁸⁵⁷ “ان ربي وهب لي قلبا عقولا، ولسانا سؤولا”

¹⁸⁵⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 81.

سلونو فوالله لا تسالوني عن شئ الا اخبرتكم وسالونعن كتاب الله فوالله ما من اية الا وانا اعلم ابليل نزلت ام بنهار ام فى سهل ام فى جبل”

İslam'ın ilk dönemlerinde Müslüman olmuş olan Abdullah İbn Mes'ûd, ayetlerin sebab-i nüzullerine olan vukufiyetini şöyle dile getirmektedir: “Yemin ederim ki Allah'ın kitabında nerede nazil olduğunu bilmediğim bir sûre ve kimin hakkında indiğini bilmediğim bir ayet yoktur. Bununla birlikte Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen ve ulaşılabilir birinin olduğunu bilsem hemen yanına gider ondan faydalanırım.”¹⁸⁵⁹ Müfessir Vahidî, bu hususta şunları ifade etmektedir: “Kur'ân ayetlerinin nüzul sebepleri hakkında söz söylemek, ancak Kur'ân'ın nüzulüne şahit olan, sebeplere vakıf olan ve bu sebepleri bilmek için çaba sarf edip araştırmada bulunan kimselerden duymak ve rivayet etmek suretiyle helal olur.”¹⁸⁶⁰

Sahabenin şu ayet-i kerime hakkındaki görüşleri sebab-i nüzule olan vukufiyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Ayette “*Söyle (yahudilere): Cebrâil'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidayet rehberi ve müjdeci olarak Kur'ân'ı senin kalbine indiren O'dur. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır...*”¹⁸⁶¹ buyurulmaktadır.

Bu ayetlerin iniş sebebi hakkında Abdullah İbn Abbas, şu bilgiyi aktarmaktadır: “Bir gün Yahudilerden bir grup Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelip ona bazı hususlardan soru sormuş ve bu soruların cevaplarını ancak bir peygamberin bileceğini ifade etmişlerdir. Hz. Peygamber onlara, ‘Dilediğinizi sorun ancak bana Allah (c.c.) adına ve Yakûb'un (a.s.) evlatlarından aldığı misak hakkı için söz verin, eğer size söylediğim şeylerin doğru olduğunu bilip anlarsanız bana İslam dini konusunda tabi olacaksınız.’ şeklinde buyurmuştur. Akabinde onlar, bunu kabul edince Hz. Peygamber ‘O zaman istediğinizi sorun.’ demiştir. Bunun üzerine Yahudiler, ‘Bize İsrail'in Tevrat inmeden önce kendisine neyi haram kıldığını, kadının ve erkeğin suyunun (spermin) ve bunlardan erkek evladın nasıl olduğunu ve uykuda olan (beklenen) ümmi peygamberi ve ona destek olan (kendisine vahiy getiren) meleği bildir.’ dediler. Hz. Peygamber, bunun üzerine onlara, ‘Allah'ın ahbine bağlı kalınız, size bunları bildirirsem bana tabi olacaksınız.’ şeklinde tekrar etmiştir. Onlar bunu kabul edince Allah Resûlü şöyle

¹⁸⁵⁹ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân: 8; Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, I, 94; Kesler, Irak Tefsir Ekolü, 26.

¹⁸⁶⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmet b. Muhammed Nisâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, (thk., İ'sâm b. Abdülmuhsin, (2. Baskı), Dâru'l-İslâh, Demmâm 1992, 8.

¹⁸⁶¹ Bakara: 2/97-101.

devam etmiştir: ‘Tevrat’ı Musa’ya (a.s.) indiren Allah (c.c.) adına bana: İsrâil/Yakûb’un (a.s.) şiddetli bir hastalık geçirdiğini ve bu hastalığın oldukça uzun sürdüğünü söyleyin. Onun bu hastalık esnasında eğer şifa bulursa en sevdiği yiyeceği ve içeceği kendisine haram kılacağına dair Allah’a söz verdi. (Bununla birlikte) en sevdiği yiyeceğin ise deve eti olduğunu bilir misiniz?’ şeklinde buyurdu. Orada bulunanlar, ‘Evet’ cevabını verdiler. Hz. Peygamber, ‘Allah’ım bunlara şahit ol!’ dedi. Sonra devam ederek, ‘Musa’ya Tevrat’ı indiren ve kendisinden başka ilah olmayan Allah (c.c.) adına söyleyin: Erkeğin suyunun beyaz ve katı olması; kadının suyunun ise sarı ve ince / akışkan olduğu bunlardan hangisi baskın olursa çocuk Allah’ın izniyle o cinsten olacaktır. Erkeğin suyu baskın çıkarsa çocuğun Allah’ın izni ile erkek, kadının suyunun baskın çıkması halinde çocuğun Allah’ın izni ile kız çocuğu olacağını bilir misiniz?’ Onlar ‘Evet’ dediler. Ardından sorulara devam ederek şöyle dediler: ‘Şimdi bize senin dostun (sana vahiy getiren) olan meleğin hangisi olduğunu bildir. Ona göre ya senin yanında kalacağız ya da yanından ayrılacağız.’ Hz. Peygamber bunun üzerine, ‘Benim dostum Cibril’dir, Allah’ın gönderdiği büyük nebilerin dostu (hepsine vahiy getiren) o’dur.’ buyurdu. Bunun üzerine orada bulunan Yahudiler şöyle dediler: ‘O zaman senden ayrılacağız. Eğer senin dostun bir başka melek olsaydı sana tabi olur ve seni tasdik ederdik.’ Hz. Peygamber, ‘Sizi Cibril’i tasdik etmekten alıkoyan nedir?’ Onlar, ‘O bizim düşmanımızdır.’ dediler. Bunun üzerine Allah (c.c.) ilgili ayetleri¹⁸⁶² indirmiştir.¹⁸⁶³

Abdullah İbn Mes’ûd’dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber ilk başlarda Beyt-i Makdis’e yönelerek namazlarını eda etmiştir. Daha sonra Kâbe’ye yönelmeye başlayınca Mekke’li müşrikler, ‘Muhammed dininde bir şaşkınlık yaşıyor, işte bakın, tekrar sizin kıblenize döndü ve sizin kendi dininden daha hayırlı bir din üzere olduğunuzu anladı. Sizin dininize dönmesi de yakındır.’ dediler. Bunun üzerine Allah (c.c.), “(Ey Muhammed!) Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram’a doğru çevir. (Ey mü’minler!) Siz de nerede olursanız olun, yüzünüzü Mescid-i Haram’a doğru çevirin ki zalimlerin dışındaki insanların elinde (size karşı) bir koz olmasın.

¹⁸⁶² Bakara: 2/97-101.

¹⁸⁶³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, II, 377-378; Süyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl fî Esbabü’n-Nüzûl*, 13-14; Coşkun, *Tefsirinin İlk Çağları Kur’ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 399-400.

Zalimlerden korkmayın, benden korkun. Böylece size nimetlerimi tamamlayayım ve doğru yolu bulasınız.”¹⁸⁶⁴ ayetini indirdi.¹⁸⁶⁵

Sahabenin ayetlerdeki sebebin hususi oluşunun ayet manasının umumiliğine engel olmadığına bilincinde oldukları görülmektedir. Abdullah İbn Ma’kıl şöyle rivayet etmektedir: “Kâb İbn Ucre’ye’...İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalırsa) fidye olarak ya oruç tutması ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir...”¹⁸⁶⁶ ayeti hakkında sordum. Dedi ki başımda bitler kaynaştığı halde Resûlullâh’a götürüldüm. Beni görünce, ‘Meşakkatin, bu gördüğüm seviyeye ulaşacağını zannetmezdim. Bir koyun bulabilecek misin? “Hayır” cevabını verdim. Bunun üzerine yukarıdaki ayet indi. Hz. Peygamber, ‘Üç gün oruç tut veya her fakire yiyecek vermek suretiyle altı fakiri doyur. Başını tıraş et.’ dedi. Bu ayet hassaten benim hakkımda nazil oldu ancak umumen hepimize şamildir.”¹⁸⁶⁷ dedi.

Berâ İbn Azib, “Sana, hilalleri soruyorlar. De ki: ‘Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah’a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.’”¹⁸⁶⁸ Bu ayet hakkında “Ensar, haccettikten sonra evlerine dönerler ve evlere arka kapılarından girerlerdi. Bir adam haccettikten sonra evine gelip normal kapıdan girdi. Bu durum etrafta konuşulunca bu ayet nazil oldu.”¹⁸⁶⁹ Câbir b. Abdullah, bu ayetin tefsir babında şunları belirtir: “Kureyşlilere ‘hums’ denilirdi. Hums Arapları ihramdayken evlere kapılarından girerlerdi. Ensar ve diğer Araplar ise ihramlı iken evlere kapılarından girmezlerdi.”¹⁸⁷⁰ rivayetinde bulunmaktadır.

Cabir İbn Abdullah’tan rivayet edildiğine göre “Evlenmeye güçleri yetmeyenler de Allah kendilerini lütfıyla zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar. Sahip olduğunuz kölelerden “mükâtebe” yapmak isteyenlere gelince eğer onlarda bir hayır görürseniz onlarla mükâtebe yapın. Allah’ın size verdiği maldan onlara verin. Dünya

¹⁸⁶⁴ Bakara: 2/150.

¹⁸⁶⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, III, 203.

¹⁸⁶⁶ Bakara: 2/196.

¹⁸⁶⁷ Muvatta, Hac: 239; Buhâri, Tefsir: 2, 32, Meğazi: 35, Tıb: 16; Müslim, Hac: 80, 85/1201; Tirmizî, Tefsir: 2/2977; İbn Mâce, Menasık: 8, 6/3076; Ebu Davud, Menasık: 43/1856; Nesâî, Menasık: 96/5, 194, 195.

¹⁸⁶⁸ Bakara: 2/189.

¹⁸⁶⁹ Müslim, Tefsir: 23.

¹⁸⁷⁰ Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 33.

hayatının geçici menfaatlerini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları buna zorlarsa bilinmelidir ki hiç şüphesiz onların zorlanmasından sonra Allah (onları) çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."¹⁸⁷¹ Bu ayetin nüzul sebebi hakkında şöyle açıklanmıştır: "Abdullah b. Übey b. Selül, cariyesinden fuhuşla para kazanmasını talep ettiğinden bu ayet nazil olmuştur."¹⁸⁷² Vahidî'de bu ayetle ilgili bir pasaj geçmektedir. "Übey b. Selül'ün esiri olan Kureyş'ten bir adam Bedir Savaşı'nda esir düşmüştür. Übey b. Selül, Kureyşî olan bu adamın Müslüman olan bir cariyesi (Muaze) ile zina etmesini istemiş ve cariyesini bu duruma zorlayarak dövmüştür. Übey b. Selül, cariyesinin Kureyşî olan adamdan hamile kalmasını ve çocuğun fidyesini ondan almasını istemiştir. Bundan dolayı Yüce Allah, '...iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın...' şeklinde buyurmuştur. Yani kendisine zorlandıkları şeyden Allah onlara mağfiret eder."¹⁸⁷³

"Siz (günahları işlerken) kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin, aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz. Lakin yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz."¹⁸⁷⁴ Abdullah İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre bu ayetin nüzul sebebi şöyle açıklanmıştır. "Kâbe'nin yanında iki Kureyşli bir kişi Sakifli veya ikisi Sakifli biri Kureyşli üç kişi toplanmıştır. Bunlar, şişman ve anlayış bakımından dar görüşte kimselerdi. Biri Allah'ın bizim konuştuğumuzu işittiğini zannediyor musunuz? diye sorunca diğerlerinden biri 'aşikâr konuşursak işitir. Gizli konuşursak işitmez' der. Üçüncü şahıs ise şöyle analiz yapar: 'Aşikâr konuştuğumuzda işitirse gizli konuştuğumuzda da işitir.' diye itirazını dile getirmiştir. Bunun üzerine Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: "Siz (günahları işlerken) kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin, aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz. Lakin yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz."¹⁸⁷⁵ Bütün bu örneklerle bakıldığında müşahade edilmektedir ki bir ayetin sebebi nüzulü bilirse o ayetin manası daha iyi anlaşılmaktadır. Bunun yanında ilahî emir ve yasakların hikmeti daha açık olur. Bu bakımdan sahabenin ayetlerin yorumundaki konumları çok önemlidir.

¹⁸⁷¹ Nûr: 24/33.

¹⁸⁷² Müslim, Tefsir: 29; Nesâî, Tefsir.

¹⁸⁷³ Geniş bilgi için bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XVII, 292; Vahidî, *Esbab-ı Nüzûl*, 366; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsiri'l-Me'sûr*, XII, 254.

¹⁸⁷⁴ Fussilet: 41/22.

¹⁸⁷⁵ Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, III, 1103; Müslim, *Münâfikûn*: 5.

Netice itibariyle sahabe, nüzulün şahidi, faili, soranı ve mezkûr konu hakkında cevap alıp veren kimseler olarak esbâb-ı nüzul ilminin doğmasına vesile olmuşlardır. Bu ilmin verileri daima sahabenin haberlerine dayandırılmış, daha sonraki dönemlerde gelişip sistemleşmiş ve kaynağını daima Kur'ân'dan almıştır.¹⁸⁷⁶

3.4.4.2. Mekkî - Medenî

Ulûmü'l-Kur'ân'dan olan ayetlerin Mekkî mi Medenî mi? olduğu hususunda âlimler arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Kimilerine göre Mekkî ayetler Mekke'de, Medenî ayetler ise Medine'de nazil olan ayetlerdir. Bazıları da Mekkî ayetler ehli Mekke'ye olan hitapken Medenî ayetler ise ehli Medine'ye olan hitaplar olarak tanımlamaktadır. Ancak en çok tercih edilen üçüncü bir görüş var ki o da şöyledir: Mekkî ayetler hicretten önce inen ayetler olurken, Medenî ayetler hicretten sonra inen ayetlerdir.¹⁸⁷⁷ Bütün bunların yanında ilahî metnin ayetlerinin bir kısmının Mekke'de bir kısmının ise Medine'de nazil olduğu tarihî bir vakıadır. Ancak Mekke'de nazil olan sûre veya ayetlerin Medine'de nazil olanlara nazaran üslup ve muhteva bakımından farklılık arz ettiği ifade edilmelidir. Mekke'nin tarihsel bağlamı ile Medine'nin tarihsel bağlamının birbirinden farklı olduğu görülmektedir.¹⁸⁷⁸

Kur'ân'ın anlam alanının sadece Mekke veya Medine ile sınırlı olmadığı malumdur. Ancak konjonktürel yapı anlamında Hz. Peygamber'in hayatı Mekke ve Medine dönemi olmak üzere iki ana kısımda değerlendirilmektedir. Bu minvalde her mekân, zaman ve zeminde inen ayetler, ilgili atmosferin ruhu ile hitap niteliğine sahiptir. Ayetlerin nerede, niçin ve ne zaman nazil olduğunu bilmek, ilahî muradın kastını kestirmek bakımından önem arz etmektedir. Sahabe, konu hakkında farklı rivayetlerde bulunmuşlardır. Abdullah İbn Abbas, *“Onlar, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır azaba uğrar.”* *“Kıyamet günü onun azabı kat*

¹⁸⁷⁶ A. Gül, “Sahabenin Ulûmü'l-Kur'ân'daki Yeri”, 408.

¹⁸⁷⁷ Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkılani, *el-İntisâr-li'l-Kur'ân*, (thk., Muhammed İsam), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2001, 248; Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 187; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 36; Neal Robinson, *Kur'ân'ı Keşfetmek Örtülü Bir Metne Çağdaş Bir Yaklaşım*, (çev., Süleyman Kalkan), Kuramer Yay., İstanbul 2018, 141-169, 171-254.

¹⁸⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz., Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, 109-120; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, 31-49; Hasan Yılmaz, “Kur'ân-ı Kerim'in Temel Muhtevası Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, Erzurum 2007, 2003-219.

kat artırılır ve horlanmış olarak orada ebedî kalır."¹⁸⁷⁹ ayetlerinin Mekke'de indiğini ifade etmektedir. Bu ayetler üzerine müşrikler şöyle serzenişte bulunurlar: 'Biz Allah'ın haram kıldığı nefse (cana) kıydık ve hoş olmayan şeyler yaptık. (Bundan sonra) Müslüman olmamızda bize herhangi bir fayda yoktur.' Akabinde Allah (c.c.) "*Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka. Allah, işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*"¹⁸⁸⁰ Bundan sonra Abdullah İbn Abbas, şu açıklamayı yapar: 'Ancak bir kimse İslam'a girip (onu) aklettikten sonra adam öldürürse, onun için artık tövbe olmaz.'¹⁸⁸¹ ayetini indirmiştir.

Yûnus Sûresi hakkında Abdullah İbn Abbas'tan iki farklı rivayet gelmiştir. Bazı rivayetleri sûrenin Mekkî olduğunu ifade ederken kimi rivayetler ise bu sûrenin Medenî olduğu yönündedir.¹⁸⁸² İbn Abbas, "*İçlerinden bir kişiye, 'insanları uyar ve iman edenlerin Allah katında değerli bir yeri bulunduğunu müjdele' diye vahiy göndermemiz insanlar için şaşılacak bir şey midir? Bir de inkâr edenler, 'Bu, kuşkusuz apaçık bir büyücü' demektedirler.*"¹⁸⁸³ ayetinin "Hz. Peygamber'e risalet verildiği zaman Arapların Allah'ın peygamberinin bir beşer olmasından yüce olduğu şeklindeki söylemlerine karşılık olduğunu belirtmektedir."¹⁸⁸⁴ Bu verilerden anlaşılmaktadır ki mezkûr sûrenin anlaşılmasında sahabe ayetin nerede nazil olduğunu ifade ederek açıklığa kavuşturmuştur.

Rivayette nakledildiğine göre sahabeden Abdullah İbn Abbas, "*Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.*"¹⁸⁸⁵ ayetinin Medine'de nazil olduğunu ve adam öldürme konusundaki son hüküm olduğunu¹⁸⁸⁶, buna mukabil katilin tövbe etmesi halinde affedileceğini ifade eden¹⁸⁸⁷ "*Onlar, Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapmazlar; haksız yere, Allah'ın dokunulmaz kıldığı insan hayatına kıymazlar, zina etmezler. Zira (bilirler ki) bunları işleyen kimse cezasını bulacak. Kıyamet gününde ona azabı kat kat verilecek ve alçaltılmış olarak o azap*

¹⁸⁷⁹ Furkân: 25/68-69.

¹⁸⁸⁰ Furkân: 25/70.

¹⁸⁸¹ Müslim, Tefsir: 19.

¹⁸⁸² Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, I, 47.

¹⁸⁸³ Yûnus: 10/2.

¹⁸⁸⁴ Vahidî, *Esbab-ı Nüzûl*, 289; Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 221.

¹⁸⁸⁵ Nisa: 4/93.

¹⁸⁸⁶ Buhârî, Tefsir: 17; Müslim, Tefsir: 54; Tirmizî, Tefsir: 5.

¹⁸⁸⁷ Geniş bilgi için bkz., Coşkun, *Tefsirinin İlk Çağları Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, 398-399.

içinde ebedî kalacaktır. Ancak tövbe edip inanarak erdemli işler yapanın durumu başkadır; Allah böylelerinin kötü hâllerini iyiye çevirecektir. Allah, çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.”¹⁸⁸⁸ ayetlerinin ise Mekke’de indirildiğini ifade etmiştir.¹⁸⁸⁹

Bütün bunlar göz önüne alındığında sahabe o dönemde sistemleşmeyen Mekkî ve Medenî konusu ile ilgili malumat vermiştir. Bu nakillerin ilerleyen süreçte bu ilmin sistemleşmesi için önemli veriler olduğu gözlemlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında sahabe, Kur’ân ilimlerinin oluşması için önemli katkılar sunmuştur.

3.4.4.3. Nasih - Mensuh

Nesh kelime olarak bir şeyin bir şeyi yok etmesi¹⁸⁹⁰; silmesi, iptal etmesi, değiştirmesi ve kopyasını çıkarması demektir. Güneşin karanlığı yok etmesi ve karanlığın güneşi örtüp yok etmesi gibi. Terim olarak ise dinî bir hükmün, kendisinden sonra gelen şer’i bir hükümle ortadan kaldırılmasıdır.¹⁸⁹¹ Bu açıdan bakıldığında nâsîh, hükmü kaldıran, mensûh ise hükmü kaldırılan anlamına gelmektedir. Mensuh ya sadece ayetin hükmü ya ayetin okunan lafzı veya ayetin hem hükmü hem de lafzıdır.¹⁸⁹² Bunların örneğini şöyle sıralamak mümkündür:

1- Hem metnin hem de hükmün nesh edilmesi. Enes b. Malik’ten rivayet edildiğine göre Tevbe Sûresi’nde, “لَوْ أَن لَّأَيْنِ آدَمَ وَادِيَيْنِ مِنْ ذَهَبٍ لَّابْتَغَىٰ لَّهُمَا ثَالِثًا وَلَوْ أَن لَّهُ ثَالِثًا”¹⁸⁹³ şeklinde bir ayeti Hz. Peygamber zamanında okuduklarını bildirmiştir. Ancak bu ayetin hem hükmen hem de lafzen nesh edildiği ifade edilmiştir.¹⁸⁹⁴

¹⁸⁸⁸ Furkân: 25/68-70.

¹⁸⁸⁹ Buhâri, Tefsir: 2.

¹⁸⁹⁰ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, III, 66-67.

¹⁸⁹¹ Rağîp İsfahânî, *Müfredat fî Ğaribi’l-Kur’ân*, 801; Şimşek, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, 86-87; Mer’î İbn Yûsufî’l-Kermî, *Kur’ân’da Nasih ve Mensuh*, (2. Baskı), (çev., Eyüp Aslan), Hak Yay., İstanbul, trz., 10.

¹⁸⁹² Ebü’l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*, (thk., Züheyr eş-Şâviş, Muhammed Ken’an), Mektebetü’l-İslamiyye, Beyrut 1984, 20.

¹⁸⁹³ Manası: “Âdemoğlunun bir vadi altını olsa ikinciye, iki tane olsa üçüncüyü ister. Üç tane olsa dördüncüyü ister. Âdemoğlunun gözünü ancak toprak doyurur.”

¹⁸⁹⁴ Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*, 21; İbn Hazm Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmet b. ez-Zahirî, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh fî Kur’ân-ı Kerim*, (thk., Abdülğaffar Süleyman Bundarî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1986, 9.

2- Hükümü baki metnin nesh edilmesi. Hz. Ömer ve Übey b. Kâ'b'dan¹⁸⁹⁵ gelen rivayete göre “الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيَا فَرَجُمُوهُمَا بِتَةِ نَكَالًا مِنْ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ”¹⁸⁹⁶ şeklindedir.¹⁸⁹⁷

3- Metni bakî ancak hükmün nesh edilmesi. Kur'ân-ı Kerim'de bunun örneği olarak “فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ”¹⁸⁹⁸ ayeti örnek teşkil etmektedir.¹⁸⁹⁹

Tefsir disiplininde ayetlerin neshi meselesi, ulemâ arasında ihtilaflı bir konu olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu konudaki en önemli bilgi kaynağının sahabe olduğu açıktır. Onlar, Hz. Peygamber'in en yakınında bulunmuş ve İslam'ı bizzat ondan öğrenerek içselleştirdikleri ilahi ve nebevi ilkeleri hiç şüphesiz kendilerinden sonraki kuşaklara nakletmişlerdir. Sahabenin verdiği malumat sonrakilere için önemli bir bilgi kaynağı olmuştur.¹⁹⁰⁰ Ancak bu dönemde ihtilaf mevzuu olmaya başlayan nesih meselesi, daha sonraki dönemlerde daha da giriftleşerek devam etmiştir. Çalışmanın bu bölümünde sahabenin neshe bakışı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Sahabe nesli için (bugüne kadar gelen rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla) nesih konusu çok önemsenmiştir. Hz. Ali, bir gün mescide gittiğinde bir kıssacının insanlara emir ve nehiylerden bahsettiğini görür. Hz. Ali, kıssacıya “Nasih ve mensuh ilmini biliyor musun?” şeklinde sormuş. Kıssacı “Hayır” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, kıssacıya şöyle telkinde bulunmuştur: “Kendini de başkalarını da helak ettin.”¹⁹⁰¹ Yine Hz. Ali'nin özel mushafına aldığı metin içi kişisel tefsir izahlarının¹⁹⁰² dışında nasih ve mensuh ayetlerini de mushaf metninin kenarlarına kaydettiği bilgisi geçmektedir.¹⁹⁰³ Burada sahabenin Kur'ân yorumu hakkında konuşurken nasih ve mensuh ile ilgili malumatın mutlaka bilinmesi gerektiği hususu dikkatleri çekmektedir.

Yine öldürülen kardeşinin diyetini aldıktan sonra mürtet olan Mükays b. Ebî Sabâbe hakkında “*Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebedî kalacağı*

¹⁸⁹⁵ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 196.

¹⁸⁹⁶ Manası: “Evli erkek ve evli kadın zina ettiklerinde Allah'tan kesin bir ceza olmak üzere onları recm edin. Aziz ve hâkim olan Allah'tır.”

¹⁸⁹⁷ Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 14; İbn Hazm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kur'ân-ı Kerim*, 9; Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 35; Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, II, 196.

¹⁸⁹⁸ Bkz., Bakara: 2/115, “Doğu da Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”

¹⁸⁹⁹ İbn Hazm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kur'ân-ı Kerim*, 9.

¹⁹⁰⁰ Demirci, *Nass- Olgu Bağlamında Kur'ân'da Sosyal Gerçeklik*, 75.

¹⁹⁰¹ Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 19.

¹⁹⁰² Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 59; Bayraktutan, *Kırâatlerde Müdrec Kavramı (Kavramın Kırâatlerde Kullanılıp Kullanılmamasının Mantığına Dair)*, 40-47.

¹⁹⁰³ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, III, 86.

cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."¹⁹⁰⁴ ayeti nazil olmuştur. İbn Abbas ve Abdullah İbn Ömer hariç sahabe ve tabiûn âlimlerinin bu ayetin kendisinden sonraki ayetle mensuh olduğuna dair görüş birliğinde oldukları rivayet edilmektedir.¹⁹⁰⁵ Bu ayet bazı sahabeler tarafından İbn Abbas'a sorulmuş, o da haksız olarak adam öldüren kimsenin tövbesinin kabul edilmeyeceğini belirtmiş, söz konusu âyetin, küfür dâhil her günahın tövbesinin kabul olacağını ifade eden nassları nesih veya tahsis ettiğini ifade etmiştir.¹⁹⁰⁶

Mücahid, Hz. Ali'nin aşağıdaki ayeti nesh kapsamında ele alıp bizzat şahit olduğu bir vakıa üzerine değerlendirdiğini nakletmektedir. *"Ey iman edenler! Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Şayet (sadaka verecek bir şey) bulamazsanız bilin ki Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*"¹⁹⁰⁷ Bu ayet hakkında Hz. Ali, Allah'ın kitabında öyle bir ayet vardır ki onunla benden önce hiç kimse amel etmedi. Benden sonra da etmeyecektir. Benim yanımda bir dinar vardı, onu on dirheme bozdurdum. Resûlullâh ile gizli bir konuşmamda bir dirhem sadaka veriyordum. O sırada bu ayet neshedildi. Böylece benden önce hiç kimse onunla amel etmedi. Neshedildiği için de benden sonra hiç kimse onunla amel edememiştir."¹⁹⁰⁸

Ali İbn Alkame, Hz. Ali'nin bu ayetle ilgili şöyle söylediğini nakletmektedir. *"Ey iman edenler! Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin.*"¹⁹⁰⁹ ayeti indiğinde Hz. Peygamber bana dedi ki: "Bu sadakanın bir dinar olmasına ne dersin?" Ben de dedim ki: "İnsanların buna gücü yetmez." Sonra dedi ki: "Yarım dinara ne dersin?" Ben yine dedim ki: "İnsanların buna da gücü yetmez." Resûlullâh dedi ki: "O zaman ne kadar olmalı?" Ben de dedim ki: "Bir arpa olsun." Bunun üzerine Hz. Peygamber buyurdu ki: "Sen mal bakımından mütevazı

¹⁹⁰⁴ Nisâ: 4/93.

¹⁹⁰⁵ Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 77.

¹⁹⁰⁶ Buhâri, Tefsir: 16.

¹⁹⁰⁷ Mücâdele: 58/12.

¹⁹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXII, 483; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru'l-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (thk., Muhammed Abdurrahman), Dâru'l-İhyâi Turasi'l-Arabi, Beyrut 1998, V, 190; Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, III, 451.

¹⁹⁰⁹ Mücâdele: 58/12.

birisin.” Bundan sonra Hz. Ali şöyle devam eder: “Akabinde bundan sonra gelen ayet nazil oldu ve Allah (c.c.) benimle bu ümmetten yükü hafifletti.”¹⁹¹⁰

Hz. Aişe, “Kur’ân’da nazil olan ayetler arasında on emzirme ayeti vardı. Sonra bu durum beş kez emzirme şeklinde neshedildi. Hz. Peygamber (s.a.s.), vefat edinceye kadar bu ayetler Kur’ân’da okunuyordu.”¹⁹¹¹ diye rivayet etmiştir.

Sahabeden Abdullah İbn Mes’ûd, “مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ” “Allah’ın *“Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah’ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?”*”¹⁹¹² ayetinin “مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا” “Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unuttursak” kısmı hakkında ‘Metnini bırakır, hükmünü değiştiririz’ derken¹⁹¹³; ayetin aynı kısmı için Abdullah İbn Abbas, ‘Size daha yararlı ve daha kolaylık sağlayacak bir hüküm getirmeden ayetin hükmünü bırakmayız ya da ona bedel olacak başka bir ayet getirmeyiz.’¹⁹¹⁴ demektedir.

Sahabe, ilk dönemden itibaren nasih ve mensuh ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Nasih ve mensuh kavramlarının ıstılâhi anlam kazanmasına önemli katkı sağlamışlardır.¹⁹¹⁵ Bunun yanında gerek kendi aralarındaki istişarelerde gerekse farklı kesimlerden gelen sorular üzerine konu hakkındaki görüşlerini, Kur’ânî hassasiyet ve bütünlük gözeterek ifade etmişlerdir. Bunun yanında nesh meselesi özellikle İslam’ın ilk asırlarında Kur’ân’da neshin mevcudiyeti neredeyse herkes tarafından kabul edilirken IV. (X.) yüzyılın ilk çeyreğinde vefat eden Mu’tezile âlimi Ebû Müslim el-İsfahânî’nin (ö. 322/ 934) buna karşı çıkmasının ardından konu tartışılır olmuştur.¹⁹¹⁶ Günümüze kadar da tartışılmaya devam edilmiştir.

¹⁹¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXII, 484.

¹⁹¹¹ Müslim, *Radâ’*: 24.

¹⁹¹² Bakara: 2/106.

¹⁹¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, II, 390; İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, I, 259.

¹⁹¹⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, II, 389; Süyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî t-Tefsiri’l-Me’sûr*, I, 255.

¹⁹¹⁵ A. Gül, “Sahabenin Ulûmü’l-Kur’ân’daki Yeri”, 402.

¹⁹¹⁶ Abdurrahman Çetin, “Nesh”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXII, 580; Nesh hususunda görüşler için bkz., Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmü’l-Kur’ân*, II, 30-31.

SONUÇ

Sahabe, Hz. Peygamber ile aynı zamanı, zemini, kültürel kodları paylaşan, onun dini, ilmi ve ahlaki tedrisatından geçen ve belki de en önemlisi vahyin inzalını fiili olarak gören ve yaşayan İslam toplumunun en seçkin, en değerli neslidir. Yine sahabe, Hz. Peygamberle birlikte olmanın önemini, değerini hatta avantajlarını, fitratlarına ve kabiliyetlerine muvafık en iyi şekilde değerlendiren, kişiliklerine yansıtan bir topluluktur. Zira toplumu oluşturan bireylerin kabiliyet, algı, anlayış bakımından homojen olmalarının imkânsızlığı gerçeğine bağlı olarak sahabenin kendi içinde farklı katmanlara sahip olduğu malumdur. Bir kısmı Peygamber'den veya sürekli Peygamberle birlikte olan bilge kişilerden aldıkları eğitimle dini vecibelerini yerine getirecek kadar bir bilgiye sahip sosyal hayatın farklı alanlarında olanlardır. Bazısı da inen vahiylerin ardına düşerek Hz. Peygamber'den daha derin bilgiler elde etme, onları kaydetme ve sonrakilere aktarma gibi ilmi bir karaktere ve misyona sahiptir. Bu misyonu yüklenenlerin en temel amacı da Kur'ân-ı Kerim'i daha iyi anlamak, hayata daha doğru tatbik etmek, Peygamberle birlikte topluma sahih bilgi aktarmak ve elde ettikleri birikimle bu hedefleri sonrakilere nakletmektir.

Sahabe dönemi ise Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan bir süreçtir ve nüzul döneminden farklı siyasal, sosyal, kültürel ve hatta dini niteliklere sahiptir. Söz konusu farklılıklara bağlı olarak bu tarihi kesit, önceki döneme göre fetihlerin genişlediği, yabancı unsurların dini ve kültürel nitelikleriyle İslam toplumuna katıldığı ve nihayetinde Peygamber zamanında görülmeyen birtakım köklü sorunların ortaya çıktığı bir devirdir. Sahabe bir yandan Peygambersiz bu döneme alışmaya çalışırken diğer yandan da onun bıraktığı ilahi metin ve tebyini olan sünneti ile sorunları aşmaya gayret sarf etmiştir. Bu çabayı ortaya koyarken veya sorunları çözmeye çalışırken sahabe, Hz. Peygamber'den gördüklerini, duyduklarını salt aktararak değil, analitik bir yaklaşımla "Hz. Peygamber aramızda olsaydı nasıl davranırdı ve nasıl bir çözüm ortaya koyardı?" sorularıyla en doğru sonucu elde etmeye çalışmışlardır. Böylece dönem içerisinde hem bazı ayetlerin anlamıyla ilgili ortaya çıkan müphemlikler hem de sosyal şartların ortaya çıkardığı sorunlar, öncelikle Kur'ân merkezli ele alınmış ve vahiy pasajları bu bağlamda değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu durum da doğal olarak sahabe tarafından ayetlerin farklı biçimlerde ve farklı perspektiflerle anlaşılmasını ve yorumlanmasını

beraberinde getirmiştir. İşte bu çalışmanın merkezinde yer alan temel mesele, ilk neslin Kur'ân'ı tefsir ve te'vil biçimlerinin ortaya konulması, söz konusu tefsir ve te'vil olgusunda tarihsel, siyasal, sosyal, dini gibi insanı şekillendiren ve yönlendiren unsurların etkileri, bunların çözümlenmeleri, değerlendirilmeleri ve sonraki nesillere bir anlama modeli sunup sunmadığının tespiti. Bahsi geçen konuların ele alındığı çalışmada ulaşılan bulguları şöyle ifade etmek mümkündür.

Sahabe neslinin Hz. Peygamber'in vefatından sonra öncelikli hedeflerinin, hayatlarının merkezinde yer alan Kur'ân'ı muhafaza altına almak ve ilahi metni sağlam bir şekilde sonraki nesillere aktarmak olduğu görülür. Nitekim son dinin kıyamete kadar sürdürülebilirliği bu metnin eksiksiz bir şekilde aktarılmasına bağlıdır. Bu bağlamda ilk dönemde yazılı malzemelerin toplandığı (cem') sonra toplumun genişlemesine bağlı olarak mushaf birliğinin (istinsah) oluşturulduğu ve vahyin tüm zamanlarda etkin olmasını sağlayacak bir metnin bu dönemde oluşturulduğu müşahade edilir. Böylece sahabe, bireysel-toplumsal ya da dini-dünyevi hayatın merkezinde yer alan ve onu şekillendiren vahyin anlaşılmasına, yorumlanmasına ve uygulanmasına imkân tanıyan bir metin ortaya koyarak önemli bir misyon yüklendikleri söylenebilir.

Bu metin merkezli faaliyetlerle birlikte sahabenin nebevi öğretiler çerçevesinde bir Kur'ân tasavvuru oluşturdıkları ve bu tasavvur eşliğinde Kur'ân'ı anlamaya ve yorumlamaya çalıştıkları görülür. Zira onlar için Kur'ân, lafız ve manasıyla ilahi kelim; lafzıyla (kıraatıyla) tefekkür edilen, içselleştirilen, ibadet edilen, nihayetinde vahiy merkezli kişilik inşa eden kutsal metin; anlamıyla da hayatın tüm alanlarını şekillendiren ilkeler bütünüdür. Böylece onların Kur'ân tasavvuru, birbirinden ayrılması mümkün olmayan lafız, mana ve eylem birlikteliği üzerine kuruludur. Buradan hareketle sahabenin Kur'ân'ı, üzerinde araştırma yapılacak, ilim üretilecek salt bir bilimsel metin olmaktan ziyade kalbi, zihni ve ameli şekillendiren kutsal bir metin olarak algıladıkları çalışmanın önemli tespitlerindendir. Sahabenin Kur'ân ile olan bu çok yönlü etkileşimleri ve anlama metotları, vahyin doğru anlaşılmasının yanında bilinçlenme ve bilinçlendirme açısından da sonraki nesillere önemli veriler sunduğu, ilahi metinle ilgili araştırma yapılırken ilahi metne nasıl davranılması ve yaklaşılması gerektiğine yönelik model oluşturduğu ifade edilebilir.

Hız. Peygamber, sahabeye Kur'an'ın anlamıyla ilgili ihtiyaç duyulduğu kadar bilgi aktarmıştır. Çünkü sahabe, Kur'an'ı Hız. Peygamber'in hem bilgi aktarımı hem de örnekliği üzerinden özümsediği için bu konuda herhangi bir sıkıntı yaşamamıştır. Ancak kendi dönemlerinde siyasal, sosyal ve kültürel şartlara bağlı olarak zuhur eden birtakım anlama sorunlarıyla karşılaştıkları, bu sıkıntıları Hız. Peygamber yanlarındaymış gibi nebevi hassasiyetleri ve ilkeleri ön planda tutarak çözmeye çalıştıkları da tarihi bir vakıadır. Gerek ortaya çıkan toplumsal sorunların gerek itikadi kaygıların ve gerekse öğrenmeye bağlı ilmi beklentilerin Kur'an merkezli çözülmesinde tebellür eden anlamsal çabaları gelişigüzel değil, daha sonraki süreçte sürekli gelişecek olan bir metodoloji ile gerçekleştirdikleri de diğer bir hakikattir. şöyle ki, yeni kültürel niteliklere sahip toplumlarla karşılaşan sahabe, muhatap oldukları sorunları, öncelikle Hız. Peygamber'in onay verdiği biçimde ilk Kur'an'ı Kerim, orada bulamadıkları çözümü sırasıyla sünnet ve rey ile aşmaya çalışırlar. Bu nebevi yöntemin yanında yabancı unsurların İslam'a girmesiyle ortaya çıkan dilsel sorunlara bağlı olarak tefsir ve te'vilde Arap divanını; ilahi metinde yer alan kıssalarla ilgili birtakım anlama problemlerini ya da daha detay bilgi elde etme merakını gidermek için de önceki dinlerin kutsal metinlerinde yer alan verileri (isrâiliyat) kullanırlar. Özellikle sahabenin teenni ile yaklaştığı ehli kitap geleneğinde var olan bu tarihsel birikimin (isrâiliyat), daha sonraki süreçte alanının genişlediği, tefsir literatüründe sıklıkla kullanıldığı ve hatta vahyin genel ilkelerine uygun olmayan bilgilerin bile referans olarak değerlendirildiği vurgulanmalıdır.

Sahabenin Kur'an'ı anlama biçimleri bilgi, birikim ve kabiliyetlerine göre farklılık arz etmiştir. Kendi lisanlarıyla nazil olan vahyin manalarını kavramaları kimi sahabe için kolay olurken kimileri için ise farklı anlama faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Nitekim bazıları ayetlerin manalarını salt zahiri anlarken bazıları ise lafızlardaki makasadı, insanların maslahatlarını ve seddi zeri düsturunu gözeterek yorumlama yoluna gitmişlerdir. Zira sahabe, mefsedeti engellemenin menfaati celb etmekten daha evla olduğunu kabul etmiştir. Bu anlayışa bağlı olarak onlar illet ve zaruret prensibini dikkate alarak ayetleri tefsir ve te'vil etmişlerdir. Dolayısıyla sahabenin maslahat merkezli yaptıkları yorum ve ictihatlardan şeriatın hedeflerini gözettikleri ve Müslümanların kolektif maslahatlarına uygun yorum/uygulamalar ve çıkarımlar yaptıkları sonucu çıkarılabilir. Ancak sahabenin, Kur'an'ın zahiri ve gai tefsirini

yaparken bilgisiz, delilsiz yorumlardan kaçındığı ve yukarda belirtilen metodolojiyi dikkate aldığı ifade edilmelidir.

Çalışmada elde edilen en önemli sonuçlardan biri belki de Mâtürîdî'nin ilahi metnin açıklanması ve yorumlanması noktasında tefsir kavramını, ayetlerin inişine şahitlik etmeleri ve vahyin iniş sebebinin neliğine vukufiyetleri dolayısıyla tefsir faaliyetini salt sahabe ile sınırlandırmasının ihtilaflı olduğunun tespiti. Zira Mâtürîdî'ye göre tefsir, "Allah (c.c.), bu ayette şunu kastetti" şeklinde kesin bir yargı gerektirir ve buna da ancak vahyin aktif olduğu süreçteki sahabe tanıklık edebilir. Dolayısıyla onun 'sahabenin ayetler hakkındaki beyanları tefsire denk gelir' şeklindeki izahı bir açıdan doğru olsa da sahabenin te'vil yapmadığı, ya da te'vilinin de tefsir olduğu şeklinde bir çıkarıma alan açar. Çünkü çalışmada yer verilen birçok örnekte görüldüğü gibi, sahabenin, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinde yer yer tev'il mekanizmasını aktif bir şekilde kullandığı dikkati çeker. Özellikle İslam topraklarının genişlemesi sonucunda siyasi, sosyo-kültürel ve iktisadi etmenler sahabeyi ayetleri anlama ve yorumlamada rey'e yönelttiği ve bu durumun da te'vil faaliyetini doğurduğu görülür. Bunun yanında sahabe dönemi tefsir mefhumunda, Kur'ân ve Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin; te'vil kavramında ise öznenin ön plana çıktığı ve sahabenin yorum merkezli bir faaliyet gerçekleştirdiği müşahade edilir.

Sahabe arasındaki bu kadar farklı yaklaşımlara rağmen ilahi metni anlama ve yorumlamada onları öne çıkaran birtakım ortak niteliklerin var olduğu görülür. Kullandıkları ortak dil, bulundukları mekân, yaşadıkları kültür, süregelen gelenek, olaylar karşısındaki eleştirel bakışları, vakıların tarihi arka planına vukufiyetleri, vahyin tarihsel bağlamına hâkim olmaları, girift konularda şurâ ile karar almaları, Kur'ân ile yoğun hemhal olmaları ve Arap örf-adetleri ile nazil olan ayetler arasında münasebet kurmaları/mecz etmeleri ayetleri tefsir etmelerine katkı sağlayan önemli hususlar olduğu söylenebilir.

Çalışmada sahabe döneminde Kur'ân'ın baştan sona bir bütün olarak tefsir edilmediği tezinin çok genellemeci bir yaklaşım olduğu, asıl itibariyle bunun doğru olmayabileceği bulgusuna ulaşılmıştır. Mesele kibar-ı sahabe açısından değerlendirildiğinde vakıa, Kur'an'ın tamamının tefsir edilmediğidir. Ancak konu siğar-ı sahabe bakımından ele alındığında ise bu tezin geçerli olmadığı açıktır. Zira fetihlerle

birlikte İslam devletinin hâkimiyetine giren farklı kültürlerle sahip insanların (mevali) ilahi metni anlama ve öğrenme istekleri sahabeyi Kur'ân'ı tefsir etmeye yöneltmiştir. Bu açıdan sahabe metodik bir şekilde mezkûr kültürel ve siyasi faktörlerle birlikte Kur'ân'ı tefsir etmeye mecbur kalmıştır, denilebilir. Şöyle ki, bu bölgelerde ortaya çıkan çok kültürlülüğün Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırma ihtiyacını ziyadesiyle hissettirmiştir. Burada özellikle günümüze ulaşmasa da mezkûr sebeplere bağlı olarak sahabenin baştan sona tefsir yaptığı ifade edilebilir. Özellikle bize gelen nakillerde Mücahid b. Cebr'in, Abdullah İbn Abbas'a Kur'ân'ı baştan sona arz ettiği ve her ayette durup mutâala/tefsir ettikleri, bu yargıyı güçlendiren önemli verilerdendir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı bir bütün olarak tefsir etmemesi de sahabenin tefsir faaliyetlerinin alanını genişleten önemli bir husustur. Çünkü eğer Hz. Peygamber ilahi metnin tamamını tefsir etmişse o zaman sahabenin Kur'ân yorumu noktasında sarf ettikleri sözler boşa kalmış olacak ki bu da hem akli hem de nakli verilerle çelişir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin ihtiyaç oranında yaptığı tefsirinin yanında sahabe, hem nebevi tecrübeden yararlanarak hem de toplumsal ve kültürel şartlara bağlı olarak Kur'an'ı, farklı metotlar kullanarak tefsir ve te'vil etmişlerdir.

Nüzûl döneminde vahiy aktif olduğu için sosyal hayatın hemen her karesinde ihtilaf ve açmazlar minimum düzeydedir. Ancak Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra özellikle siyasi ihtilafların ortasına düşen sahabe nesli, Peygambersiz yaşama uyum sağlamada güçlük çekmişlerdir. Doğal oryantasyon sürecinde ortaya çıkan problemlere Kur'ân otoritesi çerçevesinde çözümler aramış, burada herhangi bir cevap alamadıkları takdirde Hz. Peygamber'in sünnetine başvurmuşlardır. Sahabe için tefsirde böyle bir referans hiyerarşisi söz konusu iken sahabe sonrası nesil için ise sahabe tefsiri, temel kaynaklar arasında sünnetten sonra üçüncü sırada yerini alır. Buna bağlı olarak mevkuf tefsir rivayetleri, sahabenin tâbiîn neslinin sorularına verdiği cevaplardan müteşekkildir. Bu açıdan mesele tahlil edildiğinde tefsir müktesebatının neredeyse çoğunun sahabe nesline dayandığı sonucuna varılabilir.

Sahabenin ulumu'l Kur'ân'a kaynak teşkil eden birtakım verileri aktardıkları daha sonra sahabenin aktardığı bu malumatın Kur'ân ilimlerine kaynak teşkil ettiği müşahede edilmektedir. Diğer yandan ilk dönemden itibaren tarihin farklı dönemlerinde sahabeye yönelik farklı bakış açılarının sebep veya sonuç itibarıyla tefsirde önemli bir işleve sahip olduğu görülür. Bu bakış açısına bağlı olarak ekollerin sahabeden nakledilen

haberlere yüklediği anlam ve değer de farklılık gösterir. Örneğin Ehl-i sünnet tefsir anlayışında, tarihi yorumlama ve kavrayışında sahabe, merkezi konumda yer alır ve aktarılan haberler bilgi değeri taşır; aksi tavırlara yani diğer fırkaların sahabeye karşı ta'n ve tekfir gibi tavırlarına da sert şekilde karşılık verilir. Sünni olmayan gruplar ise sahabeye ve nakledilen bilgilere daha ihtiyatlı yaklaşır ve kendi yaklaşımlarına uygun olanları ve bilgileri tercih eder. Yani sahabenin tefsire dair aktardıkları ve kişisel olarak ortaya koydukları birikim, sonraki nesiller için mutlak bilgi değeri taşımaktan ziyade mezhebi aidiyetler ve ilkelere göre anlam taşır.

KAYNAKÇA

- A'zami, M. M., *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (4. Baskı), (trc., Ömer Türker & Fatih Serenli), İz Yay., İstanbul 2018.
- Abdulali & Abdurrahman Adil, *el-Müfessirune mine's-Sahabeti Cem'ân ve Diraseten Vasfiyyeten*, Dirasetu'l-İlmiyyeti, Riyad 2016.
- Abdulgaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru's-Şamiyye, Beyrut 1996.
- Abdullah, Müsaid Müslim, *Eseru't-Tatavvuri'l-Fikrî Fi't-Tefsir Fi'l-Asri'l-Abbasi (Gelişme Döneminde Tefsir)*, (çev., Muhammed Çelik), Akademi Yay., İzmir 2006.
- Abdussettar, Fethullah Said, *el-Medhelu ile't-Tefsiri'l-Mevzuî*, Daru't-Tevzi' ve'n-Neşri'l-İslami, Kahire 1991.
- Abdussettâr, Hamit, "Sahabe Tefsiri Üzerine", (trc., Ömer Dumlu), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), 1992, 359-374.
- Addar, Sıdkı Cemil, *Sahihu'l Buhâri*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Aka, İsmail ve Dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1992.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (13. Baskı), İnkılap Kitapevi, İstanbul, ts.
- Akbaş, Mehmet, "Sahabenin Eleştiri Anlayışı", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tehammül Ahlakı*, Ensar Yay., İstanbul 2019, 62-72.
- Akbulut, Ahmet, "Hz. Muhammed Sonra İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4, (2), 2006, 1-10.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Pozitif Matbacılık, Ankara 2001.
- Akgün, İbrahim, Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 2013, 55-80.
- Akgün, İbrahim, *Kur'ân'da Tefekkür*, (Basılmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa 2000.

- Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsir ve Kavâ'idüh*, (5. Baskı), Dârun-Nefâis, Beyrut 2008.
- Akpınar, Betül, *İbn Kesir Tefsirinde Sahabenin Ayet İktibasları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2018.
- Aksu, Ali, "Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstişare, Emri bi'l-Ma'ruf Nehyi Anil-Münker ve Muhalefet Kavramları Bağlamında)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (2), 2001, 203-228.
- Aksu, Ali, *Emevilerin Irak Valisi Haccâc b. Yusuf*, Kudema Yay., İstanbul 2020.
- Albayrak, Hâlis, "Müphemâtu'l-Kur'ân İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *AÜİF Dergisi*, Ankara, 32, 1992, 15-182.
- Albayrak, Hâlis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri)*, (8. Baskı), Şule Yay., İstanbul 2018.
- Alkahwaji Anas, "Sâhabe Görüşlerinin Farklılığı ve Bu Farklılığa İlişkin Meseleler", *PAU İlahiyat Fakültesi Dergisi (pauifd)*, 5, (10), 2018, 248-283.
- Alkış, Muhammed Sadullah, "Cahiliye Dönemi Arap Toplumunun Asabiyet Algısı ve İlk Dönem İslam Toplumuna Yansımaları," *II. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu*, Samer, Kahramanmaraş 2020, 277-292.
- Altuntaş, Abdurrahman, "Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir", *Uluslararası "İslami İlimlerin Teşekkülü ve İslami İlimler Arası İlişkiler" Sempozyumu*, (28-30 Nisan), Kırgızistan 2014, 17-26.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (thk., Ali Abdulabri Atiyye), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâi Raşidin Dönemi)*, (8. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2013.
- Apak, Âdem, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (1. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017.
- Apaydın, H. Yunus, "Humus" *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, 365-369.

- Apaydın, H. Yunus, “Sahâbî Kavli” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 500-504.
- Arı, Mehmet Salih, “Üsâme b. Zeyd,” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 361-363.
- Arslan, İhsan, *Hiz. Peygamber ve Sahabe Örneğiğinde İslam’da Eleştiri Kültürü*, (1. Baskı), Okur Akademi Yay., İstanbul 2016.
- Arslan, Yahya, *Kur’ân’ı Kâinat ve İnsan Kitabı İle Anlama ve Yorumlamanın İmkânı* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum 2022.
- Askalâni, İbnü Hacer, *el-İsâbe*, (trc., Seyfullah Erdoğmuş), Sağlam Yay., İstanbul 2011.
- Aslan, Nasi, “Gâî Yorum/Makâsıd Açısından Hiz. Ömer’in Sevad Arazisi İle İlgili Uygulamasına Yönelik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18, (2), 2018, 690-717.
- Ata, Mehmet Mahfuz, “Örnekleriyle Hiz. Peygamber, Sahabe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, (62), 2019, 1666-1676.
- Atay, Hekim, “Tarihi Süreçte Ulûmü’l-Kur’ân Kavramının Teşekkülü”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1) , 2019, 123-146.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “İslâm Tarihinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)”, *İSTEM*, 14 (7), 2009, 41-59.
- Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., ys., 1974.
- Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, ys., 1988.
- Atmaca, Gökhan, *Hiz. Ömer’in Kur’ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, Rağbet Yay., İstanbul 2011.
- Atmaca, Gökhan, “Nüzûl Sürecinde Bir Muhatab Olarak Hiz. Ömer ve Muvâfakatları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, (1), 2010, 43-67.
- Avcı, Casim, “Hilafet”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVII, 539-546.
- Avcı, Casim, “Kûfe”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, XXVI, 339-342.
- Ay, Mahmut, “İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 2011, 103-148.

- Ayar, Kenan, *Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'an'ın Rolü*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017.
- Aybakan, Bilal, “Şâfiî”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2010, XXXVIII, 223-233.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye bin Ebî Süfyan*, (1. Baskı), Fecr Yay. Ankara 1990.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyat Hicri 6. Asrın Başlarına Kadar*, DİB Yay., Ankara, ts.
- Aydın, Hakan, *Sebebi Nüzûl Bağlamında Sahabeye Atıfta Bulunan Ayetlerin Tahlili ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE., Sivas 2003.
- Aydın, İsmail, “İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü,” *EKEV Akademi Dergisi*, 15, (48), 2011, 117-132.
- Aydın, Mustafa, *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*, (1. Baskı), Açılım Kitapevi, İstanbul 2011.
- Aydın, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi-İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, (3. Baskı), Pınar Yay., İstanbul, 2015.
- Aydınlı, Abdullah, “Adâlet”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1988, I, 344.
- Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıcından IX. Asrın Başlarına Kadar)*, (3. Baskı), Çizgi Kitabevi, Konya 2016.
- Azizova, Elnure, “Ukâz”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 61-62.
- Azizova, Elnure, “Vâdilkurâ”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 421-423.
- Azizova, Elnure, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (2. Baskı), TDV Yay., Ankara 2017.
- Bacak, Nigâr, *İmamiyye Şiası'nda Sahabe Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, SBE., Konya 2009.
- Bağcı, H. Musa, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu –Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı-*, (1. Baskı), Avrasya Yay., Ankara 2004.
- Bağcı, Musa, *Hadis Tarihi ve Usulü*, (1. Baskı), Bilay Yay., Ankara 2018.

- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delîl*, (thk., Ammaddin Ahmet Haydari), (1. Baskı), Müessesetu'l-Kutubi'l Sekafîyyeti, Lübnan 1987.
- Bâkılani, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed, *el-İntisâr-li'l-Kur'ân*, (thk., Muhammed İsam), Daru İbn Hazm, Beyrut 2001.
- Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2009, XXXVII, 469-470.
- Bal, Faruk, *Arap Yarımadası'nda Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, Beka Yay., İstanbul 2015.
- Basrî, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Ali b. Ebi'l-Ferec el-Hasan, *el-Mu'temedu fî Usûli'l-Fıkh*, (nşr., Halil Meys), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Baş, Erdoğan, "Kur'ân'ı Anlamada Farklı Bir Sima Hz. Ömer", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 313-326.
- Bayram, İbrahim "İmam Mâturîdî'nin Sahâbe Tasavvuru", *Kader*, 21, (2), 2023, 655-685.
- Başar, Serpil, "Hanım Sahâbilerin Kur'ân'ı Anlama Metodu", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 354-380.
- Bayraktutan, Osman, *Kırâatlerde Müdrec Kavramı (Kavramın Kırâatlerde Kullanılıp Kullanılmamasının Mantığına Dair)*, Sonçağ Yay., Ankara, 2023.
- Bayraktutan, Osman & Demirkol, Nihat, "Sahabe ve Tabiîn Döneminde Kur'ânî Bazı Kavramlara Yapılan Yorumlara Dair Değerlendirmeler (Garîbu'l-Kur'ân İlmi Bağlamında)," *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, (30 Kasım), Iğdır 2018, 181- 193.
- Bedri, Abdullah Ebu Suudi, *Tefsiru'l es-Sahabeti*, Darubnü Hazm, Beyrut 2000.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Muhtasaru'l-Tefsiri'l-Begavî* (Abdullah b. Ahmed b. Ali Zeyd), Dâru's-Selam, Riyad 1996.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Şerhu's-Sünne*, (thk., Zübeyr eş-Şâviş & Şuayb el-Arnâvût), el-Mektebetü'l-İslâmî, Dimeşk 1983.

- Bekiryazıcı, Eyüp, *Sahabe ve Tebliğ Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 1995.
- Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmet b. Yahyâ b. Cabir b, *Ensâbu'l-Eşrâf*, (thk., Süheyl Zekkâr & Riyad Zirikli), (1. Baskı), Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1996.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fûtühü'l-Büldân*, Mektebetü'l-Hilal, Beyrut 1988.
- Benli, Yusuf, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı,” *Tartışmalı İlmi Toplantı Dizisi* (27-28 Nisan), Ensar Vakfı Yay., 2013, 401-442.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâye ilâ Sebîli'r-Reşâd 'alâ Mezhebi's-Selef ve Aşhâbi'l-Hadîs*, (thk., Ahmed Asım Katib), Daru'l-Afâkil- Cedide, Beyrut 1981.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru'l-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (thk., Muhammed Abdurrahman), Dâru'l-İhyâi Turasi'l-Arabî, Beyrut 1998.
- Bikâî, Burhâneddîn Ebu'l-Hasan İbrahim b. Ömer, *Nazmü'd-Durer fî Tenâsübi'l-âyâti ve's-Süver*, Dâru'l-Kutubi'l-İslami, Kahire ts.
- Bilgiz, Musa, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları*, (1. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2020.
- Bilgiz, Musa, *Kur'ân'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)*, (2. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2018.
- Birişik, Abdülhamit, “Tefsir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2011, XXXX, 281-290.
- Birişik, Abdülhamit, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 132-135.
- Bozkurt, Nebi & Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2003, XXVIII, 555-563.
- Bozkurt, Nebi & Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2003, XXVIII, 305-311.
- Bozkurt, Nebi, “Hâfız” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1997, XV, 74-78.

- Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., Isparta 2009.
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepler Tarihi*, (2. Baskı), DİB Yay., Ankara 2016.
- Büyük, Enes, “Reyle Tefsiri Yasaklayan Rivayet bağlamında Rey-Tefsir İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19, (2), 2019, 663-671.
- Büyük, Enes, “Sahabe Tefsirinde Hakiki İhtilaf Problemleri ve Gerekçeler”, *İlahiyat Tetkikler Dergisi*, 51, (I), Haziran 2019, 107-126.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Aklının Oluşumu*, (çev., İbrahim Akbaba), (1. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2019.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Siyasal Aklı*, (çev., Vecdi Akyüz), (2. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2020.
- Can, Hakan, “Hz. Muhammed’in Sahabe ile İstişaresi ve Sahabenin Bazı Konularda Hz. Muhammed’e Yaptığı İtirazlar”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 2019, 249-265.
- Canikli, İlyas, *Siyasi Düşüncenin Oluşumunda Hadislerin Rolü-Sünni Hadis Literatüründe Hilafet Problemi-*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Abdullah b. Mes’ud, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, I, 1988, 114-117.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Garîbü’l-Kur’ân”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 379-380.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 9, (6), 1962, 39-45.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, AÜ Yay., 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, (6. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, (28. Baskı), TDV Yay., Ankara 2016.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmet b. Ali er-Razi, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, (thk., Adusselam Muhammed Ali Şahin), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1994.

- Cessâs, Ebubekir Ahmed b. Ali er-Razi, *el-Fusûl fil-Usûl*, (2. Baskı), Vuzaretu'l-Evkâf, ys., 1994.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, ys., 2001.
- Cirit, Hasan, "Kussâs", *DİA*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 463-465.
- Coşkun, Muhammed, *Tefsirinin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, İFAV Yay., İstanbul 2019.
- Cündioğlu, Dücane, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, (3. Baskı), Kapı Yay., İstanbul 2011.
- Cündioğlu, Dücane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, (5. Baskı), Kapı Yay., İstanbul 2014.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif, *et-Ta'rîfât*, (thk., Komisyon), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Çağatay, Neşet, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yay., Ankara 1957.
- Çağlar, Garip, "Übey b. Ka'b'ın (ö. 22/643) Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler," *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe-III – Sahabe ve Dirayet İlimleri, Tartışmalı İlmi Toplantısı*, (30 Eylül-01 Ekim), 2017, 633-656.
- Çağrııcı, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1991, III, 453-455.
- Çağrııcı, Mustafa, "Dostluk" *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 1994, IX, 511-513.
- Çağrııcı, Mustafa, "Fazilet", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1995, XII, 268-271.
- Çağrııcı, Mustafa, "Fitne", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 156-159.
- Çağrııcı, Mustafa, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, (1. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017.
- Çakan, İsmail Lütfi & Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, T.D.V.Yay., İstanbul 1988, 76-79.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, (47. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2019.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Sahabe Kivâmı*, (7. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2020.

- Çakın, Kâmil, İlk Hicri Asırda Hadis Karşıtlığının Nedenleri, *İlahiyat Akademi: İlahiyat Akademi Dergisi*, (7-8), 2008, 55-82.
- Çalışkan, İsmail, “Tefsirde Sahabe İhtilafları” XII. *Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs Sivas 2015), 217- 242.
- Çalışkan, İsmail, “Vahiy-Olgü-İnsan İlişkileri Bağlamında Hz. Aişe”, *Mü’minlerin Annesi Hz. Aişe (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, (edt., Ali Aksu), Sivas 2017, 185-211.
- Çalışkan, İsmail, *Tefsir Usûlü*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur’ân-ı Hâkim ve Meâli Kerim (Tefsirli Kur’ân Meali)*, (Yayına Hazırlayan, M. A. Yekta Saraç), Risale Yay., İstanbul 2015.
- Çap, Sabri, “Hz. Peygamber’in Sahabeyi Sonraki Nesillere Model Olarak Hazırlaması”, *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*, 26-27 Nisan, Kahramanmaraş, 2, 2018, 326-338.
- Çelebi, İlyas, “Gayb”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 404-409.
- Çelebi, İlyas, “Mu’tezile”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2020, XXXI, 391-401.
- Çetin, Abdurrahman, “Nesh, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXII, 579-581.
- Çetin, Abdurrahman, “Tilavet”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXI, 155-157.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, (2. Baskı), Dergâh Yay., İstanbul 2012.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur’ân-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, (3. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2013.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, “Mu’tezilede Akıl Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (9), 1964, 50-61.
- Çüçen, Abdükdir, *Felsefeye Giriş*, (5. Baskı), Asa Yay., Bursa 2008.
- Dağ, Mehmet, “Kıraât İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-” *Marife*, 7, (2), 2007, 57-110.

- Dağ, Mehmet, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul 2011.
- Dalkılıç, Mehmet, “Sembolik Anlatımın Siyasal Bir Araç Olarak İşlevselleşmesi ve Bâtını Mezheplerde Gizli Dil”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5, (3), Samsun 2005, 125-142.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdірrahmân b. el-Fazl, *Sünen-i Dârimî*, (thk., Hüseyin Selim), Dâru'l-Muğni, Suud 2000.
- Demir, Abdullah, *İmâmiyye Şîası'nda Sahabe Tasavvuru*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2022.
- Demir, Şehmus & Yılmaz, Hasan, “Kur’ânî Konu, Kavram ve Sure Tefsirine Metodik Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi*, 7, (14), 2003, 113-124.
- Demircan, Adnan, “Haricî Tarihi ile İlgili Kaynaklar”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2017, 3, (1), 68-75.
- Demircan, Adnan, *Arap- Mevâlî İlişkisi*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2015.
- Demircan, Adnan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2015.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2014.
- Demircan, Adnan, *Kur’ân’ı Nüzûl Dönemiyle Okumak*, Fecr Yay., Ankara 2020.
- Demircan, Adnan, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, (1. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2020.
- Demirci, Muhsin, *Günümüz Tefsir Problemleri*, İFAV Yay., (2. Baskı), İstanbul 2018.
- Demirci, Muhsin, *Ku’ân’ın Ana Konuları*, (15. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2017.
- Demirci, Muhsin, *Kur’ân Müteşabihleri Üzerine*, (1. Baskı), Birleşik Yay., İstanbul 1996.
- Demirci, Muhsin, *Kur’ân Tarihi*, (4. Baskı), MİFAV Yay., İstanbul 2011.
- Demirci, Muhsin, *Nas - Olgu Bağlamında Kur’ân’da Sosyal Gerçeklik*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.

- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, (48. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2017.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (6. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2017.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, (17. Baskı), MİFAV Yay., İstanbul 2012.
- Demircigil, Bayram, “Sahabenin Ayet İktibaslarının Bağlam Yönünden İncelenmesi” *Diyanet İlmi Dergi*, 58, 2022, 507-544.
- Demirkol, Nihat, *Kur’ân’a Göre Vahdet Olgusu Kavramsal Çerçevesi-Alanı-Temelleri*, (1. Baskı), Sonçağ Akademi, Ankara 2022.
- Deylemî Ebû Şücâ’ Şirûye b. Şehredâr b. Şirûye, *el-Firdevs bi Me’sûri’l-Hitab*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Dinç, Ömer, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, İSAM Yay., İstanbul 2022.
- Doğan, Mehmet Zahir, *Sahabenin Dirayet Tefsiri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri 2019.
- Döndüren, Hamdi, “Îlâ”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 61-62.
- Draz, Abdullah, *Kur’ân’a Giriş*, (6. Baskı), (çevr., Salih Akdemir), Otto Yay., Ankara 2016.
- Duman, M. Zeki & Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, 401-408.
- Duman, M. Zeki, “Kur’ân’ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Kayseri 1985, 289-309.
- Duman, M. Zeki, *Beyânu’l-Hak, Kur’ân-ı Kerim’in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2008.
- Duman, M. Zeki, *Nüzulünden Günümüze Kur’ân ve Müslümanlar*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 1997.
- Dumlu, Ömer, *Kur’ân Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yay., İzmir 1998.
- Durmuş, İsmail, “İktibas,” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 52.
- Durmuş, İsmail, “İstişad”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXI, 396-397.

- Durmuş, İsmail, “Şiir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2010, XXXIX, 144-154.
- Durmuş, Zülfikar, “Kur’ân-ı Kerim’de Uluslararası İlişkiler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi II*, (2), 2002, 207-229.
- Durur, Mehmet Ali, *Abdullah İbn Abbâs’ın Kur’ân’ı Tefsiri ve Tefsirde Dilbilimsel Tercihleri* (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi SBE., Malatya 2019.
- Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b., *Kitâbu’l-Musannef fî Ehâdisi ve’l-Âsârî*, (thk., Kemal Yusuf Hut), Dâru’l-Tâc, Lübnan 1989.
- Ebu Akil Lebid b. Rebiâ Mâlik b. Ca’fer el-Âmîrî el-Câ’ferî, *Dîvânü Lebid b. Rebiâ el-Âmîrî*, Dâru’l-Mâ’rife, ys., 2003.
- Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman, *Kitâbü’l-Mesâhif*, (thk., Muhammed b. Abduh), el-Fâriku’l-Hâdis, Kahire 2002.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş ‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, (thk., Ebu Turab Adil ibn Muhammed, Ebi Amr İmameddin İbn Abbas), Dâru’t-Tasil, 2015.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahrü’l Muhît*, (thk., Sıdkı Muhammed Cemil), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1999.
- Ebû Muhammed b. Ebi Hatim, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, Mektebetü’l-Nezar, Suud 1993.
- Ebû Talib el-Mekki, Muhammed b. Ali b. Atiyetü’l-Haris, *Kütü’l-Kulûb fî Mu’âmeleti’l-Mâhbûb ve Vafsi Târiki’l-Mürîd İlâ Makâmi’t-Tevhid*, (thk., Asım İbrahim el-Kiyali), Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân*, (thk., Muhammed Fuat Sezgin), Mektebetü’l-Hanci, Kahire 1962.
- Ebû Yûsuf, Ya ‘kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *Kitâbu’l-asâr*, (thk., Ebu’l-Vefa), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensari, *Kitâbu’l Harac*, (thk., Taha Abdurrauf Sa’d & Sa’d Hüseyin Muhammed), (1. Baskı), el-Mektebetu’l-Ezheriyye, ys., ts.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İmam Şafîî*, (trc., Osman Keskioglu), DİB Yay., Ankara 1987.

- Ebu Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, (çev., Sıbğatullah Kaya), Çelik Yay., İstanbul 2011.
- Ebû Zeyd, Nasr Hamid, “Tarihte ve Günümüzde Kur’ân Te’vili Sorunsalı”, (trc., Ömer Özsoy), *İslami Araştırmalar*, 19/1-4, 1996, 24- 44.
- Ece, Hüseyin K., *İslam’ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 2000.
- Efendioğlu, Mehmet, “Mu’tezile’nin Sahabeye Dayandığı İddiasının Tahlili”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 8, (1), 2015, 7-21.
- Efendioğlu, Mehmet, “Sahabe”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 491-500.
- Efendioğlu, Mehmet, “Rubeyyi’ bint Nadr”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 179.
- Efendioğlu, Mehmet, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler Tartışmalar-Gerçekler*, (4. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2009.
- Ehdel, Muhammed Abdurrahman Şemile, *eş-Şi’ru fi Da’vu’l-Şeriatî’l-İslamiyye*, Camiatu’l-İslamiyye, ys., 1977.
- Elik, Hasan, *Kur’ân’ın Korunmuşluğu*, (5. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2021.
- Elik, Hasan, “Sahabe ve Sonraki Müslümanların Kur’ân’a Muhatap Oluş Keyfiyetinin O’nu Anlamaya Etkisi”, *Sahabe ve Kur’ân Sempozyumu*, Sivas 2016, 67-82.
- Emin, Ahmed, *Fecru’l-İslam*, (trc., Ahmet Serdaroğlu), Kılıç Kitapevi, Ankara 1976.
- Emînî Abdülhüseyin Ahmed, *el-Ğadir fi’l-Kitab ve’s-Sünne ve’l-Edeb*, Müessesetü’l-Alemî, Beyrut 1993.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, (5. Baskı), Elis Yay., Ankara 2009.
- Enes, Ebu Abdillâh Malik b., *el-Muvatta’*, Daru’l-İhyâyi’l-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1985.
- Erbaş, Muammer, “Sünnet Kur’ân’a Kâdîdir Sözü’nün Teorik ve Pratik Değeri”, *Marife*, 7, (2), 2007, 111-139.
- Erdal, Muhammet Ali , *Hiz. Ömer’in Tefsir Rivayetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, SBE., Adana 2011.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, (7. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2019.

- Eren, Şadi, “Kur’ân’ın Bütünlüğü ve Tefsirde Tenevvü’ İhtilafı”, *EKEV Akademi Dergisi*, I, (2), 1998, 23-32.
- Eren, Şadi, *Bediüzzaman Said Nursiden Fıkhi Tespitler*, Fohant Yay., İstanbul 2022.
- Eren, Şadi, *Kur’ân’ı Anlamada Farklı Yaklaşımlar*, Nesil Yay., İstanbul 1998.
- Eren, Şadi, *Tartışılan Âyetler (Günümüz Tefsir Problemleri ve Çözüm Önerileri)*, (1. Baskı), Rağbet Yay., İstanbul 2019.
- Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VIII, 42-45.
- Erkal, Mehmet, “Öşür”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 97-100.
- Erkal, Mehmet, “Zekât”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2013, XXXIV, 197-207.
- Erten, Mevlüt, “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015), 171-196.
- Erten, Mevlüt, *Nass-Yorum İlişkisi*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.
- Erul, Bünyamin, “Hz. Aişe’nin Metin Tenkitinde Kullandığı Yöntem”, *Zerkeşi, Hz. Aişe’nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, (5. Baskı), Otto Yay., Ankara 2012.
- Erul, Bünyamin, “İlk Dönem Kur’ân Okumaları”, *VII Kur’ân Sempozyumu*, (15-16 Mayıs), Kayseri 2004, 23-40.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, (11. Baskı), TDV Yay., Ankara 2019.
- Esed, Muhammed, *İslam’da Yönetim Biçimi*, (trc., Beşir Eryarsoy), (5. Baskı), Ekin Yay., İstanbul 2016.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu’l-Luga*, (thk., Muhammed Avdi Mer’eb), Dâru’l-İhyai’l-Turasi’l-Arabî, Beyrut 2001.
- Ezrâkî, Ebü’l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Gassânî, *Ahbârû’l-Mekke ve mâ Cae fihâ mine’l-Âsâr*, (thk., Ruştî es-Salih Mulahhas), Dâru’l-Endülüs, 2013.
- Fâsî, Ebü’t-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b., *el-İkdü’s-Semîn*, (thk., Muhammed Abdülkadir Ata), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Fayda, Mustafa, “Câbiye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1992, VI, 538.

- Fayda, Mustafa, “Fetih”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1995, XII, 467-470.
- Fayda, Mustafa, “Fey” *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1995, XII, 511-513.
- Fayda, Mustafa, “Hulefâ’yi Râşidin”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVIII, 324-338.
- Fayda, Mustafa, “İfk”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXI, 507-509.
- Fayda, Mustafa, “Ömer”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 44-51.
- Fayda, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2013, XXXIV, 428-434.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri, (Dört Halife Dönemi)*, (11. Baskı), Kubbealtı Yay., İstanbul 2021.
- Ferrâ, Ebu Zekerîyyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absi, *Meâni’l-Kur’ân*, (thk., Ahmet Yusuf en-Necati & Muhammed Ali Neccar & Abdulfettah İsmail eş-Şelbi), Dâru’l-Mısriyye, Mısır ts.
- Fettâh, İrfan Abdülhâmit, “Cebriyye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VII, 205-208.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, Türkiye Diyanet Yay., İstanbul 1989, II, 371-374.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, “Cemel Vak’ası”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1993, VII, 320-321.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, “Hâriciler”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1997, XVI, 169-175.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay., İstanbul 1980.
- Fındık, Mehmet Ali, *Mücahid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 2013.
- Fırat, Yavuz, “Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, 13, 257-273.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, *Tenviru’l-Mikbas min Tefsiri’l İbni Abbas*, Dâru’l-Kutubu’l-İlmiye, Beyrut 2018.
- Gecit, Mehmet Salih, *Sahabe Döneminde Siyaset*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2020.
- Gecit, Mehmet Seyid, *Tefsir İlminde Hz. Ali Katkısı, Yorumu ve Pratik Hayatına Yansıması*, Sonçağ Akademi Yay., Ankara 2020.

- Gecit, Musa Celali, *Mecmuâ'ti'l-Kesâid (Şerhu Divan-ı İmam Ali)*, Sembol Yay., İstanbul 2005.
- Gedikli, Fikret, "İctihat ile Nesh'in İmkânına Dair", *EKEV Akademik Dergisi*, 24, (84), 2020, 263-290.
- Gezgin, Ali Galip, "Kur'ân'ın Metinsel Niteliği", *Dini Araştırmalar*, 2007, 9, (27), 79-108.
- Gezgin, Ali Galip, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, Rağbet Yay., İstanbul 2009.
- Göktürk, Akşit, *Çeviri: Dillerin Dili*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1994.
- Gölcük, Şerafeddin, *Kur'ân ve Mekke*, (3. Baskı), İz Yay., İstanbul 2012.
- Gölcük, Şerafettin & Süleyman Toprak, *Kelam, Tarih-Ekoller-Problemler*, (3. Baskı), Tekin Kitapevi, Konya 2001.
- Gördük, Yunus Emre, *Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri*, Siyer Yay., İstanbul 2017.
- Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2002.
- Gül Recep Emin, *Sahabe Döneminde Coğrafya ve Kültürün Hadis Rivayetlerine Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., Van 2019.
- Gül, Ahmet, "Sahabe Tefsirinde Dil Olgusu", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015), 197-210.
- Gül, Ahmet, "Sahabenin Ulûmü'l-Kur'ân'daki Yeri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 4, (2), Ekim 2020, 397-419.
- Güler, Nurdane, *Sahih-i Müslim'de Kur'ân Atıflı Rivayetler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2012.
- Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yay., Ankara 1990.
- Gündüz, Şinasi, "Mecûsîlik", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, XXVIII, 279-284.
- Güner, Ahmet, "Dûmetülcendel", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, X, 1-2.

- Gürman, Ceyda, “Medineli Kadın Sahabe ve Tâbiûnun Tefsire Katkıları,” *Eskiyeşi*, (43), 2021, 77-93.
- Halil b. Ahmed, Ebu Abdirrahmân b. Amr b. Temim el- Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, (thk., Mehdi Mahzumi & İbrahim Samerrâî), Dâru ve Mektebetu ve Hilal, ys., ts.
- Hâllaf, Abdulvahâb, *İslam Teşrîi Tarihi*, (çev., Talat Koçyiğit), AÜ Basımevi, ys., 1970.
- Hamidullah, Muhammed, “Hayber”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1998, XVII, 21-22.
- Hamidullah, Muhammed, “Sahabe Devrinde İctihat”, (çev., Ahmet Yasin Küçüktiryaki), *Diyanet İlmi Dergi*, 49, (1), Ankara 2019, 69-81.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi* (çev., Mehmet Yazgan), Beyan Yay., İstanbul 2011.
- Hamidullah, Muhammed, *Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, (trc., Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık), Beyan Yay., İstanbul, ts.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, (4. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1977.
- Hansu, Hüseyin, “Mutezilede Sahabe Algısı”, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe (Sahabe Kimliği ve Algısı)*, Ensar Yay., Sakarya 2013, 488-507.
- Harman, Ömer Faruk, “İlyas”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 160-162.
- Hasan, H. İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, (trc., İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yay., İstanbul 2011.
- Hatipoğlu, İbrahim, “İsrailiyat”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXII, 199-202.
- Hatipoğlu, Mehmed Said, “Müslüman Âlimlerin Buhari ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 10, (1-2-3-4), 1997, 1-29.
- Hatipoğlu, Mehmed Said, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, (3. Baskı), Otto Yay., Ankara 2020.
- Hatipoğlu, Mehmed Said, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, (5. Baskı), Otto Yay., Ankara 2017.

- Hava, Said, *İslami Eğitim Modeli (Fi Afaki't-Tealim)*, (çev., Abdulhakim Sonkaya), (1. Baskı), Dua Yay., İstanbul 2017.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Heysemi, Nureddin Ali b. Ebibekir, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, (thk., Hisamuddin el-Kudsi), Mektebetu'l-Kudsi, Kahire 1994.
- Hıdır, Özcan, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler (Züht Hadisleri-Literatürü Özelinde)*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2017.
- Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler (İsrailiyat- Hadis İlişkisi)*, (4. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2018.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, AÜİF Yay., Ankara 1991.
- Hûlî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (trc., Mevlüt Güngör), Bayrak Matbaası, İstanbul 1995.
- Işıcık, Yusuf, *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vil)*, Esra Yay., Konya 1997.
- İbn Abbas, Abdullah, İbn Abdülmüttalib el-Kureşsiyi el-Haşimi & Ebu Abbas, *Ğarîbü'l-Kur'ân fî Şi'ri'l-Arab: Mesâilu Naflu İbn Ezrak li Abdullah İbn Abbas*, yy., yy., ts.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b., *Câmiu Beyâni'l-İlim ve Fazilehu*, (thk., Ebû'l Eşbâl ez- Züheyri), Dârubnu'l-Cevzi, Suud 1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz el- Hüseyini, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1966.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Dâru't-Tunusiye, Tunus 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (thk., Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi Buhari*, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1960.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzîb*, Dairetu'l-Muârefi'l-Nizamiyeti, Hindistan 2005.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (trc., Halil Kendir), Ankara 2004.
- İbn Halikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (thk., İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut ts.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmet b. ez-Zahiri, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi Kur'ân-ı Kerim*, (thk., Abdülğaffar Süleyman Bundarî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- İbn Hibban, Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temimi, *Sahihu İbn Hibban*, (thk., Şuhayb Arnavut & İbn Balaban el-Farisi), Müessesü'r-Risâle, Beyrut 1988.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (2. Baskı), (thk., Mustafa es-Sekkâ), Mektebetü'l-Mustafa, Mısır 1990.
- İbn Hişâm, *İslam Tarihi*, (trc., Hasan Ege), Kahraman Yay., İstanbul 2006.
- İbn Kays Meymun, *Dîvânü A'şâ el-Kebir*, (neşr., Doktor Muhammed Hüseyin), Mektebetu'l-Adab, ys., ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Abdullah Şemseddin Muhammed, *Ahkâmü ehli'z-Zimme*, (thk., Yusuf b. Ahmet Bekri & Şakir b. Tefîk el-Aruri), Rumadi li-Neşr, ed-Demam, 1997.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, *Hâdi'l-Ervâh İla Bilâdi'l-Efrâh*, Matbaü'l-Medeni, Kahire ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, *I'lâmu'l-Muvâkıûn an Rabbi'l-Âlemin*, (thk., Muhammed Abdusselam İbrahim), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, *Medâricü's-sâlikîn*, (*Kur'ânî Tasavvufun Esasları*), (2. Baskı), (trc., Kurul), İnsan Yay., İstanbul 2005.

- İbn Kuteybe, *el-İmame ve Siyase* (çev., Kadir Erbil), Maruf Yay., İstanbul 2017.
- İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, (çev., M. Hayri Kırbasoğlu), (2. Baskı), Otto Yay., Ankara 2017.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, (3. Baskı), Dâru's-Sadr, Beyrut 1988.
- İbn Sâd, Ebu Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (thk., Muhammed Abdülkadir Atâ'), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeiri el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk., Fehim Muhammed Şeltut & Seyit Habib Mahmud Ahmed), Cidde 1978.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, (thk., Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım), yy., Suud 1990.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed, *Mukaddimetu fî Usûlit-Tefsir*, Dâru Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1980.
- İbni Ebû Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahabe ve't-Tâbiîn*, (thk., Esad Muhammed Tayyib), yy., Riyad 1997.
- İbni Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b., *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, Dâru'l-Fikr, ys., 1986.
- İbni Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b., *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, (thk., Muhammed. Hüseyin Şemsettin), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- İbnü Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, (trc., Seyfullah Erdoğmuş), Sağlam Yay., İstanbul 2011.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*, (thk., Abdurrezak el-Mehdî), (1. Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadî, *Nevâsihü'l-Kur'ân (Nâsihu'l-Kur'ân ve'l-Mensuhehu)*, (thk., Ebu Abdullah

- Amili Selefî b. Münir Âli Zehvî), (3. Baskı), Şerekehu Ebnau Şerifi'l-Ensari, Beyrut 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b., *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, (thk., Ali Muhammed ed-Dabbâi), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ys., ts.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Ğâyetü'n-Nihâye fi Tabakâtî'l-Kurrâ*, Mektebetü İbn Teymiyye, ys., 1933.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İzzettin, *el-Kâmilü fi't-Tarih*, (thk., Ömer Abdusselam Tedmiri), (1. Baskı), Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İzzettin, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, (thk, Ali Muhammed Maud & Adil Ahmed Abdulmecid), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ys., 1994.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İzzettin, *el-Lübâ fi Tehzibi'l-Ensâb*, Dâru's-Sadr, Beyrut ts.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b., *Câmiu'l-Usûl min Ehâdisi'r-Resûl*, (thk, Abdulkadir el-Arnaût), Mektebetü'l-Halvani, ys., 1969.
- İmam Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1990.
- İnce, İrfan, "Ridde", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul, 2008, XXXV, 89-91.
- İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmet b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Matbaatü'l-Seadati bi Cevari'l-Muhafazati, Mısır 1974.
- İsfehânî, Râgıb, *Mukaddimetü Câmi'i Tefsir (Tefsire Giriş)*, (çev., Celalettin Divlekci), Rağbet Yay., İstanbul 2011.
- İsfehânî, Rağıb, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa*, (thk., Ebu Yezid Ebu Zeyd el-A'cemi), Dâru'l-Selam, Kahire 2007.
- İsfehani, Rağıp, *Müfredat fi-Ğarîbi'l-Kur'ân*, (thk., Safvan Adnan Davudi), (1. Baskı), Daru'l-Şamiyye, Beyrut 1996.
- İşcan, Mehmet Zeki, "Dini Bir Otorite Olarak Sahabe Algısı", Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe –Sahabe Kimliği ve Algısı-*, Ensar Yay., Sakarya 2013, 205-218.

- Kâdî, Abdulfettah, *Esbâb-ı Nüzûl*, (trc., Salih Akdemir), Fecr Yay., Ankara 1986.
- Kahveci, Niyazi, “Şia ve Mutezile’nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar*, 8, (23), 2005, 69-92.
- Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet’te Yönetim- Piyasa İlişkisi*, İz Yay., İstanbul 1997.
- Kallek, Cengiz, Müellefe-i Kulûb, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXI, 475-476.
- Kandehlevi, M. Zekeriyya, *Ashab-ı Kiramdan Örneklerle Müslüman Şahsiyeti (Fezâil-i A’ mâl)*, (trc., Yusuf Karaca), Antınoluk Yay., İstanbul 1997.
- Kandehlevi, M. Zekeriya, *Hayatu’s-Sahabe*, (nşr., Ahmet Meylânî), İslâmî Neşriyat, Konya ts.
- Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1997, XV, 27-64.
- Kara, Cahid, “İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emevilerin Sonuna Kadar)”, *Abant İzzet Baysal Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (2), 2013, 21-59.
- Karâfî Ebü’l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. İdris b. Abdirrahman, *Envârü’l-Burûk fî Envâ’i’l-Furûk*, ys., ts.
- Karagöz, İsmail ve Dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015.
- Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Karagöz, Mustafa, *Tenzil Dönemi Sonrasındaki İlmî ve Mezhebî Gelişmelerin Kur’ân Meallerine Yansımaları, (Kur’ân Mealleri ve Metin Merkezci Yorum)*, Kuramer, İstanbul 2021.
- Karakuş, Abdulkadir, *Übey b. Ka’b İlmi Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, Hikmet Kitapevi, İstanbul 2018.
- Karaman ve Dğr., Hayrettin, *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (4. Baskı), DİB Yay., Ankara 2012.
- Karaman, Hayrettin, “Fıkıh”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 1-14.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihat*, (3. Baskı), DİB Yay., Ankara 1985.
- Karataş, Ali, *Anlamdan Yoruma Kur’ân*, Fecr Yay., Ankara, 2022.

- Karataş, Ali, “Sahabenin Anlama Sorunu İle Karşılaştığı Bazı Ayetler”, *Bilimname*, 38, (2), 2019, 289-324.
- Karasakal, Şaban, *İsrailiyyatın Tefsire Girişi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., Van, 1997.
- Karşlı, İbrahim Hilmi, “Dinî Tecrübenin Kur’ân’ı Anlama ve Yorumlamadaki Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 0, (24), 2005, 93-120.
- Karşlı, İbrahim Hilmi, “İnsana Son Çağrı Kur’ân’ı Nasıl Anlamalıyız?”, *İslam Düşünce Kılavuzu*, Ensar Neşriyat, Ankara 2019.
- Kasımî, Muhammed Cemalüddin b. Muhammed Said b., *Muhâsinu’l-Te’vil*, (thk., Muhammed Basil), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Kâsîmî, Cemâleddin, *Kur’ân’ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (çev., Sezai Özel), (3. Baskı), İz Yay., İstanbul 2018.
- Kattan, Menna’, *Mebahis fi Ulûmül-Kur’ân*, (3. Baskı), Mektebetü’l-Meârif li’n-Neşri ve’t-Tevzi’, ys., 2000.
- Kaya, Mesut, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, (1. Baskı), İSAM Yay., İstanbul 2018.
- Kayalı, Umut, *Kur’ân’da Hz. Peygamber’e ve Sahabe’ye Yönelik Uyarılar (Tarihî ve Sosyal Arka Plan)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SBE., 2010.
- Kazvînî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce, *es-Sünenü İbn Mace*, (thk., Muhammed Fuat Abdulbaki), Dâru’l-İhyayi Kutubi’l-Arabiyye, ys., ts.
- Keleş, Ahmet, “Mushaf- Kur’ân Ayırımında Siyerin Rolü ve Mushafı Kur’ân Olarak Okumanın İmkânı”, *Kur’ân’ı Nüzûl Dönemiyle Okumak*, Fecr Yay., Ankara 2020, 11-45.
- Kermi, Mer’i İbn Yusuf, *Kur’ân’da Nasih ve Mensuh*, (2. Baskı), (çev., Eyüp Aslan), Hak Yay., İstanbul, trz.
- Kesler, Fatih, *Irak Tefsir Ekolü*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Kesler, Fatih, *Kur’ân-ı Kerim’de Muhkem ve Müteşâbih*, Osmanlı Yay., İstanbul 1996.

- Kesler, Fatih, *Medine Tefsir Ekolü*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Kesler, Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Kesler, Muhammed Fatih, “Kur’ân-ı Kerim’in Bütünselliği Üzerine Bir Yöntem Denemesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15, (4), 2002, 559-574.
- Kılavuz, Ahmet Saim, “Gıyâr”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIV, 59.
- Kılıç, Sadık, “Kur’ân’da Sahabenin Sunuluşu ve Günümüze Yansımaları”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 2016, 21-61.
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri, “Ashâbü’l-Hâdisin Akaid Edebiyatı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara, (5), (Ekim), 1987, 79-89.
- Kırca, Celal, “Kur’ân’ı Anlama Sorunları ve Yöntemleri”, *Bilimname*, XXVI, 1, 2014, 7-24.
- Koca, Ferhat, “İstinbat”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIII, 368-369.
- Koca, Ferhat, “Mücmel”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2020, XXXI, 451-453.
- Koca, Ferhat, “Müfesser”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2020, XXXI, 497-498.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebi Hatim (ö. 326/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*, Kitabiyat Yay., Ankara 2003.
- Koçak, Muhsin, “Ömer”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2007, XXXIV, 51-53.
- Koloğlu, Orhan Şener, *Kelam Tarihine Giriş*, (4. Baskı), Emin Yay., Bursa 2020.
- Komisyon, *Hadislerle İslam*, DİB Yay., İstanbul 2017.
- Kotan, Şevket, *Kur’ân ve Tarihselcilik*, (2. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2011.
- Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, (11. Baskı), TDV Yay., Ankara 2018.
- Köktaş, Yavuz, *Hadis ve Yorum*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2011.
- Köse, Ahmet, *Tarihselcilik ve Nesih İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri 2010.

- Köse, Feyza Betül, *Medine’de Sosyal Hayat Dört Halife Dönemi*, (2. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2016.
- Köse, Saffet, “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, (7), 2006, 13-50.
- Kudâme, Ebu’l-Ferec b. Ca’fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Bağdâdi, *el-Harâcu Sînâatu’l-Kitâbe*, Dâru’l-Reşid, Bağdat 1981.
- Kummî, Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr, *Tefsiru’l-Kummî*, (1. Baskı), Müessesetü’l-İmamü’l-Mehdi, ys., 2014.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmiu ‘ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, (2. Baskı), Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2006.
- Kuşeyrî, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sahihu Müslim*, (thk., Ebû Kuteybe Nazaru el-Fayrabami), Dâru Tibe, Riyad 2006.
- Kutlu, Sönmez, “Mürchie”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXVI, 41-45.
- Kutluay, İbrahim, “Zeyd b. Sabit’e Yahudi Yazısını / Dilini Öğretme Talimatı Verilmesi İle İlgili Rivayetler Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7, (2), 2009, 129-157.
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, (4. Baskı), Anka Yay., İstanbul 2001.
- Kutluer, İlhan, “Düşünme”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, X, 53-57.
- Kutluer, İlhan, İlim, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXII, 109-114.
- Kutup, Seyit, *Meâlimu fi’t-Tariki*, Daru’l-Şuruk, Beyrut 1979.
- Küçük, Gülûzar, *Şia’nın Sahabe Anlayışının Kur’ân Tefsirlerine Yansıması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Trabzon 2020.
- Küçükkalay, Hüseyin, *Abdullah b. Mes’ud ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (2. Baskı), Yeni Zamanlar Yay., İstanbul 2013.
- Makrîzî, Takıyyüddîn, *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi-(fî) Zikri’l-Hıtaṭ ve’l-Âsâr*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.

- Makrizî, Takiyyüddîn, *en-Nizâ' ve't-Tehâsum fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Beni Hâşim*, (thk., Hüseyin Mûnis), Dâru'l-Meârif, Kahire 1998.
- Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi* (çev., İsmet Kayaoglu), AÜİF Yay., Ankara 1981.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı", *Kur'ân'ı Anlama Sempozyumu* (14-16 Mayıs), İzmir 2011, 110-120.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, (thk., Dr. Mecdi Baslum), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hubeyd, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Memduhoğlu, Adnan, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, SBE., Konya 2008.
- Mevdudi, Ebû'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'ân*, (trc., Muhammed Han Kayani), İnsan Yay., İstanbul ts.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemalüddîn Yusuf b. Abdirrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (thk., Beşşâr Avvâd Ma'ruf), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980.
- Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm es-Sâdık*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts.
- Murteza, Ali b. Hüseyin el-Mûsâ el-Alevî Şerif, *Tefsîru's-Şerif el-Murtezâ el-Müsemmâ Nefâisu't-Te'vil*, (thk., Müctebâ Ahmed el-Musevî), Şirketu'l-Alemiyye li'l-Matbuât, Beyrut 2008.
- Müslim, Mustafa, *Menahecü'l Müfessirin et-Tefsiru fî Asri es-Sahabeti*, Daru'l Müslimin, ys., 1995.
- Na'nâa, Remzi, *el-İsrâiliyât ve Eseruhâ fî Kütübi't-Tefsir*, Dâru'l-Kalem ve Dâru'd-Diyâ, Dimeşk- Beyrut 1970.
- Nalbant, Sümeýra, *Tefsirde Sahabe İhtilâfi Taberî Örneği*, SAMER Yay., Kahramanmaraş 2019.
- Nehhâs Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed b. İsmail el-Murâdi, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, (thk., Muhammed Abdüsselam Muhammed), Mektebetü'l-Fellâh, Kuveyt 1988.

- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed b. İsmail el-Murâdi, *Meâni'l-Kur'ân*, (thk., Muhammed Ali Sabuni), Câmiâtü Ümmü'l-Kurrâ, Mekke 1989.
- Nesâî, Ahmet b. Şu'ayb, *Fedâilü's-Sahabe*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Sünenü Nesâî*, (Abdulfettah Ebu Ğudde), Mektebetü'l-Matbuâi'l-İslamiyyeti, Halep 1986.
- Nesefî', Ebü'l-Berekât, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, (1. Baskı), (thk., Yusuf Ali Bedîvî), Dâru'l-Kelami'l-Tayyib, Beyrut 1998.
- Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, *el-Müstedrek âlâ's-Sahihayn*, (Mustafa Abdulkadir Ata), (1. Baskı), Dâru'l -Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Nuriye, Tehran, *İmâmiyye Şiasî'ında Siyaset-Tefsir İlişkisi- Hicri V. Asra Kadar-*, T.D.V. Yay., Ankara 2022.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri -XV-XVII. Yüzyıllar-*, (5. Baskı), Timaş Yay., İstanbul 2016.
- Onat, Hasan, “Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü”, *I. Kur'ân Sempozyumu*, Ankara (1-3 Nisan), 1994, 415-439.
- Öğüt, Salim, “Telbiye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul XXXX, 2011, 396-397.
- Önen, Hacı, “Sahabe ve Tâbiîn Tefsirlerinin Önemi ve Bağlayıcılığı”, *Tefsirde Rivayet Eksenli Okumaların Kritiği*, Mardin Artuklu Üniveristesi Yay., Mardin 2021.
- Öz, Haşim, “Tefsirde İhtilaf Sebebi Olarak Müşterek Lafızlar: Kur' Örneği”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15), 2020, 50-64.
- Öz, Mustafa, “Şîa”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2010, XXXIX, 111-114.
- Öz, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepler Tarihi*, (1. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2012.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şîlik ve Kolları*, (1. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2011.
- Özek, Ali, “Dirayet Müfessiri İbn Abbas”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, (4), 1986, 67-74.

- Özel, Ahmet, “Gayrı Müslim”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 418-427.
- Özel, Ahmet, “Mâlik b. Enes”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, XXVII, 506-513.
- Özen, Şükrü, “Kâdî Şüreyh”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIV, 119-121.
- Özkan, Mustafa, *Dört Halife Dönemi (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2017.
- Özsoy, Ömer, “Yeniden Kur’ân Çevirisi Sorunu Hangi Anlam?”, (*Kur’ân Mealleri ve Metin Merkezci Yorum*), Kuramer, İstanbul 2021.
- Öztürk, Mehmet, “Hz. Ömer’in İctihatlarının Fıkhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 2014, 75–103.
- Öztürk, Mustafa, “Kur’ân Vahyinin Anlaşılması, Yorumlanması ve Modern Çağa Taşınması”, *Kur’ân Vahyinin Son Halkası Kur’ân Vahyi, Sempozyumlar Dizisi - 2*, Kur’ân Çalışmaları Vakfı, İstanbul 2017, 269-312.
- Öztürk, Mustafa, “Kur’ân’ın ‘Cennet’ Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler”, *İslamiyat*, 4, (1), 2001, 145-162.
- Öztürk, Mustafa, “Sahabe Neslinin Kur’ânla İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu* (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 131-161.
- Öztürk, Mustafa, “Sahabe ve Kur’ân”, *Karadeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2), 2015, 7-36.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsir ve Te’vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19, (1), 2001, 77-89.
- Öztürk, Mustafa, “Kur’ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi”, *İslami İlimler Dergisi*, 9 (1), 2014, 11-68.
- Öztürk, Mustafa, *Kur’ân Dili ve Retoriği*, (4. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Öztürk, Mustafa, *Kur’ân ve Yaratılış*, (3. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017.
- Öztürk, Mustafa, *Kur’ân’ı Kendi Tarihinde Okumak Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*, (9. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2018.

- Öztürk, Mustafa, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2012.
- Öztürk, Mustafa, *Tefsirin Halleri*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- Paksoy, Hatice Büşra, *Sahabenin Adalet ve Fazilet Konulu Hadislerin Delil Değeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 2018.
- Polat, Selahattin, “Din, Vahiy, Peygamberlik Işığında Sünnetin Yeri ve Değeri”, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, 10-22.
- Pusmaz, Durak, *Übey İbn Ka'b ve Tefsirdeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 1992.
- Rahman, Fazlur, *Tarih Boyunca islami Metodoloji Sorunu* (çev., Salih Akdemir), Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- Rahman, Fazlur, *İslam ve Çağdaşlık Fikri Bir Geleneğin Değişimi*, (çev., Alparslan Açıkgenç & M. Hayri Kırbaşoğlu), (9. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2018.
- Râmehürmüzi, Muhammed, *el-Muḥaddisü'l-fâşıl Beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, (thk., Muhammed Accâc el-Hatip), Dâru'l-Fikr, ys., 1984.
- Raşid Abdulmun'im er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbâs el-Musemmâ bi-Sahîfetu Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbâs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1991.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtîhu'l-Ğayb: et-Tefsirü'l-Kebir*, (3. Baskı), Dâru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1999.
- Rıza, Reşid, *Hilafet En Büyük Önderlik*, (çev., Mehmet Çelen), (1. Baskı), Mana Yay., İstanbul 2010.
- Robinson, Neal, *Kur'an'ı Keşfetmek Örtülü Bir Metne Çağdaş Bir Yaklaşım*, (çev., Süleyman Kalkan), Kuramer Yay., İstanbul 2018.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-bey'ân fî Tefsiri'l-Kur'ân: Tefsirü's-Sa'lebi*, (thk., İmam Ebi Muhammed b. Âşur), (1. Baskı), Dâru İhyî Turasî'l-Arabî, Beyrut 2002.

- Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tıbyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Sıraç Yay., İstanbul ts.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsîr*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2019.
- Sağlam, Ayşe, “Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve Adlı Eserinde Sahabe Müdafaası”, 8. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III*, (24-27 Nisan), Malatya, 2019, 97-107.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Fikru'l-Havârici ve's-Şiâti fî Mizani Ehli Sünneti ve'l-Cemâti*, Dârubnu Hazm, Kahire 2008.
- Salih, Subhî, *Mebâhisu fî Ulumil Kur'ân*, (14. Baskı), Dar'ul İlm il-Melayin, Beyrut 2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Doğuşundan Günümüze Hariciler Ortaya Çıkışlar – Özellikleri– İnançları- Düşünceleri*, (çev., İsa Demirkaynak), Ravza Yay., İstanbul 2015.
- Salmazzem, Mehmet, “Kur'ândaki Mübhemâtın İdeolojik Yorumu: Kummî Örneği”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 2021, 204-211.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevî- Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, (4. Baskı), TDV Yay., Ankara 2015.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (2. Baskı), Rağbet Yay., İstanbul 2009.
- Savaş, Rıza, “Mekke'de İslamiyet'in Yayılmasında Akrabalık Açısından Bir Bakış”, *İstem*, 2, (4), 2004, Konya 35-52.
- Saviy, Muhammed Salih Muhammed, *Menziletü'l-Sahabeti fî'l-Kur'ân*, Dâru't-Ti'beti, ts.
- Savut, Harun, “Abdullah İbn Abbas'a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 253-274.
- Savut, Harun, “*Tefsir İlminin*” Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: *İbn Kesir'in (774/1373) Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azimî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2012.

- Selâme, Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b., *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, (thk., Züheyr eş-Şâvîş, Muhammed Ken'an), Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut 1984.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîr-i Semerkandî*, ys., ts.
- Semin el-Halebi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b., *ed-Durri'l-Mes'un fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknun*, (thk., Ahmed Muhammed Harrât), Dâru'l-Kalem, Mısır ts.
- Semin el-Halebi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b., *Umdetü'l-Huffâz fi Tefsiri Eşrâfi'l-Elfâz*, (thk., Muhammed Bâsil Uyuni's-Sevd), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- Serin, Muhittin, "Hat", *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2020, XXXI, 248-254.
- Serinsu, Ahmet Nedim, ve Dğr., *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB Yay., Ankara 2009.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, Şule Yay., İstanbul 1996.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Sa'lebe Kıssası Esbâb-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım*, Şule Yay., İstanbul 1995.
- Sevri, Ebu Abdullah Süfyan b. Sâid b. Mesuk Süfyan, *Tefsiru Süfyan es-Sevri*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, (7. Baskı), Otto Yay., Ankara 2019.
- Sezgin, M. Fuad, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, (trc., Mahmud Fehmi Hicâzi ve Dğr.), Riyad, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye, 1991.
- Sırma, İhsan Süreyya, *İslâmî Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*, (38. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, (21. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Medine Vesikası Işığında Yahudi Meselesi*, (3. Baskı), Beyan Yay., İstanbul 2009.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (thk., Adil b. Muhammed Ebi Turab, Ammaddin b. Abbas Ebu Amr), Dâru'l-Te'sil, ys., 2012.

- Sifil, Ebubekir, *Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet*, (3. Baskı), Rihle Kitap, İstanbul 2010.
- Soysaldı, H. Mehmet, “Sahabenin Tefsir Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, 38, (3), (Temmuz, Ağustos, Eylül), 2002, 45-56.
- Soysaldı, Mehmet, “Günümüzde Kur’ân’ın Anlaşılması”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14, (2), 2001, 7-22.
- Soysaldı, Mehmet, *Nüzûlünden Günümüze Kur’ân ve Tefsir*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2001.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Hz. Peygamber Döneminde Mecûsiler”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22 Nisan, İslami İlimler Dergisi Yay., 2007, 414- 425.
- Suiçmez, Yusuf, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber’e Nispeti*, Otto Yay., Ankara 2015.
- Süleyman, Mukâtil b., *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, (thk., Ahmet Ferid), (1. Baskı), Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Sürmeli, Mehmet, *Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Kur’ân Anlayışı (Tefsir Yöntemi)*, (1. Baskı), MGV Yay., Ankara 2017.
- Sürmeli, Mehmet, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, (1. Baskı), Safa Yayın Dağıtım, İstanbul 2016.
- Süslü, M. Zeki, *Tasavvufî Tefsir Metodu ve Bâtınî Te’vil Geleneğiyle Mukayesesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., Isparta 2017.
- Süslü, Mehmet Zeki, *Kur’ân Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., Isparta 2009.
- Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *ed-Durru’l-Mensûr fî t-Tefsiri’l-Me’sûr*, Dâru’l-Fikr, ys., 2011.
- Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Elheyetü Mısıriyyetu, ys., 1974.
- Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Tedribü’r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi’n-Nevevî* (thk., Ebû Kuteybe Nazaru el-Fayrabami), Dâru Ti’be, ys., 2010.

- Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebibekir, *Târihu'l-Hulefâ*, (thk., Hamdi Demradaş), Mektebetu'n-Nezar, ys., 2004.
- Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Lübâbu'n-Nukûl fî Esbabü'n-Nüzûl*, (thk., Ahmed Abdu's-Şâfi), Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut ts.
- Şahin, Davut, *Hiz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE., Ankara 2009.
- Şahin, Davut, Taberî Tefsiri Örneğinde İbn Mes'ûd'un Ayet Açıklamaları, *XII. Koordinasyon Toplantısı Kur'an ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 2016, 329-354.
- Şankıtî, Muhammed b. el-Muhtar, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar İbretler & Öğütler*, (çevr., Mahmut Aktaş), Çıra Yay., İstanbul 2017.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ, *el-İ'tisâm*, (thk., Selim b. İd el-Hilali), Dâru' İbn Affan, Suud 1992.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât*, (thk., Ebu Ubeyde Meşhur İbn Hüseyin Âlî Selman), Dârubnu Affân, ys., 1997.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed, *el-Milel ve Nihal*, Müessesetü'l-Halbi, ys., ts.
- Şemseddin Muhammed b. Ömer b. Ahmet es-Sefiriyi eş-Şafî, *el-Mecalisü'l-Va'ziyye fî Şerhi Ehâdisi Hayri'l-Beriyye min Sahihi'l-İmam el-Buhari*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 2003.
- Şen, Ziya, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, (2. Baskı), Düşün Yay., İstanbul 2014.
- Şevkânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kâdir*, Dâru'l-Kelami'l-Tayyib, (1. Baskı), Beyrut 1994.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Neylû'l-Evtâr*, (thk., Asımuddin Sababdî), (1. Baskı), Dâru'l-Hadis, Mısır 1993.
- Şimşek, Mehmet Sait, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, (5. Baskı), Kitap Dünyası Yay., Konya 2012.
- Şimşek, Şaban, *Kur'an'ı Kur'an'la Anlamak*, Barış Kitap, Ankara 2020.

- Şinkitî, Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkadir el-Cerekenî, *Edvâ'ü'l-Beyan fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, (thk., Tarık b. Ivaz, Abdül Mühsin b. İbrahim), Dâru'l-Haremeyn, Kahire ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihi Taberî*, (trc., M. Faruk Görtünca), Sağlam Yay., İstanbul ts.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Resul ve'l-Mülûk*, (3. Baskı), Dâru'l-Turasi, Beyrut 1955.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Camîu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), (1. Baskı), Daru'l-Hicr, Kahire 2001.
- Tan, Zeki, *Kur'ân'ı Anlamada Câhiliyeyi Bilmek (Dış Bağlamın Önemi)*, Ark Yay., İstanbul 2018.
- Tan, Zeki, *Kur'ân-ı Kerim'de Müşrik Dindarlığı (Şekil-Mana Bağlamında)*, Ark Yay., İstanbul 2016.
- Tarafe, b. el-Abd, *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*, (3. Baskı), (thk., Mehdi Muhammed Nasruddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ysz., 2002.
- Tay, Hekim, Mekke Döneminde Sahabe Davranışlarının Âyetlere Yansıması", XII. *Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur'ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 83-99.
- Tehânevi, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hamid, *Keşşafü Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, (thk., Ali Dehruç), Mektebetü'l-Lübnan Naşirun, Beyrut 1996.
- Teber, Hatice, "Aşırı Şekilci ve Lafızcı Kur'ân Tasavvurları Harici Tefsir Örneğinde", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Formu*, (7-9 Mayıs), 2015, 229-235.
- Tetik, İbrahim, "Hz. Peygamber'in Kur'ân Eğitim ve Öğretimi: Kurumsallaşma Seyri, Hedef Kitle, Temel İlkeler", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES) Tam Metin Kitabı*, Asos Yay., 2021.
- Tirmizî, Ebû İsâ, *Camîu'l-Tirmizi*, Daru'l-Efkâr, Umman 2013.
- Tiyek, Fatih, *Kur'ân'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, (2. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2017.

- Tiyek, Fatih, *Kur'ân'ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2018.
- Tokpınar, Mirza, *Hadislere Göre Yahudi ve Hristiyanlara Uymak –Eleştirel Yorum-*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2003.
- Topaloğlu, Bekir & İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, (5. Baskı), İSAM Yay., İstanbul 2017.
- Topaloğlu, Bekir ve Dğr., *İslâm'da İnanç Esasları*, (13. Baskı), Çamlıca Yay., İstanbul 2012.
- Topaloğlu, Bekir, “Müstekbir”, *DİA*, T.D.V.Yay., İstanbul 2006, XXXVI, 139-139.
- Topyay, Yusuf, & Varlı, Abdussamed, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur'ân'ı İçselleştirmesi”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, (2), 2022, 177-199.
- Tuğlu, Nuri, “İmam Maturidi'de Sahabe Anlayışı”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu, (Hanefilik- Maturidilik)*, (05-07 Mayıs), 1, 2017, 408-415.
- Turgay, Nurettin, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname* 14, (1), 2008, 35-57.
- Turgay, Nurettin, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 6, (14), 2008, 39.
- Tülücü, Süleyman, “Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzulü Süreci İçinde Arap İleri Gelenleri ile Edib ve Şairlerin Ona Karşı Tavrı ve Taktikleri”, *Kur'ân Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994, 37-50.
- Tülücü, Süleyman, “Muallakât”, *DİA*, T.D.V.Yay., Ankara 2020, XXX, 308-310.
- Türçan, Galip, *Kur'ân'da Ahiret İnancı*, (1. Baskı), Aziz Andaç Yay., Ankara 2006.
- Türçan, Saliha, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2021.
- Türçan, Selim, *Kimlik ve Kitâp İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.
- Türçan, Zişan, “Sahabenin Hadis Tasavvurunda Vahiy- Kitabet İlişkisinin Yeri”, *Türk Akademik Araştırmaları Dergisi*, 4, (4), 2019, 456-473.

- Tütün, Sevgi, “Hz. Aîşe ve Kur’ân Tefsiri (Taberî Örneği)”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı, Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 2016, 381-400.
- Uğur, Mücteba, “İhtilat”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, XXI, 571.
- Uğur, Mücteba, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 1986, 291-326.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, (2. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2018.
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.
- Uludağ, Süleyman, “Fîrâset”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1996, XIII, 116-117.
- Uludağ, Süleyman, “İşâri Tefsir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXIII, 424-428.
- Ulutürk, Veli, *Kur’ân’da Ehl-i Kitab*, (1. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Uzun, Nihat, “Ayetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur’ân’ın Nüzul Dönemi Muhatapları”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)*, 4, (2), 2020, 187-224.
- Uzun, Nihat, *Hicri II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, Pınar Yay., İstanbul 2011.
- Uzun, Nihat, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri (Şihâbuddîn el-Haâcî’nin el-Beydâvî’ye Eleştirileri)*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- Uzun, Nihat, Sahabenin İsrailiyat Algısı, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 2016, 277-308.
- Ülkü, Hayati, *İslam Tarihi*, Çelik Yay., İstanbul ts.
- Ünal, İsmail Hakkı, “Kudâme b. Maz’ûn”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara, XXVI, 312-313.
- Ünal, Mehmet, “Kur’ân’ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahabe Tilaveti Biçimleri”, *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı Kur’ân ve Sahabe Sempozyumu*, (22-23 Mayıs 2015, Sivas), 101-121.
- Ünal, Mehmet, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2019.

- Ünal, Mehmet, Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kıraat İlmi ve Kısa Tarihi), (edt., Mehmet Akif Koç), *Tefsir el Kitabı*, (5. Baskı), Grafiker Yay., Ankara 2017.
- Ünal, Mehmet, *Sahabenin Kur'ân Okuma Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE., 1994.
- Vahidi, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmet, *Esbab-ı Nüzûl*, (trc., Necati Tetik, Necdet Çağır), İhtar Yay., Erzurum ts.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmet b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, (thk., İ'sâm b. Abdülmuhsin, (2. Baskı), Dâru'l-İslâh, Demmâm 1992.
- Vâkıdî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b., (thk., Marsedn Cunus) *el-Meğazi*, (1. Baskı), Dâru'l-E'lemi, Beyrut 1989.
- Vakıdî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b., *Kitabu'r-Ridde ve Nebzetun Min Futûhi'l-Irak*, (thk., Yahya el-Cebûrî), Daru'l-Ğarbu'l-İslami, Beyrut 1990.
- Varol, M. Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim- Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (I) (Eğitim-Öğretimi Yapılan İlim Dalları ve İlim Merkezleri), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, (10), 2000, 479-504.
- Varol, M. Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim- Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (Eğitim- Öğretim Kurumları ve Metotları)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, (11), 2001, 157-175.
- Vatandaş, Celaleddin, *Kur'ân ve Hayat*, (8. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2017.
- Vatandaş, Celaleddin, *Vahiyden Kültüre*, (14. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2020.
- Watt, W. Montgomery, *Hız. Muhammed Mekke'de*, (çev., Süleyman Kalkan), Kuramer Yay., İstanbul 2020.
- Watt, W. Montgomery, *Hız. Muhammed'in Mekkesi*, (çev., Mehmet Akif Ersin), (2. Baskı), Kuramer Yay., İstanbul 2017.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc., Ethem Ruhi Fığlalı), yy., ys., ts.
- Wei, Zhang, "'Ortak' Bir Dile Doğru Yolda Olmak mı? Heidegger'in Japon Bir Ziyaretçi ile Diyalogu", (çev., Metin Bal), *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 21, 2013, 159-175.

- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım. İstanbul 1979.
- Yaman, Ahmet, “Zihar”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul XXXIV, 2013, 387-390.
- Yaşar, Hüseyin, *Kur'ân'da Müphem Âyetler (Müphemâtü'l-Kur'ân)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 1992.
- Yaşar, Mehmet, “İbn Abbas'ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine”, *Tasavvur, Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 8, (2), 2022, 1499-1539.
- Yaşar, Mehmet, “Sahabe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri”, *Hicri Birinci Asırda İslami İlimler-I Kur'ân İlimleri ve Tefsir*, Ensar Yay., İstanbul, 1, 2020, 465-483.
- Yaşar, Mehmet, “Sahâbe Tefsirinde Umum-Husus”, *Kur'ân ve Dil İlimleri*, Ankara 2021, 479-497.
- Yatkın, Nihat, *Abdullah İbn Abbâs ve Hadis İlmindeki Yeri*, (1. Baskı), Yayınevi Yay., Ankara 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kader”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2001, XXV, 58-63.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kelam”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara 2002, XXV, 196-203.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Müteşâbih”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2006, XXXII, 204-207.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Te'vil”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXI, 27-28
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Vahiy”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2012, XXXXII, 440-443.
- Yektar, Osman Nedim, “Cahiliye Döneminden Sonra Sahabe Şiirinin Rolü,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, (2) 2015, 223-241.
- Yeşilyurt, Temek, “Rü'yetullah”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 2008, XXXV, 311-314.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, (3. Baskı), Rağbet Yay., İstanbul 2007.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadislere Gerek Yok Söylemi*, (1. Baskı) T.D.V. Yay., Ankara 2020.
- Yıldırım, Enbiya, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*, (1. Baskı), T.D.V. Yay., Ankara 2019.
- Yıldırım, Fethi, *Hiz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum 2018.

- Yıldırım, Muhammed Emin, *Asr-ı Saâdet'te Ticaret ve Tüccar Sahabiler*, İGİAD Yay., İstanbul 2014.
- Yıldız, Abdullah, *Kur'ân'ı Nasıl Anladılar*, (4. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2016.
- Yıldız, Abdullah, *Kur'ân'ı Nasıl Okudular*, (7. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2019.
- Yıldız, Abdullah, *Kur'ân'ı Nasıl Yaşadılar*, (7. Baskı), Pınar Yay., İstanbul 2019.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1991, III, 272-276.
- Yıldız, Sinan, *Kur'ân-ı Kerim'in İlk Dönem Müslümanları Üzerindeki Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE., 2013.
- Yılmaz, Hakkı, *Kur'ân'daki Önemli Sözcük ve Kavramlar*, Nergiz Yay., İstanbul 2017.
- Yılmaz, Hasan, "Kur'ân'ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, Erzurum 2004, 231-242.
- Yılmaz, Hasan, *Kur'ân ve Muhtevası (Tematik ve Sistematiik Bir İnceleme)*, (1. Baskı), Fecr Yay., Ankara 2008.
- Yılmaz, Hasan, *Anlam ve Yorum Bağlamında Kur'ân'ın Anlaşılması*, (1. Baskı), Gece Akademi Yay., Ankara 2019.
- Yılmaz, Hasan, "Kur'ân-ı Kerim'in Temel Muhtevası Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, Erzurum, 2007, 2003-219.
- Yılmaz, Hasan "Modern Dönem Kur'ân Yorumunda Dilbilimsel ve Semantik Yöneliş", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2017, 14-30.
- Yılmaz, Kerim, *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2022.
- Yiğit, İsmail, "Mevâlî," *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara XXVIII, 2004, 424-426.
- Yiğit, İsmail, "Sıffin Savaşı", *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul XXXVII, 2009, 107-108.
- Yitek, Fatih, Kur'ân Ayetlerinin Yorumunda Öznellik Sorunu, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, (1), 2016, 163-182.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin, "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı" *Eskiyeni*, (42), Eylül 2020, 851-880.

- Yüksel, Mücahit, *İlk Dönem İslam Tarihinde İktidar Muhalefet İlişkisi*, (1. Baskı), Siyer Yay., İstanbul 2020.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-Ârus min Cevahiri'l-Kamus*, Dâru Hidaye, ys., 2010.
- Zehebi, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Osman b., *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-Â'lâm*, (thk., Doktor Beşşar Avam Ma'ruf), (1. Baskı), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, ys., 2003.
- Zehebi, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (3. Baskı), (thk., Şuayb el-Arnâvut ve Dğr.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- Zehebi, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Osman, *Tezkiretü'l-Huffâz*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Zehebi, Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-Â'lâm*, (thk., Ömer Abdusselâm ed-Tedmiri), (2. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyyi, Beyrut 1993.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîru ve'l-Müfessîrun*, Dâru'l Hadis, Kahire 2005.
- Zehra, Muhammed Ebu, *Mezhepler Tarihi*, (çev., Sıbgatullah Kaya), Çelik Yayınevi, İstanbul 2011.
- Zehrani Ahmet b. Abdillâh, *et-Tefsîru'l-Mevdû'i li'l-Kur'ân-ı Kerim ve Nemazici Minhu*, İslâm Üniversitesi, Medine 1993.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmi'zî't-Tenzîl*, (3. Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *Esasu'l-Belağa*, (thk., Muhammed Basil), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk., Muhammed Ebu Fazıl İbrahim), (1.Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İhyayi Arabiyyeti, ys., 1957.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-İcâbetü Lemma İstedreket Aîşetü alâ's-Sahabeti*, (thk., Rafet Remzi Abdülmüttalib) Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *İslam Şafağı- İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Sonuna Kadar Yayılışı*, (çev., Hasan Almaz), Anka Yay., İstanbul 2002.

Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2012.

Zeyveli, Hikmet, *Medine Sahifesi*, Kuramer Yay., İstanbul, ts.

Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (3. Baskı), ys., ts.

FAYDALANILAN WEB SİTELERİ

<https://www.suleymaniyevakfi.org/kutsanan-gelenek-ve-kuran/kitap-ve-hikmet.html>

(Erişim Tarihi: 26.07. 2021)

<https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 06.06. 2022)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Reşit ÖZER
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Doktora Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	2024